

* श्रीकृष्णचैतन्यः शरणम् *

सवृत्तिकं

श्रीश्रीहरिनामामृत-व्याकरणम्

द्वितीय-खण्डम्

‘अमृता’ ‘बालतोषणी’ ‘तद्धितोद्दीपनी’

टीकात्रयोपेतम्

कारकादितद्धितान्तम्

श्रीमन्माधवगौड़ीय वैष्णव सम्प्रदायाचार्य वर्येण वेद-षड्दर्शनेतिहास-पुराण-
शब्दानुशासन-ज्योतिष-काव्यालङ्कार-सङ्गीत-छन्दः-शास्त्रादि-

पारावारपारीणेन महामहोपाध्यायाध्यापकनिकरैः

परमबृहत्तमसिद्धसङ्घैश्च निषेवितपदपङ्कजेन

वैष्णवसिद्धान्त राज्यरक्षणैक सेनापतिना

श्रीश्रील-सनातन-रूपानुगवरेण

परमहंसकुल मुकुट मणिना

श्रीश्रील-श्रीजीवगोस्वामि-चरणेन

विरचितम्

प्रकाशक
डालमिया जैन ट्रस्ट
नई दिल्ली

प्रकाशन तिथि
दीपमालिका, संवत् २०३१

मूल्य
प्रथम-खण्ड : ८) रु०
द्वितीय-खण्ड : १२) रु०
दोनों खण्ड एकसाथ : २०) रु०

प्रथम संस्करण
ग्यारह सौ प्रति
[सर्वस्वत्वं सुरक्षितम्]

मुद्रक
हरीनाथ सारस्वत
श्री प्रेम हरी प्रेस, वृन्दावन ।

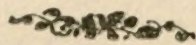
शुद्धिपत्रम् (उत्तरार्द्धस्य)

पृ०	प०	अशुद्धः	शुद्धः
४६०	२-४	बहु	बहु
४६३	२	बहुचचनं	बहुवचनं
४६७	२	मन्जाः	मन्त्राः
४६८	४	तद् रूपस्यार्थाधिक्ये	तद् रूपस्यार्थाधिक्ये
४७८	६	शतृ प्रत्ययेनोक्तौ	शतृप्रत्ययेनोक्तौ
४८०	२	हरणं मेव	हरणमेव
४८१	८	ययं	यूयं
५१०	१८	णितर	पितर
५१४	३	यथा	यथा
५२०	४	इत्यत्र इत्यत्र	इत्यत्र
५२५	२	मानच्च	मानाच्च
५२५	६	मन्थे	मन्थे
५७२	२	द्व	द्व
५८०	२	तत्रार्थे	तादर्थ्ये
५८०	३	व	व
५८५	७	न्	त्
६०७	४	द्वत्यहे	द्वचहे
६४८	५	निषधः	निषेधा
६५६	६	वरनत्वे	करणत्वे
६६८	८	प्रत्यङ्	प्रत्याङ्
७०४	५	अभ्य	अभ्य
७०८	६	पृ	पृ
७१८	७	वेण्य	वेण्व
७३१	६	तृति	तृषि
७४६	४	भरा	महा
७४८	५	जु	डु
७५८	२	पार्श्वेन	पार्श्वेन
७६०	५	मुङ्क्ते	भुङ्क्ते
८४१	६	जातो	जातो
८४५	३	राजपुङ्गवा	राजपुङ्गवा
८४७	२	सरजिजं	सरसिजं

पृ०	प०	अशुद्धः	शुद्धः
८५७	५	घस्य	घस्या
८७१	४	दवा	द्रवा
८६७	२	साथ	सार्थ
१२६०	२	त्रिश्च	त्रिप्र
१३८४	२	उराष्ट्र	उष्ट्र
१४८८	८	भूल्यं	मूल्यं
१४८६	७	शीतकादश्च	शीतकादयश्च
४८८	२७	कृदविहितो	कृदभिहितो
४८१	२७	हनिष्यन्ति	हनिष्यन्ति
४८३	८	विये	विशे
५६१	८	मुख्यन	मुख्येन
५६२	१८	हताशः	हताशं
५७८	५	पल	फल
५८०	१८	भायेन	भावेन
५८७	४	विष्विति	विष्णवति
६०१	५	रञ्जेश्च	रञ्जेश्च
६०५	५	दरीन्मुखोत्थेन	दरीमुखोत्थेन
८४५	१४	ब्राक्तणः	ब्राह्मणः
१११७	१८	भाभीक्ष्ण्यं	आभीक्ष्ण्यं
१११८	१५	द्वाभ्यां	द्वाभ्यां
११२१	११	पाटः	पाठः
११२६	१०	यथस्वम्	यथास्वम्
१५६२	१०	मणिवेदे	मणिभेदे
१५६८	१३	व्यावर्त्तयति	व्यावर्त्तयति

विशेष—पाण्डुलिपि में 'व' 'व' का भेद न रहने से कहीं कहीं अशुद्धि रह गयी है।

* श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः *

॥ श्रीश्रीहरिनामामृतव्याकरणम् ॥

अथ कारक प्रकरणम्

यः कर्त्ता कर्मकरणं सम्प्रदानमशेषतः ।

अपादानाधिकरणे तत्सम्बन्धोभवेदिह ॥

* श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः *

“अमृतास्वादनी”

आचार्यसूत्रनिर्यासं निष्कृष्य सुगमीकृतम् ।

कारकादि च येनामुं श्रीमङ्गीवं समाश्रये ॥

द्वितीय प्रकरणे स्वादयो विष्णुभक्तय उक्ताः, तृतीये च तिवादयः । तत्र परपदानि कर्त्तरीत्यादिना तिवादि विष्णुभक्तीनामर्थाः सामान्यतो दर्शिताः । अतः साकाङ्क्षतया तासामर्था विशेषेण दर्शयिष्यन्त इह चतुर्थप्रकरणे । तत्रच कारकानि उपपद विष्णुभक्तीः, अच्युताद्यर्थान् परपदात्मपदविषयांश्च विष्णुभक्त्यर्थभेदान् निरूपयिष्यन् कारकस्येव मुख्यत्वात् तत्संज्ञकं चतुर्थ प्रकरणमारभमाणो ग्रन्थकारः कृष्णस्य कर्त्रादि षट् कारक रूपत्व प्रसिद्धत्वात् कारकादिनिरूपणं खलु कृष्ण सम्बन्धेव भवेदिति सूचयन् श्लेषेणाशी-रूपमङ्गलमाचरति-यःकर्त्तति ।

यः कारकाख्यः पदार्थः अशेषतः अशेषेण सम्पूर्णतयेत्यर्थः (तस्योपपद विष्णु-भक्त्यादिपर्यन्तव्याप्तेः) कर्त्तृ कर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणात्मकः, तस्य सम्बन्ध इह चतुर्थप्रकरणे भवेदिति सम्भावनायां विधिः । एतेन षट् कारकाणां संज्ञा तत् सम्बन्ध-श्रोद्धिष्टः ।

अथ भगवत् पक्षेः—यः श्रीकृष्णः अशेषतः अशेषप्रकारेण नानास्वरूपेणेत्यर्थः, विश्वस्य कर्त्ता कर्म करणं सम्प्रदानमपादानमधिकरणञ्च भवति तस्य सम्बन्ध इह अष्मिन् मल्लक्षणे जने भवेत् । प्रार्थनायां विधिः । यद्वा इह जगति तस्यैव सम्बन्धो भवेत् भवितु-मर्हति, नतु जड़ायाः प्रकृत्या इत्यर्थः । अत्र अर्हशक्तयोरिति विधिः । श्रीकृष्णेनैव सहस्व-स्वाम्यादि सम्बन्धेन भवितव्यं जगज्जीवानां परमश्रेयस्करत्वात्तेषाम् । नतु मायया सह, तस्याः खलु स्वरूपावरणेन क्लेशदातृत्वादिति भावः ।

श्रीकृष्णस्यहि षट् कारकत्वं यथा श्रीमद्भागवतेः—

यस्मिन् यतो याहियेन च यस्य यस्माद्,

यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा ।

अथ विष्णुभक्त्यर्थाः । तत्र कारकाणि च निरूप्यन्ते ।

भावः करोति विकरोति पृथक् स्वभावः,
सञ्चोदित स्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥

इति सप्तमे श्रीप्रह्लादोक्तिः ।

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्-यद् यथा यदा ।

स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधान पुरुषेश्वरः ॥

इति दशमेऽपि श्रीशुकोक्तिः ।

एतच्च श्रुत्यादिवचनैरपि स्थिरीक्रियते,—

—सऐक्षत्लोकानुत्सृजै “स इदं सर्वमसृजत,” “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्”
“महा विष्णुर्जगत् कर्त्ता” इत्यादिभ्यः कृष्णस्य (परब्रह्मणः) कर्त्तृत्वम् । “सर्वं खल्विदं
ब्रह्मा “इत्यस्मात् तथा “खं वायु मग्निं सलिलं महीञ्च + + हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं
प्रणमेदनन्यः” इत्यस्माच्च कर्मत्वम् । “जन्माद्यस्य यतः”, “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति”, “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इत्या-
दिभ्यः अपादानत्वकरणत्वे । “कायेन वाचा मनसेन्द्रियै र्वा + + + करोति यद् यद्
सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत्”, “यत् करोषि यदश्नार्सि यज्जुहोषि ददासि
यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्वं मदर्पणम्” इत्यादिभ्यः सम्प्रदानत्वम् । “यत् (यत्र)
प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् (ब्रह्मा) विजिज्ञासस्व”, “मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव”
इत्यादिभ्योऽधिकरणत्वं सिद्धम् ।

इत्थञ्च श्रीमद्भागवतोपनिषदादयो यस्य कर्त्रादिनिखिल कारकत्वं संकीर्त्तयन्ति
तस्मिन्नेव श्रीकृष्णे स्व-स्वाम्यादिसम्बन्धः प्रवर्त्तनीयो नतु मायायाम्, तस्याः स्वातन्त्र्या-
भावादिति भावः ।

अथ विष्णुभक्ति निरूपणानन्तरं विष्णुभक्तीनामर्थाः कथ्यन्ते । तत्र तदर्थेषु कारकानि
च निरूप्यन्ते । अत एतेन कारकानि तावत् विष्णुभक्तीनामेवार्थविशेषा इति ज्ञाप्यते ।
तथापि विशेषेण तन्नामोक्ति गो-वलीवर्दवज्ज्ञेया ।

✓ “बालतोषणी”

हस्तामलकवत्त्वं श्रीमद्भागवतस्य यः ।

दर्शयामास - जीवेभ्यस्तं श्रीजीवप्रभुं भजे ॥

श्रीजीवचरणाब्जान्तमाश्रित्य परमादरात् ।

कारकं विष्णुभक्त्यर्थं व्याख्यायते सुहृन्मुदे ॥

द्वितीय तृतीय प्रकरणयो विष्णुभक्त्या उक्तास्तासामर्थान् परपदानि कर्तरीति आत्म-
पदान्येव कर्मणीति च । आख्यात प्रकरणे उक्तं कर्त्तादिषु वाच्येषु कृत् प्रत्ययाश्च वक्ष्यते ।

अतो विष्णुभक्त्यर्थेषु कर्त्रादि कारकाणि च आनुषङ्गिकतया उपपदविष्णुभक्तिश्च अच्युतादय उक्ता एव तेषामर्थाश्च परपदात्मपदयोर्विषय विशेषांश्च निरूपयितुं चतुर्थं विष्णुभक्त्यर्थं प्रकरणमारभमाणो विष्णोः कर्त्रादिरूपत्वेन कर्त्रादि निरूपणस्य तत्सम्बन्धित्वं सूचयति यः कर्तेति । अशेषतः अपरिच्छिन्नलीलत्वात् य कृष्णो महाविष्णुरूपत्वेन कर्त्ता भवति विराड्रूपेण कर्म भवति ब्रह्म विष्णु रुद्र गुणावताररूपेण करणं भवति यज्ञपुरुषरूपेण सम्प्रदानं भवति गर्भदोशायि शेष रूपाभ्यां अपादानाधिकरणे भवतः तस्य श्रीकृष्णस्य सम्बन्धः षट्कारकरूपत्वेनान्वय इह संसारे भवेत् ।

व्याकरण पक्षे । यः कारकशब्दः अशेषत उपपदविष्णुभक्त्यादि पर्यन्तव्यापकत्वात् वक्ष्यमानलक्षणैः कर्त्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरण वाचको भवति तस्य कारकस्य सम्बन्धः षट् कारकरूपत्वेनान्वय इह चतुर्थ पादे भवेत् अथवा अशेषतः अशेषस्य विश्वस्य यः कर्त्तादि सर्वविष्णुमयं जगदित्युक्तेः विश्वमशेषं कृत्स्नमिति तस्य विष्णोः सम्बन्ध इह प्रकरणे भवेत् स्यादव कर्त्रादि निरूपयिष्यमाणत्वात् । भवेदिति सम्भावनायां विधिः । कर्त्रादिः वक्षते ।

विष्णोः कर्त्तादि रूपत्वेन कर्त्रादिशब्दा अपि तद्वाचिन एवेति । सतन्त्रं तत् प्रयोजकश्च इत्यादौ कर्त्तादि शब्दानां भगवन्नामता । अथ च यः कर्तेत्यादिना कारकाणां संज्ञाः सम्बन्धश्च उट्टङ्कितः । विष्णुभक्त्यर्थानां कारकाणाञ्च निरूपणमारभते अथेति । विष्णुभक्तीनामर्थाः अभिधेयाः अत्र विष्णुभक्त्यर्थेषु कारकाणि च कर्त्तादि रूपाणि निरूप्यन्ते प्रकाशयन्ते चकारादुपपदविष्णुभक्त्यः कालादय निरूप्यन्ते यद्यपि कारकाणि विष्णुभक्त्यर्था एव तथापि पृथगुपादानं सामान्यविशेषन्यायेन, यथा गामानय वली-वर्द्धश्चेति तत्र प्रथमतो विष्णुभक्त्यर्थान् निरूपयति ।

अथ कारकप्रकरणम् ।

१. एकद्वि बहुत्वेष्वेकद्विवहुवचनानि ।

कृष्णः कृष्णौ कृष्णाः । भवति भवतः भवन्ति ।

२. युष्मदो गौरवे त्वेकत्वे द्वित्वे बहुवचनम् ।

हे पित र्य्यं वदत । हे पितरौ र्य्यं पश्यत ।

अमृता०—१. एकेति । स्वरूपे त्वप्रत्ययः । एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च वाच्ये प्रकृते-
रुत्तरं यथाक्रममेकवचनं द्विवचनं बहुवचनञ्च योज्यमित्यर्थः । कृष्ण इत्यादौ क्रमेणान्वयः;
कृष्णो भवति, कृष्णौ भवतः कृष्णा भवन्तीति ।

अमृता०—२. युष्मद इति । गौरवे सम्मानेऽर्थे तु युष्मच्छब्दस्य एकत्वे द्वित्वे च
बहुवचनं स्यात् । तुशब्दोऽगौरवार्थं व्यावर्तकः; तत्रार्थे यथासंख्यमेकत्वादिकं पूर्वेण हि
सिद्धम् । नचात्र गौरवे बहुवचनविधानेन पूर्वसिद्धमेकत्वं द्वित्वञ्च वध्यत इति वाच्यम्,
एवकारेणहि नियमादिह च तद् रहितान्न तद्वाधप्रसङ्गः । अतश्च पक्षे त्वं मे गुरुरित्या-
द्युदाहृतं काशिका सुपन्नकलापादिषु । तथाहि प्रयोगा भूरिशः । श्रीगीतायां विश्वरूप
दर्शने—त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानमित्यर्जुनस्तुतौ ।
श्रीभागवतेऽपि—त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषु रित्यादि श्रीवसुदेवस्तुतौ । एवञ्च
सर्वत्र प्रयोगबाहुल्यदर्शनात् सामान्यसिद्धमेकवचनादिकं गौरवेऽप्यनिवार्यमिति दिक् ।

॥ अथ कारक प्रकरणम् ॥

बाल०—एक । एकद्वि बहुनां भावः एकद्वि बहुत्वं तस्मिन् वाच्ये एकद्वि बहु
वचनानि एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । एकद्विवहुत्वेऽपि बहुवचनं चिन्त्यं ।
भावप्रत्ययान्तस्य एकवचनार्हत्वात् । एकशेषे तु सति बहुवचनं भवति किन्तु कृष्णः कृष्णौ
कृष्णा इत्यादौ प्रत्येकमेकद्विवहुवचनानि स्युः अथवा स्वरूपमात्रे वाच्ये त्वप्रत्ययः
एकद्विवह्व एकद्विवहुत्वाः तेषु एकस्मिन् द्वयोर्वहुषु वाच्येष्वित्यर्थः । कृष्णः इत्यादिनां
भवतीत्यादिभिः सह क्रमेण सम्बन्धः ॥१॥

बाल०—युष्म । गौरवेऽर्थे युष्मदुत्तरे एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं भवति । युयं
वदतेति एकत्वे बहुवचनं । युयं पश्यतीति द्वित्वे बहुवचनं । अगौरवे तु हे अवैष्णव त्वं
दूरीभव ॥२॥

३. द्विवर्जं तदादिमात्राच्च ।

स कुत्र तवगुरुरित्यत्राह तत्र ते विराजन्ते ।

४. पूज्यवाचिभ्यस्त्वादराधिक्ये ।

यथा गुरवः समादिशन्तीत्यादि ।

५. अस्मद स्त्वगौरवेऽपि ।

अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूव इत्युभयत्रापि वयं ब्रूमः ।

अमृता०—३. द्विवर्जेति । तदादयः सप्त, तत्र द्विशब्दं वर्जयित्वा षण्णां गौरवार्थे एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं स्यात् । मात्रग्रहणं स्वार्थेऽस्वार्थे च बहुवचनं प्राप्त्यर्थम् । अन्यथा गौणार्थे कृष्णनामत्वं निषेधाद् स्वार्थे सूत्रस्याप्रवृत्तिः स्यात् । अतो द्विशब्दवर्जनं तत्र सङ्गच्छते; द्वावतिक्रान्तः अतिद्विरित्यस्य गौरवे बहुत्व प्रसङ्गात् । एवं वैष्णवद्वयमुद्दिश्य—इमान् भोजयेत्यादि च । पक्षे स विराजत इत्यपि यथाप्राप्तमेकत्वं ज्ञेयम् ।

अमृता०—४. पूज्येति । आदरस्य सम्मानस्य आधिक्ये विवक्षिते पूज्यवाचिभ्य उत्तरे एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं भवति । गुरुशब्दस्याचार्यं वाचित्वात् पूज्यत्वं प्रसिद्धम् । पूज्यश्च सदैवादरणीयः, तत्रादरसामान्ये तु बहुत्वं न विवक्षितम्, अतएवाह—आदराधिक्य इति । एवञ्च तत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु, जीवत्सु तातपादेषु इत्यादि । सामान्यप्राप्तमेकत्वादिकमपि स्यादेव—गुरु रादिशतीति ।

अमृता०—५. अस्मद इति । गौरव विरहेऽपि अस्मच्छब्दादुत्तरमेकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं भवति । अपि शब्दोऽत्र द्विधा समुच्चयोऽर्थो बोध्यः । तेन गौरवे च बहुवचनञ्चेति द्योतनाद् गौरवेऽगौरवे चास्मद एकत्वे द्वित्वे बहुवचनञ्च स्यादिति फलितार्थः ।

बाल०—द्विवर्जं । द्विशब्दस्तदादिगणे पठितस्तस्य वर्जनं यत्र तादृशास्तदादिमात्राच्च उत्तरे गौरवेऽर्थे एकत्वे द्वित्वे बहुवचनं भवति । मात्र ग्रहणात् स्वार्थास्वार्थयो भवतीति ज्ञेयं । ननु तदादेरिति कृतेऽपि तदेव लभ्यते नाम्नो ग्रहणेन तदन्तस्यापि ग्रहणत्वात् तथापि मात्रपदं स्पष्टार्थं । इत्यत्र प्रश्ने आहेति शिष्य उत्तरमिति शेषः । उत्तरं तत्र ते समयानुभूतस्तव गुरुरिदानीं कुत्र वर्तते इत्यत्र यत्र त्वयानुभूता मम गुरव इदानीं तत्रैव ते विराजन्ते इत्यन्वयः । ननु द्विशब्दस्य नित्यं द्विवचनान्तत्वेन बहुवचनं प्राप्तिरेव नास्ति किं तद्वर्जनेन उच्यते । द्वावतिक्रान्तः अतिद्विरित्यत्र गौरवे विवक्षिते बहुवचनं स्यात् ॥३॥

बाल०—पूज्य । आदर स्याधिक्यं आदराधिक्यं तस्मिन्नर्थे पूजावाचिभ्य उत्तरे एकत्वे द्वित्वे बहुवचनं भवति । गुरव इति गुरुशब्दस्याचार्यादिवाचित्वात् पूज्य वाचिता । समादिशन्तीति आज्ञां कुर्वन्तीत्यर्थः ॥४॥

बाल०—अस्म । आदराधिक्ये अगौरवे अनादरेऽपि अर्थे अस्मद् उत्तरे एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं भवति । अहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इत्यत्र वयं ब्रूम इति । यदा तु आदराधिक्या गौरवयोर्विवक्षा न क्रियते तदा अहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इति भवति ।

सविशेषणत्वे तु न,—वैष्णवोऽहं ब्रवीमि । व्यभिचरति च,—सावाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातरा इत्यादि ।

६. जात्याख्यायामेकवचने बहुवचनं वा ।

सम्पूज्या तुलसी, सम्पूज्यास्तुलस्यः । गौरयं गावइमे । जात्याख्यायामिति किम्—भारद्वाजस्य प्रतिकृति भरिद्वाजः । नत्वत्र जाति राख्यायते, किं तर्हि ? प्रतिकृतिरिति । एवं जयादित्यादीनामपि ।

ततोऽगौरवे अहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इत्यत्र क्रमादेकत्वं द्वित्वञ्च सिध्यति; तथा गौरवे च—गौडभूमिं दृष्टवानहं धन्या वयमद्य भृशमिति सिध्यत्येव । सविशेषणत्व इति—विशेषणपदेनान्वितस्य अस्मदः अगौरवे न बहुत्वमित्यर्थः (एकत्वे द्वित्वे) । वैष्णवोऽहमिति—वैष्णवपदमिह अस्मच्छब्दस्य वैशिष्ट्यं बोधकत्वाद् विशेषणम् ।

सा वालेति—अवशिष्टानि पादानि यथाः—सापीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम्; संक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणागन्तुं न शक्ता वयम्, दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाता स्म इत्यद्भुतमित्यमरशतके । नायिकामुद्दिश्य कस्यचिदनुरागिन उक्तिरियम् । अर्थस्तु सुगमः । सर्वत्र वयमिति अस्मद एकत्वे बहु वचनं प्रयुक्तम् । अप्रगल्भमनस इत्यादि विशेषणैरन्वितत्वेऽपि नैकत्वे बहुत्वनिषेधः, अथात् सूत्रस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवञ्च वयंतत्त्वान्वेषान् मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृतीति शाकुन्तले । एते वयममीदाराः कन्येयं कुलजीवितमिति कुमारसम्भवे । तथा—वयं वर्णाश्रमरक्षणोदिता इति भारवौ च । तदत्रप्रणिधानदृष्ट्या विवेच्यम्—यदास्मदः समानाधिकरणविशेषणपदेनान्वयः स्यात् तदैव बहुत्वनिषेधः, यदा खलु विशेष्य लिङ्गसंख्यानिरपेक्षेणविधेय विशेषणेन तस्यान्वयस्तदा तु न निषेध इत्येव व्यभिचारस्य निदानं ज्ञेयमिति ।

अमृता०—६. जातीति । नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं जातित्वम्, आख्या कथनं प्रत्यायनमिति यावत् । जाते राख्या जात्याख्या, तस्यां गम्यमानायाम् एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं वा स्यात् । एकत्वे बहुत्वसमवेतत्वात् जातौ एकत्वमेवप्राप्तमत इदमुच्यते । व्यक्ति-समन्विता हि जातिरिति दर्शयति—गौरयमिति । केवल व्यक्तित्वे तु न सा—विष्णुमित्र एष इति । भारद्वाजस्येति—भरद्वाजस्य गोत्रापत्य—मित्यर्थे विदादेः केशवण—भारद्वाज, तत “इवार्थे कः प्रतिकृतौ संज्ञायाञ्च” इति कप्रत्ययः, मनुष्ये तस्य स्मरहरो वक्ष्यते ।

स वि । सविशेषणत्वे सति अस्वदुत्तरे एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं न भवति क्वचित् व्यभिचरति चेति निषेध इति शेषः । कोऽपि व्यभिचार लक्षणमाह उक्तान्यथाचारो व्यभिचार इति वयमिति अहमित्यत्र ॥१॥

बाल०—जात्या । जातेराख्या उक्तिस्तस्यां सत्यां एकवचने बहुवचनं वा भवति । जात्याख्यामिति जातौ तात्पर्ये सतीत्यर्थः । एकवचने इति विषयसप्तमी एकत्वे इति वा

एवं फल्गुन्योः प्रोष्ठपदयोश्च द्वितारयोरपि बहुवचनं ज्ञेयं वा । कदा पूर्वाः फल्गुन्यः पूर्वे फल्गुन्यौ वेत्यादि । तथा तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ, तथापि द्वन्द्वे द्विवचनम्—तिष्यपुनर्वसू इत्यादि ।

नत्वत्रेति—अत्र भरद्वाजशब्दस्य गोत्रप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वमस्त्येव, “गोत्रञ्च चरणैः सह” इति तल्लक्षणात् । अतो जाति प्रत्यायनं विवक्षितञ्चेत्तर्हि बहुत्वमिह स्यात् किन्तु तदिह न विवक्षितम्; विवक्षितं हि प्रतिकृति प्रत्यायनम् । तस्माज् जात्यर्थ-विरहान्नात्र बहुवचनमित्याशयः । एक वचन इति किम्—इह न—धात्री तुलस्यौ । जयादित्यो वामनश्च काशिका वृत्तिकृत्, तयोश्च मतमेवमेव ।

एवमिति—पूर्वोत्तरशब्दयोः प्रत्येक पूर्वत्वेऽपि फल्गुन्योस्तारकयो द्विवचनत्वम्, तथैव प्रोष्ठपदयोः (भाद्रपदयोः) । यथा हि—“प्रोष्ठा गौः भद्राश्च गौः, तस्येव पाद आसां ताः प्रोष्ठ पदाः भाद्रपदाश्च । पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे, उत्तरे तु भाद्रपदे द्वे, समुदायश्चासां चतुः संख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयो द्वित्वाद् द्विवचनमित्यमर टीकायां भरतः । एवञ्च पूर्वफल्गुनीत्यस्य । अतस्तत्र बहुवचनप्राप्तये वचनमिदम् ।

इत्यादिपदेन—कदा उत्तरे फल्गुन्यौ, उत्तराः । फल्गुन्यो वा, कदा पूव प्रोष्ठपदे, पूर्वाः प्रोष्ठपदा वा; कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे, उत्तराः प्रोष्ठपदा वा । द्वितारयोरिति किम्—फल्गुन्यौ कन्यके । अत्र ‘ऋतु नक्षत्राभ्याञ्चे’ति तत्र जातार्थे केशवणः, फल्गुन्यापाढाभ्या-मिति तस्य लक्ष्म्यां महाहरः । फल्गुन्योः प्रोष्ठपदयोरेव नान्यासाम्—कदा पूर्वापाढा, उत्तरापाढा । अत्र पूर्वापाढोत्तरापाढा तारकयोः प्रत्येकस्य द्विवचनाभावात् बहुवचनम् । तिष्यः पुष्यान्यनाम नक्षत्रम्, पुनर्वसू यमकौ इति हेमः । तथापीति—इतरेतर द्वन्द्वस्य उद्भूतावयवसंख्यत्वादिह वस्तुत्रय बोधने बहुवचनमेव युक्तं तथापि नित्यं द्विवचनं भवतीत्यर्थः । बहुवचने प्राप्त एवात्र द्विवचनं प्रयुज्यते; तेन नेह—तिष्यपुनर्वसू इदम् । सर्वेऽपि रामकृष्णा विभाषयैकवचनमिति वक्ष्यमाण परिभाषात एकवचनमेव विवक्षित-मत्र ।

पाठः । आख्यायामिति किमिति । जातेरित्येवास्त्विति शेषः । भारद्वाजस्येति भरद्वाजस्या-पत्यमित्यर्थे केशवणः वृष्णीन्द्रः भारद्वाज तस्यप्रतिकृतिरित्यर्थे क प्रत्ययः तस्य स्मरहरः तद्यथा इवार्थे कः प्रतिकृतौ संज्ञायाश्च इत्यनेन कः । मनुष्ये तस्य स्मरहर इत्यनेन कस्य स्मर हरः । एकवचने इति किं धात्री तुलस्यौ । जातीति किं व्याक्तिपरत्वे पूज्या तुलसी । भारद्वाजः यदि गोत्रं चरणैः सहेत्यापत्यप्रत्ययान्तत्वेन जातिवाचित्वमस्त्येव तथापि नत्वत्र जातिराख्यायते न जातौ तात्पर्यमित्यर्थः । किन्तर्हि प्रतिकृतीति प्रतिकृत्यर्थे विहितस्य प्रत्ययस्याख्यायनमेतदिति । एवं व्यक्तार्थमेतत् । फल्गुन्यादीनां पूर्वोत्तरे पूर्वत्वे द्वि द्वि नक्षत्र वाचित्वं तथा सति कदा फल्गुन्यः कदा फल्गुन्यौ इत्यादिकमुदाहरणं सङ्गतं । अर्थस्तु कदा पूर्वोत्तराः फल्गुन्य भविष्यन्ति कदा पूर्वोत्तरे फल्गुन्यौ भविष्यतः । इत्यादिकं मनोहितं । गोस्वामीपादेन तु यदुक्तं तत्त नास्माकं सम्यक्हृदयङ्गमं पूर्वोत्तरयोः प्रत्येकं पूर्वत्वे

७. प्रथमा नाममात्रार्थे ।

यन्नाम यद्वाचि तन्मात्रे वाच्ये नाम्नः प्रथमा विष्णुभक्ति भवति ।
वक्ष्यमाण सम्बन्धनिरपेक्षत्वं तन्मात्रत्वम् । ततः स्वभावसिद्धत्वाल्लिङ्गश्च
नामविशेषार्थ एव । वाच्यलिङ्गानांश्च तादृश एव स्वभावः । तत्र लिङ्गं
विना यथा—उच्चैर्नीचैः ।

अमृता०—७. प्रथमेति । मात्रं कर्तृस्नेऽवधारणे इत्यमरशासनादिह मात्रशब्द-
स्यावधारणमर्थः । नाम्नएवार्थो नाममात्रार्थः तस्मिन् गम्यमाने नाम्न उत्तरे प्रथमा
विष्णुभक्तिः स्यात् । नाममात्रार्थश्च अर्थान्तरापेक्षाराहित्यम्, अर्थात् कर्तृ कर्मादिरूप
विभक्त्यर्थसम्पर्कवर्जितत्वम् । तदेव स्पष्टयति—वक्ष्यमाणेत्यादिना । वक्ष्यमाणा ये
सम्बन्धाः (पष्ठीनिष्ठ सामान्यरूपः कर्तृकर्मादि विशेषरूपाश्च) तेषु अपेक्षाराहित्यमित्यर्थः ।

अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केतितं, लाक्षणिकं वा शब्दम्याभिधेयमात्रं
यदा विवक्ष्यते तदा नाम्नः प्रथमा विभक्तिः प्रवर्तते इति सरलार्थः । तदर्थं ज्ञानञ्च
व्याकरणादितो भवेत्; यथोक्तं प्राचीनैः—शक्तिग्रहो व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्
व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद् विवृते वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ॥

ननु कृष्ण इत्यादौ पुंस्त्वादिरूपार्थाधिक्यस्य प्रतीते स्तन्मात्रत्वस्य व्यभिचार इति
चेत्तत्राह—स्वभावसिद्धत्वादिति । लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं चित्तमित्यर्थः । तच्च
लिङ्गमीश्वरपरिभाषितो धर्म इति तस्य स्वभावसिद्धत्वा । ततश्च लिङ्गानां प्रकृति
वाच्यत्वमेव न्याययम् । केचित्तु—“नामार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” इत्याचार्यं
सूत्रतः प्रथमाया एव पुंस्त्वाद्यर्थ इति मन्यन्ते । तत्रापि लिङ्गादीनां प्रथमार्थद्योत्यत्वं

फल्गुन्यादेरेकैकनक्षत्र वाचित्वात् । किम्वा । पूर्वत्युपलक्षणं । उत्तरस्यापि गुणीभूतत्वेन
स्वीकृतत्वमिति गुढाभिसन्धिरिति । अथवा पूर्वोत्तरयोरेकैकं पूर्वत्वेऽपि प्रत्येकं फल्गुनादे-
द्वितारकावाचित्वं उद्भूतावयवशङ्खयतिरोहितावयवशङ्खयत्वेन शास्त्रान्तरे स्वीकृतत्वात्
इति न कश्चिद्दोषास्पदः इति । द्वि तारयोरिति किम् फल्गुन्योजति गोप्यौ फल्गुन्यौ नत्वत्र
तारे उच्यते किन्तु तत्रजाते इति । तथेति । तथापीति बहुत्वेऽपित्यर्थः ।

कचित् द्वन्द्वसमास व्यक्तिगणनया, कचित् शङ्खयागणनया । अत्र पुनर्गणव्यक्ति
गणनया न शङ्खयगणनयेति इत्यादीत्यादि शब्देन पुण्यपुनर्वंसु इत्यपि ॥६॥

बाल०—प्रथ । नाममात्रस्यार्थः नाममात्रार्थः । अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः नाम-
मात्राभिधेये वाच्ये इत्यर्थः । यन्नामेति । यस्याभिधेयस्य नामशब्दः यद्वाचि यस्याभिधेयस्य
वाचकः तन्मात्रे तदभिधेयमात्रे वाच्ये तस्मान्नामः प्रथमा विष्णुभक्तिः स्यात् यथा परम
वृहत्तम सर्वाकर्षक तमालस्यामलत्विट् यशोदास्तनन्धयः कृष्णशब्दस्याभिधेय इत्यत्र वाच्य-
वाचकतालक्षणसम्बन्धे प्रथमैवेति । यन्नाम यद्वाचि तन्मात्रे वाच्ये इति फलितार्थं
कथनं नत्वक्षरार्थकथनं । कर्मादौ द्वितीयादि विधानमेव वक्ष्यते । तथापि मात्रपदं स्पष्टतार्थं
कृतं । नामार्थमात्र इति पाठः सभ्यः । तथासति तन्मात्रे वाच्ये इति यदुक्तं तत् सुसंगतं

लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकशब्दवाच्यम् । तच्च संस्त्यान-प्रसरो लिङ्गमिति भाष्ये लक्षितम् । तच्च संस्त्यानं संहतिः, एकीभावादपचयो लक्ष्यते । प्रसरो विस्तारः, तस्मादुपचयः । अयमर्थः,—स्तनादिचिह्नैः प्रसिद्धेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु अपचयोपचय द्विसाम्यरूपो यो धर्मक्रमो दृश्यते, तंक्रममवलम्ब्य बहुलमीश्वरपरिभाषितो वस्तुनो धर्मविशेषो लिङ्गमिति ।

मन्तव्यं न तु वाच्यत्वम् । किञ्च गोकुलादिशब्दाज्जाता प्रथमा स्त्रीपुंसौ चाभिदध्यात्, लिङ्गं प्रति प्रकृतेश्चेदोदासीन्यं स्यात् । तस्मान्नाम्न एव विशेषोऽर्थो लिङ्गमिति वक्तुं समीचीनम् ।

तदेव द्रढयति—वाच्यलिङ्गानाञ्चेति । वाच्यस्य अभिधेयस्य लिङ्गं येषां ते वाच्यलिङ्गाः, त्रिष्वेव लिङ्गेषु व्यवहार्यं शब्दा इत्यर्थः । सुन्दरादि शब्दानां वाच्य-लिङ्गानां यदि लिङ्गात्मको विशेषार्थः स्वाभाविको न स्यात् तर्हि एकैव शब्दो यथावसरं लिङ्गत्रयं कथं व्यनक्ति ? तस्माद् लिङ्गं नाम्नो हि विशेषार्थ इत्याकृतिः । उक्तञ्च प्राचीनैः—स्वार्थो द्रव्यश्च लिङ्गश्च संख्या कर्मादिरेव च । अमी पञ्चैव लिङ्गार्था स्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः ॥ इति ॥ तत्र लिङ्गार्थाः प्रातिपदिकार्थाः । तत्र स्वार्थोजाति गुणक्रियारूपं विशेषणम्, द्रव्यं विशेष्यम्, लिङ्गं पुंस्त्वादि रूपम्, संख्या एकत्वादि, कर्मादि प्रथमार्हमुक्त कारकमात्रम्; तच्च तिवादिप्रत्ययै वाच्यम्, प्रथमया तु तद् द्योत्यमिति वक्ष्यते । एते सर्वे लिङ्गार्थाः (नामार्थाः) ।

अथ लिङ्गात्मकार्थविशेषरहिताश्च केचनशब्दाः सामान्यमर्थं द्योतयन्तीत्याह—नत्रीलिङ्गं विनेति । अलिङ्गोऽव्ययसंज्ञ इत्युक्तमेव प्राक् । अथ लिङ्गस्य स्वरूपं विवृणोति—स्त्रीपुंमित्यादि । स्त्रीलिङ्गशब्देन पुलिङ्गशब्देन नपुंसक लिङ्गशब्देन च वाच्यं प्रकाशय-मित्यर्थः । तच्च पुनर्भाष्यकृतलक्षणेन स्फुटीकरोति—संस्त्यानेति । अर्थश्चास्य स्वयमेव मूले विवृतः ।

सुन्दरा दारा इति—दारशब्दः पुलिङ्गो नित्यबहुवचनत्वेन परिभाषितः, सपुन-भार्यायामुपचर्यते । एवं देवताशब्दः स्त्रीलिङ्गे परिभाषितोऽपि पुंदेवे, तथा दैवत शब्दो नपुंसके परिभाषितोऽपि देवसामान्ये उपचर्यते ।

भवति । वक्ष्यमाणेत्यादिकञ्च यद्वक्ष्यते तदपि सुसङ्गतं भवति । नहि नाममात्रं वक्ष्यमाण-सम्बन्ध निरपेक्षं भवति किन्तु नाममात्रार्थमेव । अथवा, मात्रं केवलं च तत् अर्थञ्चेति मात्रार्थं नाम्नः मात्रार्थं नाममात्रार्थमिति कृते दोषकथनं नास्ति इति । ननु कृष्ण इत्यादौ पुंस्त्वाद्यपि प्रतीयते तर्हि कथं तन्मात्रात्वमिति चेत्तत्राह वक्ष्यमाणेति । वक्ष्यमाण कर्मादि सम्बन्धे निरपेक्षत्वमपेक्षा शून्यत्वं । वक्ष्यमाण सम्बन्धेत्यत्र श्यामराम—समासश्चिन्त्यः, वक्ष्यमाणेत्यस्य व्यावर्तकत्वाभावात् । तस्मात् वक्ष्यमाणानां पञ्चयुपयुक्त कारकोपपद-विष्णुभक्तीनां सम्बन्धः वक्ष्यमाणसम्बन्धस्तस्मिन्नपेक्षाराहित्यमिति । ततो हेतोः स्वभाव-सिद्धत्वात् लिङ्गश्च नामविशेषार्थ एवेति तन्मात्रत्वाविरोधः ।

तच्चोपचारान्नास्ति प्रवर्तते । तदात्मकं यथा—स्त्री पुमात् नपुंसकम् ।
वापी तडागः कुण्डम् । क्वचिन्नास्ति च परिभाषितं लिङ्गं वस्तुन्यु-
पचर्यते—सुन्दरा दाराः, सुन्दरी देवता, सुन्दरं देवतम् ।

अथ तत्र परिमाणात्मकं यथा—खारी द्रोणः आढकम् । तत् परिमितश्च-
खारी द्रोणः आढकम्; उपचारेणोभेदात् । यथा मञ्चे स्थिता जना

अथ परिमाणश्च विशेषणरूपत्वात्स्वार्थ एवेति प्राचीनोक्त पञ्चान्तर्गतम् । तत्र
खार्यादि लक्षणम्—अष्टमुष्टि भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि
आढकः परिकीर्तितः । चतुराढे भवेद् द्रोणः खारी द्रोण चतुष्टयम् । इति । तत्परिमित-
ञ्चेति—खार्यादि परिमितं धान्यादि; उपचारेण परिमाण-परिमेययोरभेद विवक्षतेत्यर्थः ।
तदाद्रव्यत्वाद् विशेष्यम् । स चाभेदारापो लक्षणयैव वृत्त्या ज्ञेयः । एवञ्च नाममात्रार्थः
अभिधा-लक्षणयोरन्यतरेण द्योत्यत इति लब्धम् । संख्या च न नामातिरिक्तेति दर्शयति—
संख्यात्मकमिति ।

ननु एक द्वौ बहव इत्यत्र प्रकृत्या हि तत्तद् वचन प्रतीतेः किमत्र विभक्ति साफल्य-
मिति शङ्कायामाचष्टे—प्रकृत्यर्थसदृशेति । प्रकृत्यर्थतुल्येन प्रत्ययेनानुवादमात्रं क्रियते,
विभक्तिं विना शब्दप्रयोगनिपाधात्, यथा “नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीत” इति भाष्यम् ।

केषाञ्चिन्नाम्नामलिङ्गत्वमप्यस्तीति विशेषशब्दोपादानं कृतं एतत् प्राचोनैरप्युक्तं ।
तद्यथा । स्वार्थं द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सङ्ख्याकर्मदिरेकच । अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः
केशाञ्चिदग्निमाः । सार्थं गुणादिक विशेषणं, द्रव्यं विशेष्यं, लिङ्गं पुंस्त्वादि, संख्या
एकत्वादि, कर्म क्रिया । इति पञ्च प्रातिपदिकार्था । सुन्दरः कृष्णः, सुन्दरी राधा, सुन्दरं
गोकुलमित्यादौ एकस्य नाम्नो नानालिङ्गत्वात् कथं तन्मात्रत्वमिति चेत्तत्राह वाच्येति ।
वाच्यलिङ्गानां शब्दानां तादृशे नामविशेषस्यार्थे स्वभावो वर्तते तत् सिद्धं लिङ्गञ्च
तत्रैव वर्तते । लिङ्गं विनेत्यादौ नामेति गम्यं । उच्चैरिति नीचैरिति चाव्यं । ननु किन्ता-
वल्लिङ्गं तत्राह लिङ्गमिति । स्त्रीति । स्त्री पुंनपुंसकशब्दानां वाच्यमिति विग्रहः । तदेव
भाष्यकारमतेन स्पष्टयति तच्चेति । तच्च लिङ्गं भाष्ये लक्षितं भाष्ये तस्य लक्षणं कृत-
मित्यर्थः । लक्षणमेवाह संस्त्यानेति ।

संस्त्यान्तश्च प्रसरश्च तौलिङ्गं लिङ्गमिति लिङ्गि गतौ लिङ्ग्यते ज्ञायतोऽनेनेति
करणे घण्-प्रत्ययः । संस्त्यानमिति ष्टै स्त्यं शब्दसंघातयो भावे अनः । संस्त्यान् संहति-
रिति संहतिमिलनं योनिरूपस्याङ्गस्येत्यर्थः । एकीभावात् शरीरे मिलनात् अपचयः
संकोचः । प्रसर इति प्रपूर्वात् सृगतावित्यस्मात् भावे अल् । तस्मात् विस्तारात् उपचयः
असङ्कोचः लक्ष्यत् इति शेषः । सेफरूपस्याङ्गस्येत्यर्थः । स्तनादिचिह्नैरिति स्त्रिया-
श्चिह्नं स्तनादि । पुंसः श्मश्चादि नपुंसकस्य स्तनश्मश्चादयवयरूपं । तत्तद्रूपैचिह्नैः
प्रसिद्धेषु व्यक्तिषु स्त्र्यादिषु । अपचयेति अपचयरूपः उपचयरूपः । तत्र द्विसाम्येति द्वयो-
रपचयोपचययोः साम्यरूप इति तथाहि किमपि नपुंसकं स्त्रीचिह्नधारि किमपि पुंस

मञ्जाः । संख्यात्मकं यथा—एकः द्वौवहवः । अत्र प्रकृत्यर्थसदृश प्रत्यये-
नानूद्यते मात्रम् केवलाप्रयोगित्वात् ।

कृष्णौ कृष्णा इत्यादौ द्वित्वाद्यर्थाधिक्येऽपि प्रथमान्तः पातात् । नारी
यादवः दृष्टकृष्ण इत्यादौ स्त्री प्रत्ययादिनार्थाधिक्येऽपि पुनर्नामत्व
प्राप्तेः ।

ननु यदि नाममात्रार्थे प्रथमा क्रियते तर्हि कृष्णौ कृष्णा इत्यादौ कथं प्रथमा
प्रयुज्यते, द्वित्वाद्यर्थाधिक्यादिति चेत्तत्राह—प्रथमान्तःपातादिति । द्वित्व बहुत्वरूपं संख्या
बोधकत्वन्तु न नाममात्रातिरिक्तत्वम्, यतो द्वित्वादि संख्या प्रथमाया अन्तर्भुक्ता,
प्रथमाया एवावान्तरभेदविवक्षायामोजसोविधानात् । तस्माद् द्वित्वादि संख्याया न हि
नाममात्रातिरिक्तत्वमिति भावः ।

ननु च नारी यादव इत्यादौ स्त्री प्रत्ययादिनार्थाधिक्यान्नहि नाममात्रार्थता,
अतश्चात्र प्रथमा नार्हतीति शङ्कायांसमाधने—पुनर्नामत्वप्राप्तेरिति । तत्र नृ-नरयो नारी
ईषा सिद्धः । यादव इति—यदोरपत्यमित्यर्थे केशव णः (तद्धितः ।) आदि सर्वेश्वरस्य
वृष्णीन्द्रः, उद्वयस्य गोविन्दश्च वक्ष्यते । दृष्टकृष्ण इति—दृष्टः कृष्णो येन सः, पीताम्बर-
समासे अन्य पदार्थ बोधः । सर्वत्र पदसंस्कारार्थमन्तरङ्गस्वादेर्महाहरः । अत्र स्त्री
प्रत्ययेन तद्धित प्रत्ययेन तथा पीताम्बरसमासशक्त्या चार्थाधिक्यबोधितेऽपि तत्तदार्था-
धिक्ये एवाभिनव पृथक् शब्दतया ते व्यपदिश्यन्ते न तु प्राचीन शब्दतया । ततएव

चिह्नधारीत्येवं योयोधर्मक्रमो दृश्यते तं क्रममवलम्ब्य आश्रित्य लक्ष्यकृत्येत्यर्थं बहुलं यथा
स्यात् तथा ईश्वरेण सर्वं कर्त्ता परिभाषितो निरूपितो वस्तुनः पदार्थस्य धर्मविशेष
स्वभावविशेषं लिंगं । धर्माः पुण्य यम न्याय स्वभावाचार सोमपा इति नानार्थवर्गः ननु
यदि वस्तुनो धर्मो विशेषो लिंगमित्युक्तं तदा कथं नाम्नः स्त्रीत्वादीति चेत्तत्राह तच्चेति ।
तल्लिंगं उपचारात् आरोपात् तदात्मकं ।

लिगात्मकं । स्त्रीपुमान् नपुंसकमित्येषां क्रमेण व्याप्यादिभिः सम्बन्धः वापी
दीर्घिका तडागः पद्मयुक्त जलाशयः कुण्डं प्रसिद्धं । क्वचिदिति । सुन्दरा दारा इत्यादौ
दार देवता देवत् शब्देषु लिगात्मकत्वात् बहुलमिश्चरपरिभाषितं निरूपितं पुंस्त्वादिकं
तत्तच्छब्दवाच्ये वस्तुनि च उपचर्यते । दारशब्दः श्रीवाचक पुलिङ्गो नित्यबहुवचनान्तश्च ।
देवतादिशब्द इन्द्रादि वाचकः स्त्रीलिङ्ग देवतो शब्दापि तदवाचको नपुंसकलिङ्गः अथेति
तत्र लिगात्मके परिमाणात्मकं यथोदाहृत्यते रवार्यादयः परिमाणः विशेषाः । यथोक्तं ।
अष्ट मुष्टिर् भवेत् कुञ्चि कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलं । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परि-
कीर्तितः । चतुराढे भवेत् द्रोण खारी द्रोणचतुष्टयं इति । तै रवार्यादिभिः परिमितश्च
तत्तल्लिङ्गात्मकं खारी द्रौण आढकं स्यादीति । सत्परिमित इति पदार्थ विशेषणम् । उप-
चारेणेति । रवार्यादि परिमिते पदार्थे रवार्यादित्वोपचार इति अव्यापारे व्यापारवत्त्वा-
रोप उपचार इति ।

८. सम्बोधने च ।

सम्बोधनमामन्त्रणम्, तच्च नाम्ना नामिनः आभिमुख्य भावनम् । तच्च
हेशब्दादि द्योत्यम्, क्वचित्तद्विनाभावेऽपि गम्यञ्च । तद्रूपस्यार्थाधिक्ये

पुनर्नामत्वसिद्धे स्तत्तदर्थं द्योतनाय तत्तदुत्तर स्यादेव प्रथमा, केवलाप्रयोगित्वादिति
विशदः ।

अमृता०—८. सम्बोधन इति । सम्बोधनरूपार्थं च नाम्नः प्रथमा स्यात् । किन्ता-
वत् सम्बोधनमित्याकाङ्क्षायामाह—आमन्त्रणमिति । तच्चेति—तच्च आमन्त्रणं नाम्ना
नामिनः नामवतः नामवाच्यस्येति यावत्, आभिमुख्यभावनं साम्मुख्यसम्पादनम् ।
हे शब्दादिद्योत्यमित्यत्र आदि शब्देन अङ्गं ननु प्रभृतिश्च ज्ञेयः । तद्विनाभावेऽपीति—
विनाया भावः सत्ता, तस्य हे शब्दादि विनापि सम्बोधनं गम्यं प्रतीयमानं भवतीति शेषः ।
तद्रूपस्य सम्बोधनरूपस्यार्थस्य आधिक्ये अर्थान्नाम मात्रार्थातिरिक्तार्थं नाम्नः प्रथमा
विष्णुभक्ति भवतीत्यर्थः ।

कृष्णनाम्नइति—कृष्णइति नाम यस्य स कृष्णनामा तस्य । किञ्च क्वचिदव्यय-
योगे च प्रथमेष्यते,—यथा दशरथ इत्युदाहृत इतिभट्टिः । विषवृक्षोऽपि सम्बद्धं स्वयं

यथेति मञ्चस्थितेषु मञ्चत्वोपचार इति । मञ्चः काष्ठादिनिर्मितउन्नतप्रदेशविशेषः । ननु
कृष्णः कृष्णौ इत्यादौ यथा स्वादयः संख्या वाचकाः तथा एकद्वैवित्यादौ न प्रकृत्यैव
संख्याया उक्तत्वादतः कथमत्र स्वादय इति चेत्तत्राह अत्रेति । अत्र एषु एकादिषु शब्देषु
प्रकृत्यर्थः एकत्यादिः तत् सदृशप्रत्ययेन स्वादिना अनुद्यतेमात्रः केवलमनुवादः क्रियत
इत्यर्थः सदृशशब्दोदृशप्रत्ययानां व्यावर्तकः तेन एकावित्यादौ द्विवचनादेः संख्यावाचकत्वं
विद्यतः एव अत्र प्रथमायाः वाचकत्वमन्याभिप्रायेणोक्तं स्वमते तु प्रथमाया द्योतकत्वं
उक्तान्नाममात्रार्थं द्योत्ये इति वक्ष्यमाणत्वादिति । नन्वनुवादाद्यर्थमेव कथमुक्तार्थाः स्वादयः
क्रियन्ते यत उक्तं उक्तार्थानामप्रयोग इति चेत्तत्राह केवलेति । केवलानां नाम्नां धातु-
नाञ्चाप्रयोगित्वात् । तथा च भाष्ये । नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति पदत्वार्थं स्वादयः
क्रियन्त इति भावः ननु यदि नाममात्रार्थ एव क्रियते तदा कथं कृष्णौ कृष्णा इत्याद्यौ
प्रथमा द्वित्याद्यर्थाधिक्यात् इति चेत्तत्राह कृष्णविति । द्वित्याद्यर्थाधिक्येऽपीति प्रथमेति
शेषः । अत्र हेतुः प्रथमेति । प्रथमाया अन्तर्मध्ये पातात् पतनात् औजसोरिति शेषः ।
अन्यथा प्रथमान्तः पतनमनर्थकं स्यात् । तस्माद् द्वित्वसंख्यादेर्नामार्थमात्राविरोध इति
भावः । ननु नार्यादिशब्देषु कथं प्रथमा नामार्थमात्राभिधायकत्वाभावादिति चेत्तत्राह
नारीति । अर्थाधिक्येऽपीति प्रथमेति शेषः तत्र हेतुः पुनरिति । नारीति नृनरयोर्नारी ईवन्तः
साधुरिति तद्वितप्रकरणे वक्ष्यते । यादव इति यदोरपत्यमित्यर्थे केशवणः आदि सर्वेश्वरस्य
वृष्णीन्द्रो नृसिंहे इत्यनेन वृष्णीन्द्रः । उद्वयस्य गोविन्दो ननु धातोर्नच स्त्रीप्रत्यय इत्यनेन
गोविन्दः ओ अव् । दृष्टकृष्णो येनेति पीताम्बर समासः ॥७॥

बाल०—सम्बो । तच्चेति आमन्त्रणमित्यर्थः । नाम्ना नामिनो नामवाच्यस्य
आभिमुख्यभावनं साम्मुख्यसम्पादनं भवतीति शेषः । तच्चेति सम्बोधन मित्यर्थः । हे

नाम्नः प्रथमा स्यात् । कृष्णनाम्नस्तवाभिमुख्यं भवत्वित्यर्थे हे कृष्ण, गम्यत्वेऽपि कृष्ण ।

८. सम्बन्धे तदाश्रयात् षष्ठी ।

सम्बन्धो भेदेन विवक्षितयो द्वयो र्योगः । स च द्विनिष्ठ एव । तस्मिन् सम्बन्धे गम्ये यस्मादितरत्र सम्बन्धः प्रवर्तते तस्मात् षष्ठी स्यात् । तत् प्रवृत्तिश्च विवक्षावशात् । इतरतस्तु यथास्वं प्रथमादयः । प्रथमा त्वेकयैव षष्ठ्या द्वयोरपि सम्बन्धस्योक्तत्वेन नाममात्रार्थाविशेषात् ।

छेत्तुमसाम्प्रतमिति चाग्रे वक्ष्यते । कृष्णेति मङ्गलं नामेत्यादे । तु समासे (एकपदत्वे) विभक्ति लोपः ।

अमृता०—८. सम्बन्धइति । सम्बन्धेऽर्थे सम्बन्धस्य आश्रयात् षष्ठी भवति । एष सम्बन्धः सामान्यरूपो हि बोध्यः, सम्बन्ध विशेषेतु कर्त्रादिकारकं भवेदिति वक्ष्यमाणा-
नानुरोधात् । तच्च विवृणोति—सम्बन्धो भेदेनेत्यादिना । भेदरूपेण विवक्षितयोर्वक्तु-
मिष्टयो द्वयोः शब्दयो र्योगः सम्बन्ध उच्यते । द्विनिष्ठो वस्तुद्वय वृत्तिकः, तत्र एकः
सम्बन्धस्याश्रयः अपरस्तु विषय इति । इतरत इति सम्बन्धस्य विषयात् प्रथमादय
इत्यर्थः ।

ननु सम्बन्धात्मकस्यार्थस्याभिधानेन नाममात्रार्थद्वयोतनाभावात् सम्बन्धविषये कथं
प्रथमा प्रवर्तते ? तत्राह—प्रथमात्विति । द्वयोरपि वस्तुनो र्योगरूपः सम्बन्धः एकयैव
षष्ठ्या विभक्त्याभिधीयते, अतः सम्बन्धाश्रयादन्यस्मिन् सम्बन्धस्य विषयवाचि नास्ति
तन्नाममात्रस्यार्थोऽवशिष्यते, इति तद् वाच्ये प्रथमैव युक्तेतिभावः । अथ रामस्य पुस्तकं
देहीत्यादौ सम्बन्धस्य विषये द्वितीयादयस्तु क्रियायाः सम्बन्धविशेषविवक्षायां कारका
द्वयोतका इत्यग्रे व्यक्तीभावि ।

सम्बन्धप्रवृत्तिश्च विवक्षावशादिति यदुक्तं तन्निदर्शनेन स्पष्टी करोति—एवमिति ।
अत्रभक्तात् प्रवर्तमानेन सम्बन्धेन कृष्णसम्बन्ध इत्युक्तं भवति । श्यामो राम इति—

शब्दादिभद्योत्यं बोध्यं आदिशब्देन अङ्ग-ननु प्रभृतीनां ग्रहणं । तद्विनाभावे हे शब्दाद्य
भावेऽपि हे शब्दादिकं गम्यं असाक्षात् प्रतीयमानम् । तद्रूपस्य सम्बोधनरूपस्य । कृष्ण-
नाम्न इति नाम यस्येति पीतांबर । अभिमुख्यं सान्नामुख्यम् ॥८॥

बाल०—सम्ब । संबन्धं लक्षयति संबन्ध इति । भेदेन भिन्नतया विवक्षितयोर्वक्तु-
मिष्टयोः । द्विनिष्ठ इति द्वयो निष्ठा यस्येति विग्रह निष्ठा प्रवृत्तिः स्थितिः इति यावत् ।
यस्मादिति । भेदेन विवक्षितयोर्द्वयोर्मध्ये यस्मादितरत्र अपरस्मिन् संबन्धः प्रवर्तते तस्मात्
संबन्धाश्रयात् षष्ठी स्यादिति तत् प्रवृत्तिः संबन्ध प्रवृत्तिः । इतरतस्त्विति यस्मान्नाम्नः
षष्ठी स्यात् तस्मादयस्मादिति । यथास्वमिति यथायोग्यमित्यर्थः । ननु कथमत्र प्रथमा
संबन्धरूपस्यार्थस्य विद्यमानत्वेन नामार्थ मात्राभिधायित्याभावादिति चेत् तत्राह प्रथमा
त्विति । नामेति । नाममात्रार्थस्य अवशेषात् अवशिष्टत्वात् । तत् प्रवृत्तिश्च विवक्षा

यथा कृष्णस्य भक्तः । कृष्णात् प्रवर्तमानेन सम्बन्धेन भक्तसम्बन्ध इत्यर्थः । एवं भक्तस्य कृष्णः । तथा कृष्णस्य सौन्दर्यमित्यादि । भेदेन विवक्षितयोरिति किम्—श्यामो रामः । अन्ये चाहुः—

भेदभेदकयोः श्लिष्टिः सम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।

द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकादिति ॥

अत्र योगस्तु समासे अस्त्येव, किन्तु न स भेदेन । य एवरामः स एव श्याम इत्यभेदविवक्षायामेकाधिकरणत्वेन विशेष्यविशेषणभावस्येष्टत्वात् । भेदेन विवक्षितश्चेत्तर्हि रामस्य श्यामो वर्ण इत्येवं प्रयुज्यते ।

स्वमतमुक्त्वा तत् पोषकतया प्राचीनकारिकामुद्धृत्यति—भेद्येति । भेद्यं विशेष्यं, भेदकं विशेषणम्, तयोः परस्परं श्लिष्टि र्योगः सम्बन्ध इत्यर्थः । अतएव भेदेन विवक्षितयो द्वयो र्योग इत्युक्त्या सहैकार्थतावसीयतेऽस्य । सम्बन्धो यद्यपि द्विष्टो द्विनिष्ठः (योगस्यैकाश्रयत्वासम्भवात्) तथापि भेदकादथाद् विशेषणादेव षष्ठीविभक्तेरुत्पत्तिः स्यात्, भेद्यस्तु तदन्यविभक्तिविषयक इति स्वयमेव विवृतम् । तत्र हेतुश्च पूर्वमेवोक्तः— एकयैव षष्ठ्या द्वयोरपि सम्बन्धस्योक्तत्वेन नाममात्रावशेषात् प्रथमेति । एषा तु व्यवस्था यदा सम्बन्धविशेषो न विवक्षितेऽर्थात् सम्बन्ध सामान्यं विवक्ष्यते तदैव ज्ञेया । कर्त्रादि सम्बन्धविशेषे विवक्षिते तु षष्ठीवर्जं भवन्त्येव सर्वा विष्णुभक्तयः । यथा—कृष्णस्य भक्तं पश्य, भक्तेन सम्पादितो नामयज्ञ इत्याद्युन्नेयम् । एतदभिप्रायेणहि—इतरतस्तु यथास्वं प्रथमादय इत्युक्तौ आदिपदं निवेशितम् ।

किञ्च शब्दप्रकरणे समानाधिकरण-व्यधिकरण भेदेनविशेषणस्य द्वैविध्यमुपपादितम् । तत्र समानाधिकरणमप्युदाहृतम्, इह तु विशेष्य-विशेषणयो भिन्नाधारत्वे व्यधिकरणत्वं ज्ञेयम् । तत एवोभयत्र विष्णुभक्तेरसाम्यम् । तथाहि कृष्णस्यभक्त इत्यादौ कृष्णशब्दोत्तर षष्ठ्या सम्बन्धसामान्यमुच्यते, सम्बन्धेन च तेन भक्तो विशिष्यते—नहि साधारणो भक्तः किन्तु कृष्णस्येति शिवदुर्गादिर्भक्तेभ्योऽयं व्यावृत्त्यत इति विभाव्यम् ।

वशादित्युक्तं तत् फलमाह एवमिति । श्यामोराम इति नात्र भेदो विवक्षितः किन्तु य एव राम स एवं श्याम इति विशेषण विशेष्यभावः । ननु कथमिदं प्रत्युदाहृतं यथा कृष्णस्य भक्त इत्यादौ सम्बन्धाश्रयात् षष्ठी इतरतस्तु प्रथमादयः सम्भवन्ति तथात्र न विशेषण-विशेष्यत्वेन द्वयोरेकविष्णुभक्तिविषयत्वात् तथा चोक्तं । विशेष्यस्येव यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च ये तथैव तानि कार्यानि विशेषणपदेऽपि चेति अत्रोच्यते । विशेषणविशेष्ययोर्मध्ये यदा एकस्य सम्बन्धिता विवक्ष्यते तदा षष्ठ्यपि भवति यथा पटस्य शुक्लोगुण इति । किन्त्वत्र तथा न विवक्षितमिति । तदाश्रयादिति किं रामश्च कृष्णश्च अत्रभेदो विद्यत एव किन्तु कस्मादितिरत्र संबन्धः प्रवर्तत इति न विवक्ष्यते । भेद्येति भेद्यं विशेष्यं भेदकं विशेषणं तयोरन्योन्यं परस्पर श्लिष्टिर्योग संबन्ध इष्यत इति भेद्य भेदकयोरित्यस्य

भेदस्य विष्णुभक्त्यन्तर विषयत्वादिति भावः ।

सच सम्बन्धचतुर्विधः । यतः—

स्व - स्वामी जन्य-जनकोऽवयवावयवी तथा ।

स्थान्यादेश इति प्रोक्ताः सम्बन्धाश्चोपचारतः ॥

विष्णोर्भक्तो हरेः तुत्रः श्रीकृष्णस्य पदाम्बुजम् ।

त्रिविक्रमो ऽप्युद्धवस्य चतुर्द्वेयमुदाहृतिः ॥

सम्बन्धविभजते—सचेति । स्वस्य आत्मन आत्मीयस्य वा स्वामी अधिपतिरिति स्व-स्वामी सम्बन्ध इति शेषः । एवमन्येऽपि बोध्याः । उपचारत इति—अव्यापारे व्यापारवत्त्वमुपचारः । अत्रायमाशयः—लोके खलु नानाविधः सम्बन्ध उपलभ्यते । यथा—प्रतियोग्यनुयोगी, आधाराधेयः, समवायिसमवेत, विषयिविषयः, निरूप्यनिरूपक इत्यादयः । दृष्टान्ताश्च क्रमात्—राज्ञः पुरुषः, अन्नस्य पात्रम्, वस्त्रस्य सूत्रम्, शास्त्रस्य ज्ञानम्, जगतः कारणमित्यादयः । तत्र स्व-स्वाम्यादिषु चतुर्वेव मध्ये तेषां यथा सम्भव-मन्तर्भवनं कर्तव्यम् । यदा तु चतुर्णां मध्ये कुत्रापि यदन्तर्भवनं नोपलक्ष्यते तदा तेष्वेकतरे तूपचारेणान्तर्भावः कर्तव्यः । यथा—कृष्णस्य सम्बन्धः, विश्वस्य कारणमित्यादौ स्व-स्वाम्यादि सम्बन्धाभावेऽपि स उपचर्यतएव । एवं राहोः शिर इत्यत्र भेदाविवक्षितत्वेऽपि अवयवावयवी सम्बन्ध आरोप्यते । तस्मात् सम्बन्धस्य चातुर्विध्यावसानाय ह्युपचार शब्दः प्रयुक्त इत्यवगम्यते ।

अथेति—अथ सामान्य सम्बन्धकथनानन्तरम् उपपद्विष्णुभक्तिव्याव्य, तत् समाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः, सम्बन्धस्यभेदा कथ्यन्ते । तत्र क्रियायाः सम्बन्धविशेषे कारकानि,

भेदेन विवक्षितयोरिति विशेषणमनुसन्धेयं, अतएव श्यामो राम इत्यत्र न संबन्धः । द्विष्ट उभयनिष्ठः । भेदस्य संबन्धे उक्त संबन्धषष्ठ्यन्यविष्णुभक्तिविषयत्वाद्भेदकादुत्तरे पष्ठीस्या-दित्यर्थः । सचेति मुख्यत्वाच्चतुर्विध इत्युक्तं ।

वस्तुतस्तु । नानाविधाः संबन्धा भवन्ति अतः—आधाराधेयादयोऽपि गृह्यन्ते तेनान्नस्य भाजनमित्याद्यपि । स्वस्वामीति । स्व आत्मीयः स्वामी अधिपतिः स्वस्य स्वामीति विग्रहः । जन्यजनकादिषु च एवं विग्रह ज्ञेयः । विष्णोर्धनमित्यत्र धनस्याप्यात्मी-यत्वमस्त्येवेति स्व स्वामी संबन्ध एव । स्वं धनमिति केचित् तन्मते स्व स्वामी संबन्धस्य विष्णुर्धनमित्युदाहरणं विष्णोर्भक्त इत्यादौ तु सेव्यसेवकादिसंबन्धान्तरं कल्पनीयं । स्व स्वाम्यादीनां मध्ये यदा यस्य संबन्धित्वं विवक्ष्यते तदा तस्मादेव पष्ठी उभयेषु संबन्धस्य विद्यमानत्वादिति ज्ञेयं । ननु योग स्वरूपसंबन्ध इत्युक्तं तर्हि कथं स्वस्वाम्यादीनां संबन्धत्वमिति चेत्तत्राह उपचारत इति संबन्ध संबन्धिनोरभेदोपचारादित्यर्थः ।

विष्णोरिति विष्णुभक्त इत्यादिषु त्रिषु क्रमेण स्वामिजनकावयविध्यः पष्ठी त्रिविक्रमोऽप्युद्धवस्येति अत्र तु स्थानिनः पष्ठीति ज्ञेयं चतुर्वेति क्रिया प्रकार वृत्तेः संख्याया धेत्यनेन धा प्रत्ययस्तद्धितः उदाहृतिरुदाहरणं ॥ अथेति । अथानन्तरं सामान्य-

अथोपपदविष्णुभक्ति व्याप्य सम्बन्धभेदाः कथ्यन्ते ।

१०. क्रिया सम्बन्धविशेषि कारकम् ।

क्रिया सत्तादिलक्षणो धात्वर्थः, तस्याः जन्यजनकान्तर्भूतक्रियायाः कर्तृत्वादि संबन्ध विशेषो यत्र विवक्ष्यते तत् कारकमुच्यते । यथा वैष्णवो भवति । अत्र सत्ता क्रिया संबन्ध विशेषी वैष्णवः कारकम् ।

शब्दयोगे तूपपदविष्णु भक्तय इति तयोः स्वरूपवैलक्षण्यबोध्यम् । तत्र कारकलक्षण-
माह—

अमृता०—१० क्रियेति । क्रियायाः सम्बन्धः क्रियासम्बन्धः, स एव विशेषो विद्यते अस्मेति क्रियासंबन्धविशेषि, तद्वत्त्वं यत् तत् कारकमुच्यते । सत्तादीति—क्रिया भूप्रभृति धातूनामर्थः, स च सत्तादिलक्षणः । पुनस्तामेव क्रियां परिष्करोति—जन्येति । जन्यश्च जनकश्च जन्यजनकौ, तौ अन्तर्भूतौ यस्यां सा जन्यजनकान्तर्भूता, सा चासौ क्रिया चेति तथा । तस्याः कर्तृत्वकर्मत्वादिरूपः संबन्धविशेषो यत्र विवक्ष्यते तत् कारक-
मुच्यते । तादृशसम्बन्ध विशेषो विवक्ष्यते चेत्तदा सम्बन्धसामान्यमेवेत्यर्थः । तथाहि—
प्रतिक्रियायां हि जन्यजनकत्वं विद्यते । तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य विक्लेदनम् (ओदनरूपेण विकृतिकरणरूपम्) फलं जन्यम्; अग्निसन्दीपनादारभ्य अधः सन्तापनादि-
क्रियाकलापात्मको व्यापारो जनकः । तौ च जन्यजनकौ पचनक्रियायामेवान्तर्भूतौ स्तः ।
ततो वह्निप्रज्वलनात् प्रभृत्याविकिलत्ति कृतिसमुदायः पाकक्रियातया व्यपदिश्यते । एवं
वैष्णवो भवतीत्यत्र गुरोः सकाशात् तापपुण्ड्रादि पञ्च संस्कारग्रहणात्मकं फलं जन्यम्;
तद्ग्रहणे सत्सङ्गादिनिबन्धनानुकूलप्रवृत्त्युदयरूपो व्यापारो जनकः । ततश्च सत्सङ्गादि-

संबन्धनिरूपणानन्तरं एतदारभ्य उपपदविष्णुभक्ति व्याप्येति उपपदविष्णुभक्तिसमाप्ति
यावदित्यर्थः ॥६॥

बाल०—क्रिया । क्रियायाः सम्बन्धः स एव विशेषो विद्यतेऽस्य क्रिया सम्बन्ध
विशेषि यत् तत् कारक मित्यापाततो व्याख्येति क्रिया केत्यपेक्षायां क्रिया लक्षणमाह
क्रियेति । सत्तादिलक्षणं स्वरूपं यस्येति विग्रहः धातूनां भुवादीनां सन्नन्तादीनामर्थं धात्वर्थं
सत्तादिलक्षणो धात्वर्थः क्रियोच्यत इत्यन्वयः । तस्या सत्तादिरूपायाः । जन्यजनकान्तर
भूतक्रियायाः कर्तृत्वादीति पाठ सभ्यः । क्रियाया इत्यत्र पष्ठचन्तरूपः लिपिकारेण
दूरीकृत इति । सूत्रस्थ क्रियापदेन जन्यजनकान्तर्भूतक्रिया लक्ष्यते तस्मात्तस्याः जन्य-
जनकान्तर्भूतक्रियायाः कर्तृकर्मत्वादि संबन्धो विशेषो यत्र विवक्ष्यते वक्तुमिष्यते तत्
कारकमुच्यते । नन्वत्र किं जन्यं को जनकः का वा तदन्तर्भूतक्रिया । सत्यं । उच्यते ।
गुरोः सकारात् नाममन्त्रपूर्वक पञ्चसंस्कारादिग्रहणरूपं यत् फलं तदेव जन्यं यस्तु तद्ग्रहणे
प्रथमत इन्द्रियप्रवृत्तिरूपः स जनक ग्रहणादिपूर्वक समुदायविद्यमानतादिरूपा जन्य-
जनकान्तर्भूत क्रियेति विवेकः । फलव्यापारयोर्धातुराश्रयेतु तिडो मताः । फले प्रधानं
व्यापार स्तिङ्ग्यस्तु विशेषणं । इति प्राचीनोक्तत्वात् ।

संबन्ध सामान्ये तु संबन्धयेवेत्यर्थः । यथा कृष्णसंबन्धेन पाकः कृष्णस्य पाकः । एवं कृष्णस्य पचतीति ।

कारकमित्यव्युत्पन्नं नाम । क्रियानिमित्तं लोकतः सिद्धमित्यन्ये । तस्य च कारकस्य विशेषता व्यञ्जका आख्याताद्या द्वितीयाद्याश्च

हेतुकानुकूल प्रवृत्त्यनन्तर पञ्च संस्कारादि ग्रहणात्मक समुदाय विद्यमानता वैष्णवस्य सत्तातया व्यपदिश्यते । उक्तञ्च वैयाकरणभूषणे—फलव्यापारयोर्धातु राश्रये तु तिङः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापार तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ इति । अत्र स्मृता इति वचनविपरिणामेणान्वयः कार्यः । फलं विक्लित्यादि, व्यापारस्तु भावनाभिधा, साध्यत्वेनाभिधीयमाना वह्नि सन्दीपनादिका क्रिया । यथा तत्रैव—यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ॥ इति । अस्य च तात्पर्यम्—धातोः शक्तिः फले तथा व्यापारे च; धातूत्तरस्य तिङः शक्तिस्त्वाश्रये । व्यापाराश्रयः कर्त्ता, फलाश्रयः कर्म । तेन यगादि समभिव्याहृत ते प्रभृतिना कर्म प्रत्ययेन फलाश्रयः कर्मोच्यते, शवादि समभिव्याहृत तिप् प्रभृतिना कर्त्तृप्रत्ययेन व्यापाराश्रयः कर्त्तोच्यते, अतस्तयोरुक्तकारकत्वं वक्ष्यते ।

ननु एवं सर्वेषुकिलधातुषु जन्यजनकत्वे परिकल्पने सर्वेषामेव तेषां सकर्मत्वापातात् सत्ताद्यर्थेषु धातूनां परिभाषितमकर्मकत्वमुच्छिद्यत इति चेत् ? अत्रेदमवधेयम्,—फल व्यापारयो मिन्नाधारवृत्तित्वे धातोः सकर्मकत्वम्, तयोरेकाधारवृत्तित्वे त्वकर्मकत्वमिति । दर्शितञ्च प्राग् वैष्णवो भवतीत्यत्र पञ्चसंस्कारग्रहणात्मक फलम्, तद् ग्रहणेऽनुकूलप्रवृत्त्युदयात्मक व्यापारश्च एकस्मिन् वैष्णवाधारे हि विद्यत इति । किञ्च विभक्त्यर्थः शक्ति र्वा कारकम्, प्रत्ययस्य प्राधान्येऽपि प्रकृतिं विना केवलप्रत्ययस्य प्रयोगविरहात् शक्तिसमन्वित एव पदार्थः कारकशब्देन व्यपदिश्यते, अतएवोक्तं—वैष्णवः कारक मिति । वर्त्तमान-सत्तानुकूल व्यापारवान् वैष्णव इत्येवं बोधप्रकरः ।

स्यादेतत् । यदि सर्वत्र क्रियासु एवं कर्त्यते तदा सकर्मका कर्मकयोरभेद इति चेत् तदैवं वाच्यं । यत्र फलव्यापारयोरेकाधार वृत्तित्वं तत्रैव अकर्मकत्वं, यत्र फल व्यापारयो द्विधाधार वृत्तित्वं तत्रैव सकर्मकत्वं वक्ष्यते च स्वयं ग्रन्थकृता । अन्तर्भूतण्यार्थशून्यत्वाद् कर्मकत्वं, अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् सकर्मकत्वं । इत्यत्रापि एकाधार वृत्तित्वादिपरिकल्पनीय-मन्यथा क्रियाविशेषणं कर्मेत्यत्र विशेष्यविशेषणता न घटते । अथवा तस्याः क्रियायाः संबन्धोविशेषो विद्यते यत्र इति सूत्रेणानुपङ्गः कर्त्तव्यः पुनः संबन्धविशेषविवृति विशेषेणाह जन्येत्यादि । अत्रायमर्थः । जनको हि कर्त्तुंश्चैत्रन्यस्य व्यापारः । व्यापारो भावनाभिधा सैवोत्पादनं सैव क्रियेति वैयाकरणभूषणेन तल्लक्षणं चोक्तं । एतेनैतद्-योगाथोऽपि दर्शितः ।

तद्यथा । भाव्यते वाप्यते संस्कारकाणीति भावनाभु प्राप्तावित्यस्मात् प्यन्तादासः

प्रत्यया भवन्ति । यत्र क्रिया संबन्धो मुख्यस्तत्राख्यातादयः । यत्र तु तत्संबन्धो गौणः क्रियैव वा मुख्या तत्र द्वितीयाद्या इति । यथा वैष्णवो

सम्बन्धसामान्ये त्विति—सम्बन्धविशेषस्य कारकस्याविवक्षायान्तु सम्बन्धी एव नतु कारकमित्यर्थः । ननु करोतीति कारक इति णक प्रत्ययनिष्पन्नेन कारकशब्देन षट्कारके व्यवहारे को दोष इति मनस्याशङ्क्य तत्परिहरति—अव्युत्पन्नं नामेति । यदि णक प्रत्ययान्तः कारकशब्दो लक्षणोक्तकारकत्वेन गृह्यते तदा प्रत्ययस्य कर्तरिविधानात् स्वतन्त्र कर्ता हि कारकशब्दवाच्यः स्यान्नपुनः कर्मादि । ततो लक्षणस्याव्यासि-प्रसङ्गाद् नायं कर्तरिविहित णकप्रत्ययान्तः, किं तर्हि ? क्रियानिमित्तमित्यर्थे निपातितोऽयं कारकशब्दः । अन्य इति कालापाः । लोकतः सिद्धं लौकिक व्यवहारार्थं सिद्धमित्यर्थः ।

एतदपि अर्थ कथनं, नतु लक्षणम् । अन्यथा कृष्णस्य पचतीत्यादौ सम्बन्धिनिचातिव्यासेः । अनुमतिप्रकाशन द्वारा सम्प्रदानस्येव तण्डुलादि सम्पादनद्वारा सम्बन्धिनः कृष्णपदस्यापि पाक क्रियाया निमित्तत्वसम्भवात् । तस्मात् क्रिया सम्बन्धविशेषि कारकमित्येवानवद्य लक्षणं ज्ञेयम् ।

अथ कारकस्य क्रियासम्बन्धविशेषता केन तावद् बोध्यत इत्यपेक्षायामाह—तस्य च कारकस्येत्यादि । यद्यपि क्रियायाः सम्बन्धविशेषः सर्वत्र हि कारकेषु तथापि तत् सम्बन्धो मुख्यतयान्वेति तत्र तस्य विशेषता व्यञ्जका आख्यात प्रत्ययाभवन्ति । आदि-शब्देन कृत् प्रत्ययाः तद्वितप्रत्ययाश्च ग्राह्याः । यत्रकारके तु क्रिया सम्बन्धो गौणतया (परम्परया) अन्वेति तत्रानुक्त कारके इति यावत्, द्वितीयादयः प्रत्ययास्तस्य विशेषता व्यञ्जका भवन्ति । यत्र पुनः क्रियैव स्वयं मुख्या, अर्थाद् यत्रभावे प्रत्ययो विधीयते तत्र तृतीया हि कारकस्य विशेषताव्यञ्जिका भवतीति सरलार्थः ।

क्रमेणोदाहरति—यथेति । वैष्णवो भवतीत्यत्र वर्तमानसत्तानुकूल व्यापारवान् वैष्णव इति बोधः । ततः क्रियया कर्तुं रेव वाच्यत्वात्तत्र क्रियासम्बन्धो मुख्यतयान्वेतीति कर्तुं विशेषता व्यञ्जकमाख्यातं नतु तृतीया, कर्तुराख्यातेनोक्तत्वात्, द्वितीया तुतीयादीनामनुक्ते एव विधानात् । एवं कृत् प्रत्ययेन चोक्त कारकविशेषता व्यञ्जकत्वम्—मालां

श्रन्यादेश्चेत्यनेन लक्ष्याम् विषये भावेऽनः पश्यादाविति । ब्रजजन्यत्वे सति तज्जन्यजनकोहि व्यापारः । इत्यपि केनाप्युक्तं । उदाहरणञ्च यथा भ्रमिर्दण्डजन्योऽपि सन् दण्डजन्यं घटं जनयति इति । जन्योऽत्र इन्द्रियस्यन्दनादिजनको भावना अहं विद्यमानः भावामित्यादिः । जन्यश्च जनकश्च जन्यजनकौ तौ अन्तर्भूतौ यस्यां सा जन्यजनकान्तर्भूता सा चासौ क्रिया चेति जन्यजनकान्तर्भूताक्रियाकर्तृत्वादिसंबन्धविशेष इति समासः । जन्यजनकान्तर्भूता क्रियाकर्तृत्वादि संबन्धविशेषो यत्र वस्तुनि विवक्ष्यते तत् कारकमुच्यते । अत्र शक्ति शक्तिमतोरभेदोपचारादिति न्यायेन द्रव्यमेव कारक मुच्यते पाचकः शेते इतिवत् । वस्तु तस्तु कारकं शक्तिः द्रव्यं तच्छक्तिमत् इति विवेचनीयं । क्रियाशब्दोऽत्र वयवावन्तः लक्ष्मी प्रत्यय साधुः ।

तस्येति पाठे तस्य धात्वर्थस्य संबन्धी जन्यजनकरूपसंबन्धस्य अन्तर्भूतो यः क्रिया-

भवतीति कर्त्तर्याख्यातं नतु तृतीया । मालां करोतीति कर्मणि द्वितीया ।
वैष्णवेन भूयत इतिकर्त्तरि तृतीया नत्वाख्यातम् ।

कृतवान् वैष्णवः, पाकस्य कर्त्ता वैष्णव इत्यादयः । तथा तद्धित प्रत्ययाश्च—व्याकरणम-
धीते वेद वेति वैयाकरणः, वाचा निष्पन्नं वाचिकमित्यादयो ज्ञेयाः । एषु च क्रियायाः
सम्बन्धविशेषः साक्षादरूपेण विद्यते ।

मालां करोतीत्यत्र कर्त्तरि वाच्ये आख्यातस्य विधानात् तेन च कर्तुंशक्तत्वात्
कर्मणि तु क्रिया संबन्धो गौण इत्यतो द्वितीया हीह कर्मकारकस्य विशेषता व्यञ्जिका ।
ततो मालावृत्तिकर्मतानुकूल व्यापारवान् वैष्णव इति बोधः । वैष्णवेन भूयते इत्यत्र
तृतीया हि कर्त्तृ कारकस्य विशेषता व्यञ्जिका नत्वाख्यातम्, तस्य कर्त्तरि विधानाभावात् ।
अत्र क्रियाया एव मुख्यत्वम् । तेन वैष्णवनिष्ठ वर्त्तमान कृति रिति बोधः । कर्मभावयो-
रुदाहरणद्वयेतु क्रियायाः संबन्धविशेषो गौणतया (कारकयोः) विद्यते ।

कर्तृत्वादि सरूपसंबन्ध विशेषः विवक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र धात्वर्थस्य जन्यता कारकस्य तु
जन्यजनकता स यत्र तस्यैव व्यापारत्वेन क्रिया वक्ष्यमाणत्वादिति । वस्तुतस्तु । तस्याः
सत्तादिस्वरूप सिद्धक्रियायाः संबन्धजन्यजनकान्तर्भूत साध्यक्रियायाः कर्तृत्वादि संबन्ध
विशेष इत्यादिकं पूर्ववदयोज्यमिति । आदिपदेन क्रियाकर्तृत्वकर्मत्वादेर्ग्रहणं । वैष्णवो
भवतीति भवतीत्याद्याख्यात विष्णुपदानां बाहुल्य भयादुक्तत्वाच्चात्र प्रायः साधनक्रमो न
लेख्यः । किञ्चिदन्यथा कथ्यते । ननु वैष्णवोभू इति कृते को दोष इति चेत् तदेवं वाच्यं ।
केवल धातोः सत्तादिना सहभूत भविष्यद् वर्त्तमानकालान्वयित्वाभावात् वैष्णवः तिप्
इति कृतेऽपि तिवादेर्धात्वर्थ शून्य कर्तृत्वादि बोधकत्वात् वैष्णवः भू तिप् इत्यादिकं न
स्वादुभयो र्मेलकत्वाभावेन विशृङ्खलत्वादतः उभय पोषक-शपोऽपि द्योतकत्वमिति । अत्र
सत्तेति सत्तारूपायाः क्रियायाः संबन्ध विशेषः कर्तृत्वरूपस्तद्वान् संबन्धयेवेति संबन्धवेत्यत्र
नतु कारकमिति शेषः । कृष्णस्य पाक इति कृष्णोऽत्र संबन्धी नतु कारकं । कृष्णस्य
पचतीति कृष्णस्य संबन्धेन पचतीत्यर्थः । क्रियासंबन्धविशेषि कारकमिति यद्रूढलक्षणमुक्तं
तदेव द्रढयति कारकमिति । अव्युत्पन्नं नामेति करोतीति कारकं षट् कारकेन क
प्रत्ययान्तेन साधु संज्ञा शब्दानां यथा कथञ्चिद्व्युत्पत्तित्वात् । नतु कर्त्तरि णक प्रत्य-
यान्तम् । क्रियायाः कर्तृत्वादि निमित्तमिति विग्रहः, क्रिया जन्यजनकान्तर्भूतेत्यर्थः ।
कारकं निमित्तं हेतुरिति पर्यायः लोकोतो व्यावहारात् ।

यदि करोतीति कारकमिति णकप्रत्ययान्त स्यात् तदा कर्तृशब्देन समानार्थता
स्यात् एवं सति स्वतन्त्रस्यैव करकपदेनाभिधानं स्यादिति । भाष्यकारस्तु करोतीति
कारकमित्याह आ विक्लित्तेर्ज्वलनक्रियां कुर्वत् काष्ठमपि अधिश्रयणक्रियां कुर्वती स्थाल्यपि
स्वावयवविक्लित्तिं कुर्वदन्नमपि वृक्षात् पत्रं पतति इत्यत्र पततः पत्रस्य विभागं यत्यात्मनो
निमित्तातां कुर्वाणो वृक्षोऽपि विप्राय मां ददातीत्यत्र गोस्वीकारं कुर्वन् ब्राह्मणोऽपि कारकं
भवत्येव, अतएव सर्वाण्येव कारकान्यभिधीयन्ते तेषान्तु सर्वेषामायोजनं कुर्वन् देवदत्तो
मुख्यः सन् कर्त्ता भवति यदि पुनः स्वक्रियां कुर्वतां काष्ठादीनामपि मुख्यत्वं विवक्ष्यते तदा

कारकश्च कर्त्रादि षड्विधम्; तच्च पुनः प्रत्येकं द्विविधम्, उक्तमनुक्तश्च ।

११. आख्यातादयो यत्र क्रियन्ते तदुक्तम् ।

अथ कारकभेदानाचष्टे—कर्त्रादि षड्विधमिति । प्रत्येकं द्विविधमिति—उक्तकर्ता अनुक्तकर्त्तृति कर्तुं द्वैविध्यम्; एवं कर्मकरणादिसर्वेषामेवोक्तानुक्तभेदेन द्वैविध्यमव-
गन्तव्यम् ।

अमृता०—११. आख्यातादय इति । यत्र कारके आख्याता आदिना कृत् तद्विधाश्च क्रियन्ते तैराख्यातादिभिः प्रत्ययै स्तत्तत् कारकमुक्तं स्यात् । स्वयमेव सूत्रस्य फलितार्थं व्याख्याति—तथाहीत्यादिना । प्रकृतिरिह धातुः, प्रत्ययः स्वाद्याख्यातकृत्तद्वितरूपः । प्रकृतिश्च प्रत्ययश्च प्रकृतिप्रत्ययौ; तौप्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थसमन्वितं प्रत्ययार्थं सह युगपत् ब्रूतः कथयतः इतिन्यायार्थः । तथाहि—प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति प्राञ्चः ।

काष्ठं पचति स्थाली पचति औदनः पचतीत्याद्यपि भवति तेषां मध्ये यदा यस्य क्रिया वाप्यत्वं साधकतमत्वादिव्यापारभेदत्वापेक्षया विधीयते तदा कर्मकरणत्वादिकमिति । यथा चोक्तं—निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापार भेदापेक्षयां करणत्वादिसंभव इति । तस्यचेति तस्य चोक्तलक्षणलक्षितस्य क्रियासंबन्ध विशेषिणः कारकस्य विशेषितां कर्तृत्वकर्मत्वादिरूपतां व्यञ्जयन्ति व्यक्तीकुर्वन्ति ये ते विशेषता व्यञ्जका ज्ञापकाः । आख्यातमाद्यं येषां ते अख्याताद्याः, द्वितीयाद्या येषां ते द्वितीयाद्याः । आख्याताद्याः इत्याद्य पदेन कृत्प्रत्ययस्य ग्रहणं, द्वितीयाद्या इत्याद्य पदेन तृतीयादेर्ग्रहणं प्रथमाया वाच्य वाचकता लक्षणसंबन्धमात्र व्यञ्जकत्वेन कर्तृत्वादि व्यञ्जकत्वाभावादीति ।

ननु के कुत्र विशेषताव्यञ्जका इति चेत्तत्राह यत्रेति । यत्रकारके क्रियासंबन्धो मुख्यः प्रधानं तत्रविहिता आख्यातादयो विशेषताव्यञ्जका इति शेषः । यत्र तत् संबन्धः क्रियासंबन्धो गौणो भवति भाववाच्ये विहिता या क्रिया सा क्रियैव स्वयं मुख्या वा भवति तत्रानुक्तकारके सति क्रियामुख्यत्वे वा सति द्वितीयाद्य विशेषताव्यञ्जका भवन्तीति । क्रमेणोदाहरति यथेति । वैष्णवो भवतीति वैष्णवो वर्त्तमान सत्तानुकूलव्यापारवान् सत्ता-
क्रियायाः कर्त्तृत्यर्थः । संप्रदायिगुरोः सकाशात् गृहीतपञ्चसंस्कार विष्ण्वधिदैवतजनो वैष्णवः । दैवतं तावत् द्विविधं । यज्ञे पुरोडाशादिसंप्रदानं मंत्राराध्यञ्चेति । तत्रान्यं ग्राह्यमित्यत्र कर्त्तरि क्रिया संबन्धो मुख्यः, अतः कर्त्तरि आख्यातं विशेषताव्यञ्जकं नतु तृतीयेति कर्त्तुरनुक्तत्वाभावात् नात्र तृतीया न च तस्या विशेषता व्यञ्जकतेत्यर्थः । मालां करोतीति अत्र कर्मणि क्रियासंबन्धो गौणः । अतः कर्मणि द्वितीया विशेषता व्यञ्जिका नत्वाख्यातमिति नात्र कर्मण्याख्यातं अतः आख्यातस्य विशेषता व्यञ्जकता नास्तीत्यर्थः । वैष्णवेन भूयत इति अत्र क्रियैव मुख्या अतोऽनुक्तकर्त्तरि तृतीया विशेषता-
व्यञ्जिका नत्वाख्यातमिति नात्रकर्त्तर्याख्यातं किन्तु भावे, अतः आख्यातास्य विशेषता-
व्यञ्जकता नास्तीत्यर्थः । तच्चकारकं षड्विधं भवतीत्याह कारकञ्चेति । षड्विधमिति षट्प्रकारमित्यर्थः विधा विधौ प्रकारे चेति नानार्थवर्गः । तच्चेति षड्विधं कारक-
मित्यर्थः । प्रत्येकमिति कर्त्तृद्विविधं कर्मद्विविधमित्येवं क्रमेणेत्यर्थः ।

तथाहि—प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति न्यायेन प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यात् कर्तृकर्मादिषु विहितानामाख्यातादीनां यो यत्र विहितस्तेन तदुक्तं स्यात् । अत उक्तात् नाममात्रार्थं द्योत्ये प्रथमैव, यदि बाधकान्तरं न स्यात् ।

ततः प्रकृतिप्रत्यययो युगपत् प्रत्ययार्थक्यनात् तस्यैव प्राधान्यम् । तेन कर्त्तरि वाच्ये विहितो य आख्यातः कृत् तद्धितो वा, तेनाख्यातेन कृता तद्धितेनवा प्रत्ययेन सकर्त्ता उक्तो भवति । एवं कर्मणि वाच्ये विहितेनाख्यातादिना प्रत्ययेन तत् कर्म चोक्तं भवतीति सरलार्थः ।

तत्र प्रत्ययेन कर्त्तृकर्मादिकारकधर्ममात्रमुच्यते न किन्तु कर्त्राद्यन्वितो नामार्थः; सच प्रथमयैव विष्णुभक्त्या द्योत्यते यदि बाधको न स्यात् । तत्राख्यातेन कर्त्तृरुक्तता—वैष्णवो भवतीत्यत्र दर्शिता । तेन च कर्मण उक्तता—वैष्णवेन माला क्रियत इत्यादौ । कर्त्तृकर्मणोरेवोक्तत्वमाख्यातेन नान्येषां करणादीनाम् । कृद्भिस्तु सर्वेषामेव कारकाणामुक्तत्वम् । यथा क्रमशः—कृष्णः पाता, अर्च्यः, जीवनं, दानीयः, प्रमदः गोचर इति । एवं तद्धितैश्चोक्तत्वं यथा—वैयाकरणः, चाक्षुषं (रूपं), आग्रभोजनिकः (विप्रः), प्रास्थिकं (क्षेत्रं) इत्यादि ।

सर्वत्रावशेषे लुप्तस्यशक्त्यारोप इति न्यायेन समास विग्रहाणांलोपे सति तत्तच्छक्तेः समास एवावस्थानात् तैरपि कारकान्युक्तानि स्युः । क्रमाद् यथा—अतिक्रान्ता श्रियमतिश्रीर्गोपी, आरूढः कृष्णो यं स आरूढकृष्णो गिरिराजः, छिन्नश्चैद्यो येन तत् छिन्नचैद्यं चक्रम्, निहतः कंसो येन स निहतकंसः कृष्णः एवं दत्तसर्वस्वः कृष्णः, निर्गतगर्वो भक्तः, न्यस्तमना गोविन्द इत्यादयः । क्वचित् कृत्तुल्यार्थेनाव्ययेनापि कर्मोक्तं स्याद् यथा—विपवृक्षोऽपि सम्बद्धं स्वयंछेत्तु मसाम्प्रतमिति वक्ष्यते । मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोढुमसाम्प्रेतिमिति च दृश्यते ।

बाल०—आख्या । तत्रोक्तलक्षणमाह । यत्रकारके आख्यातादयः कियन्ते तैराख्यातादिभिस्तत्तत्कारकमुक्तं स्यादित्यन्वयः । सूत्रस्य वैष्णवोमालां करोति इत्याद्युदाहरणार्थं न्याय पूर्वकं वृत्त्या फलितार्थमाह प्रकृतीति । प्रकृतिस्तावन्नाम धातुभेदाद् द्विविधा । प्रत्ययस्तावत् स्यादाख्यातकृत्तद्धितभेदाच्चतुर्विध इति विवेचनीयः । तत्र विषलृ व्याप्नो तस्मात् कर्त्तरि कृत् विष्णाति व्याप्नोति सर्वानिति विष्णुः, अत्र व्याप्त्यर्थे विपधातुः । प्रकृतिः शीलार्थः क्व प्रत्ययः प्रकृत्यर्थं गुणीभूतत्वेन तौ च द्वौ प्रकृति प्रत्ययौ सह युगपन्मिलित्वा प्रत्ययार्थं परस्परापेक्षिसाहित्यावश्यकनित्यतया ज्यातिगुणशीलकर्त्तारं भगवन्तं यथा तस्तद्ब्रूहिहापीति । प्रकृतिश्च प्रत्ययश्च तौ द्वौ प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययस्यार्थं सह एकदा ब्रूत इति प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यं प्रत्ययेनैवोक्तं भवतीति । कर्त्तृकर्मादिविवेति । तेषु वाच्येषु विहितानां कृतानां आख्यातादीनां मध्ये य आख्यातादि यत्र वाच्ये विहितस्तेनाख्यातादिना तत् कर्त्राद्युक्तं स्यादित्यर्थः । अतः हेतोर्नाममात्रार्थं द्योत्ये सति

१२. उक्तादन्यदनुक्तम् ।

यो यत्र न विहित स्तेन तदनुक्तं स्यात् । तत्र द्वितीयाद्याविधीयन्ते ।
यथा वैष्णवो मालां करोतीत्यत्र कर्त्तर्याख्यातेन कर्त्ता वैष्णव उक्तः,
मालारूपं कर्म पुनरनुक्तमेव । बाधकान्तरे तु यथा—वैष्णवं मालां
कुर्वन्तं पश्येत्यत्र कर्त्तृविहितेन शतृप्रत्ययनोक्तो वैष्णवः कर्त्ता,
पश्येत्यस्य कर्त्तृविहितस्य कर्म, तेनानुक्तश्चेति ।

तदेवं द्वितीयाद्या भागशो विधातुं कारकभेदानाह—

अमृता०—१२ उक्तादिति । यआख्यातादि यत्र वाच्ये न विहित स्तेनाख्यातादिना
तत् कर्त्रादि कारकमनुक्तं भवति । तत्र हि कारके द्वितीया तृतीयादयो विधीयन्ते, एवं ता
एव द्वितीयादयस्तत्तत् कारकविशेषता (अनुक्तरूपा) व्यञ्जिका भवन्तीति निष्कर्षः । कर्त्ता
वैष्णव उक्त इति—अत्रतिप् प्रेत्ययेन वैष्णवस्य कर्त्तृत्वधर्ममात्रमुच्यते, नामार्थस्तु
प्रथमया द्योत्यते । अत्रैव क्रियायाः सम्बन्धविशेषो मुख्यरूपेण विभाति । कर्म वक्तुं
तस्याशक्तेरित्यर्थः । ततः कृति क्रियायाः सम्बन्धविशेषस्य कर्मणि गौणत्वेनानुक्ते तस्मिन्
द्वितीया, अनुक्ते कर्मणि द्वितीयेति वक्ष्यमाणानुसारात् ।

उक्तकारके नाममात्रातिरिक्तोऽर्थः (क्रिया सम्बन्धविशेषः) गम्यते चेत्तदा तु प्रथमा
बाध्यत एवेत्याह—बाधकान्तरेत्विति । कर्त्तृविहितस्य कर्मेति—पश्येत्यत्र कर्त्तारि वाच्ये
विहितेन 'हि'प्रत्ययेन कर्त्ता 'त्वम्' उक्तः । ततः शतृशानयोः कृतो; क्रियान्तरापेक्षित्वेन
मुख्यत्वाभाद् गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेन पश्येति मुख्य क्रियायां
वैष्णवस्य कर्मसम्बन्धानुरोधाच्च तत्क्रियान्विताख्यातेन वैष्णवोऽनुक्तः; अतः सम्बन्ध
विशेषेण नाममात्रातिरिक्ततया प्रथमा बाधितेति भावः ।

उक्ताग्रामः प्रथमैवेति भवतीति शेषः । यदीति बाधकान्तरसत्त्वे प्रथमा न
भवतीति ॥११॥

बाल०—उक्ता । य इति य आख्यातादि यत्र वाच्ये न विहितस्तेन आख्यातादिना
तत् कर्त्रादि अनुक्तं स्तात् इति । मालारूपं कर्म पुनरनुक्तमेवेति आख्यातस्य कर्मण्य
विहितत्वादिति शेषः । अत्र कर्त्रारि उत्पादनार्थं कृति क्रियासम्बन्ध मुख्यत्वेन तदवाच्य-
विहितेति वाख्यातेनोक्त वैष्णवः कर्त्रेति तत् कृति साध्य उत्पाद्ये कर्मणि मालारूपे तत्
कृति क्रिया सम्बन्धे गौणत्वेन कर्मणि वाच्ये तदाख्याताद्यविहितत्वात् अनुक्ते कर्मणि
द्वितीयेत्यनेन द्वितीयेति । बाधकान्तरे तु यथारूपं दश्यन्ते । कुर्वन्तामिति डुकृञ् करणे शतृ
तस्याच्युताभावात् शपीऽपवाद उः गोविन्दः करोत्यरामस्य उर्निर्गुणे इत्यनेन उः । उद्वयं
बः, ततः कुर्वच्छब्दादम् । अच इत्यादिना नुम् । तेनानुक्तश्चेति प्रधानाऽप्रधानयोः प्रधाने
कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायात् इति भावः । तदेवमिति द्वितीयाद्याः विष्णुभक्तिर्भागशः पृथक्
पृथक् विधातुं कर्तुं ॥१२॥

१३. स्वतन्त्रं तत्प्रयोजकश्च कर्तृ ।

यस्यैव व्यापारतया विवक्ष्यते तत् स्वतन्त्रम्, यच्च तस्यापि प्रेरकतया तत् प्रयोजकम् । तत्तच्च कारकं कर्तृ संज्ञं स्यात् । अर्थ विशेषणत्वे तु कर्तेति पुल्लिङ्गत्वम् । यः करोति स कर्ता, कारयति यः सहेतुश्चेति

अमृता०—१३. स्वतन्त्रमिति । यस्यैव व्यापारतया साध्यतया क्रिया साध्यत्वेनाभिधीयमाना जन्यजनकान्तर्भूतलक्षणा वक्तुमिष्यते तत् स्वतन्त्रं नाम कर्तृकारकम् । तस्यापि स्वतन्त्रस्यापि प्रेरकतया यद् विवक्ष्यते तच्च प्रयोजकं नाम कर्तृकारकम् । विवक्ष्यत इति पदेन—“विवक्षातश्च कारकादीनि” इति भावि वचनार्थं ध्वनयति । तथा चोक्तम्—निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापार भेदापेक्षायां करणत्वादि सम्भव इति । यथा—विष्णुमित्रः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पक्त्वा मथुराया आगताय वैष्णवाय अर्पयतीत्यत्र विष्णुमित्रस्य हि पचनक्रियानुकूल व्यापारो मुख्यतया विवक्षित इति तस्यैव कर्तृत्वम् । अन्येषां काष्ठादीनां क्रियायां गौणतया सम्बन्धविशेषवत्त्वात् करणत्वादिकम् । तथाहि—ज्वलनक्रियां कुर्वत् काष्ठम्, अधिश्रयणादि क्रियां कुर्वती स्थाली, स्वावयवविक्रिप्तिं दोदनम्, विभागं प्रति आत्मनो निमित्ततां कुर्वती मथुरा, तथा अन्नस्वीकारं कुर्वन् वैष्णवश्च कारकं स्यादेव । तस्माद् यदाकाष्ठादीनामेव व्यापारतया क्रिया विवक्ष्यते तदा तु—काष्ठं पचति ओदनः पचति, स्थाली पचतीति भवत्येव कर्तृत्वं काष्ठादीनाम् ।

अर्थविशेषणत्वे त्विति—वैष्णवः कर्तेत्यत्र अर्थस्य पदार्थस्य (वैष्णव इत्यस्य) विशेषणत्वात् कर्तृशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वम्, सूत्रे कारकविशेषणत्वाद् ब्रह्मत्वमित्यर्थः । छात्राणां बुद्धिप्रसाराय कलापोक्तिमपि न्यस्यति—यः करोतीत्यादि । ननु वैष्णव ओदनं भुङ्क्ते, मथुरां गच्छतीत्यादिषु भोजनगमनादिक्रियासु करोतेर्विरहात् कलाप लक्षणेऽव्याप्तिरिति शङ्कायां समाधत्ते—कृत्रर्थस्येति । कृधातोरर्थस्य सर्वेषु हि धातुषु अनुगतत्वात्

बाल०—स्वत । तत्र स्वतन्त्रलक्षणमाह यस्यैवेति । यस्य कारकस्यैव व्यापारतयेति साध्यतया जन्यजनकान्तरभूता क्रियेत्यर्थः । नन्वेवं सति वैष्णवाचार्योऽश्वेन ग्रामं गच्छतीत्यादौ कथं नाश्वस्य कर्तृत्वं क्रियायास्तद्व्यापारत्वात् उच्यते अत्राश्वस्य कर्तृरधीनत्वेन क्रियायां साहाय्यमात्रं विवक्ष्यते नतु स्वातन्त्र्यं । स्वातन्त्र्यविवक्षायां तु अश्वो ग्रामं गच्छतीति भवत्येव । प्रयोजकलक्षणमाह यच्चेति । तस्य स्वतन्त्रस्य । अपिकारात् प्रयोजकस्य प्रेरकतया नियोगकर्तृत्वेन विवक्ष्यत इति शेषः । प्रयोजकमित्युक्ते प्रयोज्याकर्षणं भवत्येव । तथापि तत्पदं स्पष्टार्थं । यत्प्रयोजयतीति तत्प्रयोजकमित्यर्थः । ननु विष्णुमित्रेण वैष्णवोऽन्नं पाचयतीति । इत्यत्र ण्यन्ताभिहितायां प्रेरणक्रियायां स्वातन्त्र्येणैव कर्तृत्वे सिद्धे प्रयोजकत्वेन कर्तृत्वमनर्थकमिति न वाच्यं एवं सति यथा विष्णुमित्रं पक्तुं प्रयुङ्क्ते इत्यत्र नावश्यं पाकनिष्पत्तिः प्रतीयते तथा विष्णुमित्रेण वैष्णवः पाचयति इत्यत्रापि नियमसिद्धा पाकनिष्पत्ति न प्रतीयते अपि च प्रेरणक्रियायां भूतायां

कालापाः, कृत्र्यस्य धातुष्वनुगतत्वात् । किन्तु तद्द्वयमिदमुदाहरणमेव नतु लक्षणम् ।

अतः स्वतन्त्रस्य केवलस्वातन्त्र्येण प्रयोजकमात्राधीनत्वेन च द्विधात्वम् ।
ततश्च—

कर्त्ता स्वतन्त्र इत्युक्तो हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।

प्रयोजकाधीन कर्त्ता प्रयोज्य इति स त्रिधा ॥

अथ कर्त्तारि परपदादिविधानात् तेनोक्ते तत्र प्रयोगं दर्शयति । तत्र चोक्तकारकसम्बन्धेन क्रियापदस्य नानारूपत्वमाह ।

अन्तर्भूतत्वादित्यर्थः, गमनं करोति भोजनं करोतीत्यादि व्यवहारसिद्धत्वादितिभावः । नतु लक्षणमिति—तत्र यः करोतीति वत्तमाननिर्देशात्—अगच्छत् वैष्णवोमथुरां, गमिष्यति नेति भूते भविष्यति चाव्याप्तेः । अतएव तत्रत्य टीकायां निष्कृष्ट लक्षणम्—प्राधान्येन धातुवाच्य व्यापारवत्त्वं कर्त्तृत्वमिति कविराजः ।

कारयतीति—कुर्वन्तं प्रेरयति, प्रेरणाद्यर्थे णिः । ननु राजाविप्रेणान्नं पाचयतीत्यादौ ण्यन्ताभिहितायां प्रेरणक्रियायां स्वातन्त्र्येण हि कर्त्तृत्वे सिद्धे पचि क्रियायां प्रयोजकतया कर्त्तृत्वमनर्थकमिति चेन्मैवम्, राज्ञः प्रेरणक्रियायां स्वातन्त्र्यम्, पचिक्रियायान्तु प्रयोजकत्वमिति । अन्यथा पाक क्रियायां राज्ञः कर्त्तृत्वाभावे—राजाविप्रेण पाचयते इत्यत्र “कर्त्तृगामिक्रियाफले” इत्यनुशासनत आत्मपदत्वं न सङ्गच्छते क्रियायाः । तस्मात् प्रयोज्यकर्त्तुं स्तु पाकनिष्पादनक्रियायां स्वातन्त्र्यं निर्वाधमिति सुपद्य मकरन्दे विष्णुमिश्रः ।

अथस्वतन्त्रकर्त्तृरेव द्वैविध्यमुपपादयति—कर्त्ता स्वतन्त्र इति कारिकया । इह स्वतन्त्र कर्त्तृरवस्थाभेदेन हि संज्ञाभेदः । यथा प्रेरकरहिततया कर्त्ता स्वाधीनः स्तदासौ केवल स्वतन्त्र उच्यते, यदा तु—प्रेरकस्यानुवर्त्तीतदा प्रयोज्यइत्यस्य पृथक् कर्त्तृत्वं न गणनीयम् । तस्मात् “स्वतन्त्रं तत्प्रयोजकश्च कर्त्तृ” इतिलक्षणं सङ्गतमेव ।

पचिक्रियायां भविष्यन्त्यामपि विष्णुमित्रेण वैष्णवोऽपाचयदितिस्यात् किञ्च यशोदाया अन्नं पाचयते कृष्ण इत्यत्र पाकक्रियायां कृष्णस्य कर्त्तृत्वाभावे कर्त्तृगामीक्रियाफलस्याभावात् आत्मपदं न स्यात् । तस्मात् वैष्णवादेः प्रेरणक्रियायां स्वतन्त्रकर्त्तृत्वं पचिक्रियायां तुप्रयोजककर्त्तृत्वमिति । कारक विशेषणत्वेन कर्त्तृशब्दस्य ब्रह्मत्वमुक्तं वाच्यलिङ्गत्वेन पुंस्त्वमपि साधयति अर्थेति अर्थद्वोऽत्राभिधेयवाची । कर्त्तेति कर्त्तृत्यस्य पुलिङ्गत्वमिति । यः करोतीति कर्त्ता हेतुश्चेति कर्त्तृत्यर्थः । कर्त्तेति कृधातो कर्त्तारि तृण तस्मात् कालापाना-मन्वर्थमिदं लक्षणं । ननु तर्हि कथं वैष्णवो महाप्रसादं खादति मथुरां गच्छतीत्यादौ कर्त्तृत्वं, कृतेरभावादिति चेत्तत्राह कृत्र्यस्येति । कृधातोरर्थस्य धातुषु धात्वर्थेष्वनु-गतत्वादिति किन्त्विति कालापानां लक्षणे कोऽपि विरोधो नास्ति किन्तु तेषां कालापा-

१४. उक्तानुरूपमेव पुरुषवचनादिकं क्रियापदे ।

यथा उक्तत्वेन विवक्षिते नाम्नि प्रथमपुरुषः, युष्मदिभध्यमः, अस्मद्युत्तमवचनानि च तद्वदिति । वर्तमान काले तिवादयः कर्त्तरि परपदादिकम् । वैष्णवो भवति । वैष्णवो वर्तमान सत्ताक्रियायाः कर्त्तृत्यर्थः । तदनुकूलव्यापारत्वेन तत्रस्वातन्त्र्यात् । अत्र क्रियायाः कर्त्तृत्यर्थः । कर्त्तृसम्बन्धो मुख्यः कर्त्तुरेव वाच्यत्वात् । एवं वैष्णवो भवतः, वैष्णवा भवन्ति । एवं भवान् भवतीति । हे वैष्णव त्वं भवसि, युवां भवथः, ययं भवथ । अहं भवामि, आवां भवावः, वयं भवामः ।

अमृता०—१४ उक्तेति । क्रियापद उक्तस्य कारकस्य अनुरूपं सदृश पुरुषो वचनञ्च प्रयोज्यते । आदि शब्दइह लिङ्गस्यग्राहकः, तच्चकृत्क्रियाया एव । यद्यपि क्रियाप्रधानमाख्यातं साधन प्रधानं कृदिति, तथा कृदभिहितो मावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति च वचनवर्तते तथापि “विष्णुनिष्ठा कृत्यादयश्चाख्यातवन्मुख्या इत्यतिदेशस्य बलवत्त्वाद् विष्णुनिष्ठादयो मुख्यक्रिया वदेव व्यवहियन्ते । ततस्तेषामुक्तकारकविशेषणत्वेन तल्लिङ्गविष्णुभक्तिवचनभाक्त्वं प्रसिद्धम् । यथा रोहिणी पाकं कृतवती, वृन्दावनं दृष्टं चत्तेन, कृष्णः सेव्यः, सतां मर्यादा रक्षणीया इत्यादि ।

दीनामिदं द्वयमस्माकमुदाहरणमेव पोपकमेव नतु लक्षणमिति स्वतन्त्रमित्यादिलक्षणस्य विराजमानत्वादिति शेषः । ननु स्वतन्त्रं तत् प्रयोजकं च कर्त्तृ इत्युक्तं तर्हि कथं प्रयोज्यस्य कर्त्तृत्वमिति चेत्तत्राह अत्रेति । स्वतन्त्रस्यैव द्विधात्वं नतु प्रयोज्यः पृथक् कर्त्तृत्यर्थः । ततश्चेति स्वतन्त्रस्य द्वैविध्यात् सह इति कर्त्तृत्यर्थः । अथेति । कर्त्तरि वाच्ये । तेन परपदादिना उक्ते तत्र कर्त्तरि । परपदादीत्यादिपदेन आत्मपदादेर्ग्रहणं । तत्र चेति तत्र कारकेषु । उक्तेति । उक्तस्य कारकस्य सम्बन्धेनेति आह इति प्रशस्तपण्डित इत्यर्थः । उक्ता । उक्तस्यानुरूपं सदृशं पुरुषश्च वचनञ्च तदादिकं । तद्विवृणोति यथेति । उक्तत्वेन विवक्षिते वक्तुमिष्टे नाम्नि वाच्ये क्रियापदे प्रथमः पुरुषो भवति उक्तत्वेन विवक्षित इति युष्मदि अस्मदि च योज्यं । तद्वदिति उक्तानुरूपमेवेत्यर्थः । पुरुषवचनादिकमित्यत्रादिशब्देन बहुप्रयोजक इति ज्ञेयं । वर्तमान इत्यादौ परपदादिकं यथा स्यात् तथा धातोरुत्तरे । तदनुकूलेति । तस्याः सत्तायाः अनुकूलः सहायो व्यापारश्चेष्टा यस्य तत्तेन । तत्र सत्तायां । अत्रेति अत्रोदाहरणे क्रियायाः कर्त्तृसम्बन्ध इति कर्त्ता सह सम्बन्ध इत्यर्थः । एवं भवान् भवतीति, युष्मदर्थं भवद्योगे मध्यमो नेष्यते बुधैरिति भवच्छब्दस्य युष्मद्वाचित्वेऽपि न मध्यमः । लभ्यत इति युष्मदादीति शेषः । अस्मीति अहमित्यस्य निपातत्वेन अस्मद्वाचित्वं तेन हेतुना तद्योगेऽप्यस्मीत्यस्य योगेऽपि । त्वामिति विदुषां पण्डितानां समवायः समूहः । ननु घटो भवतीत्यादौ कथं घटादीनां कर्त्तृत्वं क्रिया व्यापरत्वाभावादिति चेत्तत्राह घट इति अत्र हेतुः उपचारादिति अचेतनत्वेनाव्यापारवत्यपि व्यापारवत्त्वोपचारादित्यर्थः ॥ १३ ॥

युष्मदाद्यप्रयोगेऽपि लभ्यते, भवसीत्यादि । अस्मि इत्यव्ययमहमित्यस्य-
निपातोऽस्ति । तेन तद्योगेऽप्युत्तमः । यथा— त्वामस्मि वच्मि
विदुषां समवायोऽत्रतिष्ठतीति । घटो भवतीत्यादावचेतनेऽपि स्वातन्त्र्य-
मुपचारात् ।

१५. नञ् प्रयोगेऽपि कर्तृत्वादि ।

वैष्णवो न भवतीत्यादौ ।

युष्मदाद्यप्रयोगेऽपि लभ्यत इति—आदि शब्देन अस्मदो ग्रहणम् । उक्तानुरूप-
मित्यादि परिभाषार्थो विपर्ययेणापि लब्धुंशक्यते, यथा—क्रियापदानुरूप पुरुषवचने
उक्तकारके स्यातामिति । तेन भवसीत्यत्र मध्यमपुरुष एकवचनञ्चोक्तकारकस्य लाभात्
त्वमित्युक्तकर्ता अर्थाल्लभ्यते । एवं भवाम इत्यत्र उत्तम पुरुष बहुवचनानुरूपं वयमित्युक्त
कर्ता लभ्यते ।

ननु घटो भवतीत्यादौ कथं घटादेः कर्तृत्वं, क्रिया व्यापारस्य चेतनधर्मत्वादिति
चेत्तत्राह—अचेतनेऽपीति । तत्र अचेतनेऽपि सचेतनत्वमुपचर्यते, अन्यथा घटादेः कर्तृत्वं
नहि सम्भवतीत्यर्थः ।

अमृता०—१५ नञिति । नञः प्रयोगेऽपि कर्तृत्वादि भवति । इह कर्तुं व्यापार-
तया क्रियाया विविक्षातः कर्तृत्वेऽप्राप्ते विधानम् । आदिपदेन कर्मादि च भवेत्—मिथ्यां
न भवेदित्यादै । तथा चोक्तं भर्तृहरिणाप्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः ।
अप्रयुक्तः प्रयुक्तोवा सकर्ता नाम कारकम् । इति । कारकाणामीश्वरः प्रधानभूतः प्रवृत्तौ
क्रियानिष्पत्तौ (वैष्णवो भवतीत्यादौ) अन्येन प्रयोजकेन प्रयुक्तः प्रेरितः अप्रेरितो वा
यथा कर्ता भवति तथा निवृत्तावपि भवतीत्यर्थः । तत्र प्रयुक्तः—वैष्णवाचार्यो वैष्णवं
भावयतीत्यादौ । अप्रयुक्तः केवल स्वतन्त्रः, निवृत्तौ स उदा हृतो नञ्प्रयोगे मूले । नञ्
चात्र क्रियया सान्वयात् प्रसह्यप्रतिषेधार्थको ज्ञेयम् । यथोक्तम्—अप्रधान्यं विधेयत्र
प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसह्य प्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञिति । तदेतत् समास प्रकरणे
सविशेषं विवरिण्यामः ।

बाल०—नञ् । प्रधानत्वं विधेयत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो
यत्रोत्तरपदेन नञ् । इति । अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसह्यप्रतिषेधोऽसौ
क्रियया सह यत्र नञ् इति । नञः प्रयोगो नञ्प्रयोगस्तस्मिन् सत्यपि कर्तृत्वादि
स्यात् । आदिपदेन कर्मत्वकरणत्वादे ग्रहणं । वैष्णवो न भवतीत्यादी क्रियाकर्तृत्वादि-
सम्बन्धाभावादप्राप्तमपि कर्तृत्वादिलक्षणकरणाद्भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

बाल०—वाच्य । वाच्यस्य अभिधेयस्येव लिङ्गं येषां । तुल्यमधिकरणं वाच्यस्य
येषां तानि च तानि विशेषणानि चेति तेषां विशेष्यवलिङ्गादि स्यात् । आदिपदेन
वचनादे ग्रहणं । उत्तमो वैष्णवो भवतीति यत्र वैष्णवस्तत्रैवोत्तमत्वमिति तुल्याधिकरणता ।

१६. वाच्यलिङ्गानां तुल्याधिकरणविशेषणानां विशेष्यवलिङ्गादि ।

उत्तमो वैष्णवो भवति, उत्तमो वैष्णवो भवतः । वैष्णवस्त्वं भवसि ।
युष्मदाद्यप्रयोगेऽपि वैष्णवो भवसीत्यादि ।

अमृता०—१६ वाच्येति वाच्यस्य अभिधेयस्य लिङ्गं येषाम्, त्रिष्वेव लिङ्गेषु प्रयोज्यशब्दानामित्यर्थः । कथम्भूतानां ? तुल्याधिकरणानि च तानि विशेषणानि च तेषां विशेष्यवत् लिङ्गादि स्यात् । आदि शब्देन विष्णुभक्ति वचनानि च विशेष्यवत् स्युः । वाच्यलिङ्गानामिति किम् ? अजहल्लिङ्गानां माभूत—गतिः कृष्णः, वेदाः स्वतः प्रमाण-

वैष्णवस्त्वं भवसीत्यनेन युष्मदो विशेष्यत्वं लभ्यत एव तस्य विशेषणत्वेन वैष्णव इति प्रयुज्यते । वाच्यलिङ्गानामिति किं प्रधानं राधागतिः कृष्णः आश्रयो वृन्दावनं । अत्र तुल्याधिकरणत्वमस्त्येव किन्तु न वाच्यलिङ्गत्वमिति । तुल्याधिकरणेति किं, भक्तस्य कृष्णः, अत्र भक्तशब्दस्य वाच्यलिङ्गत्वमस्त्येव किन्तु न तुल्याधिकरणत्वमिति । तुल्याधिकरणत्वं हि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकपिन्नर्थे द्युतिरिति य एव कृष्णः स एव भक्त इति न किन्तु भक्तसम्बन्धी कृष्णः । अनयोर्विशेष्यविशेषणत्वं भेदभेदकयोरित्यादावुक्तमेव ननु तथापि तुल्याधिकरणेति किमर्थं यतः पृष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकादित्यनेन व्यधिकरणविशेषणात् पृष्ठचेव भविष्यति । उच्यते । स्पष्टतार्थमेतदिति ।

उक्तानां । उक्तानां कारकाणां पृथक् निर्देशे पृथग्योगे प्रत्येकमिति एकमेकं प्रति प्रत्येकं पृष्ठचन्तमेतत् एकैकस्तेत्यर्थः । उक्तानामित्यत्र बहुवचनमनियतं तेनोक्तयोरपि । ब्रह्मरातः शुकदेवः, विष्णुरातः परीक्षितः । उक्तानुरूपमेव पुरुषवचनादिकं क्रियापदे इत्यस्योक्तत्वात् । ब्रह्मरातविष्णुरातौ भवत इत्यत्र भवतीति च भवत्येव च शब्दस्यार्थ-द्वैविध्यस्वीकारात् तथापि पृथगिति कृतं स्पष्टतार्थमिति ज्ञेयं ।

युग । युगपदिति युगपदेकदावचने एकवचने द्विवचनेबहुवचने प्राप्ते सति य इति पुरुष इत्यर्थः । समुदायसंख्यामपेक्ष्येति समुदायस्य संख्यामपेक्ष्य भवतीत्यर्थः । नतु प्रत्येकसंख्यापेक्ष्यमिति । कृष्णश्च त्वच्च भवथ इति अत्रैकदैव नाम्नि प्रथमपुरुषैकवचने युष्मदि मध्यमपुरुषैकवचने प्राप्ते तयोः परो मध्यम एव स्यात् समुदायस्य द्वित्वात् तस्य द्विवचनं थसातो चेति तावित्यनेन पूर्वोक्तयोर्नामयुष्मदोः परामर्षः । अत्र नाम्नि प्रथम-पुरुषैकवचने प्राप्ते तेषां परो उत्तम एव स्यात् समुदायस्य बहुत्वात्तस्य वचनं मस् । पुरुषाणां परत्वन्तु प्रथममध्यमोत्तमानामिति पाठक्रमेण ज्ञेयं नतु विवक्षाक्रमेण । एतत् सूचयितुमाह वैपरीत्येति । वैपरीत्येन व्यक्तिक्रमेण निर्देशेऽपि तेषां परः स्यादिति शेषः । पुरुषाणां युगपद्वचनप्राप्तिस्तु क्रियाकालयोरेकत्व एव सम्भवतीति । स भवति त्वं गच्छसि इत्यादौ स पचति, त्वं पक्ष्यसि इत्यादौ युगपद्वचनप्राप्तेरसम्भवः ॥

अथेति । आत्मपदेति । आत्मपदप्रथमैकवचनमेव भावे इति नियमादिति शेषः । तेनेति । तेन आत्मपदप्रथमपुरुषैकवचनेन अनुक्ते इति तस्य कर्त्तर्यविहितत्वादिति : ॥ १५ ॥

१७. उक्तानां पृथङ् निर्देशे प्रत्येकं समुदायस्य वा संख्यामपेक्ष्य वचनानि स्युः ।

यथा—ब्रह्मरातश्च विष्णुरातश्च भवति भवतो वा ।

मित्यादि । तुल्याधिकरणेत्यादि किम् ? व्यधिकरणे न,—कृष्णस्य सखा । उत्तमो वैष्णव इति—यत्रैव वैष्णवता तत्रैवोत्तमता, अतस्तुल्याधिकरणत्वम् ।

अमृता०—१७ उक्तानामिति । उक्तानां कारकाणां पृथक्निर्देशे असमासे, एकमेकं प्रति प्रत्येकम् एकैकस्येत्यर्थः, समुदायस्य वा संख्यामपेक्ष्य वचनानि स्युः । उक्तानामित्यत्र बहुवचन प्रयोगः स्तदन्तर्गतद्विवचनस्य च लाभार्थः । तेन उक्तयोः पृथक् निर्देशोऽपि यथा स्यात् तद् दर्शयति—ब्रह्मरातश्चेति । ब्रह्मरातः शुकमुनिः, विष्णुरातः परीक्षितः । चशब्दस्य समुच्चयेतरेतरयोगेद्योतकत्वं दर्शितं नामप्रकरणे । तत्र समुच्चयः समासा-विषयः, इतरेतरयोगस्तु समासविषय इत्यपि वक्ष्यते । यदा समुच्चयार्थं स्तदा प्रत्येक द्योतकत्वादेकैकस्योक्तकारकस्य संख्यामपेक्ष्य वचनं भवेत्, यदा पुनरितरेतरयोगार्थं स्तदा समुदायद्योतनात् समुदायस्योक्तस्य संख्यामपेक्ष्य वचनम् । अस्मिन्नर्थे समासे उद्भूता-वयवसंख्यत्वात् तदनुरूपं वचनं सिद्धमेव—ब्रह्मरात विष्णुरातौ भवत इति । मूले एतस्य-वाक्यमुद्दिश्य द्वित्वं दर्शितम् । इयञ्च व्यवस्था प्रथमपुरुष परा, पुरुषत्रय व्यामिश्रे तूत्तरसूत्रे नियममाचष्टे ।

बाल०—अनु । सुगमं । कारकान्तरेति । कारकान्तरे कर्मादौ द्वितीयादिविष्णु-भक्तिविधानेऽपीति । ननु उक्तत्वात् प्रथमैवेत्युक्तमतोऽनुक्तएव द्वितीयादयो भवन्ति किमनुक्त इत्यनेन इति चेत्तत्राह स्पष्टार्थश्चैतदिति । अन्यथा अस्पष्टता स्यादिति शेषः । अस्पष्टत्वेहेतुमाह उक्त इति । तदभावस्य तृतीयाद्यभावस्य न्यायसिद्धत्वादिति न्याय-लभ्यत्वात् । शब्दोऽर्थः स्पष्टोभवतीत्युक्तमत उक्त तदभावस्य अस्पष्टता स्यादिति भावः । कथमिति कथं नोक्तार्थकं स्याद् द्विशब्देनैव द्वित्वसंख्याया उक्तत्वादिति । उच्यत इति । सिद्धान्त इति शेषः । अवधारणार्थं नियमार्थं ननु तस्या द्वित्ववाचित्वं । ततश्चैषां जनानां मध्ये वैष्णवावेव भवत इत्यर्थः । स्वतन्त्रः कर्तेति कथित इति शेषः । भावयतीति प्रेरणार्थेणः कर्तर्याख्यातविधानात् प्रेरणकर्त्ता कृष्ण उक्तः । भवन्तमिति शत्रन्तस्य रूपं भवन्तं जनमित्यर्थः । अत्र प्रयोजकस्य परमतेन सम्यक्कर्तृत्वं प्रतिपद्यते । सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्येवाधे । यथा एकतारं नभो दृष्ट्वास्मर्त्तव्यो नारदोमुनिः । निषेधे यथा,—दृष्ट्वा । त्वं वैष्णवं भक्तो नाशनीयात् पानभक्षणे । कृष्णः प्रयोज्यवैष्णवस्य वर्त्तमानभवनप्रेरणक्रियायाः कर्त्ता प्रयोजकः । सत्ताप्रेरणानुकूल-व्यापारत्वेन तत्र सत्ताप्रेरणे प्रेरकत्वात् प्रयोज्यवैष्णवकर्मकवर्त्तमानभवनप्रेरणानुकूल-व्यापारवान् कृष्णः । कृष्णावतार इति कृष्णस्यावतार इति विग्रहः । अवतारः अवतरणं । श्यामरामसमासन्तु न सभ्यः कृष्णस्यावतारित्वात् । यदुक्तं श्रीमद्भागवते । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति । मुक्तानां भविष्यन्निति अन्येषां हतारिगति-दायकत्वाभावादिति शेषः ॥ १६ ॥

१८. युगपद्वचने पुरुषाणां परः ।

प्रथममध्यमोत्तम संज्ञानां युगपद्वचने प्राप्ते तेषां मध्ये यो द्वयो बहूनां

अमृता०—१८ युगपदिति । युगपद् वचने एकदा कथने । पुरुषाणां परत्वमिह न तु विवक्षाधीनमित्याह—प्रथममध्यमोत्तम संज्ञानामिति । तेषां परत्वञ्च सर्वादिषु तदादिगणे पाठक्रमतो हि ज्ञातव्यं नतु यदृच्छम् । तत्र तद्रूपेणैव निर्देशात् । तच्च पुनः—“अग्नैः सहोत्तौ तदादेः, तदादिभिस्तु परपरस्य” इति रामकृष्णसमासे एकशेष-

बाल०—क्रिया । यस्य साधिका यत्साधिकेति । साधिकेति । यत् साधनोतीति कर्तरि णकः । ननु क्रिया यस्य व्यापारतया विवक्ष्यते तस्य स्वातन्त्र्यमुक्तं तर्हि कथं क्रियायाः स्वातन्त्र्यमिति चेत्तत्राह साधिकेतीति । दृष्टान्तमाह साधकतममिति । करणस्य साधकतमत्वमारोप्यते तथा क्रियायाः साधकत्वाभावेऽपि साधकत्वमित्यस्मिन्नंशे दृष्टान्तः ।

तेने । एतादृशेन स्वातन्त्र्यक्रियाघटितलक्षणकरणेन हेतुनेत्यर्थः । कर्तुरनीप्सित-तमस्यापि कर्मत्वं स्यादिति । साधिकेत्यकृत्वा कर्तुः समुद्दिष्टं कर्म कर्तुर्व्याप्यं कर्मेत्येवम्प्रकारेण लक्षणस्यान्यप्रकारत्वे सति अनीप्सिततमविषयस्य कर्मत्वं न स्यादित्यभिप्रायः । तस्मात्तत्र लक्षणेऽपि कर्तुः क्रियायाः समुद्दिष्टं कर्मेति कर्तुः क्रियया व्याप्यं कर्मेति च व्याख्येयमिति । भक्षयतीति भक्ष अदने चुरादि । यत् क्रियते तत् कर्म इति अत्रापि कृष्णार्थस्य धातुष्वनुगतत्वादिति हेतुनिर्देश्य । ननु साधनोति उत्पाद्याद्यवस्थां प्रापयति या सा साधिका । साध्येत यत् तत् साध्यं । अनयोराक्षेपेणोद्दिष्टं साधनार्थमित्युक्तं साधनमेव किमिति तत्राह तत्रेति । या साधनार्थं प्रवर्तते तयैव क्रियया कर्तृभूतया प्रकारविशेषेण सम्पादनं निष्पादनं साधनमुच्यते । प्रकारविशेषस्य पञ्चविध्यमाह उत्पाद्यतयेत्यादिरूपेण प्रकारविशेषेणेत्यर्थः । क्रियया यस्योपस्थितिस्तदुत्पाद्यं तस्य भावस्तत्ता तयेति सर्वत्र ज्ञेयं । तस्मात्तयैव साधिकतया क्रियया उत्पाद्यतया प्रकारविशेषेण सम्पादनं साधनं उत्पादनं नाम भिद्यते अतः क्रिया उत्पादिका उच्यते तद्योग्यतारूप-साधनमुत्पादनं तत्साध्यकर्मणि परिणमते इति तन्नाम उत्पाद्यकर्मिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । अतः क्रिया पञ्चविधा । उत्पादिका, विकारिका, संस्कारिका, प्रापिका, त्याजिका इति । साधनमपि पञ्चविधं । उत्पादनं, विकारणं, संस्करणं प्रापनं, त्याजनं । तत्साध्यं कर्मापि पञ्चविधं । उत्पाद्यं, विकार्यं, संस्कार्यं प्राप्यं, त्याज्यमिति । क्रियात्र अन्तर्भूत-प्यर्थानां धातूनामर्थस्तेषामेव वस्त्वन्तरसाधनयोग्यतास्ति नतु सत्ताद्यर्थानां अन्तर्भूतप्यर्थ-शून्यानां तेषां वस्त्वन्तरसाधनासमर्थो वक्ष्यते । यथा मालां करोति, पुत्रं प्रसूते इत्यादि । उत्पाद्यं क्रियया यस्य विद्यमानस्यैव अनुच्छिद्यमानत्वेन उच्छिद्यमानत्वेन वा स्वभावा-दन्यथाकरणं तद्विकार्यं, यथा, -अन्नं पचति काष्ठं दहतीत्यादि । क्रियया यस्य विद्य-मानस्यैव गुणान्तराधानं तत् संस्कार्यं, यथा, -जलं वासयतीत्यादि । अत्र स्वभावादन्यथा-करणस्याभावात् न विकार्यता । क्रियया प्राप्तिमात्रं यत्र प्रतीयते तत् प्राप्यं, यथा, -कृष्ण-मन्दिरं गच्छतीत्यादि गमनेन कृष्णमन्दिरं प्राप्नोतीत्यर्थः । क्रियया यस्यापेक्षणीयत्वमात्रं प्रतीयते तत् त्याज्यं, यथा, -स्वगृहं त्यजतीत्यादि ॥ १७ ॥

वा परः सएव स्यात्, वचनन्तु समुदाय संख्यापेक्ष्यम् । यथा—कृष्णश्च त्वश्च भवथः । तौ च अहश्च भवामः । वैपरीत्यनिर्देशेऽपि—अहश्च भवामः । वैपरीत्यनिर्देशेऽपि—अहश्च त्वश्च स च भवामः ।

अथ भावे आत्मपद प्रथमपुरुषैकवचनम् । तेन अनुक्ते कर्त्तरि यथा,—

विध्यनुरोधात् समासाभावपक्षे बोध्यम् । वचनन्तु समुदाय संख्यापेक्ष्यैव भवति नतु प्रत्येकमनुसारि । कृष्णश्च त्वश्च भवथ इत्यत्र प्रथम-मध्यम पुरुषयोर्युगपत् कथनात् परस्थस्य मध्यमपुरुषस्यानुरूप एव पुरुषः क्रिया पदे प्रयुक्तः, समुदायस्य द्वित्वत्वात् तत्र द्विवचनम् । एवं तौ च अहं चेत्यत्रोत्तमपुरुषो बहुवचनश्च क्रियापदे । वैपरीत्येन व्यतिक्रमेण प्रयुक्तेऽपि यथानिर्देशमेव पाठक्रमस्तेषां परत्वनियामक इति दर्शितमहमित्यादिना दृष्टान्तेन । समासेनैकशेषे तु—युवां भवथः, वयं भवाम इत्येव । किञ्च पुरुषाणां युगपद् वचनप्राप्तिः क्रिया कालयो रेकत्व एव सम्भवेत् । तेन नेह—कृष्णो नृत्यति त्वं पश्यसि, तथा कृष्णो गच्छति त्वंगमिष्यसीत्यादौ सूत्रस्याविषयः ।

अथ भाव इति—तेनात्मपदप्रथमपुरुषैकवचनेन अनुक्ते अनभिहिते कर्त्तरि का विष्णुभक्तिः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—

बाल०—कर्म । अनुक्त इत्येवेति । अनुक्त इत्यनुवर्त्तत इत्यर्थः । अनुक्त कर्मणि द्वितीया स्यात् । वैष्णवो मालां करोतीति वैष्णवस्य कृतिक्रिया मालायाः साधनार्थं प्रवृत्तेति मालायाः कर्मत्वं । मालाया वर्त्तमानकृतिक्रियायाः कर्त्ता वैष्णवः । मालाकर्मक-वर्त्तमानकरणानुकूल-व्यापारवान् वैष्णव इत्यादिकं यथायथोह्यमिति । कृष्णं स्पृशतीति स्पर्शेन प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं पश्यतीत्यादावपि ।

भावेऽपीति । भावे प्रत्यये सत्यपि चेदित्यनन्तरं तदेति गम्यं । सकर्मकाद्धातो भावे प्रत्यये सत्यपि यदि कर्मपेक्षया तदा कर्मसम्बन्धो भवत्येवेति । अतएव, कां दिशं गन्तव्यमिति प्रयोगो दृश्यते । सकर्मकधातोः कर्माविवक्षया भावे प्रत्ययो भवतीति ज्ञेयं । गम्यते मया ग्राममिति भावे प्रत्यये तस्यैवोक्तत्वात् न कर्मणः उक्तत्वं । भाषावृत्तिर्भागवृत्तिश्चेत्यनेन उक्तमतस्य बहुसम्मतत्वं सूचितं ।

कर्मेति । तस्मिन् कर्मणि । युष्मदिति । उक्तयोः सतोः । वैष्णवेन त्वं क्रियसे इति त्वं वैष्णवस्य वर्त्तमान कृतिक्रियायाः कर्मेत्यर्थः । एवं सर्वत्र । श्रीकृष्ण इति अत्र श्रीकृष्णस्य एकस्यां स्वकर्तृकायां दर्शनक्रियायां कर्तृत्वमन्यस्यां भक्तकर्तृकायां दर्शन-क्रियायां कर्मत्वमिति । कर्मेति । कर्मत्वमिति भवत्येवेति शेषः । तत्र हेतुमाह तदपीति । इति शब्दोऽत्र हेतौ वर्त्तते । अथेति आद्ये व्यधिकरणे लक्षणाच्चिह्नात् तृतीया वक्ष्यते इति विशेषलक्षणात् तृतीयेत्यनेनेति शेषः । उदाहरणन्तु सुखेन भजतीति मुखं भजनस्य चिह्नं । अन्तिमे तुल्याधिकरणे आहुरिति पूर्वाचार्या इति शेषः ॥ १८ ॥

१६. अनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया ।

अनुक्त इति कारकान्तरविष्णुभक्तिविधानेऽपि योज्यम् । स्पष्टार्थश्चेत्तत्, उक्ते तदभावस्य न्यायसिद्धत्वात् । वैष्णवेन भूयते, वैष्णवस्य वर्त्तमान-सत्ताक्रियेत्यर्थः । अत्र क्रियैव मुख्या, तस्या एव वाच्यत्वात् । एवं वैष्णवाभ्यां भूयते इत्यादि । कथं द्वौ वैष्णवौ भवतः इत्यत्र द्वि शब्देन द्विवचनं नोक्तार्थकं स्यात् ? उच्यते—द्विशब्दोऽत्रावधारणार्थमेव प्रयुज्यते ननु द्वित्व वाचित्वं । इति स्वतन्त्र कर्त्ता ।

अमृता०—१६ अनुक्तइति । केनाप्यनुक्ते कर्तरि, अनुक्ते करणे च तृतीया स्यात् । कारकान्तरेति—कर्मसम्प्रदानापादानाधिकरणेषु द्वितीयादि विष्णुभक्तीनां विधाने च तत्कर्मादिविशेषणतया अनुक्ते इति योजनीयम् । ननु उक्तानाममात्रार्थे द्योत्ये प्रथमैव इत्युक्तम्, अतो द्वितीयादयोऽनुक्ते भवतीत्यर्थादेवायाति, किं हि अनुक्ते इत्यभिधानेनेति पृष्ठायामाह—स्पष्टार्थश्चेति । तदभावस्य न्यायलभ्यत्वात्, आख्यातादिना तत्तत्

बाल०—क्रियेति । क्रियाया विशेषणं क्रियाविशेषणं तत् कर्म स्यात् । तच्च क्रियाविशेषणं ब्रह्म च स्यात् । एकवचनश्च स्यात् । एकं व्यक्तीत्येकवचनं अस्मादेकवचनं भवतीत्यर्थः । सदानुक्तश्च स्यात् । कदाचिदपि तस्योक्तत्वं नास्तीत्यर्थः । तादृशमिति तादृशं मालाकरणमित्यर्थः । क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वादिकं युक्तिसिद्धमित्याह कर्त्तादीति । तत्र प्रथमं कर्मत्वे युक्तिमाह प्रत्ययस्याख्यातादिरूपस्य कर्त्तादिवाचित्वात् । आदिपदेन कर्मदि ग्रहणं । कारकवाचित्वादित्यर्थः । सत्तादीति । प्रभृतिशब्द आद्यर्थः । धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । ततश्च, सत्तादिक्रियावाचिनो ये भू-प्रभृतयस्तेषां धात्वर्थरूपं सत्तादिरूपं अन्तर्भूतं कर्म अस्तीति शेषः । तस्येति । तस्य धात्वर्थरूप कर्मणः । अतः कर्मणो विशेषणत्वात् शीघ्रादिशब्दानामपि कर्मत्वं । ब्रह्मत्वे युक्तिमाह सकेति सच शीघ्रादिशब्दः तस्य धात्वर्थरूपकर्मणोऽलिङ्गस्य लिङ्गरहितस्य विशेषणमिति हेतोर्ब्रह्म अलिङ्गस्याव्यय-संज्ञत्वात् अव्ययविशेषणं ब्रह्मेत्यनेनेति शेषः । एकवचनत्वे युक्तिमाह सामान्यमिति । तत् कर्म सामान्यं सामान्यवत् सामान्यं जातिरिति हेतोस्तस्य विशेषणं एकवचनं भवति । सामान्यं सामान्यवत् क्रिया पुनरेकरूपेति वैयाकरणाः । सामान्यवदिति जातिवदितार्थः । अनुक्तत्वे युक्तिमाह मुख्यति । मुख्यकारके कर्त्तादावेव प्रत्ययस्याख्यातादेविधानात् तत् कर्म अनुक्तं अतस्तस्य विशेषणमप्यनुक्तमिति । अयमर्थः । वैष्णवो भवति इत्यत्र कर्म अनुक्तं अतस्तस्य विशेषणमप्यनुक्तमिति । अयमर्थः । वैष्णवो भवति इत्यत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात् कर्त्तृविहितेनाख्यातेनैव कर्त्ता उच्यते । अस्य च कर्त्तुः सत्तारूपो धात्वर्थः कर्म अतः कर्त्तृवाचिन आख्यातस्यापि तदेकं कर्म क्रियाकर्तृत्वादिसम्बन्धस्य अन्यजनकान्तर्भूतत्वेन धात्वर्थस्य जन्यत्वात् कर्मत्वमुक्तमेव अतएव वैष्णवो भवतीत्य-स्यार्थविवरणं कृतं वैष्णवो वर्त्तमानक्रियायाः कर्त्तेति अतस्तस्य कर्मणो विशेषणस्य शीघ्रशब्दस्य कर्मत्वादिकमेव । वैष्णवः शीघ्रं मालां करोतीत्यत्र कर्त्तर्याख्यातेन कर्त्ता

प्रयोजकस्तु यथा—कृष्णो भवयति, भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । तथा विद्यादि प्रयोगा अपि ज्ञेयाः । वैष्णवो भवेत्, वैष्णवौ भवेता-
मित्यादयः । अजित प्रयोगस्त्वेवम्,—भूते, यदि कृष्णावतारो
नाभविष्यत् तदा दैत्या मुक्ता नाभविष्यन् । भविष्यति च, यदि कृष्ण-
भक्तिरभविष्यत् तदाहं कृतार्थोऽभविष्यम् ।

१० क्रिया यत् साधिका तत् कर्म ।

क्रिया यस्य साधनार्थं प्रवर्तते तत् कारकं कर्मोच्यते । साधिकेति

कारकस्योक्तत्वेन तत्र ितीयादीनामनुक्ततारूपसम्बन्ध विशेषवत्त्वमिति भावः ।
भवधारणार्थं नियमार्थं दृढतार्थमिति यावत् । “कलो नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव
गतिरन्यथेतिवत् । प्रयोजकस्तु यथेति—प्रयोज्यस्य वैष्णवस्य या वर्तमानभवनक्रिया
तत्र प्रेरकत्वेन प्रयोजक कर्त्ता कृष्णः । तेन प्रयोज्यवैष्णवकर्मक वर्तमानभवनप्रेरणानुकुल-
व्यापारवान् कृष्ण इति बोधप्रकारः ।

अमृता० (२०)—क्रियेति । यस्य साधिका यत्साधिका । साधनोतीति साधकः
कर्त्तरि णकः, लक्ष्म्यामाप्, पूर्वामस्य इरामः । साधिकापदेन साधनमाक्षिप्यते, ततो हि
विवृणोति—क्रिया यस्य साधनार्थमित्यादि । तत्र च साधिका पदं साधन प्रवृत्तिपरं नतु
साधनसमाप्तिपरम् । अन्यथा काशीं गच्छन् दुर्गादासः पथि विसूचिकया मृत इत्यत्र गमन
क्रियाया कर्त्तुः काशी संयोगाभावात् काश्याः कर्मत्वं न स्यात् । ततएव वृत्तौ परिष्करोति
साधनार्थं प्रवर्तते इति । ननु “स्वतन्त्रं तत् प्रयोजकञ्च कर्त्तु” इत्यत्र कर्त्तृरेव स्वतन्त्रता-
वगता, कथमिह क्रियाया अपि स्वातन्त्र्यमिति चेत्तत्राचष्टे—स्वातन्त्र्याभावेऽपीत्यादि ।

उच्यते वैष्णवो वर्तमानमालाकृतिक्रियाया कर्त्तव्यः । अतः कृतिक्रियाया विशेषणस्य
शीघ्रशब्दस्य कर्मत्वादिति । वैष्णवेन शीघ्रं माला क्रियत इत्यत्र कर्मणि विहितेनाख्यातेन
कर्म उच्यते । माला वैष्णवस्य वर्तमानकृतिक्रियाया कर्मत्वार्थः । ततश्च कर्त्तुं कर्मत्वेन
धात्वर्थस्य जनन्यत्वात् कृतिक्रियायाः कर्मत्वं अतः कृतिक्रियायाः विशेषणस्य शीघ्रशब्दस्य
कर्मत्वादिकं मुख्यकारके मालारूपे कर्मणि आख्यातस्य विहितत्वान्न शीघ्रशब्दस्योक्तत्वं ।
एवमन्यत्रापि । वैष्णवेन शीघ्रं भूयते इत्यत्रतु धात्वर्थस्य प्राधान्यात् तस्य विशेषणस्य
कर्मत्वब्रह्मत्वादिकं सिध्यत्येव । किन्त्वत्र धात्वर्थस्य वाचित्वात् क्रियाविशेषणं कर्मणो-
ऽप्युक्तं स्यादिति । केचित्तु सूत्रस्थ-सदानुक्तपदग्रहणादत्रापि क्रियाविशेषणस्यानुक्तत्वं
मन्यन्ते तत्तु न बहूनां सम्मतमिति । केषाञ्चिन्मते क्रियाविशेषणकर्मत्वादो युक्तिस्तु दुर्घटा
अतएव कर्मत्वादिसिद्धयर्थं क्रमदोश्वरादिभिल्लक्षणं कृतमिति ज्ञेयं । अत्रेति केवलमेक-
वचनमिति एकवचनमेव नतु कर्मादीत्यर्थः । भ्रम इति सर्वेषाममतमित्यर्थः । दोषोऽपि
भवतीत्याह सामान्यत् इति । केवलमेकवचनमिति सामान्यवचनात् प्रथमापि स्यात् ।
तस्यान्तु सत्यां शीघ्रमित्यस्य प्रथमान्तत्वेन सपूर्वपदात् प्रथमान्ताद्वान्यादेशेऽपि ते विरिश्चय
इत्यनेन वसाद्यादेशानां पाक्षिकता स्यात् सातु विरुद्धवेति ॥ १६ ॥

क्रियायाः स्वातन्त्र्याभावेऽपि स्वातन्त्र्यारोपात् कर्तृत्वप्रयोगः ।
साधकतमम् करणमिति वत् । तेन भ्रमाद् विषं भक्षयतीत्यत्र कर्तुरनी-
प्सिततमस्यापि विषस्य कर्मत्वं स्यात् । यत् क्रियते तत् कर्म, इति

अत्र क्रियायाः कर्तृत्वमुपचारात्; कर्तरि वाच्ये निष्पन्नो साधकशब्दो यथा करणेऽपि
साधकतम रूपेणारोप्यते तद्वदिह च बोध्यम् । तादृश्यारोपे किमुद्देश्यमित्याह—तेनेति ।
कर्तुरनीप्सिततमस्यापीति—प्राणघातित्वाद् विषं खलु न कस्यापीप्सितम्, वरं सर्वेषां
द्वेष्यमेव । एवं सति कर्म साधन विषये यदि कर्तुः सर्वत्र नियामकत्वं विवक्ष्यते तर्हि
विषस्य न जातु कर्मत्वं मुपजायते, विषत्वेन जानतो न कस्यापि तत्र भोजनप्रवृत्तेः ।
तस्मात् क्रियाया हि कर्तृत्वारोप इह युक्त इति भावः ।

यत् क्रियते तत् कर्मेति कालापलक्षणे कृत्रर्थस्य धातुष्वनुगतत्वादिति हेतुरूनेयः ।
क्रिया व्याप्यं कर्मेति सौपन्न क्रमदीश्वरादयः । पर समवेत क्रियाजन्य फलशालित्वं
कर्मत्वमिति नैयायिकाः ।

यत् साधिकेत्यत्र यत् शब्देन साध्यं गम्यते; साध्यते यत् तत् साध्यं कर्मेत्यर्थः ।
तत्राक्षेपात् साधनञ्च लभ्यते, तदेवाह—क्रिया यस्य साधनार्थमिति । साधनं परिष्करोति—
तयैव क्रिययेत्यादिभिः । क्रियया स्वतन्त्रभूतया प्रकारविशेषेण—उत्पाद्यप्रभृत्ववस्था
विशेषप्रापकतया सम्पादनमित्यर्थः । तेषां प्रकार विशेषाणां पञ्चविधत्वं निर्दिशति—उत्-
पाद्यतयेत्यादिभिः । अतएव पञ्च प्रकारैः सम्पाद्यं कर्म च पञ्चधा । यथा हि—कर्तुः
क्रियया अविद्यमानस्य यस्योत्पत्तिः प्रकाश आविर्भावो वा गम्यते तदुत्पाद्यं कर्म, मालां
करोतीत्यादौ । विक्रियते विद्यमान वस्तु अवस्थान्तरं नीयत इति विकार्यम् । तत् पुन
द्विविधम्, प्रकृतेरुच्छेदकं, तस्या रूपान्तराधायकञ्च । प्रथमं यथा—अग्निः काष्ठं भस्म
करोति । द्वितीयं यथा—सुवर्णं कुण्डलं करोति । अत्र काष्ठसुवर्णयो विकार्यत्वं, भस्म
कुण्डलयोस्तत्पाद्यत्वं बोध्यम् । अथ संप्रक्रियते विद्यमान वस्तु गुणान्तरेण संयुज्यत इति
संस्कार्यम्,—जलं वासयतीत्यादौ । नेह जलस्य स्वभावसिद्धः शीतत्वादि गुणोऽपनीयते

बाल०—ननु शीघ्रः पाक इत्यादौ भावकृदन्तस्य पाकादि शब्दस्य धात्वर्थ—
वाचित्वात् तस्य विशेषणस्य कथं न कर्मत्वादिकमिति चेत्तत्राह भावेति । भावविहित-
कृदन्तानां क्रियायां सत्यां तस्य भाव कृदन्तस्यैव प्राधान्यात् कृदविहितो भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते इत्यस्माच्च भावकृदन्त क्रियाविशेषणं भावकृदन्तवत् भवतीति । पाक इति । डु
पच ष् पाके घण् वृष्णीन्द्र चस्य कः । पक्तिरिति क्तिर्लक्ष्मां भावे इत्यनेन क्तिः पचनमिति
भावे अन् । कर्म प्रोच्य कर्मकर्तारमप्याह किञ्चेति । यत् कर्मकर्त्रा क्रियमाणमपि अत्यन्त
सुकरत्वेन धर्मेण स्वयं सिद्धं आत्मनैव निष्पन्नं प्रतीयते प्रतीतिविषयीक्रियते तत् कर्म
कर्मकर्त्तेति विदुर्बुधा इति शेषः । कर्म चासौ कर्त्ता चेति विग्रहः । ननु क्रियमाणस्य स्वयं
सिद्धौ कथं प्रतीतिरिति चेत्तत्राह अत्यन्तेति । कर्तूरत्यन्तं सुखनिष्पादनीयत्वेन साध्यमान-
त्वात्तस्य कर्मत्वेऽपि सुखनिष्पादनीयत्वेन खतः सिद्धौ क्रियायां कर्तृत्वमिति तस्मात् यस्यां

कालापाः । तत्र साधनं तथैव क्रियाया प्रकारे विशेषेण सम्पादनम्, उत्पाद्यतया, विकार्यतया, संस्कार्यतया, प्राप्यतया, त्याज्यतया चेति ।

२१. कर्मणि द्वितिया ।

अनुक्त इत्येव । वैष्णवो मालां करोति; वैष्णवो मालाया वर्त्तमान कृति क्रियायाः कर्त्तृत्यर्थः । अत्र क्रियायाः कर्म सम्बन्धो गौणः कर्त्तृ-
रेव वाच्यत्वात् । एवमन्नं पचति, जलं वासयति, कृष्णमन्दिरम् गच्छति, स्वगृहं त्यजतीति । कृष्णं स्पृशति पश्यति शृणोति इत्यादिष्वपि प्राप्यता । एवं त्वं मालां करोषीत्यादि । अहं मालां करोमोत्यादि ।

भावेऽपि प्रत्यये सकर्मकस्य धातोः कर्मापेक्षा चेत् कर्म सम्बन्धो भवत्येव यथा—गम्यते मया ग्राममिति भाषावृत्तिर्भाग वृत्तिश्च । कर्म प्रत्ययेन

किन्तु सुरभित्वरूपमुगुणान्तरं तत्र संयुज्यत इति विकार्यदि विलक्षणमिदम् । प्राप्यतेऽधि-
गम्यत इति प्राप्यम्, संयोगाश्रयइत्यर्थः, मन्दिरं गच्छतीत्यादौ । त्यज्यते पूर्वदेशाद्
विभज्यते यत् तत् त्याज्यम्, स्वगृहं त्यजतीत्यादौ । तथा क्रियापि—उत्पादिका विकारिका
संस्कारिका प्रापिका त्याजिकेति सुतरां पञ्चधा ज्ञेया ।

अमृता० (२१)—कर्मणीति । कर्मणि कारके द्वितीया विष्णुभक्तिर्भवति । मालां
करोतीति उत्पादयतीत्यर्थः मालायाः साधनार्थं वैष्णवस्य कृति क्रिया प्रवृत्तेति तस्याः
कर्मता । कर्त्तरि वाच्येविहितेन तिप् प्रत्ययेन कर्त्ता ह्युक्तः, अतः कमणोऽनुक्तता तेन ।
तस्य च विशेषता व्यञ्जिकात्र द्वितीया विहिता, कर्मणि क्रियासम्बन्धस्य गौणत्वात् ।

एवमन्नं पचतीत्यादीनि क्रमशो विकार्यादिकर्मोदाहरणानि । एतैर्दशितानि
कर्माणि हस्तादि कर्मेन्द्रियनिष्पाद्यानि; चक्षुरादि ज्ञानेन्द्रिय साध्यं दर्शनादिकन्तु प्राप्त्यन्त
भूतमेवेत्याशयेनाह—कृष्णं स्पृशतीत्यादिष्वपि प्राप्यतेति । स्पृशतीति स्पर्शद्वारा कृष्णं
प्राप्नोतीत्याद्यर्थ उन्नेयः । एवं तुलसीं जिघ्रति, कृष्णंगायतीत्यादावपि ज्ञेयम् । केवलमन
इन्द्रिय साध्यं ध्यानादिकञ्च प्राप्यान्तर्भूतम्; कृष्णं ध्यायति, ध्यानेन कृष्णसंयोगं
प्राप्नोतीत्यर्थः ।

क्रियायां यः कर्मासीत्तस्यामेव यस्य कर्तृत्वं विवक्ष्यते स कर्मकर्त्तेति । नन्वेवमपि न
सम्भवति कर्म शक्ति कर्त्तृ शक्तोः सभावभेदात् । उच्यते । शक्तयाधारस्यैकत्वात् कर्मक-
र्त्तृत्वं विवक्षितमित्यदोषः ॥२०॥

बाल०—कर्म । कार्यमाह । कर्मकर्त्तरि वाच्ये कर्मवत् आत्मपदादि स्यात् यथा
कर्मणि आत्मपदादि क्रियते तथेत्यर्थः । तदेवाह तस्मिन्निति । तस्मिन् कर्मकर्त्तरि आत्मपदे
सति । आदिपदं विवृणोति यगित्यादि । हन्यते इति वैष्णवा य संसारं घ्नन्ति स संसारः
स्वयमेव हन्यते इति स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रहः संसार इति संसारलक्षणमिति । इण

तस्मिन्नुक्ते तु—वैष्णवेन माला क्रियते; वैष्णवस्य माला वर्तमान कृतिक्रियायाः कर्मत्वार्थः । अत्र क्रियायाः कर्मसम्बन्धो मुख्यः, कर्मण एव वाच्यत्वात् । वैष्णवेन माले क्रियेते इत्यादि । युष्मदस्मदोक्तयोः—वैष्णवेन त्वम् क्रियसे इत्यादि । वैष्णवेनाहं क्रिये इत्यादि । यत्र त्वेकस्यां कर्तृत्वमन्यस्यां कर्मत्वम् तत्रोभाभ्यां प्रत्ययाभ्यामुक्तत्वे यथा—श्रीकृष्णोभक्तां पश्यति भक्तैर्दृश्यते च ।

कर्मतुल्याधिकरणस्यापि कर्मत्वम्, तदपि क्रिया साधयतीति । यथा,—उत्तमा मालां करोति, तच्चोत्तमां करोतीति सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि । अथ क्रिया विशेषणञ्च द्विविधम् व्यधिकरणं तुल्याधिकरणञ्च । तत्राद्ये लक्षणात् तृतीया वक्ष्यते, अन्तिमे त्वाहुः—

भावेऽपीति—सकर्मकाद्धातोर्भावे प्रत्यये सत्यपि यदि कर्मापेक्षा स्यात् तर्हि कर्म प्रयोगोभवेत् । सकर्मकधातोर्भाविप्रत्ययश्च कर्माविवक्षयैव क्रियते, कर्मविवक्षया तु भवत्येवैतत्सम्बन्ध इति भावः । अतएव कांदिशं गन्तव्यमित्यादि प्रयोगाश्च सिध्यन्ति । भाषा वृत्तिभागवृत्तिकारयोः प्रयोगदर्शनेनात्र प्राचीनसम्मतिः सूचिता ।

युष्मदस्मदोक्तयोः सतो रितिभावे सप्तमी । वैष्णवेन त्वं क्रियसे इत्यत्र वैष्णवस्य वर्तमानकृति क्रियायाः कर्म, त्वमित्यर्थः । श्रीकृष्णइति—एकस्यां—स्वकर्तृकदर्शन क्रियायां कर्तृत्वम्, अन्यस्यां—भक्तकर्तृकदर्शनक्रियायां कर्मत्वमिति द्वाभ्यामेव क्रियाभ्यां श्रीकृष्णस्योक्तता ।

कर्मणस्तुल्याधिकरणस्य विशेषणस्यापि कर्मत्वम्, तत्र हेतुः—तदपीत्यादिः । क्रिया तदपि कर्मविशेषणमपि साधयतीति । तामालामुत्तमाञ्च करोतीति उत्तमत्वञ्च क्रियायाः साधयत्वम् । अथविशेषणं विशिनष्टि—क्रिया विशेषणञ्च द्विविधमित्यादिना । तत्राद्येइति व्यधिकरणे लक्षणात् चित्हादुत्तरे तृतीया वक्ष्यते—विशेषलक्षणात् तृतीयेत्यत्रहि क्रिया वैशिष्ट्यज्ञापकत्वेऽपीत्यनेन । उदाहरणञ्च तत्र—मुखेन भजति, न्यक्षेण वीक्षते, द्रुतेन धावतीत्यादि । सुखादिकमत्र भजनादे श्रिहं वैशिष्ट्यज्ञापकञ्च । अन्तिमे—तुल्याधिकरणे विषये तु आहुः पूर्वाचार्या इति शेषः ।

इण्वदिटश्च । उदाहरणमाह एवमिति । वैष्णवा यं संसारं अवधिषुः तेषां स स्वयमेव अधानि । वैष्णवा यं संसारं हनिष्यन्ति तेषां स स्वयमेव धानिष्यते इत्यादि । भावे त्विति । एतेन वत्करणस्य फलं दर्शितं । कर्मवत् कार्यं भवति नतु कर्मतैव । यदा तु धातोः सकर्मता न भवति तदा भावविहितं कार्यं भवतीति उचितमेव । अस्यास्योर्भाविः कर्तृस्थाः कर्तृस्था च गमेः क्रिया । कर्मस्थाः पचतेर्भाविः कर्मस्था च भिदेः क्रिया । इत्यादि-पद्यानुसारेण क्रियायाः कर्तृस्थत्वे सति कर्म कर्तुः कार्यं कर्तृवद्भवति तस्मात् तत्र कर्मवत् कार्यं न भवतीति क्रमदीश्वरादयः । ततश्च गच्छति मथुरां वैष्णवः । इयं गमन-

२२. क्रिया विशेषणं कर्म, तच्च ब्रह्म कवचनं सदानुक्तञ्च ।

शीघ्रं मालां करोति, शीघ्रं माला क्रियते, शीघ्रं यथा स्यात्तादृशमित्यर्थः ।

कर्त्रादिवाचित्वात् प्रत्ययस्य, सत्तादि क्रिया वाचि भूप्रभृतिधातुरूप-

अमृता०—२२ क्रियेति । क्रियाया विशेषणं कर्मसज्ञं स्यात् । तच्च क्रियाविशेषणं नपुंसकमेकवचनं सदा अनुक्तञ्च भवति । इमाञ्च प्राचीनोक्ति स्वयुक्तया सोपपत्तिकां करोति—कर्त्रादीति । तत्रादौ तस्य कर्मत्वे युक्तिमवतारयति—प्रत्ययस्य आख्यात कृत्तद्धितरूपस्य कर्तृकर्माद्युक्त कारकवाचित्वात् । स्वादेस्तु नहि कारकवाचित्वम् किन्तु कारक द्योतकत्वमेव । सत्तादीत्यादौ धातु शब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । सत्ता प्रभृति क्रिया वाचिनो ये भूप्रभृतिधातव स्तेषामर्थरूपम्, अर्थात् सत्तादि रूपमन्तर्भूतं कर्म विद्यत इति शेषः; तस्य धात्वर्थरूपस्य विशेषणं शीघ्रादि शब्दः क्रियते ।

अत्रायमभिप्रायः—सर्वा हि धात्वर्थरूपाः क्रियाः कर्तुर्व्यापाररूपेण परिणमन्ते तच्च व्यापारं कर्ता सम्पादयतीति व्यापारवान् कर्तेति कथ्यते । ततो गमनं करोति, शयनं करोतीत्यादि व्यवहार सिद्ध्या धात्वर्थस्य कर्मत्वं प्रतीयते सर्वत्र सकर्मकर्मक धातुषु । अतएव क्रियायाः साध्यत्वात् कर्मत्वमिति न्यासकारः । ततो नामार्थं धात्वर्थयो भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिह गमनादि (भवनादि) धात्वर्थरूप कर्मणो यदा शीघ्रादि शब्दास्तुल्याधिकरण्येनान्वीयते तदा तेषामपि कर्मत्वमुपजायते,—“कर्मस्तुल्याधिकरणस्यापि कर्मत्वं, तदपि क्रिया साध्यतीति” वचनप्रामाण्यात् ।

अथ तस्य ब्रह्मत्वे युक्तिमाह—सचेति । क्रिया खलु नजातु द्रव्यवाचिका, लिङ्गं पुनर्द्रव्यात्मकनाम्नामेवार्थविशेषः । अतो नामत्वाभावात् क्रियायां नास्ति लिङ्गता, कुतः पुनस्तद् विशेषणे? ततश्चालिङ्गत्वेन धात्वर्थस्याव्ययत्वातिदेशात् तद्विशेषणस्य च “अव्ययविशेषणं ब्रह्म” इत्यनेन ब्रह्मत्वमेव सुष्ठु सिध्यतीति भावः ।

एकवचनेऽपि उपपत्तिं दर्शयति—सामान्यमिति । सामान्यं जातिः । तत्रजातौ बहुत्वसमवेतत्वात् प्रथमोपस्थितमेकत्वमेव स्वतः सिद्धम्; विभाषया बहुत्वविधानेऽपि नहि तत्रार्थाधिक्यं लभ्यते । तस्मादिह शीघ्रादे द्वित्वे बहुत्वेवाकृतेऽपि एकत्वेन सह समानार्थावगमाद् न्यायत एकत्वमेव क्रियाविशेषणे प्राप्यमित्याशयः । तच्चैकवचनं समन्वयितुं सदानुक्तत्वमुपपादयति—मुख्येति । उक्तकारकमेव मुख्यम्; आख्यातादि प्रत्ययेन तस्यैव वाच्यत्वात्; तदितरकारकेऽनुक्तत्वं गौणत्वञ्च न्यायादागच्छति । ततः क्रिया विशेषणस्य

क्रिया कर्तृस्था तस्मिन्नेव तदुपलम्भात् । मथुरायाः कर्मणेहित्यन्तसुकरत्वेन यदि तस्यां क्रियायां कर्तृत्वं विवक्ष्यते तदा मथुरायाः कर्मकर्तृत्वे गच्छति मथुरा स्वयमेवेति भवति नतु गम्यते । क्रियायाः कर्मस्थत्वे सति कर्म कर्तुः कार्यं कर्मवद्भवतीति विवेचनीयमिति । तत्रापि विषये क्रियायाः कर्मस्थत्वे च कर्म कर्तुः कार्यं कर्तृवद्भवतीत्यपि क्रमदीश्वरादयः, ततश्च पक्षव्यमोदनेन स्वयमेवो अत्र उदनस्य कर्तृवद्भावः भावोत्पन्नेन तव्येनानुक्तत्वात् उदनेनेति तृतीया ॥ २१ ॥

मन्तर्भूतं कर्म, तस्य विशेषणं शीघ्रादि शब्दः क्वचित् क्रियते । सच तस्यालिङ्गस्य विशेषणमिति ब्रह्म, सामान्यमित्येकवचनम्, मुख्यकारक एव प्रत्यय विधानादनुक्तश्चेतिभावः ।

अत्रकेवलमेकवचनमिति तस्यां भ्रमः । सामान्यतः प्रथमायां-याति

कर्मत्वाभिव्यक्तये “अनुक्ते कर्मणि द्वितीया” इत्यनुशासनेन द्वितीया सिध्यति तत्र । एवञ्च द्वितीयाया एकवचनमेव सदा स्यात् क्रियाविशेषणे इति समवसितम् । इह धात्वर्थस्य अव्ययत्वातिदेशः—‘न व्येति’ इत्यांशिक व्युत्पत्त्या क्रियावियेपणस्य ब्रह्मत्वोपयोगार्थ एव, न तु स्वरूपतः तस्याव्ययत्वम्, नामत्वाभावेन तत्र विभक्ति लिङ्गायोगात् ।

अत्र “सदानुक्तमिति” विधेयांशः पर्यालोच्यते,—इतः प्राक् कारकस्य उक्तानुक्तभेद द्वयमुक्तत्वा तत्र कर्त्त्रादि प्रत्येककारकस्य चोक्तानुक्तत्वं विहितम् । यदा क्रियायाः संबन्ध विशेषो मुख्यतया कर्त्तरि विवक्ष्यते, तदा कर्त्तृकारकस्योक्ततया मुख्यत्वम्, कर्मादीनामनुक्ततया गौणत्वम् । यदा पुनः क्रियायाः सम्बन्धविशेषो मुख्य तथा कर्मादौ विवक्ष्यते, तदा कर्मादि रुक्ततया मुख्यत्वम्, कर्त्तुस्तु अनुक्ततया गौणत्वम् । एवञ्च कर्त्त्रादि प्रत्येक कारकं विवक्षाधीन तथा क्वचिदुक्तं, क्वचिच्चानुक्तं भवति किन्तु न कस्यापि सदानुक्तता; क्रिया विशेषणन्तु सदानुक्तं, न कदाप्युक्तं मुख्यं वा भवतीति कारकादस्य वैषम्यं ध्वनितम् । अपि च कर्त्तृकर्मादि धात्वर्थे भेदेनान्वयसाधनार्थं विभक्तेरर्थं स्तत्र द्वारी क्रियते । तत्रोक्तकारकस्य तिवादेरर्थद्वारा क्रियायामन्वयः, अनुक्तस्य स्वादेरर्थद्वारेणेति ज्ञेयम् । क्रिया विशेषणस्य तु क्रियाया सहाभेदेनान्वयः, तुल्याधिकरणधर्मत्वात् । अतोऽस्मिन्नंशे चास्य वैसादृश्यमुपलभ्यते ।

तस्मात् क्रिया विशेषणस्य कारकत्वातिदेशः केनचित् सादृश्येन । स च धात्वर्थरूप-कर्मणः (गमनादेः) तुल्याधिकरणस्य (शीघ्रादि शब्दस्य) च क्रियासाध्यत्वात् कर्मोप-पादनार्थो बोध्यः । द्वितीयां विना तत्कर्मत्वाभिव्यक्तेरसम्भवात् तत्र सदानुक्तत्वनियमनेन द्वितीया व्यवस्थापिता, अनुक्ततामृते द्वितीयाविधानस्याशक्यत्वात् । अस्मिन्नेवांशे कारकत्वसादृश्यं विवेच्यम् ।

केचित्तु स्तोकावित् मृदुनी त्यादौ कर्मोपपदे कृत्समासावसरे चास्य कर्मोपयोगित्वं मन्यन्ते । तथा श्रीपतिरपि—“द्वितीयाकारकविधौ धातोरेकाधिकरण्यमिति” सूत्रयित्वा कर्मकारकत्वमस्य व्यवस्थापितवान् । अत्र मुग्धबोधटीका कृता दुर्गादासेन—“क्रिया विशेषणस्य कर्मत्वेऽपि अकर्मकधातूनामकर्मकत्मेव इति यदुक्तं, उदाहृतञ्च—तेन शिशुना साधुमुप्यते इति । तत्तु समीचीनं न भाति । यतः साधु पदस्य कारकसम्बन्धाति-रिक्तत्वे सति क्रियान्वयावच्छिन्नता विरेहुण तस्य प्रयोगयोग्यतैव विहन्यत इत्यलमयथा-चर्चया ।

नैयायिकास्तु क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वं निषिध्य तत्र द्वितीयातु साधुत्वार्था इति सिद्धान्तयति । तदपि नानवद्यं भाति; साधुत्वार्थं द्वितीयाविधाने नियमाभावात्;

युष्मानथो पश्यति शीघ्रं वः, इत्यादौ सपूर्वपदादित्यादिना वसाद्यादेश
विकल्पे सति दोषश्च ।

२३. भावकृदन्तायां क्रियायान्तु कृदन्तवदेव स्यात् तस्यैव
प्राधान्यात् ।

यथा—शीघ्रः पाकः, शीघ्रा पक्तिः, शीघ्रं पचनम् ।

कर्मत्वाभावे नाममात्रार्थद्योत्यत्वेन प्रथमाया एव प्रासङ्गिकत्वाच्च । तस्मात्तादृशसिद्धान्तो-
स्माकम् स्थूल धियां दुर्वोध इति किमाक्षेपेण ।

अत्र क्रियाविशेषणे केवलमेकवचनं नतु कर्मत्वमिति प्रक्रिया कौमुद्यां भ्रमः,
सर्वेषाममेतत्वात् । दोषश्च तस्या उद्घाटयति—सामान्यत इत्यादिना । एकवचनमात्र-
स्वीकारे प्रथमायामिति प्रसङ्ग आपतेत्; ततः प्रथमेतरविभक्तयन्तपदपूर्वत्वे सति, अन्वादेशे
नित्यमेव वस् नसाद्यादेशाः स्युः, प्रथमान्तपूर्वत्वे तु विभाष्येति तैरपि मन्यते । अतः
शीघ्रमिति प्रथमान्तत्व स्वीकारे तत्तदा देशानां विकल्पप्रवृत्तिरनिवार्या स्यादिति तन्मत
विरुद्धतैवेति ।

अमृता०—२३ भावेति भाववाच्ये विहितो यः कृत् स एवान्ते यस्या स्तादृशि
क्रियायान्तु प्रयुक्तायां तद् विशेषणस्य कृदन्तवदेव विभक्ति लिङ्ग वचनानि भवन्ति । तत्र
हेतुः—तस्य कृदन्तस्य हि प्राधान्यादिति । तथाहि—प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत
इति न्यायेन प्रत्ययस्यैव प्राधान्यात् कृदन्तस्य प्राधान्यम् । तदुपरि कृदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायेन कृत् प्रत्ययोक्तभावस्य द्रव्यत्वातिदेशात् तत्र प्रयुक्तानि
कारकदीनि (विभक्ति लिङ्गवचनानि) तद् विशेषणमपि प्राप्नोतीति तात्पर्यम् ।

किञ्चेति—व्यापारभेदविविक्षया कर्मकरणादीनामपि कर्तृत्वं सिद्धयति प्रागुदाहृतम् ।
तत्र च विवक्षायां साधनमुकरत्वेनस्यातिशयं हि निदानमुपलभ्यते—काष्ठं पचतीत्यादौ ।
तत्रापि कर्मणस्तु कर्तृत्वे वैशिष्ट्यमाह—क्रियमाणमिति कारिकया । यत् कर्म क्रियमाणं
सत् अत्यन्त सुकरत्वेन हेतुना स्वयमेव सिद्धं प्रतीयते तत् कर्म कर्मकर्ता इति विदुर्जानन्ति
बुधा इति शेषः । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता श्यामराम समासः । पूर्वं कर्म हि कर्तृतया
विवक्ष्यते चेत् तदा तत् कर्मकर्तृ इति संज्ञां लभत इत्यर्थः । इदमत्राकृतम्—यदा अति
शुष्क काष्ठचुल्यादि निबन्धना पाकक्रिया अनायाससाध्या स्तात्, कर्ता मन्यते च—
नाहमिदं पचामि किन्तु स्वयमेव पच्यतेऽयमोदन इति तदा खलु तत्क्रियायाः कर्माणि
कर्तृत्वं विवक्ष्यते, तदेवायं कर्मकर्तृ प्रयोगः स्यादिति ।

बाल०—तपः । तपः कर्म यस्य तादृशस्य तपेः कर्तरि च वाच्ये तद्वत् स्यात् ।
कर्मवत् कार्यं स्यादित्यर्थः । तप्यते इति तप सन्तापे ॥ २२ ॥

बाल०—अत्र । अत्र तपधातोरिणो निषेधो भवति । तपःकर्मकस्येति यदुक्तं तदेव
दर्शयति नान्यकर्मकस्येति । तपतीति सन्तापयतीत्यर्थः ननु तपः कर्मकस्य तपेरित्युक्तं

किञ्च — क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयं सिद्धं प्रतीयते ।

अत्यन्त सुकरत्वेन कर्मकर्त्तेति तद् विदुः ॥

२४. कर्मकर्त्तारि कर्मवदात्मपदादि ।

तस्मिन्नात्मपदे यक् इण् इण्वदिट् स्यात् । हन्यते संसारः स्वयमेव

ननु नैवमपि सम्भवति, कारकं शक्तिरिति दर्शनेन कर्मशक्ति-कर्त्तृशक्त्योः स्वभाव वैलक्षण्यादिति चेत् ? सत्यं, किन्तु शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षयात्र शक्त्याधार-द्रव्यस्यैव कर्मत्वं मन्यते, तत्र च कर्त्तृत्वमारोप्यत इत्यदोषः । तत् प्रयोगे चावश्यक-ज्ञातव्यमुपदिशति,—

अमृता०—२४ कर्म कर्त्तरीति । कर्म कर्त्तारि सति, कर्म प्रत्यये यथा आत्मपदादिकं भवति तथात्रापि स्यात् क्रियापदे । सप्तम्यर्थे वतुः, तेन कार्यातिदेशोऽयम् । कस्य कस्याति-देशे इहामिप्रेत इत्याकाङ्क्षायामादि शब्दविवृणोति—यक् इण् इण्वदिट् स्यादिति । अत्र रामकृष्णे वैकल्पिकैकत्वम् । कियदत्र पर्यालोच्यते,—शुद्ध कर्त्तर्यैव कर्त्तारि विहित स्तिवादिप्रत्ययो भवति, इह तु कर्मण्येव कर्त्तृत्वरोपात् कर्मकर्त्तारि शुद्धकर्त्तरीव प्रत्ययो वारितः । यत् प्राक् कर्मासीत् तदेव यदि कर्त्तारि सम्पद्यते तर्हि धातोः पुनरकर्मकत्वं सङ्घातम्, अतएव तत्र कर्मवाच्यत्वाभावात् कर्त्तृ वाच्य भाववाच्ये चास्य प्रयोगः सम्भवेदिति सुतरामधिगम्यते, तथा ह्युदाहृतं मूले । अथ कर्मकर्तुः सत्यपि कर्त्तारिवाच्ये शुद्धकर्त्तृत्वाभावेन कर्त्तारि विहित प्रत्ययाभावात् कर्मवदेव प्रत्ययः यगादिः स्यादित्ये-वातिदेशः । अथ कर्मण एव कर्त्तृत्वविवक्षया धातो रकर्मकत्वपातात् भावे च कर्म वदात्मपदादिकमेव । तत्र कारक कार्यातिदेशामादादनुक्तकर्मणि द्वितीयावदनुक्तकर्त्तारि न हि द्वितीया प्रसङ्गः किन्तु तृतीयैवेति ।

किञ्च क्रिया क्वचित् कर्त्तृस्था क्वचिच्च कर्मस्था भवति । तथा चोक्तमुक्तस्थः पचतेर्भावः, कर्मस्था च भिदेः क्रिया । अस्यादेर्भावः कर्त्तृस्थः, कर्त्तृस्था च गमेः क्रिया । इति । अस्याभिप्रायः—पचति भिनत्ति हन्तीत्यादि क्रियासु ओदनादि कर्म समवेताहि पचनादिक्रिया भवति, यत ओदनादिकं दृष्ट्वा पचनादि क्रिया समुपलभ्यत इति पचनादि क्रिया कर्मस्थेत्युच्यते । गच्छति पश्यतीत्यादिषु तु क्रिया कर्त्तृसमवायिनी, गमनादेः पश्चात् ग्रामादि कर्मणि तत् क्रियायाः प्रतीतिविरहात् । यथा वैष्णवेन गतं यद् वृन्दावनं तद् दृष्ट्वा वैष्णवस्य गमन क्रिया उपलब्धा किन्तु गच्छन्तं वैष्णवमेव प्रसमीक्ष्य तस्याः प्रतीतिर्जायत इति तादृशी क्रिया कर्त्तृस्थेत्युच्यते । एवं स्थिते यदा खलु क्रिया कर्मस्था तदैव कर्मकर्तुः प्रयोगो नतु कर्त्तृस्थाया स्तस्याः । अतएव पचनाभेन सूत्रितम्—कर्मस्थ धात्वर्थे कर्मवत् कर्मकर्त्तेति ।

तर्हि कथं तपते तपांसि इति चेत् । उच्यते । यथा तपःकर्मकस्य ग्रहणेन अन्यकर्मकस्य कर्मवन्न भवति तथा अर्जयतीति कथनेन उपाज्जनार्थस्य तपे ग्रहणं नान्यार्थस्य इत्यर्थः । अन्यत्र तपः करोतीति यथायोग्यं वक्तव्यमिति ॥ २३ ॥

वैष्णवानाम् । एवमघानि घानिष्यते ।

कर्त्तरि प्रयोगोऽयं दर्शितः । भावे तु—हन्यते संसारेण इत्येव ।

२५. तपः कर्मकस्य तपेः कर्त्तरि च तद्वत् ।

तप्यते तपो नारायणः, अर्जयतीत्यर्थः ।

२६. अत्रेणो निषेधः ।

अतप्त तपो नरः । नान्यकर्मकस्य,—तपति श्रीकृष्णप्रतापो दैत्यान् ।

एवं कृदन्ते च क्वचित् कर्मकर्त्तृत्वमधिगम्यते । यथा—पचेलिमास्तण्डुलाः, भङ्गुरं काष्ठम्, भिदिरा रज्जुः, सीनो ग्रासः स्वयमेव, इत्यादयो । वक्ष्यन्ते । अथाख्यात-वाच्यस्थलेहि कर्मकर्त्तुरपि भावे प्रयोगो भवति नान्यत्रेति सूचयितुं मूले—“हन्यते संसारेण इत्येव” एवशब्दो निवेशितः । शुद्धभावस्तु निर्वाधं भवत्येव, गन्तव्यं मयेत्यादि । एतावता कर्म कर्त्तृप्रयोगो विवेचितः । करणाधिकरणयोस्तु नितान्त सुकरत्वेन कर्त्तृत्वे विवक्षिते नकोऽपि विशेषः, तत्र काष्ठं पचति स्थाली पचतीत्यादि प्रयोगा विज्ञेयाः ।

अमृता०—२५ तप इति । तपः कर्मयस्य तादृशस्य तपधातोः कर्त्तरि च वाच्ये कर्म वदात्मपदादि भवति, च कारणे कर्मकर्त्तर्यपि । विध्यर्थमिदं वचनम् । पूर्ववत् तत्र यगादिश्च । एवञ्च कर्मकर्त्तरि तप्यते तपः स्वयमेव नारायणस्येति बोध्यम् ।

अमृता०—२६ अत्रेति । अत्र तपः कर्मकस्य तपेः कर्त्तरि कर्मवदात्म पदादित्वेऽपि भूतेशे इण् तु नस्यात् । अतस्तपो नर इति कर्त्तरि प्रयोगः, कर्मकर्त्तरि तु—अतस्तपः स्वयमेव नरस्येति । प्रत्युदाहरणे तपेः सन्तापनार्थ इति कर्मकर्त्तृ प्रसङ्गो निवृत्तः । अनेन अर्जनेतरार्थेऽपि न भवतीति सूचितम्; तस्मान्नेह—तपांसि तपे धनञ्जयः, आचरतीत्यर्थः ।

बाल०—कुपि । कर्मकर्त्तरि वाच्ये कृष्णधातुके परे कुप निकर्षे रञ्जरागे इत्येताभ्यामुत्तरे श्यः स्यात् परपदं तु वा । श इत् । निष्कर्षो निष्कासनं । नन्दकः कृष्णखड्गः । रज्यतीति वंशीत्यनन्तरं स्वयमेवेति ज्ञेयं । कृष्णधातुके इति किं चुकुपे नन्दकः स्वयमेव । अत्र नित्यमेवात्मपदं । ननु कुपिरञ्जयोः कर्मकर्त्तरि कृष्णधातुके परपदं वेत्येवास्तु किमनेन श्यविधानेन कर्मवत् कार्यं यक् भवत्येव । उच्यते । परपदमेव वा भवति नतु यक् भवतीति शङ्का स्यात् । यक् भावकर्मणोर्भवति भावकर्मणोस्तु आत्मपदस्यैव विधानात् यकः आत्मपदविषयत्वात् तत्र तु परपदस्यापि विधीयमानत्वात् यगित्यकृत्वा श्य इति कृतमिति ज्ञेयं । श्यस्य आख्यातोक्त-श्यस्यानुवादरूपत्वेन कृष्णधातुकत्वाद्गो-विन्दाभावः प्रयोजनभावे शिदनुबन्धत्वं ॥ २४ ॥

बाल०—सर्वे । सर्वेश्वरशब्देन सर्वेश्वरान्तो गृह्यते कर्मकर्त्तरि वाच्ये सर्वेश्वरान्ताद्धातोरुत्तरे इण् वा स्यात् दुहश्च वा । नित्यं प्राप्ते विभाषार्थं वचनं । अकृतेत्यत्र द्वयाद्विष्णु-जनान्ते शोद्धवाच्चेत्यनेन सेः कपिलत्वं वामनवैष्णवाभ्यामित्यनेन हरश्च ॥ २५ ॥

बाल०—नव्य । रुधिर् आवरणे इत्यस्मात् कर्मकर्त्तरि इण् न स्यात् ॥ २६ ॥

२७. कुषिरञ्जिभ्यां श्यः कर्मकर्त्तरि कृष्णधातुके, परपदन्तु वा ।

कुष्यति कुष्यते वा नन्दकः, स्वयमेव रज्यति रज्यते वा वंशी ।

२८. सर्वेश्वरादिण् वा कर्मकर्त्तरि, दुहश्च ।

अमृता०—२७ कुपीति । कुष निष्कर्षे, रञ्ज रागे इत्यनयोस्तरे कृष्णधातुके श्यप्रत्यय स्यात् कर्मकर्त्तरि, विकल्पेन परपदश्च । पाक्षिक परपदार्थं विधानमेतत्, तदर्थश्च यकमपवाद्य श्य प्रत्ययो विहितः । तथाहि कृतेऽपि यकि, कुष्यते रज्यत इति तुल्यमेव रूपं स्यात् किन्तु भावे कर्मणि च यको विधानात् तयोः पुनरात्म पद विषयकत्वात् परपदमत्र विरुध्येत, अतः परपदविधान सहायक एवायं श्यविधिरिति विभाव्यम् । कृष्णधातुक इत्येव तेन रामधातुके—अरञ्जि वंशी, अकांषिनन्दकः स्वयमेव, आत्मपदणो निर्वाधत्वात् ।

अमृता०—२८. सर्वेश्वरादिति । कर्मकर्त्तरि सति सर्वेश्वरान्ताद्धातो दुहश्चोत्तरे इण्

बाल०—दूहो । कर्मकर्त्तरि दूहा यक् न स्यात् ॥ २७ ॥

बाल०—स्तुनमि । स्तुप्रश्रवणे, नमप्रह्वत्वे शब्दे च, इत्येताभ्यां आत्मपदिनश्च ते अकर्मकाश्चेति तेभ्यः । णेर्णन्तात् । ग्रन्थ मोचने, ग्रन्थ सन्दर्भे, क्रयादिरस्यैव ग्रहणं । ग्रन्थ सन्दर्भे चुरादिर्यदा युजादित्वात् णि भवति न तदा तस्यापि ग्रहणं णौ कृति ण्यन्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । श्रथि शैथिल्ये ग्रथि कौटिल्ये भ्वादि तयोरपि, मैत्रेयः ग्रहणमिति ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि, कृ विश्लेषे, गृ निगरणे, श्रिञ् सेवायां भूषा अर्थो यस्य तेभ्यः सनन्ताच्च यगिणौ न स्यातां । कर्मवदात्मपदादि इत्युक्तमतः प्राप्तौ यगिणौ बाध्येते आत्मपदन्तु भवत्येव । प्रस्तुत इति अत्र यग्निपेधः । प्रास्नोष्टेति अत्रेणो निषेधः । नमत इति यकि निषिद्धे शवेव । विकुरुत इति अत्र कृधातोरात्मपदित्वमकर्म- कश्चास्ति स्वयमेवेति सर्वत्र ज्ञेयं । अन्तर्भूतण्यर्था इमे इति अन्यथा कर्मकर्त्तृत्वमेव न घटेतेति भावः । तथाहि स्तुधातोः प्रश्रवणार्थत्वेन गोः कर्मत्वमेव न सम्भवति कुतः कर्मत्वमेव न सम्भवति कुतः कर्मकर्त्तृत्वं । नमधातोरत्र नम्रत्वार्थत्वेनाकर्मकत्वाद्दण्डस्य कर्मत्वाभावे कर्मकर्त्तृत्वाभावः । वि पूर्वस्य करोतेरकर्मकत्वेन पयसः कर्मत्वाभावे कर्म- कर्त्तृत्वाभावः स्पष्ट एवेति तस्मादन्तर्भूतण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात् कर्मकर्त्तृत्वाविरोधः । तथाहि । गां प्रस्तौति प्रस्नावयतीत्यर्थः । सा गौः स्वयमेव प्रस्तुत इति । दण्डं नमति नमयतीत्यर्थः स दण्डः स्वयमेव नतेः इति । पयो विकुरुते विकारयति विकृतं करोतीत्यर्थः तत् पयः स्वयमेव विकुरुते इति विकृतं भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि अन्तर्भूतण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात् अन्यत्र कर्मकर्त्तृत्वमिति ।

कारयते अकारयिष्टेति प्रेरणार्थेणः । अत्र माल्येत्यादिकः कर्मकर्त्ता उह्यः । तथाहि वैष्णवो मालां करोतीत्यत्र करोति निष्पत्त्युपसर्जनीभूतनिष्पादने वर्तते ततश्च निष्पाद्य- मानां मालां वैष्णवो निष्पादयतीत्यर्थः । यदा तु अत्यन्तमुकरत्वेन वैष्णवव्यापारा- विवक्षायां करोति निष्पत्तिमात्रे वर्तते तदा कर्मणो मालाया एव कर्त्तृत्वात् क्रियते माला स्वयमेव इति यदा तस्मान्निष्पत्तिमात्र निवृत्तेः करोतेः प्रेरणे निरूप्यते कारयति मालां

अकारि अकृत, अदोहि अदुग्ध ।

वा स्यात् । नित्यं प्राप्ते विभापेयम् । अकारि माला, अदुग्धगौः स्वयमेव । अकृत अदुग्ध इत्युभयत्र “ऋद्वयाद् विष्णुजनान्तेऽशोद्धवाच्चेति सेः कपिलत्वं, वामन वैष्णवाभ्यामिति

वैष्णवः निष्पद्यमानां मालां करोति वैष्णव इत्यनेन सहाऽस्य समानार्थता स्यात् पूर्व-
वदत्यन्तमुकरत्वेन वैष्णवव्यापारेऽविवक्षिते ण्यन्तापि निष्पत्तिमात्रे वर्तते कारयते माला
स्वयमेवेति अस्य प्रयोगस्य क्रियते माला स्वयमेव इत्यनेन सह समानार्थतेति । यद्वा ।
विष्णुमित्रादिकः कर्मकर्त्ता उह्यः । कृद्गृह्णादेर्विभापयेत्यनेन अनिकर्तृविकल्पेन कर्मत्वं
वक्ष्यते । ततश्च वैष्णवो विष्णुमित्रं मालां कारयति तत्र प्रेरणे प्रेरयति स विष्णुमित्रः
स्वयमेव मालां कारयते स्वयमेव मालाकरणे प्रेरिता भवतीत्यर्थः । इत्यादीति । एवं
श्रन्थादीनामप्युदाहरणानि ज्ञेयानि इति भावः ।

तच्चेति प्रसिद्धं पूर्वोक्तं क्रिया यत् साधिकेत्यादिना उक्तं । आप्यमिष्टं ईप्सितं
तस्मादतिशयार्थं तमः प्रत्ययः न ईप्सितं अनीप्सितं कर्मणस्त्रैविध्यमुक्त्वा पाणिन्युक्त-
मुदाहरति । यथेति भगवानिति सर्वज्ञ इत्यर्थः । कर्तुरिति । कर्तुरनीप्सितञ्च तथा
कर्मत्वेन युक्तं क्रियासाध्यत्वात् तदपि कर्मेत्यर्थः । अकथितञ्च कर्मेति अत्र कर्तुरिति न
योज्यं अर्थासङ्गतेः । प्रथममीप्सिततमं मालां करोतीत्यर्थमेव क्रियारम्भात् माला-
कर्तुरीप्सिततमेति । मध्यममनीप्सितं द्वेष्ट्यं द्वेषविषयीभूतं । पापं करोतीति नात्र पापार्थं
क्रियारम्भः किन्तु अनवधानतया द्वेष्ट्यमपि पापं करोतीत्यर्थः । अनपेक्षं अपेक्षाशून्यं ।
मथुरां गच्छन् देशान् पश्यतीति नात्र देशाद्वेष्ट्या द्वेशार्हत्वाभावात् । नापीप्सिततमाः ।
मथुराया ईप्सिततमत्वेन देशदर्शनक्रियाया आनुपङ्गिकत्वात् । ईप्सितमाया मथुराया
उपयोगित्वेऽपि न चेप्सिताः । एकस्यामेव क्रियायामीप्सितयोर्वक्ष्यमाणत्वात् अतोऽनपेक्षयाः ।
तथेति । ईप्सिततमस्य उपयोगि अनुकूलं यत् तदीप्सितमिति पाणिन्युक्तस्याकथितस्य
लक्षणमाह अकथितत्वमिति अपादानादित्वेन पूर्वोक्तकर्मद्वयेन च अविवक्षितं अकथित-
मित्यर्थः । आदिपदेन अधिकरणादेर्ग्रहणं । कर्मद्वयमीप्सितरूपं ।

तत्रेति । एकस्यामेवेत्युपादानात् गां दुहता दुग्धान्यवचीयन्त इत्यादौ गौरीप्सितत्वं
न भवति किन्तु ईप्सिततमत्वमेव विवक्षितं । नात्र एकस्या एव क्रियायाः द्वे कर्मणी किन्तु
भिन्नयोरिति ईप्सितत्वेतु उक्तत्वं स्यात् । नन्वेका क्रिया कथं द्वे वस्तुनी साधयत्वाति
चेत्तत्राह तथाहीति । अकर्मका इति नास्ति कर्म येषामिति विग्रहः येषामर्थैर्वस्त्वन्तरं
निष्पाद्यं न भवतीत्यर्थः सकर्मका इति कर्मणा सह वर्तमाना इति अर्थः साध्येन
वस्त्वन्तरेण सह वर्तमाना इत्यर्थः । द्विकर्मका इति द्वे कर्मणी येषामिति विग्रहः ।
अकर्मकादीनां लक्षणमाह तत्रेति तत्र तेषु त्रिविधेषु वस्त्वन्तरसाधनासामर्थ्ये हेतुमाह
अन्तर्भूतेति वस्त्वन्तरमित्यन्तरपदेन स्वसाधकतोपयोगित्वमस्त्येवेति सूचितं । असमर्था
इत्यत्र असमर्थार्था इति पाठः सुसङ्गतः न हि धातवो वस्त्वन्तरं साधयन्ति किन्तु धात्वर्था
एव । एतच्च क्रिया यत् साधिका तत् कर्मेत्यनेनैव सूचितं । एवं समर्था इत्यत्रापि ज्ञेयं ।
सत्तेति सत्तामात्रादिरर्थो येषामिति विग्रहः । तदिति वस्त्वन्तरमित्यर्थः । क्रियेति क्रियाया

तस्य हरश्च । इण एव विभाषा नतु इण्वदितः, तेन अकारिपातां पटौ स्वयमेवेति नित्यमिट् ।

वापचमिति विग्रहः वाप्यं साध्यं । सौपन्ना इति कालापा इति वत् सुपञ्चसंज्ञकव्याकरण-विशेषाध्यायिन इत्यर्थः । उदिति उत्पादनादिरर्थो येषामिति विग्रहः । मालां करोतीति उत्पाद्यमानां मालां उत्पादयतीत्यर्थः । ननु तर्हि वैष्णवो मथुरां गच्छतीत्यादौ कथं गमनादीनां सकर्मकत्वं अन्तर्भूतण्यर्थत्वाभावात् तथाहि मथुरां गच्छतीति गमनेन मथुरां प्राप्नोतीत्यर्थः । इति उच्यते मथुरां प्राप्नोतीति प्राप्तिः संयोगः ततश्च मथुरां आत्मना सह संयोजयतीत्यर्थः । इत्येवं सर्वत्र ज्ञेयं । तत्रैवेति सकर्मकेष्वेवेत्यर्थः । द्विवृत्तय इति द्वे वृत्ती येषामिति विग्रहः वृत्तिरर्थः । एत इति दुहादयो निवहादयश्चेत्यर्थः । हेतुमाह आकर्षणेति आकर्षणविशेषपूर्वकं यन्निष्कासनं तदादिरूपा अर्था येषां तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादिति । आकर्षणरूपा एका वृत्तिः । निष्कासनरूपा द्वितीयेत्येवं क्रमेण ज्ञेयं । तदुपयोगीति तस्य दुग्धादिकस्योपयोगि अनुकूलं । तद्वृन्दमिति तेषां वृन्दमिति विग्रहः वृन्दं गणः । दुहीति दुह प्रपूरणे दुयाच् याच्नायां रुधिर आवरणे प्रच्छ जीप्सायां प्रछीत्यत्र छन्दोऽनुरोधात् द्विः सर्वेश्वरमात्राच्छः इत्यनेन द्विर्न भवतीति ज्ञेयं । याच्नायां चिञ् चयने व्रञ् व्यक्तायां वाचि शासु अनुशिष्टौ जि जये दण्ड दण्डनिपाते वृञ् वरणे मन्थ विलोडने वद व्यक्तायां वाचि इति इत्येवं प्रकारेण एते दुहादि ज्ञेयं । तु पुनस्तदुहादि उभयकर्म भवेत् । उभयकर्मेति उभयं कर्म यस्येति विग्रहः । दुहादीति वृन्दविशेषणत्वाद्ब्रह्म । दुह्यादिषु चिञ् जि वृ वद वर्ज धातुनिर्देशे इक् प्रत्ययः कृत् । अथेति नीञ् प्रापणे वह प्रापणे ह्रञ्हरणे कृष विलेखनाकर्षणयोः एते मुख्या यत्र तद्वृन्दमपि उभयकर्म भवेदित्यन्वयः । मुख्यशब्दोपादानादन्येषामप्येतद्वृन्दपातिता भवतीति सूचितं ।

एषां वृत्ती यथेति । निष्कासनं निःसारणं स्वस्मै आत्मने । वेष्टनमावरणं अन्त-स्थापनं वेष्टितस्याऽर्वाहस्थापनं जिज्ञासा ज्ञानेच्छा । याचिवदिति स्वस्मै दाने प्रेरणं वाञ्छेत्यर्थः । एवमन्त्र च ज्ञेयं । ननु याचिवत् इति कथं उक्तं याचिस्त्व विनयार्थोऽपि इति वक्ष्यति भिक्षिस्तु विनयार्थ एव । अतः समानार्थत्वाभावात् । उच्यते । न हि याचिः सर्वत्रैवाविनयार्थो गृह्यत इति किन्तु क्वचिदिति अतएव मातरं नवनीतं याचत इत्युदाहृतं, अत्र याचि विनयार्थ एव । अवशेषणमवशिष्टी करणं आदानं ग्रहणं । शासेश्चेति श्रावणं प्रतिपादनमित्यर्थः ।

वृत्र इति यद्यपि याचि वदिति सामान्येनोक्तं तथापि पूज्यविपयिकायां याच्नाया-मेवास्य प्रयोगो ज्ञेयः, अन्यथा वृत्र ग्रहणमनर्थकं स्यात्, भिक्षिरर्थं पर इति वक्ष्यति । अतः सामान्यग्रहणत्वेऽपि भिक्षार्थत्वेनैव द्विकर्मकत्वसिद्धेर्हेतोर्गोवर्द्धनं वरं वृणुते इत्युदाहृतं । कृषश्चेति संयोजनमाकर्षणमित्यर्थः । कृष्णो गां दुग्धं दोग्धीति दुग्धमभीप्सिततमं तदर्थं दोहनक्रियारम्भात् गामितीप्सितं ईप्सिततमोपयोगित्वात् उभयत्र यत् क्रिया यत् साधि-केत्यादिना कर्मत्वं एवं सर्वत्र ज्ञेयं । अन्वयार्थो तु अत्रेत्यादिना वक्ष्यते । दुग्धं निष्कासयन् अङ्गुलिद्वयेन स्तनयुगमाकर्षयतीत्यर्थः । आकर्षणवृत्तिसाध्येप्सित-गोकर्मकनिष्कासनवृत्ति-साध्येप्सिततम-दुग्धकर्मकवर्त्तमानदोहानुक्लव्यापारवान् कृष्णः ।

मातरमिति नवनीतं वाञ्छन् मातरं स्वस्मै दाने प्रेरयतीत्यर्थः । स्वदानप्रेरणवृत्ति-
 साध्येप्सितमातृकर्मकवाञ्छावृत्ति-साध्येप्सिततम नवनीतकर्मकवर्त्तमानयाचनक्रियानुकूल-
 व्यापारवान् कृष्णः । गोष्ठमिति गां अन्तःस्थापयन् गोष्ठं वेष्टयतीत्यर्थः । वेष्टनवृत्ति-
 साध्येप्सितगोष्ठकर्मकान्तस्थापनवृत्तिसाध्येप्सिततमगोकर्मकवर्त्तमानरोधनक्रियानुकूलव्यापा-
 रवान् कृष्णः । पितरमिति । इन्द्रमखजिज्ञासमानः पितरं स्वोपदेशे प्रेरयतीत्यर्थः ।
 स्वोपदेशप्रेरणवृत्तिसाध्येप्सितपितृकर्मकजिज्ञासावृत्तिसाध्येप्सिततमेन्द्रमखकर्मकवर्त्तमान-
 प्रच्छनक्रियानुकूलव्यापारवान् कृष्णः । मखोयज्ञः । यज्ञेति अन्नं वाञ्छन् यज्ञपत्नीः स्वस्मै
 तद्दाने प्रेरयतीत्यर्थः । स्वदानप्रेरणवृत्तिसाध्येप्सितयज्ञपत्नीकर्मकवाञ्छावृत्तिसाध्येप्सित-
 तमान्नकर्मकवर्त्तमानभिक्षाक्रियानुकूलव्यापारवान् श्रीदामा । वृन्दावनमिति । पुष्पाण्याद-
 दानः वृन्दावनमवशेषयतीत्यर्थः । अवशेषणवृत्तिसाध्येप्सित-वृन्दावनकर्मकादानवृत्ति-
 साध्येप्सिततम-पुष्पकर्मक-वर्त्तमान-चयन-क्रियानुकूलव्यापारवान् कृष्णः । पितरमिति
 गोवर्द्धनमखं प्रतिपादयन् पितरं श्रावयतीत्यर्थः । श्रावणवृत्तिसाध्येप्सितपितृकर्मकप्रति-
 पादनवृत्तिसाध्येप्सिततमगोवर्द्धनमखकर्मकवर्त्तमानवचनक्रियानुकूलव्यापारवान् कृष्णः ।
 लोकानिति तद्भक्तिं गोवर्द्धनभक्तिं प्रतिपादयन् लोकान् श्रावयतीत्यर्थः । श्रावणवृत्ति-
 साध्येप्सितलोककर्मक-प्रतिपादनवृत्ति-साध्येप्सिततम-गोवर्द्धन भक्तिकर्मक वर्त्तमानशासन-
 क्रियानुकूलव्यापारवान् कृष्णः । दैत्यानिति युद्धं वशीकुर्वन् दैत्यानतिक्रामयतीत्यर्थः ।
 अतिक्रमवृत्तिसाध्येप्सित-दैत्यकर्मक-वशीकरणवृत्तिसाध्येप्सिततम-युद्धकर्मकवर्त्तमान-जय-
 क्रियानुकूलव्यापारवान् कृष्णः । दैत्यानिति प्राणान् गृह्णातीत्यर्थः । निग्रहवृत्तिसाध्येप्सित
 दैत्यकर्मकग्रहणवृत्तिसाध्येप्सिततम-प्राणकर्मक-वर्त्तमानदण्डनक्रियानुकूलव्यापारवान्
 कृष्णः । गोवर्द्धनमिति । वरं वाञ्छन् स्वस्मै तद्दाने प्रेरयतीत्यर्थः । स्वदानप्रेरणवृत्ति-
 साध्येप्सित-गोवर्द्धनकर्मकवाञ्छावृत्तिसाध्येप्सिततम-वरकर्मकवर्त्तमानवरणक्रियानुकूल-
 व्यापारवान् कृष्णः । दधीति । नवनीतमुत्थापयन्ती दधि सञ्चालयतीत्यर्थः । सञ्चालन-
 वृत्तिसाध्येप्सित-दधिकर्मकोत्थापनवृत्तिसाध्येप्सिततम-नवनीतकर्मकवर्त्तमानमन्थनक्रिया-
 नुकूलव्यापारवती गोपी । सखीरिति । नर्मं प्रतिपादयन् सखीः श्रावणवृत्तिसाध्येप्सित-
 सखीकर्मक प्रतिपादनवृत्तिसाध्येप्सिततम-नर्मकर्मक-वर्त्तमानवदनक्रियानुकूलव्यापारवान्
 कृष्णः । क्रीडा लीला च नर्मं चेत्यमरः । अत्रेति इत्यादिरित्यादिपदेन मातरं याचते
 नवनीतं याचते इत्यादिरप्यन्वयो ज्ञेयः । दुग्धमिति निष्कासयन् निःसारयन् अङ्गुलिद्वयेन
 इति युगपदक्षिण-वामकरयोरङ्गुलितर्जनीरूपेणेत्यर्थः स्तनेष्विति स्तनचतुष्टयेत्यर्थः । तच्चा-
 कर्षणमेकैकस्मिन् स्तेन अङ्गुलिद्वयकरणकमेव ज्ञेयं । इत्यादिरित्यादिपदसंगृहीता अर्था
 उक्ताः । भिक्षिरर्थपर इति अर्थधातुपरः द्विकर्मकः । अतो याच्त्रार्थस्यान्यधातोरपि द्विकर्म-
 कता । अर्थपर इति । अर्थः परो यस्येति विग्रहः । अर्थो याच्त्रा परः श्रेष्ठ प्रतिपाद्य इति
 यावत् ततश्च याच्त्राप्रतिपादक इत्यर्थः अर्थतात्पर्यक इति फलितार्थः । प्रार्थयत इत्यत्र
 अर्थः याच्त्रायां चुरादिः आत्मनेपदी । धातूनामनेकार्थत्वान्मृगिरपि याच्त्रार्थः अतः
 शङ्करं वरं मृगयते इत्यपि भवतीति ज्ञेयं । ननु यद्येवं तर्हि याचेरुपादानेन किमिति
 चेत्तत्राह याचिस्त्विति । अविनयार्थ इति अविनयपूर्वकयाच्त्रार्थ इत्यर्थः । भिक्षादीनां
 विनयपूर्वकयाच्त्रायामपीति शेषः । दुष्टं शतं याचते राजा इत्यत्र याचनमस्त्येव किन्तु

अविनयपूर्वकमिति । ननु तथापि किं याचेग्रहणेन अविनयार्थत्वेऽपि याच्त्रार्थकत्वात् उच्यते भिक्षादीनां विनयपूर्वकयाचनार्थत्वं प्रसिद्धमेव अतस्तस्मिन् भवत्येव अविनयपूर्वक-याचनार्थत्वेतु भवेत् किं वा न भवेदिति सन्देहः स्यात् अतः पृथक् ग्रहणमुचितमेवेति नास्ति विरोधः । अत्रेति अत्र दुहादिषु ब्रू शासि वदोनामिति प्रयोग इति शेषः । प्रतिपाद्य-मानमिति हेतुगर्भविशेषणं प्रतिपाद्यमानत्वात् एवं ईप्सिततमत्वमित्यर्थः । मखादिक-मित्यादिपदेन तद्भूक्तिनर्मणो ग्रहणं तत् प्रतिपादनेन मखादिक प्रतिपादने संपद्यमानं सम्बध्यमानं पित्रादिकमिति त्वीप्सितं । पित्रादिकमित्यादिपदेन लोकसखीनां ग्रहणं । श्रावणकाले पित्रादिकस्य मखादिकोपयोगिताया अभ्यक्तत्वात् कस्य वेप्सिततमत्वं कस्य वेप्सितत्वमित्यपि व्यक्तं न स्यादतोऽत्र ब्रू शासि वदीनामित्यादिकमुक्तमिति ज्ञेयं । अत्र निर्गलितार्थमाह अत्र द्विकर्मकेषु मध्ये ब्रू शासिवदीनाञ्च त्रयाणां प्रयोगे प्रतिपाद्यमानं ग्राह्यमाणं मखादिकं गोवर्द्धनमखतद्भूक्तिनर्मणोति त्रयं ईप्सिततमं मुख्यं कर्मैत्यर्थः । तत्प्रति-पादनेन तेषां गोवर्द्धनमखतद्भूक्तिनर्मणां प्रतिपादनेन संग्राहकतया निष्पाद्यमाणं पितृलोक-सखीति त्रयमीप्सितं गौणमित्यर्थः । तदर्थानामपीति तत्पदेनात्र ब्रू शासिवदीनां परामर्शः । दृश्यत इत्यनेन तदर्थानां द्विकर्मकताया असार्वत्रिकत्वं सूचितं । अतएव समानार्थानामपि ब्रू शासिवदीनां पृथग्ग्रहणं कृतं । अथो वा तेषां दुहादीनामर्थ इव अर्थो येषां ते तदर्थः तेषामपि ग्रहणमित्यपि ज्ञेयं । जगादेति गदधातोस्तदर्थत्वात् द्विकर्मकत्वमिति । मारीचं महार्थं वचनं प्रतिपादयन् सन् मारीचं उच्चैः श्रावयामास । उच्चैः श्रावणवृत्तिसाध्ये-प्सितमारोचकर्मक-प्रतिपादनवृत्ति-साध्येप्सिततम-महार्थवचनकर्मकपरोक्ष भुतगदनक्रियानु-कूलव्यापारवान् रघुनन्दनः । गिरमिति विपूर्व-धा-करोत्यर्थे अभिपूर्वन्तु भाषणे इत्यनु-सारेण अभिपूर्वस्य दधातेः कथनार्थत्वेन तदर्थत्वात् द्विकर्मकता । नरेन्द्र इति गौणकर्मत्वात् नरेन्द्रस्योक्तत्वं । द्वैपायनेन व्यासेन नरेन्द्रः युधिष्ठिरः, अत्युदारं गिरं अभिदधे । अत्युदारं गिरं प्रतिपादयता द्वैपायनेन नरेन्द्रः श्रावयाञ्चक्रे । द्वैपायनकर्तृकप्रतिपादनवृत्तिसाध्येप्सित-तमात्युदारणीः कर्मकपरोक्षातीताभिधानक्रियायाः श्रावणवृत्तिसाध्येप्सितोक्तकर्म नरेन्द्र इत्यर्थः । किञ्चेति । वृत्तिद्वयसाध्यत्वेऽपि क्रियैकसाध्यत्वात् कर्मप्रत्यये सामान्याच्च गौणमुख्योभयकर्मोक्तत्वप्राप्ते एकस्यैव कर्मण उक्तत्वं स्यादिति व्यवस्थापयति कर्मप्रत्यये-त्विति । कर्मणि वाच्ये प्रत्यये सति दुहादेर्धातुगणस्य गौणकर्म उक्तं । कर्मप्रत्यये सति नीवहादेर्धातु गणस्य मुख्यकर्मोक्तं स्यात् । यदुक्तं प्राचीनैर्यत्राख्यातादिः ।

अस्यार्थ इति । णेरिति ण्यन्तादित्यर्थः । णेरेवेति ण्यन्तस्यैवेत्यर्थः । कर्तृकर्मणो-रिति सप्तमी द्विवचनान्तं स्यादिति उक्तत्वमिति शेषः । एवमन्यत्र ज्ञेय । सचेति सुगमत्वात् कर्मणीति नोक्तमिति ज्ञेयं । कृष्णेनेति गौणकर्मत्वाद्गारुक्तत्वं । दुग्धं निष्कासयता कृष्णेन अङ्गुलिद्वयेन स्तनेषु गोवृत्तिषु गौराकृष्यते इत्यर्थः । कृष्णकर्तृकनिष्कासनवृत्ति-साध्ये-प्सिततम दुग्धकर्मक-वर्त्तमान-दोहनक्रियाकर्षणवृत्ति साध्येप्सितोक्तकर्म गौः । नवनीत-मिति । नवनीतं वाञ्छयता कृष्णेन स्वस्मै दाने माता प्रेर्यत इत्यर्थः । कृष्णकर्तृक वाञ्छावृत्तिसाध्येप्सिततम-नवनीतकर्मकवर्त्तमान-याचनक्रिया-प्रेरणवृत्ति-साध्येप्सितोक्त-कर्म माता । इत्यादीत्यादिपदेन उदाहरणानि यथा । गोष्ठं गा अवरुद्धयते पिता इन्द्रमखं पृच्छयते यज्ञपत्न्यः अन्नं भिक्षयन्ते वृन्दावनं पुष्पाण्यवचीयते पिता गोवर्द्धनमखमुच्यते ।

लोकास्तद्भक्तिं शिष्यन्ते दैत्या युद्धं जीयन्ते दैत्याः प्राणान् दण्ड्यन्ते गोवर्द्धनो वरं व्रियते दधि नवनीतं मथ्यते सद्यो नर्म उद्यन्ते । अथेति नीवहादीत्यादिपदेन ह्रस्वकृष्योर्ग्रहणं कृष्ण इति गाः प्रेरयन् व्रजं संयोजयतीत्यर्थः । श्रीदामानमिति श्रीदामानं स्कन्धे धारयन् भाण्डीरं संयोजयतीत्यर्थः । भाण्डीरमिति वटविशेषमित्यर्थः वस्त्रमिति वस्त्रमाकर्षन् कदम्बाग्रं संयोजयतीत्यर्थः । गोपीरिति गोपीराकर्षन् वनं संयोजयतीत्यर्थः । अन्वयार्थो पूर्ववदिति तत्रान्वयो यथा गा नयति व्रजं नयतीति एवं सर्वत्र ज्ञेयं । अर्थस्तुक्त एव ।

अथेति । अथ नीवहीत्यादाविति । अथ नीवहि ह्रस्व कृषि-मुख्यमपीत्यत्रेत्यर्थः । करोत्यादयोऽपि इति द्विकर्मका इति शेषः ।

आच्छिन्नमिति वलादाकर्षणपूर्वकं गृह्णित्यर्थः । धर्षयति प्रगल्भयति घृष्टा करोतीत्यर्थः । तानि ओदनं साधयन्त्यः तान् तण्डुलान् विक्लेदयन्तीत्यर्थः । कृष्णेनेति मुख्यकर्मत्वाद्गवामुक्तत्वं । ननुभयोः कर्मणोः प्रयोगे दुह्यादेर्गौणस्योक्तत्वमुक्तं नीवहादेस्तु मुख्यस्यैव यदा एकस्यैव प्रयोगो भवति तदा किं भवतीति चेत्तत्राह यदात्विति यदा कर्मणि वाच्ये एकमेव कर्म प्रयुज्यते तदा गौणं मुख्यं वा उक्तं स्यात् । अतो दुग्धानीत्यत्र मुख्यमेवोक्तं कृष्णकर्तृक-आकर्षणवृत्ति-साध्येप्सित-गोकर्मकवर्त्तमान-दोहनक्रियानिष्का-सनवृत्ति-साध्येप्सिततमकर्माणि दुग्धानीत्याक्षेपलभ्यार्थाः । वस्तुतस्तु कृष्णकर्तृकवर्त्तमान-दोहनक्रियाकर्माणि दुग्धानि इत्यनेनैव सिद्धयति ।

अथ द्विकर्मकोदाहरणान्तरं प्रेरणाद्यर्थं विहितो योगिस्तदन्तस्य प्रयोगे सति कर्तुः कर्मणश्च विवेकः विवेचना क्रियते ।

अत्रेति ण्यन्तकर्ता प्रयोजकः । पूर्वकर्ता प्रयोज्यः । यथा विष्णुमित्र इति । अत्र हेतुकर्तुर्विष्णुमित्रस्य प्रेरणव्यापाररूपेण पचधातोर्णिः तस्मात् पाचि ण्यन्तादुत्तरे प्रयोजक-कर्तुर्वाच्ये तिप्रत्यये कृते सति स कर्त्तव्योक्तः पूर्वकर्तारितु वैष्णवोऽनुक्तः अतस्तस्मिन् तृतीया तद्वाच्ये प्रत्ययानभिधानात् अन्नमपि पचनसाध्यं कर्म सुतरामनुक्तं स्यात् । अर्थस्तु । प्रयोज्यकर्तुर्वैष्णवस्य अन्नस्य कर्मणो वर्त्तमानपचनक्रियायाः प्रयोजकविष्णुमित्र इति । प्रयोज्यवैष्णवकर्तृकाऽन्नकर्मकवर्त्तमानपचनक्रियाप्रेरणानुकूलव्यापारवान् विष्णु-मित्रः ।

पुनरिति । तत्कर्ता पुनर्णिकर्ता । पूर्वपूर्वकर्ता अणिकर्ता पूर्व-णिकर्ता च । प्रयोज-कप्रयोज्य विष्णुमित्रस्य प्रयोज्यवैष्णवस्य अन्नस्य कर्मणो वर्त्तमानपाचन क्रियायाः प्रयोजको वैष्णवाचार्यः प्रयोजकप्रयोज्य विष्णुमित्र-प्रयोज्य वैष्णवकर्तृकाऽन्नकर्मकवर्त्त-मानपचनक्रियानुकूलव्यापारवान् वैष्णवाचार्यः । ण्यन्तस्य धातोकर्मणोऽभावे तदेव पूर्वक-र्मैव कर्तृमात्रं प्रयोजकप्रयोज्यरूपं । विष्णुमित्रेणेति अकर्मकादिषु धातुषु पूर्वकर्तुः कर्मत्वं वक्ष्यते । अतो ण्यन्तस्य पचेः कर्तुर्न कर्मत्वं अतः पूर्वकर्मैवोक्तं प्रयोजकविष्णु-मित्र-प्रयोज्य वैष्णवकर्तृकवर्त्तमानपाचनक्रियाया उक्तकर्म अन्नं ॥ २८ ॥

२८. नरुध इण् ।

अरुद्ध ।

अमृता०—२८. नेति । कर्मकर्त्तरि सति रुधिर् आवरणे इत्यस्मादिण् प्रत्ययो न स्यात् । अरुद्ध गौः स्वयमेव ।

बाल०—अक । अकर्मकाश्च गति ज्ञानशब्दभोजनवाचिनश्च तेषां धातूनां प्रयोगे गौ सति अणिकर्त्ता कर्म स्यात् । डुकृञ्करणे हृञ्हरणे इत्यादेः प्रयोगे अणिकर्त्ता विभाषया विकल्पेन स्यात् । कृञो हृञश्च अप्रोप्ते विभाषेय । नीखा । नीञ् प्रापणे खाह भक्षणे अद भक्षणे ह्वेञ् स्पृष्ट्यां शब्दे च शब्दायेति क्यङन्तशब्दाय धातुः कदि आह्वाने रोदने च इत्येते अहिंसने अर्थे अदने भक्ष इत्येष च अयन्तृ-वहिश्च वर्त्तते इति शेषः । एषां प्रयोगे गौ सति अणिकर्त्तुः कर्मत्वं निषिध्यते अयन्तृकवहिरिति यन्ता गवादेः प्रयोजकः नास्ति यन्ता यत्र सोऽयन्तृकः स चासौ वहिश्चेति । नीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दां भक्षेरहिंसने । अयन्तृकस्यापि वहेणौ कर्मत्वं निषिध्यत इति वा पाठः । नीञो वहेश्च गतिवाचित्वात् खाद्यदिभक्षोणां भोजनवाचित्वात् ह्वेञ् क्रन्दश्च शब्दवाचित्वात् शब्दायेत्यस्य तु अकर्म- कत्वात् शब्दवाचित्वात् च प्राप्ते निषेधः क्रमेणोदाहरति वैष्णवाचार्य इति ।

प्रयोज्य वैष्णवकर्मणः वर्त्तमानसत्ताक्रियायाः प्रेरणकर्त्ता वैष्णवाचार्यः । प्रयोज्य वैष्णवकर्मकवर्त्तमानभवनक्रियाप्रेरणानुकूलव्यापारवान् वैष्णवाचार्यः । एवमिति अण्यन्ते गोपा गां जानन्ति ण्यन्तेतु गोपान् गां ज्ञापयति । अण्यन्ते पश्यन्ति ण्यन्तेतु दर्शयति । इति अण्यन्ते उपलभ्यन्ते ण्यन्तेतु उपलम्भयतीति । दर्शनस्य ज्ञानान्तर्भावात् उपलब्धेस्तु ज्ञानरूपत्वात् दृशधातोरुपपूर्व-लभेश्च ज्ञानवाचित्वं । कृष्णा गोपीं पुष्पाणि घ्रापयती- त्याद्यपि ज्ञानान्तर्भावात् । गोपानिति । अण्यन्ते गोपा गीतं गायन्ति ण्यन्तेतु गोपा- नित्यादि । अत्रेति । अत्र शब्दार्थे जल्प व्यक्तायां वाचि वि पूर्वं लप व्यक्तायां वाचि । इत्येतावप्युदाहार्यौ । जल्पविलपयोः शब्दवाचित्वं स्पष्टमेव तथापि किमर्थमेतदुक्तमिति न निश्चितं । श्रवणस्यापीति शब्दात्मकत्वादिति शब्दमूलकत्वादित्यर्थः । शब्दमूलकत्वा- दिति वा पाठः । तदन्तर्भावः श्रावयतीति अण्यन्ते गोपा गीतं शृण्वन्ति ण्यन्तेतु श्रावय- तीत्यादि । गा इति अण्यन्ते गावस्तृणं भुञ्जते ण्यन्तेतु गा इत्यादि । गा जलमिति । अण्यन्ते गावो जलं पिबन्ति ण्यन्तेतु गा इत्यादि ।

कथमिति । अकर्मकादीनामेव-अणिकर्त्तुः कर्मत्वमुक्तमतो ग्रहेरणिकर्त्तुः कर्मत्वं न भवतीत्यमत्र विरोधः । अयाचितारमिति । अद्रिहिमालयः । अयाचितारमयाचकं देवदेवं महादेवं सुतां पार्वतीं ग्राहयितुं स्वीकारयितुं न शशाक शक्तो न वभूवेत्यर्थः । अजिग्रह- दिति । अण्यन्ते रघुनन्दनस्तद्धनुरग्रहीत् ण्यन्ते जनकस्तन्नामा नृपस्तद्धनुस्तं रघुनन्दनं अजिग्रहत् ।

सिद्धान्तमाह अत्रेति । उपादानार्थस्य स्वीकरणार्थस्य प्राप्त्यात्मकत्वेनेति उपा- दानस्येति शेषः । उपादानस्य प्राप्त्यात्मकत्वेन तदर्थस्य ग्रहेर्गत्यर्थेति । एतेन गौण- गत्यर्थस्यापि ग्रहणं भवतीति सूचितं । त्याजितैरिति द्रुमैरिति द्रुमैः कीदृशै फलं

३०. दुहो न यक् ।

दुग्धे ।

अमृता०—३०. दुह इति । अत्र दुहधातो यक् प्रतिपिद्धः कर्मकर्त्तारि । दुग्धे गौः स्वयमेव ।

त्याजितैः । अत्र त्यागस्य गत्यात्मकत्वात् अणिकर्त्तृणां द्रुमाणां प्रथमं कर्मत्वमासीत् क्तप्रत्ययस्य कर्त्तारि विहितत्वात् अनुक्तत्वञ्च द्रुमान् फलं त्याजित इति पश्चात् क्तप्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वात् ण्यन्तकर्मणां तेषामुक्तत्वं द्रुमाः फलं त्याजिता इति तत्पश्चात् विवक्षावशतया तेषां द्रुमाणामेवकर्त्तृत्वं परार्द्धपद्यस्थितप्रत्ययान्तरस्य कर्त्तर्यऽविहितत्वा-
दनुक्तत्वञ्च त्याजितपदस्य च तद्विशेषणत्वात्तादृश विष्णुभक्तिभाक्त्वं फलं त्याजितं द्रुमैरिति वनं रज्यते इति शेषः । उत्खातैरिति भग्नैरिति च द्रुमाणामेव विशेषणं । पुनरिति पुनर्णौ सति णिकर्त्तुः कर्मत्वं न स्यात् । नेदं लक्षणं । किन्तु अणिकर्त्ता इति यदुक्तं तदेव विवृतमिति । पितेति । कृष्णो गा वनं गमयति तच्च पिता प्रेरयतीत्यर्थः पुनर्णौ कृते प्रथमणिकर्त्तुः कृष्णस्य न कर्मत्वं । कारयतीति अण्यन्ते भक्तः भक्तिं करोति अत्र स्वशब्दो न योज्यः ण्यन्तेतु कारयतीत्यादि । विकारयतीति । अण्यन्ते वैष्णवो विकुरुते विकृतो भवतीत्यर्थः । ण्यन्तेतु विकारयतीत्यादि । अस्माकं मते वि पूर्वस्य करोतेरकर्म-
त्वान्नित्यमेव कर्मत्वं भवतीति केचिदित्युक्तं । हारयतीति । अण्यन्ते सखी मुरलीं हरति ण्यन्तेतु हारयतीत्यादि ॥ २६ ॥

बाल०—अभि । आत्मपदे विषये अभिवादेदृशोः प्रयोगे अणिकर्त्ता कर्म वा भवति आभिवादेरप्राप्ते दृशो ज्ञानार्थत्वात् प्राप्ते विभाषा । कृञ् हृञ्देर्विभाषयेति यदुक्तं तस्यैव प्रपञ्चरूपं लक्षणमिदमिति ज्ञेयं । अभिवादयत इति अभि पूर्वं वदधातुरत्र चुरादि ण्यन्तो गृहीतः ततश्चुरादि ण्यन्ते कृष्णो गर्गं अभिवादायति प्रणमतीत्यर्थः । प्रेरण ण्यन्तेतु अभिवादयते इत्यादि । त्रिङ् उभयपदिभ्योणेः कर्त्तृगामि क्रियाफलं इत्यनेन आत्मपदं । एवं दर्शयत इति । अण्यन्ते कृष्णः स्वकार्यं प्रदर्शयते ण्यन्तेतु दर्शयत इत्यादि । आत्मपदं तेनैव । पचत्यादीति । पचत्यादीनां धातूनां णौ कृते सति विकल्पं यथा स्यात्ताथा अणिकर्त्तुः कर्मत्वं भवतीति केचित् पण्डिता आहुः । श्रुद्दृशो णौ कृते सति अणिकर्त्तुः कर्मत्वं न भवतीति कश्चिदाह । कर्मोति । यथा अकर्मकादि ण्यन्तात् कर्त्तृप्रत्यये ण्यन्तकर्त्तृवोक्तः स्यात् नतु पूर्वकर्त्ता । तथा अकर्मकादि ण्यन्तात् कर्मप्रत्यये सति ण्यन्तस्य कस्मैवोक्तं स्यात् नतु पूर्वकर्मैत्यर्थः । एवकारेण नतु णत्यादीनां पूर्वकर्म उक्तं स्यात् । वैष्णवाचार्येणेति । वैष्णवाचार्यस्य भावनक्रियायाः प्रयोज्य कर्म वैष्णवः । अकर्मकत्वादत्र पूर्वकर्मणोऽभावः । कृष्णेनेति । अत्र पूर्वकर्मणो वनस्य नोक्तत्वं । कृष्णस्य वनकर्मकवर्त्तमानगमनप्रेरणक्रियायाः प्रयोज्यकर्माणि गावः । पुनरिति । पुनर्णौ कृते सति कर्मणि वाच्ये प्रत्यये प्रथम णिकर्त्तुः कर्मत्वाभावात् अणिकर्त्तुः कर्मत्व तदेव कर्म उक्तं स्यात् । पुनर्णौ निकर्त्तुं न कर्मत्वमित्युक्तमतोऽणिकर्त्तृणां ण्यन्तकर्मणां गवामेवोक्तत्वं ।

प्रयोजक-पितुः प्रयोजकप्रयोज्य कृष्णकर्तृक वनकर्मकवर्त्तमानगमनप्रेरणक्रिया प्रयोज्य कर्माणि गावः । कृष्ण इति । अण्यन्ते गोपा गा व्रजं नयन्ति ण्यन्तेतु कृष्ण इत्यादि । अत्र अणिकर्तृणां गोपानां न कर्मत्वं । एवमिति यथा खादयति गोपैस्तानि फलानि कृष्णः एवमादयति । तथेति । अण्यन्ते गोपा गा आह्वयन्ति ण्यन्तेतु आह्वयतीत्यादि । अकर्मक इति क्यङ्गैव शब्दरूपस्य कर्मण उक्तत्वादिति भावः । अयतेरिति अयगतावित्यस्य अणिकर्तुः कर्मत्वनिषेध इत्यर्थः भक्षयति इति भक्षधातुश्चुरादि ण्यन्ते कृष्णो नवनीतं भक्षयति प्रेरण ण्यन्तेतु भक्षयतीत्यादि । हिंसायान्तु इति । प्राणिविषयकपीडोत्पादनं हिंसेति मुखनासिकाभ्यां यो वायुनिःसरति स प्राणः सोऽस्यास्तीति प्राणी । भक्षयतीति चुरादि ण्यन्ते गरुडो दैत्यान् भक्षयतीति । भक्षयतीति चुरादि ण्यन्ते दैत्या यादवानां भोज्यं भक्षयन्तीति । वहेरिति अण्यन्ते । गोपा वन्यभोजनं वहन्तीति । वन्यभोजनमिति वन्यभोज्यमित्यर्थः । टणप्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वात् । सयन्तृकत्वेत्त्वित्येव पाठः वहेरिति शेषः । सयन्तृक-कर्त्तृत्वेति पाठः सर्वत्र दृश्यते किन्तु स दुर्वोध एव । सयन्तृक कर्त्तृत्वेति पाठेतु यन्त्रा सह वर्त्तमानः सयन्तृकः सकर्तृकस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् वहेरिति शेषः । वाहयतीति । अण्यन्तेतु वृषभाः शकटं वहन्तीति । नाप्यन्त इति ण्यन्ताद्यक् । मुख्यत्वादिति मुख्यकर्मत्वादित्यर्थः । यत उक्तं ण्यादेस्तु मुख्य इति ।

काला । कालश्च अध्वा च भावश्च देशश्च तेषां अन्तर्भूतं क्रियान्तरं येषां तथाभूतैः सर्वैरकर्मकैर्धातुभिर्योगे कर्मत्वं जायते कालाध्वभावदेशानामिति तद्वाचकानामित्यर्थः । अध्वशब्देनेति । तस्य अध्वनः परिमाणं । एतत्तुपचारादिति ज्ञेयं । अतएव क्रोशत्रयं गोवर्द्धनोऽस्तीत्युदाहृतं । व्याप्तिपूर्वकमिति । ततश्च मासं वाप्य आस्ते इत्यादिरर्थः । आसनादि पूर्विकायां प्राप्तावास्यादीनां वृत्तिरिति भाष्यं प्राप्ताविति व्याप्तावित्यर्थः । कालसंख्यायामपि कालस्योपचारात् मासचतुष्टयमधीते वर्षशतं जीवतीत्याद्यपि भवतीति ज्ञेयं । क्रोशत्रयं गोवर्द्धनोऽस्तीत्यत्र अध्व परिमाणसंख्यायामध्वपरिमाणस्योपचार इति ज्ञेयं । त्रीन् क्रोशान् गोवर्द्धनाऽस्तीति वा पाठः । यथा धेनुद्वयं ददामीत्युक्ते द्वित्वसंख्या-विशिष्ट धेनोरेव दानं प्रतीयते । तथा क्रोशानां त्रयं क्रोशत्रयमिति धर्मप्रधानेन त्रयशब्देन कृष्णपुरुषे कृते तस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वेऽपि त्रित्वसंख्याविशिष्ट-क्रोशं वाप्य गोवर्द्धनस्थितिः प्रतीयते इति । गोदोहमिति गोदोहशब्दो भावे घणन्तः । माथुरानिति मथुरा राजधानी कालदेशानित्यर्थः । सर्वैरिति पदोपदानात् सकर्मकोऽपि यदा कर्माविवक्षयामकर्मकस्तस्यापि ग्रहणार्थमतो मासोऽधीतः रात्रिरधीता अहरधीतमित्यादि । मासं वेदोऽधीत इत्यादौ तु धातोः सकर्मकत्वान्नास्य विषयः किन्तु कालाध्वनोरत्यन्तःप्राप्तौ द्वितीयेत्यनेन द्वितीया । अत्रेति पूर्वकर्तुरणिकर्तुः कर्मत्वमेव मन्यन्त इति अन्तर्भूतक्रियान्तरत्वेन । कृतेऽपि कर्मत्वे धातोरकर्मकत्वमस्त्येव अतोऽकर्मकेत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वमेवेत्यभिप्रायः । मासमिति । वैष्णवो अण्यन्ते समामास्ते ण्यन्ते मासमासीनं वैष्णवं प्रेरयतीति मासमिति । कर्मप्रत्यये-त्त्विति ण्यन्तात् कर्मप्रत्यये सतीत्यर्थः । यथेष्टमिति इष्टमनतिक्रम्य एकस्य कर्मण उक्तत्वं भवति । एतेन द्वयोरेवोक्तत्वं भवति । किन्तु क्रमेणेत्युक्तं वैष्णवेणेति उभयत्र योज्यं । गतीति एतेषामपि प्रयोगे एकस्य कर्मण उक्तत्वस्य विकल्पमिति केषाञ्चिन्मतं । कृष्णेनेति

अतएव वनस्य उक्तत्वं । किञ्चेति । तत्प्रेरणादि । भिक्षेति । प्रेरणस्य प्राणिव्यापार-
विशेषत्वादत्रासम्भवः । वासयतीति वैष्णवमिति शेषः । किञ्चेति । प्रेरणादि गेरिति
प्रेरणादि विहितस्य गेः प्रयोगे इत्यर्थः । यद्वाक्यमिति प्रयुज्यते इति शेषः । तदेवेति नान्य-
विरुद्धमित्यर्थः । समस्तादपिकारादसमस्ताद् कृदन्तान्नाम्न उत्तरे णौ कर्त्तव्ये सति
प्रेरणादिगेस्तद्वातोरुत्तरे कृतस्य गेर्यद्वाक्यं भवति तदेव प्रयुज्यते । तत्र प्रथमं पुरावृत्त-
मवलम्ब्य उदाहरणमाह तत्र पुरावृत्ते यथेति इतिहासः पुरावृत्तमित्यमरः । सीताहरणमिति
सीताया हरणमिति विग्रहः । हरणमिति हृञ् धातोर्भावेऽनः । यद्येवमितिदेशलक्षणं न
क्रियते तदा सीताहरणमाचष्टे इत्यादौ सीताहरणयतीत्यादिकमनिष्टोदाहरणं स्यादिति ।
एवमिति रावणं हन्तुं प्रेरयतीत्यत्र यथा रावणं घातयतीति प्रयुज्यते तथा रावणवधमाचष्टे
इत्यत्रापि रावणं घातयति कथक इति प्रयोक्तव्यं । रावणवधमिति रावणस्य वधो रावण-
वधः तं वधशब्दो भाव कृदन्तो हनधातुसिद्धः । रामागमनमिति राममागन्तुं प्रेरयतीत्यत्र
यथा राममागमयतीति तथा रामागमनमाचष्टे इत्यत्राऽपीति । एवं बलिवन्धं बलि-
बन्धयतीत्यपि ज्ञेयं । कालात्यन्तसंयोगे कृदन्तान्नाम्न उत्तरे णौ कर्त्तव्ये सति यथा
उदाह्रियते । कालेति कालस्य अत्यन्तसंयोगः कालात्यन्तसंयोगस्तस्मिन् अत्यन्तसंयोगो-
ऽविच्छेदसंयोगः । आरात्रिविवासमिति रात्रीति आवैकुण्ठमितिबदव्ययीभावसमाससिद्धः
रात्रिमभिव्याप्येत्यर्थः । ततश्च आरात्रि विवास इति भूतपूर्वादिवत् समासस्तं । केवल
समासाश्च दृश्यन्ते इति समासप्रकरणे वक्ष्यते । तस्याप्रयोग इति उक्तार्थानामप्रयोग इति
न्यायेनेति शेषः । वासातिक्रम इति वासाभाव इत्यर्थः । रात्रि विवस्तुं प्रेरयतीत्यत्र यथा
रात्रि विवासयति इति तथा आरात्रिविवासमाचष्टे इत्यत्रापि इति रात्रिमिति रात्रि
व्याप्य इत्यर्थः । विवासशब्दो भावघणन्तः । अत्र रात्रेर्वासातिक्रमेण सहाऽविच्छेदसंयोगः ।
अतिक्रमयति लङ्घयतीत्यर्थे इति । रात्रि विवासयति इत्यस्येति शेषः । आदिग्रहणादिति
तमाचष्टे इत्याद्यर्थे इत्यत्रेति शेषः । अन्यत्रापीति तदाचष्टे इत्यर्थादन्यस्मिन्नर्थेऽपीत्यर्थः ।
अन्यस्मिन्नर्थे अध्वमर्यादायामाश्चर्यत्वे उदाहरणमाह तत्रेति अध्वमर्यादायां अध्वसीमायां ।
पुष्करात्तीर्थविशेषात् । अस्थित इति प्रस्थितो जन इत्यर्थः । सम्भावयतीति स्वयोग्यतया
सूर्यमुद्गमनं निश्चिनोतीत्यर्थः । पुष्करान्मथुरा पञ्चदशदिनगम्येति प्रसिद्धिरस्ति अतोऽध्व-
मर्यादायामाश्चर्यत्वं । सूर्यमुद्गन्तुं प्रेरयतीत्यत्र यथा सूर्यमुद्गमयतीति तथा सूर्योद्गमनं
सम्भावयतीत्यत्रापीति । सूर्योद्गमनमिति सूर्यस्यद्गमनमिति विग्रहः ।

ज्योतिरिति ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां ज्ञानं ज्योतिर्ज्ञानं तस्मिन्नर्थे समस्तादपि
कृदन्तान्णौ कर्त्तव्ये प्रेरणादिगेर्यद्वाक्यं तदेव प्रयुज्यते । विधुना चन्द्रेण रोहिणी नक्षत्र-
विशेषः । विधुं रोहित्या सह योक्तुं प्रेरयतीत्यत्र यथा रोहिण्या विधुं योजयतीति । तथा
विधुना रोहिणीयोगं जानाति इत्यत्रापीति । धर्मसूत्रमिति धर्मस्य सूत्रं धर्मसूत्रं तत्
करोतीति वाक्ये कृति क्रियायाः सूत्रमेव कर्म यदातु अन्तर्भूतकर्मिका सूत्रिक्रियाजाता तदा
तत् साध्यत्वात् धर्मस्यैव कर्मत्वमित्यभिप्रायः । सूत्रेत्येकदेशनिर्देशः । सूत्रीति वा पाठः ।
धर्मं सूत्रयितुं प्रेरयतीत्यत्र यथा धर्मं सूत्रयतीति तथा धर्मसूत्रं करोतीत्यत्रापीति । सूत्रशब्दः
सूत्रधातोः त्र प्रत्ययसिद्धः । सूत्रेण धर्मं निश्चिनोतीति निर्गलितार्थः ।

३१. स्नु-नमिभ्यामात्मपद्यकर्मकेभ्यो णेः श्रन्थि ग्रन्थि ब्रू किरति-
गिरति श्रि-भूषार्थेभ्यः सनन्ताच्च न यगिणौ ।

प्रस्नुते पास्नोष्ट गौः । नमते अनंस्त दण्डः । विकुरुते व्यकृत पयः ।
स्वयमेव अन्तर्भूतण्यर्था इमे । एवमन्यत्रापि । कारयते अकारयिष्ट
इत्यादि ।

अमृता०—३१. स्नुमिभ्यामिति । कर्मकर्त्तारि स्नु प्रस्रवणे, णम प्रह्वत्वे इत्येताभ्यां
तथा आत्मपदिनश्च ते अकर्मकाश्च तथाभूतेभ्यः, ण्यन्तात्, श्रन्थि मोचने, ग्रन्थि सन्दर्भे, ब्रू
व्यक्तायां वाचि, कृविक्षेपे, गृनिगरणे, श्रिञ् सेवायां, भूषणार्थाश्च तेभ्य स्तथा सनन्ताच्च
यगिणौ न स्याताम् । नित्यं प्राप्तं प्रतिषेधः । प्रस्नुत इति यक् निषिद्धः; अत्र विप्रतिषेधा-
भावेन सकृद्गत न्यायाप्रवृत्तिः, ततोऽपवादे विनिर्मुक्ते उत्सर्गो हि प्रवर्त्तते इति न्यायात्
पूर्वसिद्धः शप् हि तुनः प्रवर्त्तते, इह अदादित्वेन तस्य तहाहरः । प्रास्नोष्टेति इण् निषेधः ।
नमते इति—इह नमे र्वक्रीकरणमर्थः । तेनान्तर्भूतण्यर्थत्वात् सङ्गच्छते हिकर्मकर्तृत्वम् ।
विकुरुत इति—आत्मपद विधौ ये धातवोऽकर्मकतया व्यवस्थीयन्ते ते हि आत्मपद्यकर्मक
शब्देन व्यपदिश्यन्ते । तेन—अधेः प्रसहन इत्यादौ—“अकर्मकाच्च वे” रित्यनेन विपूर्व
करोते रकर्मकत्वं वव्यते । एवं—आहते वालः स्वयमेव इत्यादि च बोध्यम् ।

ननु कर्म सद्भावे हि कर्म कर्तृत्वं सम्भवेत्, तदा कथमेवामकर्मकाणां तद् विधाय
यगिणौ निषिध्येते इति चेत्तत्राह—अन्तर्भूतण्यर्था इमे इति । अन्तर्भावित ण्यर्थविना
अकर्मकधातूनां कर्म कर्तृत्वं प्राप्तिरेव न सम्भवति, तेषां कर्तृस्थ क्रियात्वनियमात् । तेन
प्रस्नुते गा वंशीध्वनिः प्रस्नावयतीत्यर्थः, ततो गौः स्वयमेव प्रस्नुते । एवं दण्डं नमते
नमयति नम्रीकरोति, पयः विकुरुते विकारं प्रापयतीत्याद्यथा उन्नेयाः ।

केवलेति । केवल कृदन्तादपि णौ कर्त्तव्ये प्रेरणादिणेर्यद्वाक्यं तदेव प्रयुज्यते ।
कर्तुं प्रेरयतीत्यत्र यथा कारयतीति तथा कर्त्तारिमाचष्टे इत्यत्रापि । कर्त्तारमिति डु
कृञ्करणे तृल् । पक्तुं प्रेरयतीत्यत्र यथा पाचयतीति तथा पाकं करोतीत्यत्रापि । पाकमिति
पचधातोर्घण् । वादितवन्तमिति । वीणारागादिकं उदितवती ततश्च परिवादकस्तां वीणां
रागादिकं वदितुं प्रेरितवान् इत्यर्थे णिः ततः क्तवतुः परिवादको वीणां रागादिकं
उदितवतीं वादितवान् इति ततश्च रागादिकं उदितवतीं वीणां वादितवन्तं परिवादकमपरः
कोऽपि प्रयोजितवान् इत्यर्थे केवलकृदन्तात् क्तवत्वन्तात् णौ कर्त्तव्ये प्रेरणणेर्यद्वाक्यं
अवीवददित्यादिकं तदेव प्रयुज्यते । प्रेरणणिवाक्यं योजना यथा वीणा वदति ततश्च
परिवादकस्तां वदितुं प्रेरितवानित्यर्थे णिः ततः भूतेशदिप् परिवादको वीणामवीवददिति ।
ततश्च रागादिकं वदतीं वीणां वादितवन्तं परिपादकं कोऽपि प्रेरितदित्यर्थे पुनर्णौ
अवीवदद्वीणां परिवादकेनेति । परिपादकस्य णि कर्तृत्वान्नकर्मत्वं । प्रयोजितवानिति स्वार्थे
ण्यन्तात् क्तवतुः प्रेरितवानितिवापाठः ॥ ३० ॥

तच्च पूर्वोक्तं कर्म पुन स्त्रिविधम् । कर्तुरीप्सिततममनीप्सितमीप्सित-
तश्च । यथाह भगवान् पाणिनिः,—कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तश्चा-
नीप्सितम् अकथितञ्चेति ।

अथ णेः—आचार्यो मालां कारयति, माला स्वयमेव कारयते । णेरिति प्रेरणादि
णे रितरेषाञ्च णीनां ग्रहणम् । तेन वत्सपाल उत्पुच्छयते वत्सम्, वत्सः स्वयमेवोत्-
पुच्छयते इत्याद्युन्नेयम् । किञ्च कृत्रुहृत्रादे विभाषयेति—अणि कर्तुं विकल्प कर्म पक्षे
तत् कर्मणस्तु नेष्टं कर्मकर्तृत्वम्, तस्याशुद्धकर्मत्वात् । इत्यादि पदेन—श्रथनीते मेखला,
ग्रथनीते श्लोकः, ब्रूते हरिकथा स्वयमेव । ब्रूवतेः कर्त्तृस्थ क्रियत्वेऽपि अन्तर्भूतप्यर्थत्वात्
कर्मस्थ क्रियात्वश्चाङ्गीकर्त्तव्यम् । किरते हस्ती, निगिरते दध्योदनम्, अलङ्कुरुते कृष्णम् ।
सनन्तात्—चिकीर्षते कृष्णगीतिः स्वयमेव । एवमिणोऽपि निषेधे प्रयोगा वेदितव्याः ।

ननु—विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीरा इति कुमारे कथं
कर्म कर्त्तरि यकः प्रयोगो दृश्यते ? मैवं, कर्मणि प्रयोगोऽयं, नतु कर्मकर्त्तरि । विकारेण
इति कर्त्ता त्वध्याहार्यः । तथा हि तट्टीकायाम्—“येषां चेतांसि न विक्रियन्ते न विकृति
नीयन्ते तएव धीराः, कर्मणि लट्” इति मल्लिनाथः ।

साधनस्य उत्पाद्यतयादि प्रकार विशेषेण कर्मणोऽत्युत्पाद्यादि पञ्चविधत्वं दर्शितम्;
इदानीं प्रकारान्तर भेदानाह—तच्चेति । ईप्सिततममिति—आपलृधानोः सनि ईप्स इति
निपात उक्त एव, तस्मात् विष्णु निष्ठा क्तप्रत्यये ईप्सित शब्दो जातः, तदुत्तरञ्च प्रकर्षार्थं
तमप्रत्ययस्तद्धितः । तेन कर्तुः क्रियया यदतिशयेनाप्तुमिष्टं भवति तदीप्सित तमं कर्म-
त्यर्थः । न ईप्सितं अणोप्सितम् । एवं भेदत्रयमुक्त्वा पाणिनि मतप्रदर्शनेन तत् पुष्पाति-
यथाहेति । पूज्यार्थं भगवान् पदम् ।

तत्रेप्सिततमं व्याख्यातम् । कर्तुरिति किम्—तृणेषु गां वध्नाति । इह कर्मणो
गोरेव तृणमीप्सिततमं न पुनः कर्तुः । तम ग्रहणं किम्—दध्ना शाल्योदनं भुङ्क्ते । अत्र
शाल्योदन मेव संस्कार्यतया कर्तुं रतिशयेनेप्सितम्, दधि तु तत्संस्कारक मात्रमिति न
तस्य कर्मत्वम् ।

तथायुक्तश्चानीप्सितमिति—येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव
प्रकारेण यदनीप्सितं चेद् युक्तं भवति तदा तस्यापि कर्म संज्ञा विधीयत इत्यर्थः । ईप्सित-
तमानीप्सिताम्यामन्यत् सर्वमीप्सितं कर्मेति भावः । पापं करोतीत्यत्र नहि विष्णुभक्तस्य
पापार्थं क्रियारम्भः सम्भवेत् किन्तु द्वेष्यमपि पापमनवधानत एव सकरोतीत्यर्थः । एवं
विषं भुङ्क्ते इत्यादि च । मथुरां गच्छन्नित्यादौ मथुरा हीप्सिततमं कर्म, गमनक्रियया
कर्तुं स्तामेवासुमिष्टतमत्वात् । देशास्तु—द्वेष्याभावात् कारकान्तरविवक्षाविरहाच्च नद्वेष्य-
मीप्सितत्वा, किन्तु मथुरागमन क्रियायामानुपङ्गिकमेव । नहि तद्गमनक्रियायां देशान्तर
दर्शनमपेक्षत इति देशानामनपेक्ष्य कर्मत्वम् ।

ईप्सिततमस्य यदुपयोगि अनुकूलं तदीप्सितम् । पाणिने लक्षणमपि विवृणोति—

प्रथमं दर्शितं—वैष्णवो मालां करोतीत्यादिना । मध्यमन्तु द्वेष्ट्यमनपेक्ष्यश्च । प्रमादेन पापं करोति विष्णुभक्तः । मथुरां गच्छन् देशान् पश्यति । तथेप्सितं यदीप्सिततमोपयोगि । अकथितत्वमपादानादित्वेन पूर्वोक्त कर्म द्वयेन चाविवक्षित कारकत्वम् ।

तत्रैकस्यामेव क्रियायामीप्सिततममीप्सितञ्चेति कर्म द्वयं स्यात् । तथा हि—धातवस्तावत् त्रिविधाः, सकर्मकाः अकर्मकाः द्विकर्मकाश्च । तत्रान्तर्भूतण्यर्थशून्यत्वाद् वस्त्वन्तरं साधयितुमसमर्थाः अकर्मकाः । यथा सत्तामात्राद्यर्था भवत्यादयः ।

अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् तत्साधयितुं समर्थाः सकर्मकाः । अतएव क्रिया व्याप्यं कर्मेति सौपद्याः । यथा—उत्पादनाद्यर्थाः करोत्यादयः । तथैव द्विवृत्तयो द्विकर्मकाः । यथा दुहादयोनीवहादयश्च । एते उभयमेव कर्म

अकथितत्वमिति । अपादानत्वेन अधिकरणत्वेन च यन्न विवक्षितम्, यथा ईप्सिततमानीप्सित कर्मद्वयत्वेन च यन्न विवक्षितं तदीप्सितं कर्म । अपादानाधिकरणे बाधित्वा कर्मतया यद् विवक्ष्यते तदीप्सितं कर्मेत्यर्थः ।

तत्रैकस्यामेव क्रियायामित्यत्र एवकाराद्भिन्न क्रिययोरीप्सिततयेप्सित कर्मद्वय-प्रयोगे तूभयोरेव ईप्सिततमत्वमवगन्तव्यम् । यथा—गा दुहत् दुग्धं सञ्चिनोति गोपः । अत्रभिन्नक्रियत्वेन गवामीप्सिततमत्वमेवन्तवीप्सितमिति । एकस्यामेव क्रियायां कर्म द्वय-सद्भावमुपपादयितुं धातुभेदानाह—तथाहीत्यादिना । नास्ति कर्म येषां ते अकर्मकाः । कर्मणामह वर्तमानाः सकर्मकाः । द्वे कर्मणी येषां ते द्विकर्मकाः । तेषां सोदाहरण-लक्षणानि चाह—तत्रान्तर्भूतेत्यादिभिः । सर्वेषामेव धातूनां फलव्यापारवत्त्वेऽपि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वे सति सकर्मता, केवलव्यापारबोधकत्वे त्वकर्मकतेति सन्धेयम् । उत्पादनाद्यर्था इत्यत्रादिपदेन संस्कार विकार प्राप्तित्यागार्था ग्रहणीयाः । तेषु सर्वत्रान्तर्भूतण्यर्थत्वात् सकर्मकत्वमवगन्तव्यम् ।

अथ द्वे वृत्ती कर्मत्वोपपादकधर्मो येषां ते द्विवृत्तयः । यथा दुहे राकर्षण निष्कापण-रूपे द्वे वृत्ती, ताभ्यां दुह धातु दुग्ध-गोरूपं कर्मद्वयं साधयति । दुग्धादिकमीप्सिततममिति—कर्तुर्दोहन क्रियया दुग्धादिकमेवाप्तुमिष्टतमम्, अतो हि दुग्धादेरीप्सिततमत्वं मुख्यत्वं वा । गवादेस्तु दुग्धाद्युपयोगित्वादीप्सितत्वं गौणत्वंवेति सहजार्थः ।

अथ कति तावद् दुहादयो द्विकर्मका इत्याकाङ्क्षायां तद्गणं परिसंख्याति श्लोकेन—दुहि याचीत्यादिना । तोटकं नामच्छन्दः । प्रछीत्यवच्छन्दोऽनुरोधात् छरामस्य द्वित्वाभावः । दुह प्रपूरणे, दुयाच् याच्ऌायां, रुधिर आवरणे, प्रच्छ जीप्सायां, भिक्ष याच्ऌायां, चिञ् चयने, वूञ् व्यत्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि जये, दण्ड दण्डनिपातने

स्व वृत्तिविशेषाभ्यां साधयन्ति । आकर्षण विशेषपूर्वक निष्काषणादि-
रूपार्थत्वात् तत्र दुग्धादिकमीप्सिततमं मुख्यम्, तदुपयोगि गवादिक-
मीप्सितं गौणम् । तेन दुहादयो नोवहादयश्च धातवो द्विकर्मकाः ।

तद् वृन्दं यथा,—

दुहि याचि रुधि प्रच्छिभिक्षि चिजो,
व्रुवि शासि जि दण्डि वृ मन्थि वदः ।
इति तूभयकर्म दुहादि भवे—
दथ नो वहि हृज् कृषि मुख्यमपि ॥

एषां वृत्तो यथा,—

दुहे राकर्षणविशेषो निष्कासनम् । याचेः स्वस्मै दाने प्रेरणं वाञ्छा ।
रुधे वेष्टनमन्तः स्थापनम् । पृच्छेः स्वोपदेशे प्रेरणं जिज्ञासा । भिक्षे
याचिवत् । चिजोऽवशेषणमादानम् । व्रूजः श्रावणं प्रतिपादनम् ।
शासेश्च । जेरतिक्रमो वशीकरणम् । दण्डे निग्रह ग्रहणम् । वृजो याचि-
वत् । मन्थेः सञ्चालन मुत्थापनम् । वदः व्रूजवत् । नीजः संयोजनं
प्रेरणम् । वहः संयोजनं धारणम् । हृजः संयोजनमाकर्षणम् ।
कृषश्चेति ।

एतत्क्रमेणोदाहरणानि यथा,—कृष्णो गां दुग्धं दोग्धि । मातरं नवनीतं
याचते । गोष्ठं गा अवरुणद्धि । णितरमिन्द्रमखं पृच्छति । यज्ञपत्नीरन्नं

वृत्रं वरणे, मन्थ विलोडने, वदव्यक्तायां वाचि, इति दुहादि वृन्दं तु उभयकर्म भवेत् ।
अथ नीज् प्रापणे, वहप्रापणे, हृज् हरणे कृष विलेखनाकर्षणयो रिति न्यादिवृन्दञ्च उभय-
कर्म भवेदित्यन्वयः ।

एषां वृत्ती स्पष्टे । तत्रावशेषणमवशिष्टीकरणम्, आदानं ग्रहणम् । भिक्षे
याचिवदिति—स्वस्मै दाने प्रेरणं वाञ्छेत्यर्थः । तथैव वृजः । कृषश्चेति—संयोजन-
माकर्षणमिति ।

कृष्णो गांदुग्धं दोग्धीत्यत्र—कृष्णो गां दोग्धि दुग्धं दोग्धि इति क्रियान्वयस्तथा
दुग्धं निष्कासयन्नङ्गुलि द्वयेन स्तनेषु गामाकर्षति इत्यर्थश्च वक्ष्यते । कर्तुरीप्सिततमत्वात्
दुग्धं मुख्यं कर्म, तदुपयोगित्वादपादानाविवक्षया गामिति गौणं कर्म । तेन आकर्षण वृत्ति-
साध्येप्सितगोकर्मक निष्कासनवृत्तिसाध्येप्सितमदुग्धगोकर्मक वर्तमान दोहनानुकूलव्यापार-
वान् कृष्ण इति शाब्दबोधः । सर्वत्रोदाहरणेषु कर्त्ता कृष्णोऽध्याहार्यः । मातरमिति—
नवनीतं वाञ्छन् स्वस्मै तद्दाने मातरं प्रेरयतीत्यर्थः । अपादानाविवक्षयामातुगौण

भिक्षते । वृन्दावनं पुष्पाण्यवचिनोति । पितरं गोवर्द्धनमखं व्रूते ।
लोकांस्तद्भक्तिं शास्ति । दैत्यान् युद्धं जयति । दैत्यान् प्राणान् दण्ड-
यति । गोवर्द्धनं वरं वृणुते । दधि नवनीतं मथ्नाति । सखी नर्मं वदति ।
अत्र गां दोग्धि दुग्धं दोग्धि इत्यादिरन्वयः । दुग्धं निष्कासयन्नङ्गुलि-
द्वयेन स्तनेषु गामाकर्षति इत्यादिरर्थो ज्ञेयः । भिक्षिरर्थपरस्तेन प्रार्थयत
इत्यपि । याचि स्त्वविनयार्थेऽपि, तेन दुष्टं शतं याचते राजा ।
अत्र व्रू शासि वदीनाश्च प्रतिपाद्यमानं मखादिकमेवेप्सिततमम्, तत्
प्रतिपादनेन सस्पाद्यमानं पित्रादिकन्त्वोप्सितमिति ज्ञेयम् । तदर्थानामपि
दृश्यते । जगाद् मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिः । गिरमत्युदारां
द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति भारविः ।

कर्मत्वम् । स्वदानप्रेरणवृत्तिसाध्येप्सितमातृकर्मक वाञ्छा वृत्तिसाध्येप्सिततम नवनीत-
कर्मक वर्त्तमान याचनानुकूल व्यापारवान् कृष्ण इति बोधः । एवं रीत्या सर्वत्र शाब्दबोध
उन्नेयः ।

गोष्ठमिति—गाः अन्तः स्थापयन् गोष्ठं वेष्टयतीत्यर्थः । अधिकरणाविवक्षया गोष्ठस्य
गौणकर्मता । पितरमिति—इन्द्रमखं जिज्ञासमानः स्वोपदेशाय पितरं प्रेरयतीत्यर्थः ।
आपादानाविवक्षायां पितुर्गौणं कर्मता । यज्ञपत्नीरिति याचि वज्रज्ञेयः । वृन्दावनमिति—
पुष्पाणि आददानो वृन्दावनमवशेषयतीत्यर्थः । आपादानाविवक्षया वृन्दावनस्य गौण-
कर्मता । पितरमिति—गोवर्द्धनमखं प्रतिपादयन् पितरं श्रावयतीत्यर्थः । तादर्थ्याविवक्षया
पितुर्गौणं कर्मत्वम् । लोकानितितद्भक्तिं गोवर्द्धनभक्तिं प्रतिपादयन् लोकान् श्रावय-
तीत्यर्थः । पूर्ववद् गौणकर्मत्वं लोकस्य । दैत्यानिति—युद्धं वशीकुर्वन् दैत्यानिति
क्रामतीत्यर्थः । करणाविवक्षायां युद्धमिति गौणं कर्म । प्राणानिति—प्राणान् गृह्णन् दैत्यान्
निगृह्णातीत्यर्थः । इहतु सम्बन्ध सामान्यस्याविवक्षायां दैत्यानिति गौणं कर्म । गोवर्द्धन-
मिति—वरं वाञ्छन् स्वस्मै तद्दाने गोवर्द्धनं प्रेरयतीत्यर्थः आपादानाविवक्षया गोवर्द्धनस्य
गौणकर्मता । दधीति—नवनीतमुत्थापयन् दधि सञ्चालयति गोप इत्यर्थः । आपादाना-
विवक्षया दधति गौणकर्म । सखीरिति—नर्मप्रतिपादयन् सखीः श्रावयतीत्यर्थः । तादर्थ्या-
विवक्षायां सखीरिति गौणं कर्म ।

भिक्षिरर्थपर इति—अर्थधातुपरः, याचन्नार्थक इतियावत् । इत्थं शङ्करं वरं मृगयत
इति च । ननु याचन्नार्थक धातवो हि द्विकर्मका इत्यभिप्रेतं तर्हि भिक्षेरुपादानेनैव तत्सिद्धेः
कथं याचेः पृथक् ग्रहणमिति चेत्तत्राह—याचि स्तत्त्वविनयार्थेऽपीति ।

अविनयपूर्वकयाचन्नयामपीत्यर्थः । भिक्षि प्रभृतीनामर्थः सविनय याचन्ना, याचेस्तु
सविनया अविनया च याचन्ना इति भावः । तेन दुष्टमित्यादौ याचनमस्त्येव किन्तु तदविनय-
पूर्वकमिति भेदः । दुष्टमित्युपादानाविवक्षयेप्सितं कर्म ।

किञ्च कर्मप्रत्ययेतु दुहादे गौणं कर्मोक्तं स्यान्नीवहादेस्तु मुख्यम् ।
यदुक्तम्,—

यत्राख्यातादिरुक्तं तत् सणेस्तत्कर्तृकर्मणोः ।

सचेत् कर्मणि दुहादे गौणे न्यादेस्तु मुख्यके ॥

अस्यार्थः,—यत्रकारके आख्यातादिः क्रियते तत् कारकमुक्तं स्यात् ।
सचाख्यातादि र्यदि णेः स्यात् तदा तस्य णेरेव कर्तृकर्मणोः स्यात्, नतु
पूर्वकर्तृकर्मणोः । सचाख्यातादि र्यदि दुहादेः स्यात् तदा गौण एव
स्यान्नतु मुख्ये । नीवहादे र्यदि स्यात् तदा मुख्य एव नतु गौण इति ।
यथा कृष्णेन गौदुग्धं दुह्यते इति । माता नवनीतं याच्यते इत्यादि ।
अथ नीवहादिः । कृष्णो गा व्रजं नयति । श्रीदामानं भाण्डोरं वहति ।
वस्त्रं कदम्बाग्रं हरति । गोपी वनं कर्षति । अन्वयार्थो पूर्ववत् ।

तत्र द्विकर्मकेषु ब्रू शासि वदीनां प्रयोगे पित्रादि कर्माणि मखादि कर्मोपयोगि-
तायामव्यक्तानि, ततो मखादीनां वा पित्रादीनां वा ईप्सित तमत्वमिति संशये तत्
स्पष्टयति—अत्रेति । प्रतिपाद्यमानं साध्यमानं मखं, तद्भक्ति नर्म च मुख्यं कर्म । सम्पाद्य-
मानमुपयुज्यमानं पिता लोकाः सख्यश्च गौणं णर्म । तदर्थानामिति ब्रू शासिवच्यर्थानाम् ।
दृश्यते इति पदेन तदर्थानां धातूनां द्विकर्मकत्वमसार्वत्रिकमिति सूच्यते । जगादेति—गद
धातो ब्रूत्रर्थेनसामानार्थत्वात् द्विकर्मकता । मारीचं महार्थं वचन मुच्चैर्जगाद रघुनाथ
इतिशेषः । गिरमिति—“विपूर्वधा करोत्यर्थे अभिपूर्वस्तु भाषणे” इति प्रसिद्धेरभिपूर्वस्य
दधातेः कथनार्थत्वाद् द्विकर्मकता । नरेन्द्रो युधिष्ठिरो द्वैपायनेन व्यासेन अत्युदारं
गिरमभिदधे ऊचे इति कर्मणि वाच्ये गौणकर्म नरेन्द्र इत्युक्तम् । एवं शिष्यं धर्ममुपदिशतीति
शास्यर्थत्वेन द्विकर्मकता ज्ञेया ।

किञ्चेति—अथ वृत्तिद्वयसाध्यत्वेऽपि एकस्या एव क्रियाया आख्यातादि प्रत्ययेन
युगपदेकाधिक कारकस्योक्तत्वासम्भवात् कर्मप्रत्यये एकमेव कर्मोक्तं स्यान्न तूमययम् ।
तत्र द्विविधकर्मणोः कुत्र कस्यांक्तत्वमिति व्यवस्थामाह—कर्मप्रत्ययेतिवति । कर्मणि वाच्ये
आख्यातादिप्रत्यये कृते दुहादिगस्य धातो गौणमीप्सित कर्मोक्तं स्यात्, नी वहादि वृन्दस्य
धातोस्तु मुख्यमीप्सिततमं कर्मोक्तं स्यादित्यर्थः । एतच्च प्राचीनोक्त्या द्रढयति यत्रेत्यादि
कारिकया । अर्थश्च विवृत्तः स्वयमेव—यत्रेत्यादिना । तत् कारकमुक्तं स्यात् तेनैवाख्याता-
दिनेति शेषः । णेरिति ण्यन्तादित्यर्थः । तस्य णेरेव कर्तृ कर्मणोरुक्तत्वं स्यादिति शेषः ।
तत्र कर्तरि वाच्ये कर्तुं रुक्तत्वम्, कर्मणि च कर्मण इति बोद्धव्यम् । यदि दुहादेः
स्यादाख्यातादि स्तदा गौणे हि कर्मणि उक्तता स्यादित्यर्थः । उदाहरति—यथा कृष्णेनेति ।
दुग्धं निष्कासयता कृष्णेनाङ्गुलिद्वयेन स्तनेषु गौराकृष्यत इत्यर्थः मातेति—नवनीतं
वाञ्छता कृष्णेन स्वस्मै तद्दाने माता प्रेर्यत इत्यर्थः । इत्यादि पदेन—गोष्ठं गा

अथ नीवहीत्यादौ मुख्यग्रहणात् करोत्यादयोऽपि क्वचित् । कृष्णः पुष्पाणि मालां करोति । मालामुत्पादयन् पुष्पाणि ग्रथ्नातीत्यर्थः । गोपी मनो मुष्णाति; मनो हरन् गोपी वंश्चयतीत्यर्थः । गोपी हरान् गृह्णाति; हारानाच्छिन्नन् गोपी धर्षयतीत्यर्थः । गोप्य स्तण्डुलानोदनं पचन्ति; तानोदनं साधयन्त्यो विवलेदयन्तीत्यर्थः ।

कर्मप्रत्यये—कृष्णेन गावो व्रजं नीयन्ते । श्रीदामा भाण्डीरमुह्यत इत्यादि । यदा त्वेकमेव कर्म प्रयुज्यते तदा गौणं मुख्यं वा तदेवोक्तं स्यात्, यथा दुग्धानि दुह्यन्त इति ।

अथ प्रेरणाद्यर्थे ण्यन्तप्रयोगे कर्त्तृकर्मविवेकः । अत्र ण्यन्तात् कर्त्तृप्रयोगे ण्यन्तकर्त्तृवोक्तः स्यात्, पूर्वं कर्त्ता त्वनुक्तः । यथा—विष्णुमित्रो

अवरुध्यते, पिता इन्द्रमखं पृच्छयते, यज्ञपत्न्यः अन्नं भिक्षयन्ते, वृन्दावनं पुष्पाण्यवचीयते, पिता गोवर्द्धनमखमुच्यते, लोका स्तद्भक्तिं शिष्यन्ते, दैत्या युद्धं जीयन्ते, दैत्याः प्राणान् दण्डयन्ते, गोवर्द्धनो वरं त्रियते, दधि नवनीतं मथ्यते, सख्यो नर्म उच्यन्त इति ।

अथ नीवहादिरिति—गाः प्रेरयन् व्रजं संयोजयतीत्यर्थः । अत्राधिकरणाविवक्षायां व्रजमिति गौणं कर्म । श्रीदामानं स्कन्धे धारयन् भाण्डीरं संयोजयतीत्यर्थः । प्राग्बत् भाण्डीरस्य गौणं कर्मत्वम् । वस्त्रमाकर्षन् कदम्बाग्रं संयोजयतीत्यर्थः । कदम्बाग्रमिति गौणं कर्म पूर्ववत् । गोपीराकर्षन् वनं संयोजयतीत्यर्थः । तथैव वनस्य गौणकर्मता । मुख्यशब्दोपादानात् करोत्यादयोऽपि द्विकर्मका भवन्तीत्यर्थः । पुष्पाणीति करणाविवक्षायां गौणं कर्म । उभयत्र गोपीरित्युपादानाविवक्षया गौणकर्म । तण्डुलानिति करणाविवक्षायां गौणं कर्म ।

एते चापरे च मुख्या धातवो नीवहादिवृन्दान्तर्गततया न तु भ्रमितव्याः, अर्थसङ्गतिद्वारेण हि तत्तदन्तःपातो विवेच्यः । तेन प्राप्यात्मक गत्यर्था एव नीवहादौ परिसंख्यनीया नान्ये । करोत्यादेस्तु कर्मप्रत्यये दुहादिवत् गौणं कर्मणां पुष्पादीनामेवोक्तत्वमधिगम्यते शिष्टप्रयोगेषु । यथा—एको वृक्षो पञ्च नौकाः क्रियते इति न्यासकारः । नीवहादेः कर्मप्रत्यये मुख्यकर्मवोक्तं स्यादित्युदाहरति—कृष्णेनेति । अत्र कर्त्तुः क्रियया ईप्सिततमत्वाद् गाव इत्यस्य मुख्यं कर्मत्वम्, अतश्चोक्तता, अतएव—“उक्तानुरूपमेवपुरुषवचनादिकं क्रियापदे” इत्यनेन नीयन्त इति प्रथमपुरुष बहुवचनम् । आदिना-वस्त्रं कदम्बाग्रं ह्रियते, गोप्यो वनंकृष्यन्त इति ।

ननु द्विकर्मक धातूनामुभयोः कर्मणो र्युगपत् प्रयोगे दुहादेर्गौणं कर्मण उक्तत्वं न्यादेस्तु मुख्यस्येति व्यवस्थापितम् । यदि विवक्षावशादेकस्यहि कर्मणः प्रयोगस्तर्हि पुनः का व्यवस्थेति मनसि विचार्य समाधत्ते—गौणं मुख्यं वा तदेवोक्तं स्यादिति । प्रयुक्त

वैष्णवेनान्नं पाचयति । पुनर्गौ तु तत्कर्त्तव्योक्तः, पूर्वपूर्व कर्त्ता त्वनुक्तः ।
 यथा—वैष्णवाचार्यो विष्णुमित्रेण वैष्णवेनान्नं पाचयति । ण्यन्तकर्म-
 भावे सति पूर्वकर्मण्येव प्रत्यये तदेवोक्तं स्यात्, कर्त्तृमात्रं त्वनुक्तमेव ।
 यथा—विष्णुमित्रेण वैष्णवेनान्नं पाचयत इत्यादि ।

अकर्मकादि धातुषु पूर्व कर्त्तुः कर्मत्वमाहुः,—

३२. अकर्मक गतिज्ञान शब्दभोजन वाचिनाम् ।

अणि कर्त्ता कर्म णौ स्यात् कृञ् ह्रज्जादे विभाषया ॥

कर्ममात्रमुक्तं भवति, न तत्र गौणमुख्यविचार आवश्यक इत्यर्थः । तेन दृष्टान्ते दुग्धानीति मुख्यमपि कर्मोक्तम् ।

अण प्रेरणादि ण्यन्तात् कर्त्तृ प्रयोगे साधारणविधानमाह—ण्यन्तादिति । ण्यन्तकर्त्ता प्रयोजकः, हेतुकर्त्ता वा । पूर्वकर्त्ता प्रयोज्य इत्यर्थः । प्रेरणाद्यर्थणीत्युक्त्या तत्करोति तदाचष्टे इत्यादि नामधातुप्रकरणोक्तणेनिरासः । उदाहरणे—वैष्णवोऽन्नं पचतीति वाक्यमासीत् । ततो विष्णुमित्रस्तं वैष्णवं पक्तुं प्रेरयतीत्यर्थेणः प्रयुक्तः । अत्रपचन व्यापारः प्रयोज्यकर्त्तु वैष्णवस्य, पाचनव्यापारः अर्थात् पचनाय प्रेरणव्यापारस्तु प्रयोजक कर्त्तु विष्णुमित्रस्य । ततः प्रयोजक कर्त्तु वाच्ये विहितेन तिप्प्रत्ययेन स एवकर्त्ता उक्तः, पूर्वकर्त्ता वैष्णवस्त्वनुक्तः प्रत्ययेन तस्यानभिधानादिति तत्र तृतीया, कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यय-विधानेन अन्नरूपं कर्म तु सुतरामनुक्तमिति विवेकः ।

पुनरिति—तत् कर्त्ता आधुनिक ण्यन्तकर्त्ता । पूर्व पूर्व कर्त्तेति अणि कर्त्ता, प्राचीन-ण्यन्तकर्त्ता च । अत्र वैष्णवः प्रयोज्यकर्त्ता, विष्णुमित्रः प्रयोजक प्रयोज्यः, वैष्णवाचार्यः प्रयोजक इति विवेच्यम् ।

ण्यन्तात् कर्म प्रत्यये विधानमाचष्टे—ण्यन्तकर्मभाव इति । वक्ष्यमाणाकर्मक-गतिज्ञानादित इतरधातूनामयं विषय इति भावः । कर्त्तृमात्रस्यानुक्तत्वात् प्रयोज्य प्रयोजकयो रभयोरेव कर्त्तोरनुक्तता । तत्र विशेषव्यवस्थामाह—अकर्मकादीति ।

अमृता०—३२. अकर्मकेति । अकर्मकाश्च गति ज्ञानशब्दभोजन वाचिनश्च तथा, तेषां णौ प्रयोगे अणिकर्त्तुः कर्मत्वं स्यात् । डुकृञ् करणे ह्रज् हरणे इत्यादे णौ प्रयोगे अणि कर्त्ता विभाषया कर्म भवति । इह येषां देश कालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तएवाकर्म-कत्वेन ग्राह्या नपुनरविवक्षित कर्मका धातवाः । तेन राजा प्रतिनिधिना शासयतोत्यादौ

बाल०—संज्ञः । संपूर्वस्य जाधातोः प्रयोगे कर्मणि विषये तृतीया वा भवति । अवेक्षते पश्यति जानाति वा । आत्मपदं वक्ष्यते इति संप्रतिभ्यां समुत्कण्ठापूर्वकस्मरणं विनेत्यनेन इति शेषः पक्षी वक्ष्यत इति स्मृत्यर्थदयेशां कर्म वेत्यनेन इति शेषः । संजाना-तीति समुत्कण्ठापूर्वकं स्मरतीत्यर्थः । स्मरणार्थत्वान्नात्मपदं ॥ ३१ ॥

नीखाद्यदि ह्यशब्दाय क्रन्दो भक्षिरहिंसने ।

अयन्तृकवहिश्रैषां णौकर्मत्वं निषिध्यते ॥

अत्र कर्तृप्रत्यये अण्यन्ते—वैष्णवो भवति । ण्यन्ते तु वैष्णवाचार्यो वैष्णवं भावयति । अण्यन्ते—गावो वनं गच्छन्ति । ण्यन्ते तु—कृष्णो गा वनं गमयति । एवं गोपान् गां ज्ञापयति, दर्शयति, उपलम्भयति वा । गोपान् गीतं गापर्यायं । अत्र जल्प विलापावप्युदाहार्यो । एवं श्रवणस्यापि शब्दात्मकत्वात्तदन्तर्भावः । श्रावयति गोपान् गीतम् । गास्तृणं भोजयति; गा जलं पाययतीत्यादि । कथम्—अयाचितारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति ? अजीग्रहत्तं जनको धनुस्तदिति च ? अत्रोपादानार्थस्य ग्रहेः प्राप्यात्मकत्वेन गत्यर्थत्वात् । एवं त्यागोऽपि गत्यात्मक इति । त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैरिति सिध्यति ।

कर्तुं नहि कर्मत्वप्रसङ्गः । अथ प्रयोजकक्रिया साध्यत्वेनैव प्रयोज्यस्य सिद्धेऽपि कर्तृत्वे नियमार्थं वचनमिदम् । तेनाकर्मकगत्यादि—भिन्नार्थानां णौ कर्तृत्वमेव बोध्यम् ।

तत्र केषाञ्चिन्निषेधं वक्ति—नीखादीत्यादिना । गत्यर्थत्वात् नीधातोः, भोजनार्थत्वात् खादेः, अदेः भक्षेश्च, शब्दार्थकत्वात् ह्वयः शब्दायतेः क्रन्देश्च पूर्वेण कर्मत्वे प्राप्ते निषेध एषः । अयन्तृकेति—नविद्यते यन्ता चालको यत्र सोऽयन्तृकः, स चासौ वहिश्रैषेति तथा, श्यामराम समांसः । क्रमेणोदाहरति—वैष्णवाचार्य इत्यादि । दर्शनोपलम्भयो ज्ञानार्थ एवान्तर्भाव इति तच्चोदाहृतम् ।

अण्यन्ते—गोपा गां पश्यन्ति उपलभन्ते, ण्यन्ते दर्शयति उपलम्भयतीति । एवं निरीक्षयति अनुभावयति घ्रापयतीत्यादि । च ज्ञेयम् । शब्दवाचिन उदाहरति—गोपान् गीतमित्यादि । अण्यन्ते—गोपागीतं गायन्ति । अत्रेति—अत्र शब्दार्थे जल्प व्यक्तायां वाचि, विपूर्वलापि रोदने इत्येतौ चोदाहरणीयौ । किञ्च शब्दवाचिनां मध्ये येषां शब्द कर्म त एवात्र ग्रहणीयाः । अन्यथा पूर्वेणैव सिद्धेऽपि जल्प विलाप्योः पृथक् कथनमनुपपन्नं स्यात् तयोरपि शब्दवाचित्वात् । तस्माद् जल्पविलापौ यदा श्रवणगोचरौ न स्यातां तदापि तत्तत्कर्तुः कर्मत्वमिष्टमिति वशिष्टं बोध्यम् । अशब्दकर्मकत्वादिति भाषावृत्तिः । श्रावयतीत्यादौ अण्यन्ते गोपा गीतं शृण्वन्ति, गावस्तृणं भुञ्जन्ते, गावो जलं पिवन्तीति ।

आशङ्कते—कथमिति । अकर्मक गति ज्ञानादिषु ग्रहधातो रगणनात् कथमणि-कर्तुरिह कर्मत्वमिति शङ्का पक्षः । प्रथमः प्रयोगः कुमारसम्भवस्य, द्वितीयस्तु भट्टेः । अद्रि हिमालयः अयाचितारमप्रार्थिनं देवानां देवं महादेवं सुतां स्वकन्यां पार्वतीं ग्राहयितुं

पुन णीं णि कर्त्तुं न कर्मत्वम् । पिता कृष्णेन गा वनं गमयतीत्यादि ।
कृजादेस्तु कारयति स्वभक्तिं भक्तं कृष्णः भक्तेन वा । विकारयति
वैष्णवं कृष्णप्रेमा वैष्णवेन वेत्यपि केचित् । हारयति मुरलीं गोपी
सखीं सख्या वा ।

भार्या रूपेण स्वीकारयितुं न शशाके त्यर्थः । अन्यन्ते—देवदेवोऽद्रिसुतां न जग्राहेति रूपम् ।
एकमण्यन्ते—स (रघुनन्दनः) तद्धनुरग्रहीदिति वाक्यमासीत् । समाधानपक्षमाह—अत्रेति ।
उपादानभेदं ग्रहणं तदेव प्राप्तिः । सा च सत्यात्मिकैव, ततो ग्रहिर्गत्यर्थ एवावसितः ।
प्राप्त्यर्थधातवः प्रायेण गत्यर्था एवेति सूत्रे नीवर्जनादेव ज्ञापितम्, अन्यथा अप्राप्ते
निषेधाप्रसक्तेः । केचित्तु प्रवेशनारोहण-तरण-प्रापणार्था अपि गत्यर्था इत्याहुः । तेन,—
“प्रावेशयन् मन्दिरमध्यमेनम्”, “तामङ्कमारोप्य सुतां प्रतस्थे”, “प्रियामुदन्वन्तमतीत-
रद्धरिः”, “ननु मां प्रापय भर्तु रन्तिकम्” इत्यादिशिष्ट कविप्रयोगाश्च सङ्गच्छन्ते ।

ननु—“सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् द्विजावली
व्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ।” इति माघप्रयोगे सितिम्नेति कथं
कर्मत्वाभावः ? उच्यते—अत्र अपवाद विषयेऽप्युत्सर्ग विधेर्निवेशादित्यपरे । प्राप्युपसर्जना
(प्राप्तिगौणीभूता) गतिः, गत्युपसर्जनां (गतिगौणीभूता) चप्राप्ति भवति लभत्यर्थः ।
तत्राद्ये हि कर्मत्वम्, इहतु न, गत्युपसर्जनप्राप्तेरित्यदोष इति वामनः । तस्माद् गति
प्राधान्येन प्राप्त्यर्थे हि कर्मत्वं नान्यथेति तत्त्वम् । तेन प्राप्युपसर्जनगत्यर्थादिह तु कर्मत्व-
मेव—“धृतं नवातपमुत्सुकता मतो न कमलं कमलम्भयदम्भसि ।” इत्यत्र रविरिति
प्रयोजकोऽध्याहार्यः ।

त्यागोऽपीति—गतिः खलु पूर्वदेश परित्यागपूर्वकोत्तर देशसंयोगात्मिका, अत
स्त्यागश्च सदृशस्वरूपतया गत्यात्म एवेत्यर्थः । त्याजितैरिति—प्रथमतः पादपाः फलं त्यक्त्वा
इति गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः, ततो णौ अणिकर्त्तृणां पादपानां कर्मत्वम्—दन्ती पादपान्
फलं त्याजित इति । पश्चात् ण्यन्त क्तप्रत्ययस्य कर्मणि विधानावश्यकत्वात् तेन प्रत्ययेन
पादपरूपकर्माण्युक्तानि, कर्त्ता चानुक्तः—दन्तिना पादपाः फलं त्याजिता उत्खाता बहुधा
भग्नाश्चेति स्थितिः । ततश्च पादपशब्दादुपलक्षणे तृतीया विवक्षया त्याजिता इत्यादीनां
पदानामपि तद्विशेषणतया तृतीयाहर्त्वात्—फलं त्याजितै रुत्खातै बहुधा भग्नैश्च
पादपरूपलक्षिता दन्तिनो मार्ग इव तस्य (रघोः) मार्गः फलं त्याजितैः (धनमपहारितैः)
उत्खातै (पदच्युतैः) बहुधा भग्नैः (उत्सन्नैर्लाञ्छितैः) च नृपै उपलक्षित आसीदित्य-
न्वयार्थः । एवञ्च—“मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो देवगत्या” इत्यादि सिध्यति ।

किञ्च,—मासमधिशययति रोगिनं भिषक्, गोदोहं स्थापयति कृष्णं नन्द इत्यादौ
वक्ष्यमाणौपाधिक सकर्मकत्वेऽपि स्वाभाविकाकर्मकत्वमादाय अणिकर्त्तुः कर्मत्वमग्रे
साध्यते । तथा च—त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र इति भट्टि प्रयोगः
सङ्गत एव । व्यावृत्तिर्दर्शयति—पुनर्णाविति । सूत्रकारिकाया मणिकर्त्तुरेव कर्मत्वं
व्यवस्थापितम्, अतो णि कर्त्तुं न कर्मत्वमित्याशयः ।

३३. अभिवादि-दृशोरात्मपदे ।

अभिवादयते गर्गं कृष्णं श्रीनन्दः कृष्णेन वा । एवं दर्शयते स्वकार्यं पिता कृष्णं कृष्णेन वा । पचत्यादीनामपि विकल्पं केचिदाहुः । श्रुद्दशो न कर्मत्वमिति कश्चित् ।

कर्मप्रत्यये कर्तृवत् णेः कर्मवोक्तं स्यात् । वैष्णवाचार्येण वैष्णवो भाव्यते । कृष्णेन गावो वनं गम्यन्ते । पुनर्णो—पित्रा कृष्णेन गावो वनं गम्यन्त इत्यादि ।

नीखादचदीनान्तु कर्त्तृप्रत्यये—कृष्णो गोपैर्गाः व्रजं नाययति । एवं खादचदी । तथा आह्वाययति गोपैर्गाः कृष्णः । शब्दं करोति

कृष्णो गा वनं गमयति, तच्च पिता प्रेरयतीत्यर्थे पुनर्णौ प्राग् विहित णेः कर्तुः कृष्णस्य न हि कर्मता किन्तु अनुक्त कर्त्तृत्वमेव । कृञ् ह्रस्वादेविभाषयेति यदुक्तं तदुदाहरति—कारयतीति । अप्यन्ते भक्तो भक्तिं करोतीति । विकारयतीति—विपूर्व करोते रकर्मकत्वान्नित्वं कर्मत्वे प्राप्ते, सकर्मकत्वविवक्षया पुनरप्राप्ते विकल्पयन्ति केचित् । एतदेवस्वमतम् । एवञ्च हरति यदा स्तयादौ वर्त्तते तदा कर्म त्वाप्राप्ते, यदा तु गतौ वाभ्यवहारे (भजने) वा तदा प्राप्ते विभाषा ज्ञेया ।

अमृता०—३३. अभीति । विभाषयेति पूर्वतोऽनुवर्त्तते । आत्मपदे विषये ण्यन्ते अभिपूर्ववादः दृशेश्च प्रयोगे अणि कर्त्ता कर्म वा भवति । अभिवादे श्चुरादिण्यन्तत्वेनाप्राप्ते, दृशेस्तु ज्ञानार्थत्वेन नित्यं प्राप्ते विभाषा । कृष्णो गर्गमभिवादयते, तच्च नन्द प्रेरयतीति कृष्णं कृष्णेन वाभिवादयते । जिद्भ्य उभयपदिभ्यो णे रित्यादिनात्मपदं वक्ष्यते । एवञ्च दृशेरण्यन्ते—कृष्णः स्वकार्यं पश्यति, पिता तं प्रेरयतीति तथा । आत्मपद इतिकिम्—कृष्णेन गर्गमभिवादयति, कृष्णस्वकार्यं दर्शयतीति यथा—तृतीया द्वितीये एव ।

अकर्मकादि धातूनां ण्यन्ते कर्त्तृप्रयोगान् प्रदर्श्य अथ तेषां कर्म प्रयोगे व्यवस्थापयति—कर्मप्रत्यय इति । कर्त्तृवत् कर्त्तरि वाच्ये प्रयोग इवेत्यर्थः । कर्त्तरि यथा णेः कर्त्तवोक्तः स्यान्नतु पूर्वकर्त्ता, कर्मणि च वाच्ये तथा णेः कर्मवोक्तं स्यान्नपूर्वाण्यन्त कर्मेति भावः । अकर्मकाणां पूर्वकर्माभावाद् णेः कर्म वैष्णव एवोक्तः । गत्यादिषु तु पूर्वकर्मणो नोक्तत्वम् । तत एवोदाहरणे गवामेवोक्तता दर्शिता नतु वनस्य पुनर्णविति—पुनर्णो णि कर्त्तुं न कर्मत्वमित्यनुसारेण अणि कर्त्तृणां गवां णौ कर्मत्वमासीत्, कर्मणि वाच्ये ता एवोक्ता इति ।

इदानीं नीखाद्यादीनां यत् कर्मत्वं निषिद्धं तच्चोदाहरति—कृष्ण इत्यादि ।

बाल०—तृला । संपूर्वस्य ज्ञाधातोः प्रयोगे तृलादिकृति तु सति कर्मणि पठ्ययेव वक्तव्या । कर्त्तृकर्मणोः पष्ठी कृद्योगे इत्यनेन पष्ठी सिध्यत्येव किन्तु विशेषविधानात् तृतीयया पक्षे बाधिता स्यात् । अतस्तृतीयावाधनार्थमिदं लक्षणं । संज्ञातेति णकतृलावित्यनेन कर्त्तरि तृल् ॥ ३२ ॥

शब्दायते; अयमकर्मकः शब्दार्थश्च, तस्मात् गौ शब्दाययति वंश्या कृष्णः । अयतेश्च निषेध इत्येके । ह्या शब्दाय कन्दानां न निषेध इति कश्चिन् ।

भक्षेः—भक्षयति नवनीतं कृष्णेन माता । हिंसायान्तु—भक्षयति गरुडं दैत्यान् विष्णुः । भक्षयति यादवानां भोज्यं दैत्यान् कंस इत्यपि । वह्नेः—वाहयति वन्यभोजनं गोपैः कृष्णः । सयन्तृककर्तृत्वे तु—वाहयति शकटं वृषभान् गोपः । कर्मप्रत्यये—कृष्णेन गोपं गावो व्रजं नाययन्त इत्यादि । अत्र च मुख्यत्वाद् गवामेवोक्तत्वम् । उक्ता ण्यन्ताः ।

अण्यन्ते—गोपा गा व्रजं नयन्ति । इह अणि कर्तृणां गोपानां न कर्मता । एवमिति—कृष्णो गोपै फलानि खादयति आदयति वा । भक्षेरिति—भक्ष इचुरादिः । कृष्णो नवनीतं भक्षयति, प्रेरणयन्ते तूदाहृतं मले । हिंसायान्तु भवत्येव कर्म । हिंसा किल जीवोपघातः, जीवपीडनोत्पादनमित्यर्थः मूलोदाहरणे हिंसा सुव्यक्ता । भक्षयति शस्यं वृषभान् गोप इत्यादावपि हिंसावगम्यते । “अतः संज्ञा भवन्त्यते सुख दुःख समन्विता” इति मनुवचनतो वृक्षादीनामपि जीवधर्मश्रवणात् । शस्योपघातद्वारेण तत्स्वाम्युपघातोऽत्र हिंसा” इति वद्विमान मिश्राः ।

वहेरिति—प्राप्त्यर्थस्य गत्यात्मकत्वेन नित्यं कर्मत्वे प्राप्ते प्रतिषेधः । सयन्तृककर्तृत्वे त्विति—यन्तृशब्देन उपदेशे प्राप्तेऽपि भारं वोढुमक्षमानां पशूनां क्रियया वाहयिता चालको वोच्यते । यन्ता चासौ कर्ता चेति यन्तृकर्ता, तेन सहवर्त्तमानः सयन्तृकर्तृकः (वहिः) तस्यभाव स्तत्त्वम् । गोपाः खलूपदेशमात्रे हि वन्यभोजनवहनाय समर्थाः, वृषभास्तु न तथोपदेशमात्रे शकट वाहनाय सभक्षा इति गोप स्तेषां यन्ता, ततो नात्र कर्मत्वनिषेधः । पूर्वत्र त्वयन्तृकर्तृत्वात् गोपानां कर्मत्वनिषेध एव ।

ण्यन्तादपि कर्मप्रत्यये नीवहादे मुख्यकर्मोक्तं भवतीति दृष्टान्तयति—कृष्णेनेति । मुख्यत्वाद् गवामेवोक्तत्वमिति—यतः प्रागुक्तमेव—सचेत् कर्मणि दुह्यादे गौणे ण्यादेस्तु मुख्यक इति ।

कालेति—कालश्च अध्वा च भावश्च देशश्चेति कालाध्वभाव देशाः, तेषां कर्मत्वमुपजायते सर्वे रकर्मकैरपि धातुभिर्योगे सति । कीदृशौ धातुभिः ? अन्तर्भूतं क्रियान्तरं व्याप्तिरूपान्या क्रिया येषां तादृशैरकर्मकैर्योगे इत्यर्थः । तत् परिमाणम् अथ परिमाणमुच्यते, उपचारादिति भावः । व्याप्तिपूर्वकमिति—मासं व्याप्य आस्ते श्रीराधाकुण्डे, एकादशीं व्याप्य उपवसतीत्यर्थः एवञ्च कालसंख्यायामपि कालस्योपचारात् मासत्रयमुत्तानं शेते, वर्षशतं जीवतीत्यादि च प्रयुज्यते । क्रोशत्रयमिति—त्रिकोशपरिमितं स्थलं व्याप्येत्यर्थः । गोदोहमिति—गोदोहशब्दो भावघणन्तः, गोदोहनकालं व्याप्येत्यर्थः । माथुरानिति—मथुरा राजधान्यन्तर्गत देशान् व्याप्येत्यर्थः । अत्र कारिकायां पूर्वाद्धोक्त

किञ्च,—

कालाधवभावदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगैकर्मत्वमुपजायते ॥

अधवशब्देनात्र तत्परिमाणमुच्यते । मासमास्ते, एकादशीमुपवसति; व्याप्तिपूर्वकमिति ज्ञेयम् । एवं क्रोशत्रयं गोवर्द्धनोस्ति, गोदोहं तिष्ठति हरिः, माथुरान् विराजते कृष्णः । कर्म प्रत्यये—मास आस्यते, एकादश्युपोष्यते इत्यादि ।

अत्र णौ कृते पूर्वकर्तुः कर्मत्वमेव मन्यन्ते । मासमासयति वैष्णवं वैष्णवः । कर्मप्रत्यये तु यथेष्टमुक्तत्वं कर्मण एकस्य । मासमास्यते वैष्णवः, मास आस्यते वैष्णवं वा वैष्णवेन ।

गतिज्ञानादीनामपि विकल्प इति केचित् । ततः कृष्णेन गा वनं गम्यते इत्यपि । किञ्च, प्रेरणाद्यसम्भवेऽपि क्वचित्तदुपचर्य णिः क्रियते । यथा—भिक्षा मथुरायां वासयति, दीपो गीतामध्यापयति ।

बहुवचनेनैव कार्ये सिद्धे पुनश्च सर्वैरिति विशेषणोपादानात् सकर्मकधातुयोगेऽपि कालादीनां कर्मता कैश्चिदिष्यते, यथा—रात्रिरोदनः पच्यते, रात्रि रोदनं पच्यत इत्यादि । एतन्मते पर्यायेण कर्माभिधानमिति विष्णुमिश्राः ।

णौकृते पूर्वकर्तुः कर्मत्वमिति—अन्तर्भूतक्रियान्तरसत्त्वात् खलु कालादेः कर्मत्वमुपदिश्यते । अतो व्याप्तिरूप क्रियाया एव कर्म जायते कालादि नैत्वासनादेः, तेषां पुनरकर्मता स्वरूपतो नहि व्याह्र्यते । ततोऽकर्मकगतिज्ञानेत्यादिना अपि कर्तुः कर्मत्व-अवाधितमेवेत्याशयः । कर्मप्रत्यये त्विति—प्यन्तादिति शेषः । प्रथेष्टमुक्तत्वमिति—द्वयोरेव क्रमश उक्तता स्यादित्यर्थः । भावे तु निरपेक्षः प्रयोगः,—वैष्णवं मासमास्यते, मासो आस्यते, मासाच् वास्यते वैष्णवेन, इह पूर्वकर्तुः कर्मत्वं तुल्यरूपत्वञ्च । कालादेरिति किम्—तदितरस्य मा भूत्, राजानं सौजन्यं वर्त्तन इति तु न स्यात्, अपप्रयोगात्, तत्र राज्ञि इत्येयं प्रयोक्तव्यम् ।

कालादिभिर्योगे अकर्मकधातूनां ग्यन्ते कर्म प्रत्यये द्वयोरेव कर्मणोर्विषयोक्तत्वं प्रदर्श्य इदानीं गति ज्ञानाद्यर्थानामपि तत्र कर्मणो स्वतत्वे वैकल्पिकत्वमिष्टं कैश्चिदिति दर्शयति—गतीत्यादिना । अत्र वनस्योक्तता दर्शिता, अपि शब्दात् गावो वनं गम्यन्त इति च बोद्धव्यम् ।

किञ्चेति—प्रेरणादि स्तावत् चेतन व्यापारः, सत्त्वप्राणिषु नैव सम्भवेदित्यत आह—उपचार्येति । दृष्टान्तद्वये वैष्णवमिति पूर्वकर्तुः कर्माध्याहार्यम् ।

विसदृशकार्यञ्चाह—किञ्चेति । तदाचष्टे इत्याद्यर्थे इत्यत्रादि शब्देन आश्चर्यं ज्योतिर्ज्ञानादिषु च तथा समस्तादपीत्यत्र अपि शब्देन असमस्तादर्थ्यात् केवलकृदन्तात् च

किञ्च, तदाचष्टे इत्याद्यर्थे समस्तादपि कृदन्ताणौ कर्तव्ये प्रेरणादि णे
यद् वाक्यं तदेव प्रयुज्यते । तत्र पुरावृत्ते—सीतां हर्त्तुं प्रेरयतीत्यत्र
यथा सीतां हारयतीति वाक्यं प्रयुज्यते, तथा सीताहरणमाचष्टे इत्यत्र
इत्यत्र तु सीतां हारयतीति प्रयोक्तव्यम् । एवं रावणवधम्—रावणं
घातयति; रामागमनम्—राममागमयति ।

कालात्यन्तसंयोगे यथा—आरात्रिविवासमाचष्टे—रात्रिं विवासयति ।
आडित्यभिव्याप्तौ, तस्याप्रयोगश्च, विवासो वासातिक्रमे वर्तते । अन्य-
स्त्वाह—रात्रिमतिक्रामयतीत्यर्थ इति । आदिग्रहणादन्यत्रापि । तत्रा-
ध्वमर्यादायामाश्चर्यत्वे यथा—संध्यायां पुष्करात् प्रस्थितो मथुरायां
सूर्योद्गमनं सम्भावयति—सूर्यमुद्गमयति ।

ज्योतिर्ज्ञानेऽपि—विधुना रोहिणीं योगं जानाति—रोहिण्यां योजयति

णौ कर्तव्ये प्रेरणादि णे वाक्यवद् वाक्यं प्रयुज्यत इत्यग्रे विवरिष्यते । अत्र “कृदन्तोपा-
ख्याने कृल्लुक् प्रकृति प्रत्यापत्तिः, प्रकृति वच्च कारकम्” इति पञ्चनामः । अस्यार्थः—
प्रकृते कृदन्तरूपनाम्नः णिप्रत्ययेनोपाख्याने सति कृतो महाहरः । प्रकृते धर्तुः प्रत्यावृत्ति
यथापूर्वमवस्थितिः, कृल्लुकि निमित्तापाया नैमित्तिक षष्ठीविभक्तेरपि अपगमात् पुनः
कर्मकारकं प्रकृतवत् प्रवृत्तम् । ततः पूर्वप्रकृतेरेवोत्तरे कृतोऽपि विशिष्टार्थणिः प्रेरणाद्यर्थ
ण्यन्तात् न किमपि रूपवैशिष्ट्यं भजतीति संक्षेपः ।

कालात्यन्तसंयोग इति—कालस्य अत्यन्तसंयोगः अविच्छेदसंयोगः तस्मिन् सति
कृदन्तनाम्न ऊत्तरे णौ कृतेऽपि प्रेरण ण्यन्तवदेव प्रयोग उदाह्रियते—आरात्रि-
विवासमिति । वासातिक्रमो वासाभावः । रात्रेर्विवासः रात्रि विवासः, तत्कालं व्याप्येति
अव्ययीभावः—आरात्रिविवासम् तत् । आदिपदं विवृणोति—अध्वमर्यादायामिति ।
अध्वनः पथः मर्यादा सीमा, तत्र विषये आश्चर्यत्वे गम्यमाने समस्तादपि कृदन्तात् णौ
कृते सति प्रेरणण्यन्तवदेव वाक्यं प्रयुज्यते । तदुदाहरति—संध्यायामिति । पुष्कराद्
मथुरा पर्यन्तोऽष्ट्वा बहुदिनगम्यः, तावन्तमध्वानमेकयैव रात्र्या गच्छति कश्चिदित्या-
श्चर्यत्वम् ।

ज्योतिर्ज्ञानेऽपीति—ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां ज्ञानम्, तत्र समस्तात् कृदन्ताणौ
सति प्रेरणण्यन्तवदेव वाक्यं प्रयुज्यते । धर्मसूत्रमिति—धर्मस्य सूत्रं संक्षेपग्रन्थमिति
धर्मसूत्रम्, तत्करोतीति वाक्ये कृति क्रियायाः कर्म सूत्रमासीत् । यदा तु कृदन्ताणौ जाते
धर्म सूत्रयतीत्यत्र सूत्र क्रिया प्रयुक्ता तदा अन्तर्भूतण्यर्थत्वेन सूत्रक्रियायाः साध्यत्वाद-
धर्मस्य कर्मत्वमित्यर्थः । अन्यथा धर्मसूत्रयतीत्यपप्रयोगेः स्यात् । सूत्रेण धर्मं निरूपय-
तीत्यर्थः । समस्तादपीत्यत्र अपि शब्द वलात् केवल कृदन्ताच्च णौ प्रयोगान् दर्शयति—
कर्त्तारमाचष्टे इति । कृजः तृल् कर्त्ता, पचः घण् पाकः, ताभ्यां णिः कृतः ।

विधुम् । धर्मं सूत्रं करोति धर्मं सूत्रयतीति तु सूत्रक्रिया साध्यत्वाद् धर्मस्य कर्मत्वमिति । केवलकृदन्तादपि—कर्त्तरिमाचष्टे कारयति; पाकं करोति पाचयति, वादितवन्तं प्रयोजितवान्—अवीवदद् वीणां परिवादकेन इत्यादौ ।

३४. संज्ञः कर्मणि तृतीया वा ।

कृष्णेन संजानीते कृष्णं संजानीते, अवेक्षत इत्यर्थः । आत्मपदं वक्ष्यते । स्मरणार्थे तु षष्ठी वक्ष्यते, कृष्णस्य संजानीति ।

अवीवदति—अप्यन्तावस्थातो रूपान्तरक्रमो दृश्यते । यथा,—वीणा (रागादिकं) वदति, परिवादक स्तां वदितुं प्रेरयतीत्यर्थे णौ—परिवादको वीणां वादयति । ततः सङ्गीताचार्यः तं परिवादकं वीणां वादयितुं प्रेरितित्यर्थे पुनर्णौ भूतेशे—सङ्गीताचार्यः परिवादकं वीणामवीवददित्येवं रूपम् । अथ प्यन्त क्तवतु प्रत्ययादपि णौ कृते च तथैव रूपं प्रपद्यते यथा—वीणा (रागादिकं) वदति, परिवादक स्तां वदितुं प्रेरितवानिति णौ परिवादको वीणां वादितवान् । पुनर्णौ—वादितवन्तं परिवादकं सङ्गीताचार्यः प्रयोजितवानित्यर्थे—परिवादकेन वीणामवीवददित्येव रूपं प्रयोज्यम् । साधनन्तु “णे णौ हरे न दशावतारादर्शनत्वं मन्तव्य मित्युक्तदिशा विधेयम् ।

अमृता०—३४. संज्ञ इति । सपूर्वस्य ज्ञाधातोः प्रयोगे कर्मणि तृतीया वा स्यात् । कर्मणि नित्यं द्वितीयायां प्राप्तायां विभाषया तृतीया विहितानेन । आत्मपदं वक्ष्यत इति—संप्रतिभ्यां समुत्कण्ठापूर्वकस्मरणं विनेति । स्मरणार्थे (समुत्कण्ठापूर्वक स्मरणे) तु “स्मृत्यर्थदयेशां कर्म वेत्यनेन” षष्ठी द्वितीया च नत्वात्मपदम् । तत्रकर्म प्राप्तिपक्षे पुनस्तृतीया च भवति—“आध्याने पित्रा पितरं वा संजानातीति” मनोरमानुसारिणी तत्त्वबोधिनी । संज्ञ इति किम्—कृष्णं जानाति भक्त इति नित्यमेव कर्मता, द्वितीया चात्र ।

बाल०—परि । वीप्सा । युगपत् सजातीयानां व्याप्तिस्तस्यां गम्यमानायां परिमाणवाचकादुत्तरे कर्मणि विषये तृतीया वा स्यात् इति केचित् । शतमिति । शतशब्दोऽत्र परिमाणवाची वीप्सार्थे द्विरुक्तिः ॥ ३३ ॥

बाल०—मन्य । मन्यतेदिवादिगणि मनधातोः प्रयोगे अनादरार्थात् कर्मोपमानादुत्तरे चतुर्थी वा स्यात् । पक्षे द्वितीयैव कर्म तुल्याधिकरणस्यापि कर्मत्वं तदपि क्रियासाध्यतीत्युक्तेः । ननु उपमानोपमेययोः कथं तुल्याधिकरणत्वमिति चेत् तद्वैवाच्यं । यद्यपि उपमानोपमेययोस्तुल्याधिकरणत्वं न स्यात् तथापि यथा कथञ्चित् साधर्म्यमुपमा इत्युक्तवित्या तयोर्धर्मस्य तुल्याधिकरणत्वं अतो धर्मधर्मिणोरभेदेन धर्मेण धर्मिणमाक्षिप्य तुल्याधिकरणत्वं विवक्षणीयमिति । कर्मेति उपमीयते येन तदुपमानं । कर्मण उपमानं कर्मोपमानं तस्मात् ।

नतु । अनादरार्थात् कर्मोपमानात् काकादेरुत्तरे चतुर्थी न स्यात् । ना वैष्णवमिति

तृणं यथा मन्ये तथा त्वां न मन्ये इत्यर्थः । अत्र तृणशब्दस्यानादरार्थता कर्मोपमानता च । मनोतेरिति । मनु बोधने इत्यस्य तनादिकस्य प्रयोगे चतुर्थी न स्यात् । मन्यतेरिति निर्देशादिति शेषः । ननु सूत्रे कर्मोपमानादित्येवोक्तं तर्हि कथमुदाहरणे तृणाय मन्ये इत्युच्यते इति चेत्तत्राह उपमानादिति निरुद्धत्वं एवेति उपमेयस्येति शेषः । स्यादिति चतुर्थीति शेषः । नञ्प्रयुज्यते इति नञ्प्रयोगं विना उपमानान्निरुद्धत्वं न स्पष्टं भवतीति । भाष्येति । भाष्यवार्त्तिकचन्द्राणां मतमिति विग्रहः । तेनेति तेन हेतुनेत्यर्थः । तत् साम्य इति तस्य उपमानस्य साम्ये । तृणायेति तृणमिवेत्यर्थः । साधव इति शुद्धा इत्यर्थः । प्रत्युदाहरन्ति चेति उपमानान्निरुद्धत्वं एव तेन नेह इत्युक्त्वा प्रत्युदाहरन्ति सुवर्णमित्यादि । तृणमिति तृणमिवेत्यर्थः । अतो न चतुर्थी । तृणायेति । रघुनन्दनोऽपि रक्षो राक्षसं तृणाय मत्वा वाणेन प्रधनात् युद्धात् निरास्थत् दूरीकृतवान् इति तु भट्टिरिति तस्मात् भट्टिप्रयोगे उपमानान्निरुद्धत्वं न व्यक्तं ।

मन्य । अप्राणिषु सत्सु अनादरे मन्यकर्मणि विषये उपमाने चतुर्थी स्यादिति । मन्येति मन्यतेरेकदेशनिर्देशः । इत्येवेत्येवकारेण उपमानान्निरुद्धत्वं एव स्यादिति न तन्मतमिति सूचितं । आपिशलिः पण्डितविशेषः तस्येदमापिशलं । जयादित्यादयस्त्विति आदिपदेन क्रमदीश्वरादयोऽपि उपमानादिति चेति उपमानान्निरुद्धत्वं इति नाद्रियन्त एवेत्येवकारः उपमानादिति च नाद्रियन्त इति च शब्दस्यार्थः । प्रत्युदाहरन्ति चेति अनादर इति किमित्युक्त्वा प्रत्युदाहरन्तीत्यर्थः । अश्मानमिति अश्मानं प्रस्तरविशेषं शिलेति प्रसिद्धं । दृशदं प्रस्तरं मन्ये उदुखलं काष्ठविशेषं काष्ठं मन्ये । यस्य माता न पश्यति न द्रष्टुं प्रभवति तं अन्धायाः सुतं मन्ये इति । यदि तैरुपमानादित्यादृतं स्यात् तदा तन्मतेऽत्रोपमानत्वेनोपमानान्निरुद्धत्वाभावात् अनादराभावाच्च व्यङ्ग्यं विकलमेव प्रत्युदाहरणं स्यादिति । स्वरूपमाख्यानं खल्वेतदित्यनेन अनादराऽभावः सूचितः । जयादित्यादीनां प्रत्युदाहरणान्तरमाह काकादि निषेधः किमिति न त्वा काकं मन्ये इत्यादिषु अनादरो विद्यत एव । नाव्यमिति नाव उपयुक्तं नीरं यावत् । नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्य इत्यमरः । यद्यप्येवं तथाप्यस्माभिर्भाष्यादिमतमेवावलम्बनीयमिति पुनस्तदेव द्रढयति मिश्रास्त्विति । मिश्रा वद्धमानमिश्राः । आदरे बहुवचनं । भाष्यादिवदेत्यनेन उपमानान्निरुद्ध एव स्यादिति मिश्रमतमित्यायातं । ननु तर्हि कथं भट्टौ तृणाय मत्वेति । अश्मानं दृशदं मन्य इत्यादिकं । न त्वा काकं मन्य इत्यादिकञ्च सिद्ध्यतीति चेत्तत्राह तत इति । ततो । भाष्यादिवच्चतुर्थीविधानाद्धेतोः नञ् प्रयुज्यत इति यदुक्तं तन्न नियतं किन्तु उपमानान्निरुद्धत्वस्य स्पष्टार्थं तदुक्तमिति ज्ञेयं । तृणायेत्यत्र उपमानान्निरुद्धत्वं चतुर्थीविधानात् चतुर्थ्यैव निरुद्धत्वं द्योत्यते अत आह तृणादपि निरुद्धमित्यर्थ इति । यथा दृशदन्तरकाष्ठमिति यथा काष्ठान्तरं तथैवेत्यर्थः । अन्धायाः सुतमिति यथा अन्यस्या अन्धायाः सुतं सादृश्यप्रतिपादतया सूक्ष्मरूपेणास्तीति ज्ञेयं । न काकमिति कमप्यनादृत्य कोऽपि कथयति ततोऽपि काकादपि नान्नमिति न काकमिति वत् । ततोऽपि अन्नादपि । निगरितुमिति

३५. तृलादि कृति तु षष्ठ्येव वाच्या ।

कृष्णस्य संज्ञाता ।

अमृता०—३५. तृलादीति । संपूर्वस्य जानातेः तृलादि कृत्प्रयोगेतु कर्मणि षष्ठ्येव वक्तव्या । “कर्तृ कर्मणोः षष्ठी कृद्योग” इति वक्ष्यमाणस्य ह्याभाप एषः । धातु विशेष योगे कर्मणि तृतीयाविधानस्य विशेषविधित्वात् कृद्योगे षष्ठीविधायकः सामान्यविधि स्तेन बाध्यते, अतस्तद् बाधनिरासार्थं वचनमिदं ज्ञेयमिति न तृतीया ।

निगरणं गलाधः करणं । सुशकत्वात् सुशक्यत्वात् । न नावमिति । कामपि स्त्रियं प्रति कोऽपि कथयति ततोऽपि नावोऽपि । न शुक्रमिति न काकमिति वत् एवं न शृगालमिति च एते काकादयः ॥ ३४ ॥

बाल०—अध्व । पादविहरणादिरूपा शरीरक्रियात्र चेष्टा तस्यां गम्यमानायां अध्ववर्जिते गत्यर्थस्य कर्मणि चतुर्थी वा स्यात् । व्रजतीति व्रजगतौ भ्वादिः अध्वनः वर्जितमिति विग्रहः । अत्रेति एके जयादित्यादयः । कर्म पक्षे षष्ठी न भवतीति तेषां मतं । तद्यपि सामान्येन कृति षष्ठी न स्यादित्युक्तं तथापि कर्तृ कृतीति विशेषो ज्ञातव्यः ।

अतो भावकृति व्रजस्य गमनमिति भवति व्रजं गमनमिति प्रयोगन्तु कुत्रापि न दृश्यते इति अतः कर्तृ कृति न षष्ठीति क्रमदीश्वरः । षष्ठी चेति । चन्द्र गोमी पण्डित-विशेषः । तन्मते व्रजं गन्ता व्रजस्य गन्तेति । षष्ठ्येवेति इति भागवृत्तिस्तन्मते नित्यमेव षष्ठी भवतीत्यर्थः । कृति षष्ठीवेति भागवृत्तिरिति क्रमदीश्वरेणोक्तं । ग्रामस्य गन्ता ग्रामाय गन्ता वनस्य गमनं वनाय गमनमिति उदाहृतञ्च । ग्रन्थकारेण षष्ठ्येवेति भागवृत्तिरिति उक्तं । व्रजस्य गन्तेत्युदाहृतञ्च । तस्मादत्र एकतरस्य भ्रमो विवेचनीयः । वास्तव विचारेण ग्रन्थकारयोर्मध्ये एकस्यापि न भ्रमः किन्तु क्रमदीश्वरग्रन्थस्य जल-निमग्नत्वेन लिपिकारैर् न वोद्धुं शक्यमिति । अत्र भाषावृत्तिरिति क्रमदीश्वरेणोक्तं इत्येव शुद्धं ।

अध्वेति अर्थपर इति अध्वपर्यायग्राहक इत्यर्थः । स चेति । स च अध्वशब्दोऽध्वान्तरोपेक्षारहित इति गृह्यत इति शेषः । स चाध्वशब्दः अध्वान्तरापेक्षारहितश्चेत्तदा चतुर्थी न भवति अपेक्षायान्तु भवत्येव । तद्वर्जिते । आक्रम्येति अध्वानं पन्थानञ्चेति शेषः । यातीति व्रजादिकमिति शेषः । अतोऽत्राध्वनो न गम्यतेति । इहैव प्रतिषेध इति अध्वान्तरापेक्षारहितत्वात् । इह तु स्यादिति अध्वान्तरसापेक्षत्वात् । उत्पथेन कुत्सिताध्वना । पथे इति पथिन् शब्दात् चतुर्थी डे । अत्र व्रजादिवत् पन्था एव गम्यः अतोऽध्वान्तरापेक्षा अतश्चतुर्थीति । मनसेति । गच्छतीति प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रेरसीमिति नात्र गर्भिर्गत्यर्थः । किन्तु धातूनामनेकार्थत्वात् उपभोगार्थः । गौणगत्यर्थस्याग्रहणात् कुञ्जं प्रविशति गोवर्द्धन-शिखरमारोहतीत्यादौ च न चतुर्थीत्येके । अथेति । कृत्प्रयोगो इति कृदन्तप्रयोगा इति कृदन्तप्रयोगा इत्यर्थः कृतां प्रयोगा इति विग्रहः । ते च क्रियाया अन्तरं भिन्नं क्रियान्तरं क्रियान्तरस्य आकाङ्क्षा यासु ताः क्रियान्तराकाङ्क्षाः क्रिया यत्र क्रियान्तराकाङ्क्षाः क्रिया भवन्ति तत्रस्थले ते च प्रसिद्धाः कृत्प्रत्यया स्युरिति कृत्प्रयोगाः साकाङ्क्षा ज्ञेयाः ।

३६. परिमाणाद्वीप्सायां कर्मणि तृतीया वेति केचित् ।

शतं शतं वत्सान् पाययति हरिः, शतेन शतेन वत्सानिति वा ।

अमृता०—३३. परिमाणादिति । युगपत् स्वजातीयानां वस्तूनां व्याप्तिर्वीप्सा, तस्यां गम्य मानायां परिमाणवाचिन उत्तरे कर्मणि तृतीया वा स्यादिति केचिदाहुः । शतं शतमिति वीप्सायां द्विरुक्तिर्वक्ष्यते समासप्रकरणे ।

आख्यातप्रयोगास्तु निराकाङ्क्षा भवन्ति स्वभावादिति शेषः । आकाङ्क्षा प्रतीति-पर्यवसानविरहः । यद्वातोत्तरे कृत्प्रत्ययाः कर्तुं योग्यस्तद्वात्वर्थः यदि स्ववाक्यसमाप्तये धात्वन्तरार्थं मुख्यतयाऽपेक्षते तदा तद्वात्वर्थरूपा क्रियान्तराकाङ्क्षा ज्ञेया इति भावः । अतो हेतोः कर्तृत्वादिसाधनत्वे तुल्ये इति आख्यातकृतोरिति शेषः । कर्तृत्वादीत्यत्र स्वरूपमात्रे त्वप्रत्ययः । ततश्च कर्तृत्वादिरूपं कर्त्रादिरूपमिति । कर्तृत्वादिरूपं साधनं करणं ययोस्तयोर्भावस्तत्त्वं । आख्यातकृतोः कर्तृत्वादि साधनत्वे तुल्ये विद्यमानत्वेऽपि क्रियाप्रधानमाख्यातं साधनप्रधानं कृदिति प्राचीनैरुक्तमित्यर्थः । क्रिया प्रधानं निराकाङ्क्षा यत्र तत् अत्र निराकाङ्क्षत्वेन प्रधानं साधनं करणं प्रधानं विशेष्यं यत्र तत् अत्र विशेष्यत्वेन प्रधानं । तस्मात् कृतिक्रिया न प्रधानमित्यर्थः । कृच्छब्दस्य ब्रह्मत्वे युक्ति-श्रित्या धातुं सर्वनित्यादौ तद्धर्मा कृत्प्रशस्यते इति ग्रन्थकारवचने पुंस्त्वमेव सिद्धयतीति । किन्तु स्थानद्वयोक्तस्य प्रधानशब्दस्य विशेष्यत्वे व्याख्याने सति ब्रह्मवचनं सौष्ठवं भवतीति ज्ञेयं ॥ ३५ ॥

बाल०—कर्तृ । कर्ता च कर्म च कर्तृकर्मणी तयोः कृत्योगे षष्ठी स्यात् ।

अत्रेतिति उद्देश्यानि मृग्याणि अतस्तानि लेख्यानीति भावः । तत्र कानिचित् सूत्राणि कृत्सूत्रारीणि कानिचित् कृत्सूत्ररूपीणीति ज्ञेयं । सोपाधित्वान्नना रोहति परः पूर्वमिति व्यभिचरति । भावे क्तिरिति भावे क्तिः स्यात् क इत् । सूत्रमिदं कृत्सूत्रानुसारि क्तिर्लक्ष्म्यां भाव इति कृत्सूत्रं । कृष्णस्येति कर्त्तरि षष्ठी । अत्रेति गम्यं ज्ञेयं । एवं सर्वत्रैव बोद्धव्यं । कर्त्तरीति कर्त्तरि वाच्ये तृल् स्यात् ल् इत् एनदपि कृत्सूत्रानुसारि । णकृतृत्वाविति कृत्सूत्रं लीलाया इति कर्मणि षष्ठी । व्यभिचरति चेति शिष्टप्रयोगदर्शनात् षष्ठीति शेषः । धायैरिति दुधाञ् । दधाति ददातिभ्यां णश्चेत्यनेन कर्त्तरि णः युक् । पाणिनिसूत्रे चेति षष्ठी व्यभिचरतीति शेषः । अहमिति अहंपूजायां । पचादित्वात् कर्त्तर्यत् । द्विकर्मकत्व इति द्विकर्मकत्वं धातोरेव भवति । किन्तु तदुपचारादत्र कृत्प्रत्ययान्तस्य द्विकर्मकत्वे सतीत्यर्थः । अथवा द्विकर्मकत्व इति धातोरिति शेषः । द्विकर्मकधातोः प्रयोग इत्यर्थः । दोग्धेति दुह प्रपूरणे तृल् गोविन्दः । दादेस्तु धातोर्घः इति हस्य घः हरिघोषात्तथो धोधावर्ज इत्यनेन तस्य घः घस्य गः । तस्मादस्माकं मते कर्मद्वये एव षष्ठीत । प्रधान एवेति केचिदिति तन्मते दोग्धा दुग्धस्य गा इति भवति । दुहादेस्त्विति । दुदादेः प्रयोगे गोणे कर्मणि यत् षष्ठी भवति । इति युक्तं उचितमित्यर्थः । तस्मात् प्रधान एवेति यदुक्तं तदनुचितमिति भावः । कृतमिति । इत्यर्थे तद्धित इणिरिति स पूर्वपदान्चेत्यनेनेति शेषः ।

३७. मन्यतेरनादरात् कर्मोपमानच्चतुर्थी वा नतु काकादेः ।

नावैष्णवं त्वा तृणाय मन्ये तृणं वा, ततोऽपि निकृष्टत्वादिति । मनोते न स्यात्—न त्वा तृणं मन्वेऽहम् । उपमानान्निकृष्टत्व एव स्यादिति नञ् प्रपुज्यते ! एतच्च भाष्यवार्तिकचान्द्रमतम् । तेन तत्साम्येतु—हरिमप्यमंसत तृणाय इति, तृणाय मन्ये जगतां प्रभुत्वमित्यादयो न साधव इति वर्द्धमान मिश्राः । प्रत्युदाहरन्ति च—सुवर्णं तृणं मन्ये इति ।

अमृता०—३७. मन्यतेरिति । मन्यते यदनादरार्थकं कर्मण उपमानं तस्मात् चतुर्थी वा स्यात्, पक्षे द्वितीया । उपमीयते तुलनाक्रियते येन तदुपमानम्, यत्तूपमीयते तदुपमेयम् । यद्यपि उपमानोपमेयमो स्तुल्याधिकरणता नह्यनुशासन लभ्या तथापि—“यथा कथञ्चित्-साधर्म्यं मुपममिति” वचनात्तयोर्धर्मयो यावत्यंशे साधर्म्यमुपलभ्यते तावत्यंशे हि तुल्याधिकरणत्वमादाय धर्मधर्मिणोरभेदोपचारेण तद्धर्मिणोऽपि तुल्याधिकरणत्वं विवक्षत इति बोध्यम् । ततश्च कर्म तुल्याधिकरणस्यापि कर्मत्वमिति वचनात् पक्षे द्वितीयैव । अनादरार्थं कर्मोपमाणात् काकादेस्तु चतुर्थी न भवति किन्तु द्वितीयैव ।

नावैष्णवमिति—अव त्वा इति कर्म (उपमेयश्च) तृणमिति तत् कर्मण उपमान-मनादरार्थकश्च । सूत्रे मन्यतेरिति विकरणयुक्त निर्देशेन दिवादि मनुधातु ज्ञापनादेव तदितरनिरासः कृतः । तच्च पुनः स्पष्टार्थमुद्दिशति—मनोते न स्यादिति ।

ननु सूत्रे कर्मोपमानादित्यवोक्तम्, दृष्टान्ते तु कथं—तृणं न मन्ये इति नञ् प्रयोग

भाव इति प्रथमं कर्मणोऽविवक्षितत्वादिति शेषः । सृष्टेरिति पश्चात् प्रयुक्तायाः सृष्टे-रित्यर्थः । कर्तुरीप्सिततमत्वादित्यन्य इत्यनेन सृष्टेरीप्सिततमरूपकर्मत्वं सूचितं । कर्मण इति सृष्टिरूपस्य कर्मणः कर्तरि तद्धितात् कृतोभावे विहितत्वाच्चानुक्तश्च । कर्तरि विहितेन तद्धितेन कर्तुरेवोक्तत्वं भवति नतु कर्मणः इत्यभिप्रायः । तद्धितत्वादिति पाठेतु स्वरूपमात्रे त्वप्रत्ययः । ननु सृष्टेः कर्मत्वं कृतिक्रियायाः साध्यत्वादित्यनेन कृतिक्रियायाः सृष्ट्या सह सम्बन्धस्य सूचितत्वादत्र कृद्योगोऽपि घटत इति कथं नोच्यते इति चेत्तत्राह प्रत्ययार्थेति इनेः अर्थे वाच्ये कर्तरि गुणीभूतायाः क्रियायाः कृत्यादिरूपायाः सम्बन्धस्य योगस्य कर्मणा सहेति शेषः । सर्वत्राधिकत्वादेव न कृद्योग इति शेषः । सर्वत्रेति कृतपूर्वी सृष्टिमित्यत्र भुक्तपूर्वी दधीनि पीतपूर्वी दुग्धमित्यादौ चेत्यर्थः । आधिकत्वादिति अर्थ-लब्धत्वादित्यर्थः । सम्बन्धस्यार्थिकत्वमेवास्ति नतु शाब्दिकत्वमतो न कृद्योग इत्यभिप्रायः । गुणीभाव्येति अगुणं गुणं भावयित्वेत्यर्थः । गुणशब्दोऽत्र गौणार्थः । लीलाया इति । लीलाया कर्ता कृष्ण इत्यत्र यथा लीलायाः पश्चाद्योगः तथात्रापि सृष्टिमित्यस्य पश्चाद्योग इति अथवा लीलायाः कर्ता कृष्ण इतिवदस्य इतिप्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनः सृष्टिरूपस्य कर्मणः कृता सहायोग इत्यपि ॥ ३६ ॥

तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि ।

वाणेन रक्षः प्रधानान्निरास्थत् ॥ इति भट्टिः ।

“मन्यकर्मण्यनादरे उपमाने विभाषाऽप्राणिषु” इत्येवापिशलरूपश्च । जयादित्यादयस्तूपमानादिति च नाद्रियन्ते । प्रत्युदाहरन्ति च,—

अश्मानं दृशदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥ इति ॥

स्वरूपाख्यानं खल्वेतत् ।

काकादि निषेधः किम्—नत्वा काकं मन्ये, नत्वान्नं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्धम्, नत्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् ।

मिश्रास्तु भाष्यादि वदेव कर्मोपमानाच्चतुर्थी विदधति । ततोऽर्थान्तरं कार्यम् । यथा—तृणायेति तृणादतिनिकृष्टमित्यर्थः । दृशदमिति यथा

इति चेत्तत्राह—उपमानान्निकृष्टत्व एवेति । चतुर्थीति शेषः । तच्च भाष्यवार्तिक चान्द्र-सम्मत्तं नतु स्वकल्पितमित्याह—एतच्चेति । तेन तस्योमानस्य साम्ये तु चतुर्थी न युक्ता भवतीत्याहुर्वर्द्धमानमिश्राः । गौरवे बहुत्वम् । अत्र नञ् प्रयोगाभावादुपमानतो निकृष्टता व्यक्तं न प्रतीयत इत्यसाधुप्रयोगतया सिद्धान्तितम् । अर्थान्तरेण त्वग्रे समाधीयचेऽत्र ग्रन्थकृता । सुवर्णं तृणं मन्ये इति तृणमिवेत्यर्थः । उपमेयस्य सूवर्णस्य तृणरूपोपमाना-न्निकृष्टता नावगम्यते किन्तु समतैव, ततो न चतुर्थीति बीजम् ।

एवञ्च सति—दृणाय मत्ता रघुनन्दनोऽपीत्यादि भट्टि प्रयोगश्चासाधुरित्यवसीयते, तत्रापि नञ् प्रयोगाभावेनोपमानान्निकृष्टत्वानधिगमात् । किन्तु भट्टिप्रयोगाणां प्रमाण शिरोमणितया सर्वोद्विगतात्वाद् ग्रन्थकृत् तत्प्रयोगस्य निर्दोषतामापादयति मतान्तरोत्थापनेन—मन्यकर्मण्यनादरे इत्यादिभिः । अपिशलिः प्राचीनपण्डितः, तस्येदम् आपिशलम् । तत्र तु एव शब्देन—उपमानान्निकृष्टताया अनुक्ति रिति बोधयति । जयादित्यः काशिकाकृत, आदिना क्रमदीश्वरादयश्च उपमानादिति चकारात् निकृष्टत्वमित्यपि नाद्रियन्ते, पाणिनीय-सूत्रे उपमानशब्दविरहात् । अतस्तत्तन्मते भट्टि प्रयोगोऽविरुद्ध इत्यवसितम् ।

प्रत्युदाहरन्तीति—अनादरे किम् ? इत्युक्त्या व्यतिरेकमुखेन पदयेऽस्मिन् प्रत्युदा-हरणानि दर्शयन्तीत्यर्थः । अश्मानं प्रस्तरम् । दृशदं द्रव्यनिष्पेपण शीलापट्टम् । उलूखलं काष्ठनिर्मितं धानादिघातन यन्त्रम् । नतु काकादे रिति प्रतिषेधमुदाहरति—नत्वा काक-मित्यादि । नाव्यनौतार्थं जलम् । सर्वत्रानादरसत्त्वेऽपि न चतुर्थी । सर्वाण्येतत्प्रतिषेधोदा-हरणानि काशिकात उद्धतानि ।

एवंस्थितेऽपि महाभाष्यमतमेव प्रामाण्यतमत्वेन सर्वादरणीयम्, तदनुसारितया

बाल०—क्रिया । क्रियाविशेषणस्य पठ्ठी न स्यात् । क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वमुक्तं अतः पठ्ठी स्यात् तन्निषेधार्थं वचनं ।

दृशदन्तरं तथैवेत्यर्थः । तथानकाकं मन्ये ततोऽप्यतिकदर्यत्वात् । नान्नं ततोऽपि निगरितुं सुशकत्वात् । ननावं ततोऽपि बहुपुरुष सङ्गिनीत्वात् । नशुकं शिक्षित कथनेऽप्यशक्तेः । नशृगालं ततोऽपि भीतत्वादिति । काकान्ननौ शुक शृगाला एते तु प्राणिसंज्ञाः प्राचीनानाम् ।

३८. अधवर्जिते गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वा चेष्टायाम् ।

व्रजं व्रजाय वा व्रजति कृष्णः ।

अत्र कृति षष्ठी च न स्यादित्येके । व्रजं गन्ता व्रजाय गन्ता । षष्ठी चेति चन्द्रगोमी । षष्ठ्येवेति भागवृत्तिः । व्रजस्य गन्ता । अधवशब्दोऽत्रार्थपरः, स चाध्वान्तरापेक्षारहितः । तद्वर्जितेति किम्—अध्वानं गच्छति पन्थानं वा, आक्रम्य यातीत्यर्थः । इहैव प्रतिषेधः, इह तु

वर्द्धमानमिश्रमतश्च नोपेक्ष्यमिति पुन स्तत्तद्विरुद्धायमानप्रयोगाणामर्थान्तरापादनेन सङ्गतिमुपपादयति—यथेत्यादिना । तस्मात् हरिमप्यमंसत तृणाय, तृणाय मन्ये जगतां-प्रभुत्वम्, तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽरोति सर्वत्र नञ्प्रयोगाभावेऽपि तृणादिति निकृष्टार्थता-मभिप्रेत्य हि तत्तत्स्थलेषु चतुर्थी प्रयुक्ता कविभिरिति विवेको हि सामञ्चसपन्था इति । यथा दृशदन्तरमित्यादि प्रत्युदाहरणेपूपमानान्निकृष्टत्वं न विवक्षितं, नवानादरविवक्षा, किन्तु स्वरूपाख्यानात् यथाप्राप्त द्वितीयैव ।

अमृता०—३८. अध्वेति । चेष्टाइन्द्रियव्यापारः तस्यां गम्यमानायां गत्यर्थधातूनां कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्, अध्ववाचिनि शब्दे कर्मणि तु द्वितीयैव स्यान्नतु चतुर्थी । परिस्पन्दनात्मिका चेष्टात्र गत्यर्थक्रियाणां विशेषणीभूततया पादविक्षेपरूपा खलु मन्तव्या नतु सामान्यगतिः । तदेवं मतभेदे शिष्ट प्रयोगएव प्रमाणम् । कृद्योगे चतुर्थी तु न दृश्यते शिष्ट प्रयोगेष्वित्यलमिति चर्चया ।

अध्वशब्दोऽत्र अर्थपरः पर्यायग्राहक इत्यर्थः । अध्वान्तरापेक्षायान्तु ननिषेधः । एवं मार्गं गच्छतीत्यादौ च न स्यात् । मनसा कृष्णं गच्छतीत्यत्र मनः शब्दसन्निध्येन गमेःप्राप्त्यर्थो बोध्यते, वहिरिन्द्रियव्यापारात्मक चेष्टा विरहेण नासौ पादविहरणरूपार्थ इति न चतुर्थी ।

अथेति—अनन्तरं कृत्प्रत्यानां योगे कर्तृकर्मकारकयो रनुक्तयो र्यथा क्रमं तृतीया-द्वितीये वाधित्वा षष्ठीं विधातुं कृत्प्रसङ्गमवतार्य तत् प्रयोग स्थलमवधारयति—तेचेत्यादिना । अन्या क्रिया क्रियान्तरम्, क्रियान्तरस्य आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहो यत्र ताः क्रियान्तराकाङ्क्षाः क्रिया, क्रियान्तरापेक्षिण इति यावत्, विद्यन्त इति शेषः ।

कर्त्तरीति । कर्त्तरि वाच्ये णकः स्यात् ण इत् सूत्रमिदं कृत्सूत्रानुसारि । कृत्सूत्र-न्तुक्तमेव । पाचक इति । णके कृते वृष्णीन्द्रः ॥ ३७ ॥

स्यात्—उत्पथेन पथे गच्छति । चेष्टायां किम्—मनसा कृष्णं गच्छति ।
अर्थग्रहणं किम्—प्रेयसीं गच्छति हरिः, उपभुङ्क्त इत्यर्थः ।

अथ कृत् प्रयोगाः । ते च तत्र स्यु र्यत्र क्रियान्तराकाङ्क्षाः क्रियाः ।
आख्यातप्रयोगास्तु निराकाङ्क्षाः । अतः कर्तृत्वादि साधनत्वे तुल्येऽ-
प्युक्तम्—क्रियाप्रधानमाख्यातं, साधन प्रधानं कृदिति ।

३६. कर्तृकर्मणोः षष्ठी कृद्योगे ।

अत्र कृतसूत्राणि किञ्चिदुद्देश्यानि । भावे क्तिः । कृष्णस्य कृतिः,
अत्रास्तीत्यादि क्रियान्तरं गम्यम् । कर्त्तरि तुल् । लीलायाः कर्त्ता

अथादाख्यातक्रियां विना प्रायः कृत्क्रिया निरपेक्षतया वाक्यार्थस्य पूर्णं बोधं जनयितु-
मशक्ता इति भावः । आख्यात प्रयोगास्तु निराकाङ्क्षाः, तत्र वाक्यार्थं पर्यवसानं बाधका-
भावात् स्वत एव तद्बोधकं समर्थत्वेनान्यनिरपेक्षा इत्यर्थः ।

व्यवस्थेयं साधारणी ज्ञेया, विष्णुनिष्ठा तव्यादयश्चाख्यात वन्मुख्या इति विशेष-
व्यवस्थाया अग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृत्वादि साधनत्वे तुल्येऽपीति—साधनत्वमिह क्रिया-
निष्पादनत्वम् । आख्यातप्रयोगेकृदन्तप्रयोगे वा कर्तृकर्मकारकाभ्यां क्रियानिष्पादन
विषये खलुभयत्र कर्त्तादिस्तुल्यैवोपकरिता, तद्व्यतिरेकेण क्रियाप्रवृत्तेरसम्भात् । यद्वा
साधनत्वमिह कारणत्वमिष्टम्, आख्यात कृदन्तप्रयोगयोः कर्तृकर्मकारकान्वयित्वं तुल्यमेव,
तद् व्यतिरेकतया क्रियाप्रवृत्तेरसम्भवात् । एवं सत्यपि अस्ति तावत् प्राधान्यांशे वंशिच-
मित्यनुवदते प्राचीनस्य—क्रिया प्रधान माख्यातमिति । आख्यातं खलु क्रिया प्रधानं
धात्वर्थं प्रधानं, साध्यावस्थाप्रधानमिति यावत् । तत एव पचतीत्यादौ पचनानुकूल-
व्यापार इत्येव वैयाकरणिक बोधः । कृदन्तस्तु साधनप्रधानं, नामावस्थत्वेन कारकप्रधानं,
सिद्धावस्थाप्रधानमिति च । आख्याते कर्तृकर्मतिरिक्त कारकान्वयित्वाभावः, कृतन्तस्य
पुनः कर्त्तादि षट् कारकवाचित्वम्, ततश्च लिङ्गसंख्यान्वयित्वञ्च तस्य प्रसिद्धम् । अत-
एवान्नस्य पाक इत्यादौ—अन्ननिष्ठ विक्लित्यनुकूल कृत्याश्रय इति बोध इयान्
विशेषोऽवगन्तव्यः ।

अमृता०—३६. कर्तृकर्मणोरिति । कृत् प्रत्ययस्य योगे कर्त्तरि कर्मणि च कारके
षष्ठी स्यात् । पूर्वापवादोऽयम् । अत्र प्रकरणे कृतसूत्राणि किञ्चित् स्वल्पमुद्देश्यानि नामत
उल्लेख्यानि । कृत् प्रकरणे तानि सम्यग् विवरिष्यन्ते, इह तु कारक बोधोपकाराय यथा
प्रयोजनमुद्दिश्यन्ते इत्यर्थः । कारक प्रयोगस्य प्रायःकृदन्तापेक्षित्वेन तदुपाधिकः परविधि-
रत्र पूर्वमारोहतीति तु न दोषाय, प्रत्युत गुणायैव, असिद्धरूपमित्यादिप्रतिज्ञापालनात् ।

बाल०—कर्तृ । कर्तृकर्मणोः षष्ठ्याः प्राप्तौ कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि तु
नित्यमेव । भाव इति भावे वाच्ये घण् स्यात् घणाविती । सूत्रमिदं कृतसूत्ररूपि घणिति
कृतसूत्रं । दोह इति घणि कृते गोविन्दः ॥ ३८ ॥

कृष्णः । व्यभिचरति च; धायैरामोदमुत्तममिति भट्टिः । आमोदं दधद्भिरित्यर्थः । तदर्हमिति पाणिनि सूत्रे च, तदर्हतीत्यर्थः । द्विकर्मकत्वे — दोग्धादुग्धस्य गवाम् । प्रधान एवेति केचित् । दुहादेस्तु गौण इति युक्तम् । कृद्योग इति किम् — तद्धित योगेतु — कृतपूर्वो सृष्टि कृष्णः । कृतं पूर्वमनेन इत्यर्थे तद्धित इति । अत्र कृतमिति भावे क्तः । सृष्टेः कर्मत्वं कृति क्रियासाध्यत्वात्; कर्तुरीप्सिततमत्वादित्यन्ये । कर्मणोऽनुक्तत्वश्च कर्तरि तद्धितस्य विहितत्वात् कृतश्च भावे विहितत्वात् । प्रत्ययार्थगुणीभूतायाः क्रियायाः सम्बन्धस्य तु सर्वत्रार्थिकत्वादेव ।

भावे क्तिरिति — “क्ति लक्ष्म्यां भावे” इति कृतसूत्रस्य प्रतीक् मात्रं गृहीतम्; क इत् । अत्र कृष्णस्येति कर्तरि षष्ठी । कर्तरि तृलिति — “णक तृलौ” इति कृतसूत्रम्, इति कृतसूत्रम्, तत्र कर्तरीत्यनुवर्तते । लीलाया इति कर्मणि षष्ठी । कृता तृलप्रत्ययेन कृष्णस्योक्तत्वात्तत्र न षष्ठी । अस्य तु विधेरनित्यतां सूचयति — व्यभिचरति चेत्यनेन । धायैरिति दुधात् धातोरुत्तरे — “ददाति दधातिभ्यां णश्च” इत्यनेन णप्रत्यय स्ततो युक् । तदर्हमिति — “पचादेरत्” इत्यनेन कर्तरि अर्हधातोरत्प्रत्ययः । एवं प्रतिषेधविधेश्चानित्यता — नरकस्य जिष्णुइत्यादौ ज्ञेया । ततः शिष्टप्रयोगदर्शनात् कृद् योगविधेरनित्यत्वं मन्तव्यम् । द्विकर्मकत्वे सति द्वयोरेव कर्मणौ षष्ठी स्यादिति भावः । यदि एकस्मिन्नेव कर्मणि षष्ठी विवक्ष्यते तदा गौण एव सा दुहादे भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

व्यावृत्तिमाह — तद्धितयोगे त्विति । तद्धित इतिरिति — कृतं पूर्वमनेन इति वाक्ये प्रथमतः समासेन कृतपूर्वं शब्दे जाते ततः “सपूर्वपदाच्च” इत्यनेन तद्धित इति; इराम इत् । कृतमिति भावे क्त इति — अत्रभावस्यैवेष्टत्वात् सृष्टिमिति कर्मपेक्षायां सत्यामपि न कर्मणो वाच्यता । नच साकाङ्क्षत्वेऽपि कथं समास इति वाच्यम्, “भक्ताय दत्तार्थ” इतिवत् कर्मण इह नित्यापेक्षित्वेऽपि बाहुल्यात् समसविधानात् । तत्र कर्मणोऽनुक्तत्वे हेतुद्वयमुपन्यस्यति — कर्तरीत्यादि । कृत् प्रत्ययेनभाव उक्तः; तद्धितेन च कर्ता, तत् कर्म पुन न केनाप्युक्तमिति यथापूर्वमनुक्तमेव स्थितमिति भावः ।

ननु कृतिक्रिया साध्यत्वात् सृष्टेः कर्मत्वमित्युक्तिः सृष्टि पदेन सह कृति क्रियायाः सम्बन्धोऽनिवार्यइत्यवगम्यते, ततएव कर्मणा कृद्योगोऽपि घटते, किं तर्हि व्यावृत्तेः साफल्यमिति चेत् ? मैवम्, योगएवात्र नास्तीत्याह — प्रत्ययार्थगुणीभूताया इत्यादि । क्रियायाः सम्बन्धेस्तावद् द्विविधः, शाब्दिकः आर्थिकश्च । तत्र क्रियोत्तरप्रत्ययस्यार्थो यदा मुख्य स्तदैव पदान्तरेण सह तत्सम्बन्धः शाब्दिकः, अर्थात् साक्षादयोग इतिव्यपदेशः ।

बाल० — लक्ष्मी । लक्ष्म्यां विहितयोर्णकडापोः प्रयोगेतु कर्तरि षष्ठ्येव स्यात् । पूर्वसूत्रेण विकल्पेन प्राप्तायां नित्यतार्थं वचनं ।

लक्ष्म्यामिति भावे वाच्ये लक्ष्म्यां णकडापो भवतः । इदं सूत्रं कृतसूत्रानुसारि ।

तदेवं सति कृत् प्रत्ययः क्तो गुणीभाव्यः, कर्त्तरि विहित स्तद्धितेति प्रत्यय एव मुख्यः । तस्माल्लीलायाः कर्त्ता कृष्ण इतिवदस्य कर्मणोऽ-योग इति विवेचनीयम् ।

४०. क्रिया विशेषणस्य न षष्ठी ।

कर्त्तरि णकः—साधु पाचकः ।

४१. कर्तृकर्मणोः प्राप्तौ कर्त्तरि षष्ठी वा ।

भावे घण्—गोविन्देन गवां दोहः, गोविन्दस्य वा ।

यदा तु प्रत्ययार्थो गौणस्तदा तस्याः सम्बन्ध आर्थिकः, अर्थात् तात्पर्यगम्य इति व्यपदेशः । इहच डुकृञ् धातो विहितः कृत् प्रत्ययः क्तः, समासेन तद्धितप्रत्ययेन च गौणीकृतः । ततोऽधुना गौण कृत्क्रियया सह कर्मणः सृष्टेः सम्बन्धः (कृतिसाध्यत्वरूपः) अर्थादिवगम्यते नतु शब्दात् । तस्मात् लीलायाः कर्त्ता कृष्ण इति वदिह कर्मणासह कृतः साक्षाद् योगो नैव घटत इति विशदः ।

अमृता०—४०. क्रियेति + कृद्योगे क्रियाविशेषणस्य तु षष्ठी न भवति । पूर्वं क्रिया विशेषणस्य कर्मत्वमतिदिष्टमिति तत्र च षष्ठ्यां प्राप्तायामयं निषेधः । पाचक इति—णक प्रत्यये सति उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः । साधुं यथा स्यात्तथा पचतीत्यर्थः ।

अमृता०—४१. कर्तृकर्मणोरिति । कर्त्तरि कर्मणि च युगपत् षष्ठ्यां प्राप्तौ कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात्, कर्मणि तु नित्यमेव षष्ठी ज्ञेया । विभाषा त्वयं तदैव व्यवस्थीयते यदा

णको लक्ष्यां भावे इति णकसूत्रं । विष्णुनिष्ठासेट्कगुरुमद्विष्णुजनान्तात् प्रत्ययाच्च भावे लक्ष्म्यां डाप् इति डाप्सूत्रं । रुद्रस्येति । कर्त्तरि षष्ठी जगत इति कर्मणि षष्ठी ।

भेदिकेति । भिरिर विदारणे णकेति गोविन्दः इरामोवाच्यः प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वारामस्येरामः इति भेदनमित्यर्थः । विभित्सेति सनान्ताद्विभित्स भातोर्डाप् ड् इत् भेदनेच्छेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

बाल०—अच्यु । अच्युताभाश्च विष्णुनिष्ठा च अधोक्षजाभश्च खलर्थाश्च अव्ययश्च उरामान्ताश्च तृल् च एतेषां कृत्प्रत्ययानां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् ।

वर्त्तमानादाविति । वर्त्तमानादौ काले शतृशाणौ भवतः तौ अच्युताभसंज्ञौ । एतत्सूत्रं प्रायः कृत्सूत्ररूप्येव । कुर्वन्निति डुकृड् करणे शतृ ऋशावितौ तनादेः शपोऽपवाद उरिति उः गोविन्दः करोत्यरामस्य उर्निर्गुणे इति अरामस्य उः उद्वयं वः ततः कुर्वच्छब्दात् सूं चतुर्भुजानुबन्धत्वान्नुम् सोर्हरः सत्सङ्क्रान्तरस्य हरः । कुर्वाण इति शानः श इत् । अत्र सूत्रे केनाप्येतदुदाह्रियते यथा । सृष्ट्वा दधि शारुकमेतदचर्चकानुत्तीतवन्तं यतिभिः सुदर्शनं । ज्ञातं हरिं जिष्णुरघानि संस्तुवन् मुद दधानोऽर्पितमीयवान्न कः ॥ ४० ॥

बाल०—द्विपः । द्विपधातोः शतु प्रयोगे कर्मणि षष्ठी वा स्यात् । द्विपन्निति ।

४२. लक्ष्म्यां णकडापोः प्रयोगे तु कर्तरि षष्ठ्येव ।

लक्ष्म्यां भावे णकडापो । रुद्रस्य जगतो भेदिका विभित्सा वा ।

एकस्मिन्नेव कृति कर्तृ कर्मणो रुभयो यौगप्राप्तिः; नोचेत् पूर्व एवविधि वलीयान् । यथा—
अहो महोत्सवेस्मिन् यावदोदनस्य पाक स्तावतामेव वैष्णवानां समागम इति । भावे
घणिति—घणावितौ, अरामःशेषः । दोह इति—घणि कृते लघूद्धवस्येति गोविन्दः,
“घणलथुकयः पुंसीति” वक्ष्यमाणानुशासनात् पुंस्त्वम् ।

अमृता०—४२. लक्ष्म्यामिति । लक्ष्म्यां विहितयो णकडापोः प्रयोगे तु कर्तरि षष्ठी
एव भवति नतु विभाषा । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थमिदम् । लक्ष्म्यामिति—भाव
वाच्ये लक्ष्म्यां णकः डाप् च भवति । “णको लक्ष्म्यां भावे”, इति णक सूत्रम्, तथा
“विष्णुनिष्ठासेट्के” इत्यादि डाप् सूत्रम् । णङ्प इतः । रुद्रस्येति कर्तरि षष्ठी, जगत इति
कर्मणि । भेदिकेति—भिदिर धातो णकः, गोविन्दः, प्रत्ययस्थात् कादित्यादिना पूर्वारामस्य
इराम आपि । विभित्सेति—तस्यैव सनन्ताद् विभित्स धातो डाप्, भेत्तुमिच्छेत्यर्थः ।

द्विष अप्रीतौ पूर्ववन्नुमादि । ननु कृष्णेन क्रीडां कुर्वता हस्यत इत्यत्र शतुः कर्तरि
विहितत्वात् कथं कर्तुरनुक्तत्वमिति चेत्तत्राह आख्यातस्येति । तेन आख्यातेन । एतदेव
कथमिति चेत्तत्राह गौणमुख्ययोरिति । प्रसङ्गान्न्यायो निरुह्यते । विषयः शंसयः पूर्वपक्षः
सिद्धान्तः सङ्गतिरिति पञ्च न्यायाङ्गानि न्यायोऽधिकरणं विषयः विचारयोग्यवाक्यं ।
शंसयः कोटिद्वयं शंसन् निर्णेतुमशक्यं ज्ञानं । पूर्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधी तर्कोपन्यासः ।
सिद्धान्तः तत्त्वावगतिः । सङ्गतिः साक्षात्परम्परया वा विषयस्य तत्त्वावगतिसङ्गमनं ।
एतदेवोक्तं यदितीत्यनेन । कृष्णेन क्रीडां कुर्वता हस्यते इत्यत्र कर्तरि विहितेन शतृप्रत्य-
येनोक्तः कृष्णः कर्ता हस्यते इत्यस्य भावे विहितस्य च कर्ता तेनानुक्तश्च अतस्तृतीयैव
अत्र तृतीयाया एव बाधकान्तरत्वं । यथेति । कर्तरि ताम्बूलं भोजयन् कृष्णो गोपीं
वाचयतीति अत्र क्रियाद्वय एव गोपीमिति भवति कर्मणि तु आख्याते विहिते कृतानुक्तायाः
अपि गोप्या उक्तत्वमतस्तत्र प्रथमैव । तथेति । खादीति । खादेः प्रयोगे अणिकर्तुः कर्मत्व-
निषेधेऽपीत्यर्थः । कर्मत्वमेवेति आख्यातस्य मुख्यत्वाद्वाचयतेर्योगे अणिकर्तुः कर्मत्वं
स्यादिति शेषः । ताम्बूलमिति कर्तरि ताम्बूलं खादयन् कृष्णो गोपीं वाचयतीति अत्र
खादयन्नित्यस्य योगे गोपीमिति न भवति किन्तु गोप्येति तथा कर्मणि आख्याते विहिते
आख्यातस्य मुख्यत्वात् कर्मत्वमेव अतः ताम्बूलं खादयता कृष्णेन गोपी वाचयत इत्येव
प्रयुज्यते । कथमिति । कथं पदेन पश्येत्यस्य कर्मणोऽनुपस्थितिर्भवतीत्यमत्र विरोधः ।
सिद्धान्तमाह पश्येत्यस्येति वाक्यार्थेनैवेति कृष्णकर्मकदर्शनरूपेण वाक्यार्थेनैवेत्यर्थः ।
एतेन अनेन कृष्णोदृश्यते इति पश्यत्ययमन्वयः सूचितः ॥ ४१ ॥

बाल०—अत इति । आने परे अत उत्तरे मुग्भवति उकावितौ । सूत्रमिदं
कृतसत्ररूपि । क्रियमाणेति कर्मणि शानः । पूर्ववदिति आख्यातस्य मुख्यत्वात् यथा कृष्णेन
क्रीडामित्यादौ तृतीया तथात्र द्वितीयैव ॥ ४२ ॥

४३. अब्युताभ-विष्णुनिष्ठाधोक्षजाभ-खलार्थाव्ययोरामान्त-तृणां-
योगे न षष्ठी ।

(क) वर्त्तमानादौ शतृशानावच्युताभसंज्ञौ ।

तत्र शतृ परपदं, शानमात्मपदम् । यथा—कृष्णः क्रीडां कुर्वन् हसति ।
एवं कुर्वाणः ।

४४. द्विषः शतृ र्वा ।

कंसस्य द्विषन् कंसं वा । आख्यातस्य मुख्यत्वात्तेनानुक्ते कर्त्तरि
तृतीयैव, गौण मुख्ययो मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन । एतदेवोक्तं

अमृता०—४३. अच्युताभेति । अच्युताभश्च विष्णुनिष्ठा च अधोक्षजाभश्च खलार्थाश्च
अव्ययानि च उरामान्ताश्च तृन् चेति तथा । एतेषां कृत्प्रत्ययानां योगे तु कर्त्तृकर्मणोः
षष्ठी नस्यात् । सामान्यतः प्राप्ते प्रतिषेधः । एषां प्रत्येकं परिचाययन्नुदाहरति—

(क) वर्त्तमानादाविति । वर्त्तमानादौ काले शतृशानी प्रत्ययौ भवतः, तौ
चाच्युताभसंज्ञौ ज्ञेयौ । आदि शब्देन क्वचिद् भूते भविष्यति च भवत इति वक्ष्यते ।
ऋशावितौ । कुर्वन्निति—ङुक् धातोः शतृ प्रत्ययः । तनादेः शपोऽपवाद उः, धातो-
र्गोविन्दः, करोत्यरामस्य उर्निर्गुण इति गोविन्दजातारामस्य उरामः, उद्वयं वः । ततः
कुर्वत् शब्दात् सुं, तुम्, सुहरः, सत्सङ्गान्तहरः । कुर्वाणइति—पूर्वोक्तधातोः शानः, शइत् ।
कुर्वन् कुर्वाण इत्याद्यच्युताभान्तपदानि हसति प्रभृतिक्रियान्तर सापेक्षत्वादसमापिका-
क्रियातया व्यपदिश्यन्ते कर्त्तु विशेषणतया च व्यवहियन्त इति दिक् ।

अमृता०—४४. द्विष इति । द्विषधातोः शतृप्रयोगे कर्मणि षष्ठी वा स्यात् । कर्त्तरि
तु तस्या नप्रसङ्गः, कृत्प्रत्ययेन हि कर्त्तुरभिधानात् । द्विषन्निति—द्विष अप्रीतौ धातोः
शतृ, पूर्ववन्नुमादि, राजत इत्यादि मुख्यक्रियान्तरं गम्यम् । ननु तर्हि कृष्णेन क्रीडां कुर्वता
हस्यत इत्यत्र शतृः कर्त्तरि विहितत्वेऽपि कथं कर्त्तु रनुक्तत्वमिति चेत्तत्राह—आख्यातस्येति ।

बाल०—अतीतादाविति । अतीतादौ काले क्त क्तवत् भवतः । तौ विष्णुनिष्ठासंज्ञौ ।
अतीतादौ भूतादौ आदिपदेन वर्त्तमानेऽपि एतत् सूत्रं कृत्स्नानुसारि । क्तोभूते भाव-
कर्मणोरिति क्तसूत्रं । क्तवतुर्भूत इति क्तवतु सूत्रं । क्तः प्राय इति । प्रायग्रहणात् कर्त्तर्यपि ।

कृष्णेन इति । अत्र कर्त्तरि न षष्ठी कृष्ण इति अत्र कर्मणि न षष्ठी । विष्णु-
निष्ठासंज्ञौ । विध्याद्यर्थ इत्यादिना वक्ष्यमाणा ये कृत्या विष्णुकृत्यास्तदादयश्च । मुख्यत्वे
हेतुमाह कृदन्तरेऽपि । कृदन्तरेषु अन्य कृत्सु दृश्यमानेनेति नन्दादिभिरिति शेषः । धृत
इति धृक् धारणे क्तः । पश्यन्तमिति वृन्दावन-मथुरासुवलादिकमिति शेषः । दृष्टवानिति
सुवलादिरिति शेषः । दृष्टवानिति दृशिर प्रेक्षणे क्तवतुः शस्य पस्तरामस्य टः ॥ ४३ ॥

यदि बाधकान्तरं नस्यादिति । कृष्णेन क्रोडां कुर्वता हस्यते । एवं कृतानुक्तेऽप्याख्यातेनोक्ते कर्मणि प्रथमा । यथा—ताम्बुलं भोजयता कृष्णेन गोपी वाच्यते ।

तथा खादिकर्मत्व निषेधेऽपि कर्मत्वमेव । ताम्बुलं खादयतेत्यादि ।
कथं—पश्य दृश्यते कृष्णः ? पश्येत्यस्य वाक्यार्थेनैवान्वय इति ।

(ख) अतो मुगाने ।

आख्यातस्य मुख्यत्वात् (सभाषिका क्रियातया क्रियाप्राधान्यात्) तेन मुख्यप्रत्ययेनाख्याते-
नानुक्ते कर्त्तरि तृतीया हि भवति । तत्र च हेतुः—गौणमुख्ययोरित्यादि न्यायः । युगपत्
प्राप्तयो गौणमुख्ययो मध्ये मुख्येहि कार्यं निर्वहः कर्त्तव्य इत्यर्थः । तदेतदभिप्रेत्यैव
प्रागुक्तम्—उक्ते नामार्थे द्योत्ये प्रथमैव, यदि बाधकान्तरं नस्यादिति । अत्र कर्त्तरि
विहितेन शत्रुप्रत्ययेन उक्तोऽपि कर्त्ता कृष्णः, पुनर्भावे विहितेन 'हस्यते' इत्याख्यातेनानुक्तः,
भावस्यैव वाच्यत्वात् । ततो मुख्येनाख्यातेनानुक्तत्वात्तत्र तृतीया हि न्यायतः प्राप्ता ।
तदनुक्तत्वमेवात्र बाधकान्तरं ज्ञेयम् ।

एवञ्च व्यतिरेकमुखेन कृतानुक्तेऽपि आख्यातेनोक्ते कर्त्तरि प्रथमैव । यथा—राधा
पक्तुं नन्दालयं व्रजति, कृष्ण लीलाः स्मारं स्मारं मोदते । अध्ययकृतो भावेविधीयन्त
इत्यग्रे प्रपञ्चयिष्यते । एवं कृतप्रत्ययेनानुक्तेऽप्याख्यातेनोक्ते कर्मणि प्रथमा, आख्यातस्यैव
मुख्यत्वात् । यथेति—अप्यन्ते ताम्बुलं भुञ्जानागोपी वक्ति, ण्यन्ते—कृष्णो गोपीं ताम्बुलं
भोजयन् वाचयति । इह भोजनार्थत्वादणि कर्त्तुः कर्मत्वम् । कर्मणि वाच्ये ण्यन्तकर्मण
एवोक्तत्वनियमात्—ताम्बुलंभोजयता कृष्णेन गोपी वाच्यत इति । अत्र कर्त्तरि वाच्ये
क्रियाद्वये हि गोपीमित्यनुक्तसम्बन्धः । कर्मणि तु कृतानुक्तमपि गोपीति कर्माख्यातेनोक्त-
मेव, मुख्य प्रत्ययस्य तस्य कर्मणि विहितत्वादिति ।

तथा खादीति—कृति खादेः प्रयोगे नीखाद्यदीत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्मत्वनिषेधेऽपि
कर्मत्वं स्यादेव । ताम्बुलमिति—कर्त्तरि—ताम्बुलंखादयन् गोपीं वाचयतीति । अत्र मुख्य-
त्वेन वाचयतीत्यस्य हि कर्म गोपीमिति नतु खादयन्नित्यस्य, तस्य पुनः कर्मत्व निषेधात्
गोप्येति तृतीया । ततः कर्मणिविहितेन मुख्येन कर्मण उक्तता—ताम्बुलंखादयता कृष्णेन
गोपी वाच्यत इति ।

आशङ्कते—कथमिति । अत्र पश्येति मुख्यक्रियायाः कर्मणोऽनुपस्थितेः कथमन्वय
इतिसंशयपक्षः । समाधत्ते च—वाक्यार्थेनेति । दूरादेव कृष्णो दृश्यतेगोपैरिति पश्य
त्वमित्यन्वयः । कृष्णो दृश्यत् इति वाक्यस्य योऽर्थः—दृष्टिगोचरीभूतकृष्णकर्मकदर्शनरूपः,
अनेन सह पश्य पदस्यान्वयः, एतद् वाक्यार्थ एव पश्येत्यस्य कर्मत्वार्थः ।

(ख) अत इति । आनेपरे अतः आरामादुत्तरे मुगागमो भवति । उकाविती ।
क्रियामाणेति—कर्मणि शानः, क्रीडाया विशेषणत्वेन लक्ष्मीत्वम् । अत्र उभाभ्यामेव
प्रत्ययाभ्यां कर्मण उक्तता दर्शिता । पूर्ववदिति—बाधकान्तरे—मालां कुर्वन्तं पश्येति वत् ।

कृष्णेन क्रीडा क्रियमाणा विराजते । कृष्णेन क्रियमाणां क्रीडां पश्येति पूर्ववद् द्वितीयैव ।

(ग) अतीतादौ क्त-क्तवत् विष्णुनिष्ठा संज्ञौ ।

क्तः प्रायो भावकर्मणोः; क्तवतुः कर्त्तर्यैव । कर्मणि—कृष्णेन क्रीडा कृता । कर्त्तरि—कृष्णः क्रीडां कृतवान् । विष्णुनिष्ठाः कृत्यादयश्चाख्यातवन्मुख्याः, कृदन्तेष्वाकाङ्क्षा पूरकत्वात् । दृश्यमानेन कृष्णेन गोवर्द्धनो धृतः, पश्यन्तं कृष्णं दृष्टवान् ।

(घ) परोक्षातीते क्वसुकिकाना अधोक्षजामसंज्ञाः ।

अत्रक्वसुकी परपदे, कानआत्मपदम् । यथा—कृष्णः क्रीडां कृतवान् चक्रिः चक्राणः, कृष्णेन क्रीडा चक्राणा ।

इह तु कृता उक्तमपि कर्म, आख्यातेनानुक्तमिति तादृशि बाधकान्तरे (उभाभ्यामेवोक्तत्वाभावे) आख्यातेनानुक्तकर्मणि द्वितीयैव ।

(ग) अतीतेति । अतीतादौ काले क्त-क्तवत् प्रत्ययौ भवतः, तौ च विष्णुनिष्ठा संज्ञौ । आदि शब्देन वर्त्तमानेऽपि क्तप्रत्ययो विधास्यते । प्राय इति ब्राह्म्याभिप्रायेण, तेनक्वचित् कर्त्तर्यपि भवेदिति सूचितम् । कृष्णेनेति कर्त्तरि नपठ्ठी, तथा कृष्ण इति कर्मणि च न । विष्णुनिष्ठा इति—विष्णुनिष्ठाक्त-क्तवत् उक्तौ, विध्याद्यर्थे इत्यादिना विष्णु कृत्यप्रत्ययाश्च वक्ष्यन्ते । एते आख्यातवद् मुख्याः, समापिकाक्रिया रूपेण व्यवहियन्ते । तत्र हेतुः—कृदन्तेष्विति । कृदन्तेषु समग्रेषु मध्ये एषामेवाकाङ्क्षापूरकत्वात्, अन्येषान्तु क्रियान्तरसापेक्षत्वमिति भावः । कृदन्तरेष्विति पाठोऽपपाठः आदि शब्देन क्वचिद् अच्युताभाधोक्षजाभ खल् प्रत्ययानाञ्च आख्यातवन्मुख्यत्वं मन्यते ।

दृश्यमानेनेति—गोपादिभिरिति शेषः । धृत इति—धृञ् धारणे कर्मणि क्तः, तेन गोवर्द्धनरूपं कर्म उक्तम् । अत्र नान्याक्रियापेक्षा विद्यते, दधारेत्याख्यातक्रिया समानार्थेन ह्यनेनाकाङ्क्षापर्यवसानात् । पश्यन्तमित्यस्य कर्म वृन्दावन सौन्दर्यमित्युच्यम् । दृष्टवानिति—दृशिर् प्रेक्षणे धातोः क्तवतुः, शरामस्य षः, तरामस्य टः, ततो दृष्टवतु शब्दात् सुनुमादि । क्त-क्तवत्वो राख्यातवन्मुख्यत्वप्रदर्शनार्थमेवात्र विशेषणमुखेन दृष्टान्तद्वयस्योपन्यासः । आद्ये शानप्रत्ययेनोक्तमपि कृष्णपदं क्तप्रत्ययेनानुक्तमिति तत्रप्रथमाभावः । उत्तरत्र च शतृप्रत्ययेनोक्तमपि क्तवतु प्रत्ययेनानुक्तमिति विष्णुनिष्ठाया मुख्यता । उभयत्र कृष्णस्य एकस्यां क्रियायां कर्मत्वमनस्यां कर्त्तृत्वमिति व्यक्तम् ।

(घ) परोक्षेति । परोक्षातीतकाले क्वसु कि कानः प्रत्यया भवन्ति, ते च अधोक्षजाभ संज्ञकाः स्युः । उकावितौ । चकृवानिति—डुकृञ् करणे क्वसुः, अधोक्षजाभत्वेन द्विर्वचनम् । ततः चकृवस् शब्दात् स्वादयः । पूर्वत्र कर्त्तरि वाच्ये कर्मणि क्रीडामित्यत्र

(ङ) अकृच्छ्र कृच्छ्रार्थे खल् । तदर्थश्चान्ये खलर्थाः । ते च भावकर्मणोः ।

कृष्णेन सा क्रीडा सुकरा, अकृच्छ्रेण क्रियत इत्यर्थः । अन्येन दुष्करा, कृच्छ्रेण क्रियत इत्यर्थः । कृष्णेनेषददानममृतम्, अकृच्छ्रेण दीयत इत्यर्थः ।

(च) क्त्वामान्ताश्च कृदव्यम् ।

(छ) एक कर्त्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालस्थधातोः क्त्वा ।

(ज) क्रियार्थत्वे तुमुः ।

कृष्णः क्रीडां कृत्वा व्रजमाजगाम । कृष्णः क्रीडां कर्त्तुं वनं जगाम ।

न पण्ठी, उत्तरत्र कर्मणि वाच्ये कर्त्तरि कृष्णेत्यत्र न पण्ठी । चकृवन्तित्यादित्रयम् “चकार” इत्याख्यातपदेन समानार्थकम्, चक्राणेति तु “चक्रे” इत्यनेन तुल्यार्थं कमिति आख्यातवद् मुख्यत्वमेवाम् ।

(ङ) अकृच्छ्रेति । कृच्छ्रं कष्टम् । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेन अकृच्छ्रार्थे कृच्छ्रार्थे च खल् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । स्वलावितौ, अरामशेषः । तदर्थश्चेति—अकृच्छ्रार्थाः कृच्छ्रार्थाश्चान्ये प्रत्ययाः खलर्था ज्ञेयाः । तत्रच कृच्छ्रार्थे दुरुपेन्द्रयोगेन, अकृच्छ्रार्थे सु शब्देपच्छब्दयोगेन खलभवेदिति वक्ष्यते । कृष्णेनेति कर्त्तरि न पण्ठी । कर्मणि प्रत्ययविधानात् क्रीडेत्यत्रोक्तकर्मणि नहि पण्ठी प्रसङ्गः । सालीलेति—हेलया (अवलीलाक्रमेण) असुरमारणाद्यात्मिका लीला । अन्येन—कृष्णादपरावतारेण केनापीत्यर्थः । अमृतं मोक्षः । मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणं श्रेयो निः श्रेयसामृतमित्यमरः । भक्तिस्तु दुर्याणा—कृच्छ्रेण दीयत इति ध्वन्यते, “मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्ति योगमिति श्रीभागवतोक्तेः, भक्तेर्भगवद् वशीकरणशक्तित्वशास्त्रप्रसिद्धेरित्येव तत्र बीजं ज्ञेयम् ।

(च) कृदव्ययस्य स्वरूपमाह—क्त्वेति । कृदन्तेषु मध्ये क्त्वा, मान्तप्रत्ययश्च अव्ययसंज्ञः स्यात् ।

(छ) एकेति । एकः कर्त्ता ययोस्तादृशयोः क्रिययोः सतोः पूर्वकालस्थस्य धातो-रुत्तरे क्त्वा प्रत्ययः स्याद् भावे । “अव्ययकृतोभावे” इत्युक्तेः । क इत् ।

(ज) क्रियार्थत्व इति । एक कर्त्तृकयोरित्यनुवर्तते । क्रिया धात्वर्थः, तदर्थं तन्निमित्तं तुमुप्रत्ययः स्यात् । यस्माद् धातोस्तुमुविधेयः, तस्यैव धातो रर्थो यदि मुख्य-क्रियायाः प्रयोजनं स्यात्तदा तुमुर्भवतीत्यर्थः सच भावे भविष्यति स्यादित्यवधेयम् । अत्र क्रीडा मित्यत्र न पण्ठी ।

ननु यदि भावे इत्युक्तं, तर्हि क्रीडां कर्त्तुमिति कथं कर्मणः प्रयोग इति चेत् ? सत्यं, श्रूयताम्—“भावेऽपि प्रत्यये सकर्मकस्य धातोः कर्मपेक्षा चेत् तत्सम्बन्धो भवेदेव” इति वचनादिहापि कर्म विवक्षितम्, यथा ओदनस्य पाक इत्यादौ । एतदेव स्पष्टयति—अनयोः

अनयोः कर्मणः प्रत्ययान्तरेणोक्तत्वञ्च— कृष्णेन क्रीडा कृत्वा समाप्यते ।
कृष्णेन क्रीडा कर्तुमारभ्यते ।

(झ) क्वचित् कृत्तुल्यार्थेनाव्ययेन च ।

यथा—विषवृक्षोऽपि सम्बद्धं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् । अयोग्य इत्यर्थः ।

(ञ) उरामान्ताः कर्त्तरि शीलार्थे प्रायः ।

कृष्णः क्रीडां कारुः, अलङ्कारिष्णुरित्यादि ।

(ट) शीलार्थे तृन् कर्त्तरि ।

कृष्णः क्रीडां कर्त्ता । अच्युताभादियोगे कारकषष्ठ्या एव निषेधः,
सम्बन्धविवक्षायान्तु षष्ठ्येव । क्रीडायाः कुर्वन्नित्यादि; किमेषामस्ति
दुष्करमिति ।

कर्मण इत्यादिना । भावे विहितत्वान्न कदापि कृत्वा तुमुप्रत्ययाभ्यामुक्तत्वं कस्यापीति
भावः ।

(झ) क्वचिदिति । कृत्तुल्यः अर्थो यस्य तादृशेनाव्ययेन च क्वचिदुक्तत्वं स्यादनयोः
कर्मण इतिशेषः । सम्बद्धेति—कृत्वा स्थाने यप् वक्ष्यते । अस्य छेत्तुमित्यस्य च कर्म
विषवृक्षः, असाम्प्रतमित्यव्ययेन तप्त कर्मोक्तम् । तदव्ययस्य च कृत्तुल्यता व्यक्तीकृता—
अयोग्य इत्यनेन ।

(ञ) उरामान्ता इति । कर्त्तरि वाच्ये प्रायः शीलार्था उरामान्ताः प्रत्यया भवन्ति ।
अत्र क्रीडामिति कर्मणि न षष्ठी । कारु रिति—उणादयो बहूलमिति कर्त्तरि उण्, णइत्,
वृष्णीन्द्रः । यद्यपि—“कारुः शिल्पी”—इत्यमरेण, तथा—“तक्षा च तन्त्रवायश्च नापितो
रजक स्तथा । पञ्चम श्रमकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः” । इति शास्त्रान्तरेण च कारु
शब्दस्य रुडितः शिल्पिवाचित्वमवधारितम्, तथापि “कारुः कारकः” इति मेदिनी
दृष्ट्या कर्त्तृवाचित्वमिह नैव विरुध्यते । अलङ्कारिष्णुरिति—अलं कृञ् निरा कृञ्
इत्यादिना शीलार्थे इष्णुः । इत्यादिपदेन दैत्यजिष्णुः, नवनीतं गृध्नुः, भक्तिमिच्छुः विन्दुः
चिकोपु रित्याद्या बोध्याः । सर्वत्र कर्मणि षष्ठी बाधः ।

(ट) शीलार्थ इति । कर्त्तरि वाच्ये शीलार्थे तृन् प्रत्ययो भवति । न इत् । अत्र
क्रीडामिति कर्मणि न षष्ठी । ननु अच्युताभादियोगे यथा—सम्भवं कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी
निषिद्धा, कथं तर्हि—कियायाः कुर्वन्नित्यादि प्रयोगेषु षष्ठी दृश्यत इति चेत्तत्र समाधान-
माह—कारक षष्ठ्या एव निषेध इति । “कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी कुद् योगे” इत्यनेन
विहिताया एव षष्ठ्या निषेधः कृतो ननु सम्बन्ध सामान्य षष्ठ्या इत्यर्थः । सम्बन्ध-
सामान्यविवक्षा तु दुर्निवारा, अत ईदृश प्रयोगा न खलु दुष्टा इतिभावः । दुष्करमिति
खल् प्रत्ययान्तम्, एवंभाषाणामशनीयादित्यादि च ज्ञेयम् ।

बाल०—परोक्षातीत इति । परोक्षातीतकाले धातोः क्वमु कि काना भवन्ति ते

४५. उकस्यापि योगे कर्मणि न षष्ठी कर्मि विना ।

(ठ) उकण् कर्त्तरि ।

दैत्यान् घातुको हरिः । कमेस्तु—गोपीनां कामुकः ।

४६. आधमर्ण्यं तुमु भविष्यदर्थणकणिन्यो र्योगे न षष्ठी ।

आधमर्ण्यं—शतंदायी, शतस्य ऋणस्य प्रतिदातेत्यर्थः । तुम्बर्थे—

अमृता०—४५. उकस्येति । उकण् प्रत्ययस्य योगेऽपि कर्मणि न षष्ठी, कर्मिधातो रुकण् योगे तु सा भवत्येव ।

(ठ) उकणिनि । कर्त्तरि वाच्ये उकण् प्रत्ययः स्यात्, णइत् । लपहनपतेत्यादिना उकण् कृत्प्रकरणे वक्ष्यते । दैत्यानिति कर्मणि न षष्ठी । घातुकइति—हनो हस्य घः, हन्ते स्त इति नस्य तः, वृष्णीन्द्रः । कामुकइति कमु कान्तौ धातो रुकण् ।

अमृता०—४६. आधमर्ण्येति । ऋणे अधमः अधमर्णः ऋण ग्रहीता, तस्य भाव इत्याधमर्ण्यम् । तच्च तुमुश्च भविष्यच्च, आधमर्ण्यं तुमुभविष्यतः, तेषामर्थे विहितौ यौ णकणिण्यौ तयो र्योगे कर्मणि षष्ठी न स्यात् । अत्र क्रमस्तु न विवक्षितः, यावत्सम्भव न्यायेनात्र तुम्बर्थे णकस्य योगे, भविष्यदर्थे आधमर्ण्ये च णिने र्योगे षष्ठीनिषेधोवेदच शतं दायीति—अजातावनुपेन्द्रोपपदादित्यादौ आवश्यकमधमर्ण्ययोश्चेति ददाते णिनिः, युक् । हरिं सेवकइति—तुमुणकौ तत् क्रियार्थत्वे इति णकः, सेवितुमित्यर्थः ।

केचित्तु तुम्बर्थं इत्यनुक्त्वा भवित्यदर्थे हि णकं विदधति, तत्र च भविष्यति तुमो विधानान्नासङ्गतम् । व्रजं गामीति—गमी गाम्यादयो भविष्यति साधव इति कृत् सूत्रम् । व्यभिचरति चेति—अत्र केचिदेवमाहुः—“णक् तृलौ” इत्यनेन निष्पन्नाविमौ दर्शक पूरक शब्दौ । तत्र काल विशेषनिर्देशाभावेन त्रिष्वेव कालेषु तयोः सम्भवादिह भविष्यदर्थो

अधोक्षजाभसंज्ञा उकावितौ अधोक्षजाभत्वात् द्विवचनादि । इदं सूत्रं कृत्सूत्ररूपि । कृष्ण इति अत्र कर्मणि न षष्ठी । कृष्णेनेति अत्र कर्त्तरि न षष्ठी । चक्राणेति कर्मणि कानः ॥ ४४ ॥

बाल०—अकृच्छ्रेति । कृच्छ्रं कष्टं अकृच्छ्रार्थे कृच्छ्रार्थे च खल् भवति खलावितौ अरामशेषः । तदर्थश्चेति । अन्ये अकृच्छ्रार्थाः कृच्छ्रार्थाश्च खलार्थाः । चकारेण खलोऽपि खलर्थत्वं प्रतिपादितं तस्मात् खलः खलार्थानाञ्च योगे षष्ठी न स्यादिति । ते चेति । ते च खलार्थाः एतत् सूत्रं कृत्सूत्रानुसारि । प्रादिव्यवहितेऽहि कृच्छ्रार्थं दुरि खल् भावकर्मणोरिति अकृच्छ्रार्थं ईषति सौच इति । आरामादनः खलर्थं इति च कृत्सूत्रं । कृष्णेनेति । अत्र कर्त्तरि न षष्ठी । सेति असुरमारणादिकेत्यर्थः । अन्नेनेति भवतारान्तरेणेत्यर्थः । अमृतं मोक्षः । मुक्तिः कैवल्यनिर्माणं श्रेयो निःश्रेयसामृतं इत्यमरः ॥ ४५ ॥

बाल०—अव्ययलक्षणमाह क्वेति । क्त्वा कृत्मान्तश्च कृत् अव्ययं । एतदपि कृत्प्रकरणोक्तमेव ।

हरिसेवको व्रजति । भविष्यदर्थे—व्रजं गामी व्रजं गमी । व्यभिचरति च,—पुत्रपोत्राणां दर्शको विष्णुमित्रो वर्षशतस्य पूरको जीवति ।

४७. वर्त्तमाने भावे च क्तस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी वा ।

वैष्णवानां ज्ञातोऽयं वैष्णवैर्वा । तृतीया तु न साधुरिति भागवृत्तिः ।

४८. शीलितादौ षष्ठी नेष्यते ।

कृष्णेन शीलितः रक्षितः क्षान्तः । भावे—वैष्णवानां ज्ञातं वैष्णवैर्वा ।

४९. अधिकारण वाचि क्तस्त योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी ।

ग्राह्यः, तथापि “तुमुणकौ” इतिसाहचर्येणोक्तस्य णकस्य यत्तुम्बर्थसाम्यं तत्तु नास्मिन् विद्यते । अतः सत्यपि भविष्यदर्थे अनयो योगे न षष्ठीनिषेध इति ।

अमृता०—४७. वर्त्तमानेति । वर्त्तमानकाले तथा भावे च विहितस्य क्तप्रत्ययस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी वा भवति । वैष्णवानां ज्ञातमिति—अिरामेतो बुद्धीच्छापूजार्थेभ्यश्च क्तो वर्त्तमाने चेत्यनेन ज्ञानार्थे वर्त्तमाने कर्मणि क्तः । तृतीया तु न साधुरिति—तथैव पद्मनाभः । तन्मते नित्यमेव षष्ठी ।

अमृता०—४८. शीलितेति । “चादनुक्तादपी”त्यनेन अप्राप्तानामपि विशेषविधिना वर्त्तमाने क्तो वक्ष्यते । तेषां योगे तु कर्त्तरि षष्ठी न स्यात् । क्षान्तइति—हरिवेण्वन्तो-द्ववस्येत्यादिना त्रिविक्रमः, मस्य विष्णुचक्रम्, पुनस्तस्य हरिवेणुः । भाव इति—क्तो भूते भावकर्मणो रिति कृतसूत्रम् । इह कर्त्तरि षष्ठी तृतीये सर्वसम्भते ।

अमृता०—४९. अधिकरणेति । अकर्मकगतिभोजनार्थेभ्यो क्तोऽधिकरणे चेत्यनेन क्तो वक्ष्यते । तादृशः क्तस्य प्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी भवति । अधिकरणस्यैव वाच्यत्वात् तत्र कर्त्तृकर्मणो नोक्तता, अतः षष्ठी युक्तैवेति व्यञ्जयति—अधिकरणमेवोक्त-मिति । आसितमिति—आस उपवेशने क्तः । आस्यते यत्र तदासितम्—वृन्दावनमित्यधि-करणमुक्तम् । कृष्णस्येति कर्त्तरि षष्ठी । भुक्तमिति भुज्यते यत्र तत्, वृन्दावनमित्यर्थः ।

एककर्त्तृकयोरिति । एककर्त्तृकयोः क्रिययोः प्रयोगे अथवा एककर्त्तृकयोः क्रिययोः सत्योः पूर्वकालस्थधातोरुत्तरे क्त्वा भवति । क इत् । एतत् सूत्रं कृतसूत्ररूपि ॥ ४६ ॥

बाल०—क्रियार्थत्व इति । क्रिया धात्वर्थः तस्मात् क्रियार्थत्व इति । यस्मात् धातोस्तुमुर्विधेयस्यैव धातोरर्थो यदि प्रयोजनं स्यात्तदा तुमुर्भवति उराम इत् । एतत् सूत्रं कृतसूत्रानुसारि ॥ ४७ ॥

बाल०—तुमुणकौ तत्क्रियार्थत्व इति कृतसूत्रं ।

कृष्ण इति अत्र कर्मणि न षष्ठी । कीडां कृत्वेति वनादिति शेषः । जगामेति व्रजादिति शेषः । अनयोरिति अनयोः क्त्वातुम्बोः । प्रत्ययान्तरेण आख्यातादिना । उक्तत्वञ्चेति भवतीति शेषः ॥ ४८ ॥

अत्राधिकरणमेवोक्तम् । कृष्णस्य वृन्दावनसासितम्, भुक्तं फलानाम् ।
आस्यतेभुज्यते यत्रेति ।

५०. विष्णुकृत्यानां कर्त्तारि षष्ठी वा ।

(ड) विद्याद्यर्थे तव्यानीय यत् क्यप् ण्यत् केलिमा विष्णु-
कृत्यसंज्ञाः । तेच प्रायो भावकर्मणोः । मया सेवितव्यो
हरिः, मम वा एवं सेवनीयोहरिः ।

अस्य फलानामिति कर्मणि षष्ठी । अत्र भुज्यत इति प्रथमं भावे यक् विहितः । कर्त्तृ
कर्मेतरकारकाणां वाच्यता खलु भावद्वारेण हि ज्ञेया, आख्यातस्य त्रितयारिक्त वाच्यत्वा-
भावात् । अन्यथात्र भुज्यन्त इति कर्मणो बहुत्वे विवक्षिते बहवचनापत्तेः ।

अमृता०—५०. विष्णुकृत्यानाति । एभिर्भावकर्म वाच्यत्वात् कर्मणि षष्ठीप्रसङ्गो
नास्तीति कर्त्तारि विभाषया विधीयते । तानाह,—

(ड) विध्याद्यर्थे इति । भविष्यति विधिप्रभृत्यर्थे तव्यादयः पञ्चविष्णुकृत्यसंज्ञाः
स्युः । तत्र च प्रायः शब्दग्रहणात्—“क्वचित् करणादौ च ते” इति वक्ष्यते । तेन कर्त्तरि
च विधास्यते । कर्त्तरि विष्णुकृत्ये विहिते सति कर्मणि षष्ठी तु भवति—हरिर्गो भक्त
महिम्नः । तत्र विशेषमाचष्टे—

बाल०—क्वचिदिति कृतः कृदन्तविशेषस्य तुल्योऽर्थो यस्य तथा भूतेन अव्ययेन
च क्वचिदुक्तत्वं स्यात् क्वदिति शिष्टप्रयोगदर्शनादिति भावः ।

विषवृक्षोपीति । अत्रासाम्प्रतमित्यनेनाव्ययेन विषवृक्षस्य उक्तत्वं । कृतुतुल्यार्थतां
स्पष्टयति अयोग्य इत्यर्थे इति । अत्र तु ग्रन्थान्तरे इत्यपि पाठोऽस्ति । कृष्णाय धूपो नम
इत्यादौ अव्ययमात्रेण च नमः शब्देन दानमात्रं मुच्यते कृष्णस्य धूपदानमित्यर्थः ।
कृतुतुल्यार्थताऽभावरूपत्वात् । अतोऽन्तस्थितेन तदर्थेनोक्तत्वं तेन कृष्णं प्रति धूपोदेय इति
निर्गलितार्थः ॥ ४६ ॥

बाल०—उरामान्ता इति । कर्त्तरि वाच्ये शीलार्थे प्रायः उरामान्ताः सिद्धयन्तीति
शेषः । नेदं सूत्रं । किन्तु कृतसूत्रानुसारेणोक्तमेतत् । सूत्रलिखनमुचितमेव किन्तु उरामान्तानां
प्राचुर्यात् सूत्राणि न लिखितानीति ज्ञेयं । कृष्णइति अत्र कर्मणि न षष्ठी ।

कारुरिति । उणादयो बहुलमित्यनेन कर्त्तरि उण् ण इत् वृष्णीन्द्रः । प्रायः
ग्रहणादस्य शीलार्थत्वाभावेऽपि न विरोधः । किन्तु क्रीडां कारुरिति यदुदाहृतं तदसङ्गत-
मिव प्रतिभाति कारुशब्दस्य शिल्पिवाचित्वात् । कारुः शिल्पीत्यमरः । तक्षा च तन्त्र-
वायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्रमकारश्च कारवः शिल्पिनो मता इति शास्त्रान्तरं ।
अथवा कारुशब्दोऽत्र न शिल्पिनि वाचकः किन्तु कर्त्तरि वाचक इति । करिष्णुरिति
शीलार्थे बाहुल्यादिष्णुः । कृतसूत्रे केवलस्य कृत्र्धातोरिष्णुविधानाऽदर्शनात् । कृष्णमलंक-
रिष्णुरिति वा पाठः । अलंकृञ् निराकृञ् प्रयोजने इत्यादि कृतसूत्रं । इत्यादीत्यादिपदेन
दैत्यं जिष्णुर्नवनीतं गृध्रः सुखमिच्छुः शास्त्रं विन्दुरित्यादयो हरिर्भक्ति चिकीर्षुरित्यादयश्च
ज्ञेयाः ॥ ५० ॥

५१. उभयप्राप्तौ विष्णुकृत्ये षष्ठी न ।

कृष्णेन गावो व्रजं नेतव्याः ।

॥ इति कृत् प्रयोगाः ॥

५२. स्मृत्यर्थं दयेशां कर्म वा ।

पक्षे सम्बन्धषष्ठ्येव । कृष्णं स्मरति कृष्णस्य स्मरति । भक्तिं दयते कृष्णः भक्ते र्वा, ददातीत्यर्थः । जगदीष्टे जगतो वा; यथेष्टं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । कर्मपक्ष एव कर्मप्रत्ययः,—कृष्णः स्मर्यते । भावे तु षष्ठीमेव

अमृता०—५१. उभयेति । विष्णुकृत्यैर्योगे कर्त्तरि कर्मणि चोभयत्र प्राप्तायां षष्ठ्यां कुत्रापि सा नस्यात् । कृष्णेनेति—अत्र कर्मणि वाच्ये प्रत्ययविधानात् न्यादे मुख्यं कर्म गाव इत्युक्तवम्, व्रजमिति गौणं कर्म त्वनुक्तमेव स्थितम् । अधुना कर्त्तरि तत्कर्मणि च प्राप्ता षष्ठी निषिद्धानेन । इति कृत्प्रयोगा उक्ताः, तद्योगे विष्णुभक्तीनां विधिनिषेधौ चोक्तौ ।

अमृता०—५२. स्मृत्यर्थेति । स्मृत्यर्थश्च दयश्च इश् च स्मृत्यर्थदयेशः, तेषां प्रयोगे कर्म वा स्यात् । सकर्मकत्वेनैषां नित्यं कर्मणि प्राप्तेविभाषावचनम् ।

ननु अच्युताभादियोगे निषेधविषयेऽपि (किमेषामस्ति दुष्करमित्यादौ) यदि सम्बन्धसामाण्ये षष्ठी निवारयितुमशक्या, तर्हि सर्वत्रहि निर्वाधतया तस्याः प्रवृत्ति-सम्भवात् किमनया विभाषा व्यवस्थयेति चेत् ? सत्यमस्तिकिञ्चिदुद्देश्यम् । सामान्यतः सिद्धायामपि तस्यां, विशेषवचनेन कर्मणि तस्याः पुन विधानं नियमार्थम् । तेन तदन्यत्र सा भा भूदिति । यथा—स्मृत्यर्थादीनां योगे कर्म वा विहितम्, अर्थात् कर्मण एव स्थले ततश्च गुणैः कृष्णस्य स्मरतोत्यत्र करणभूते गुण शब्दे विवक्षयापि षष्ठी नैव भवेत् । एवञ्च वक्ष्यमाण सूत्रे वैष्णवाद् विष्णुभक्ते विष्णुभक्ति वा नाथते इत्यत्रापादानभूते वैष्णवशब्दे नहि षष्ठी स्यादित्याशयः । तदेतत्प्रकरणान्तं स्वयंग्रन्थकृतापि विवरिष्यते ।

भक्तिं दयत इति—दय दानगतिरक्षणहिसादानेषु धातुः भवादिरात्मपदी, अत्र दानार्थ एव । जगदीष्ट इति—ईशैश्वर्ये अदादिः । अस्य त्वकर्मत्वप्रसिद्धेरिह सकर्मतया प्रयोगोऽसाधुरित्याशङ्कमानं प्रत्याह—यथेष्टं विनियुङ्क्त इत्यर्थ ईति । अनेन धातूना-मनेकार्थत्वादर्थान्तरवृत्तौ सकर्मकत्वमस्य प्रतिपादितम् । कर्म पक्षे हि कर्म प्रत्ययो नतु

बाल०—शीलार्थ इति । कर्त्तरि वाच्ये शीलार्थे तृल् भवति । ल इत् । एतत् सूत्र प्रायः कृतसूत्ररूपस्येव । तृल् इति कृतसूत्रं । कृतसूत्रे शीलार्थ इति कर्त्तरि इति च अधिकार-लब्धं । कृष्ण इति अत्र कर्मणि न षष्ठी । ननु अच्युताभादि योगे षष्ठी निषिद्धा तर्हि कथं क्रीडायाः कुर्वन्नित्यादि भवतीति चेत्तत्राह अच्युताभादियोगे इति तस्मान्नेयं कारक-षष्ठी किन्तु सम्बन्धषष्ठीति ।

किमेषामिति । इति चेति सम्बन्धषष्ठीसिद्धमितिशेषः । दुष्करशब्दः खलन्तः ॥५१॥

मन्यन्ते,—कृष्णस्य स्मर्यत इत्यादि । अतएवोक्तं विस्तरेण,—मातुः स्मर्यत इति सम्बन्धे षष्ठ्या भाव्यमेवेति । एवमुत्तरेष्वपि ।

५३. कृञः कर्म वा प्रतियत्ने ।

गङ्गोदकमुपस्कुरुते तस्य वा ।

५४. भावकर्तृकाणां रुजार्थानां कर्म वा ज्वरि सन्तापि वर्जम् ।

अवैष्णवं रुजतु रोगः, तस्य वा । अभावकर्तृकाणान्तु न,—यमुना कूलं रुजति । श्लेष्मा हरिपराङ्मुखं रुजतु । रुजार्थानां किम्—एति

पृष्ठी पक्षे, तत्र तु भावे एव । अतः गम्यते मया ग्राममिति वत् भावात् पुनः कर्मविवक्षा तु निरस्ता । विस्तरो व्याकरणविशेषः । एव कारेण स्वमतमेव दृढीकृतम् ।

अमृता०—५३. कृञ इति । सतो वस्तुनो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः, तस्मिन्नर्थे गम्यमाने डुकृञ् धातोः कर्म वा भवति, पक्षे सम्बन्धे पृष्ठी । उपस्कुरुत इति—उत् पूर्वात् कृञः—“गन्धने तु भर्त्सने यत्नसेवयो” रित्यात्म पदं वक्ष्यते । उपाद् भूषणसमवायप्रतियत्नेत्यादिना सुट् प्रागुक्तम् । कर्पूरादिना गङ्गोदकमभिरुचितं करोतीत्यर्थः । कर्म वेति किम्—प्रज्ञया गङ्गोदकस्योपस्कुरुत इति करणभूतात् प्रज्ञा शब्दान्न पृष्ठी ।

अमृता०—५४. भावेति । रुजा रोगः अर्थो येषां ते रुजार्था स्तेषां धातूनां कर्म वा स्यात् । कथम्भूतानां तेषाम् ? भावो धात्वर्थः कर्त्ता येषां ते भावकर्तृका स्तादृशानाम्, समासान्त कप्रत्ययः । भावेविहित—रोगार्थकशब्दानां कर्तृत्वे सतीत्यर्थः । पक्षे सम्बन्धे पृष्ठी । रुजा शब्दो भावडावन्तः । रुजत्विति रुजो भङ्गे तुदादिः, पीडयतु इत्यर्थः । रोग इति—रुजते भावे घण् । वृद्धा इति जयादित्यादयः । एतीति—आनन्दे । जीवन्तं जनं एति मिलति प्राप्नोति, प्राप्य तमानन्दयतीत्यर्थः । इह भावकर्तृत्वमस्त्येव, किन्तु नास्ति रुजार्थत्वम्, अतो जीवन्तमिति न पृष्ठी । ज्वरसन्तापयोः रोग वाचित्वे भावकर्तृत्वेऽपि तद्योगे न हि पृष्ठी, किन्तु कर्मैव, सूत्रे तयो वर्जनात् । ज्वरयतु सन्तापयत्विति प्रेरणायन्ती, पूर्वत्र घटादित्वाद् वामनः ।

बाल०—उक । उकस्यापि योगे कर्मणि पृष्ठी न स्यात् । स च निषेधः किं विना वर्जयित्वा भवति ॥ ५२ ॥

बाल०—उकण् कर्त्तरीति । कर्त्तरि वाच्ये उकण् स्यात् ण इत् । एतत् सूत्रं कृतसूत्रानुसारि ।

लप हन पत वद स्था भू वृष कम गम शृभ्यः उकण् इति कृतसूत्रं । दैत्यानिति कर्मणि न पृष्ठीति । घातुक इति उकणि कृते हनो हस्य घो निष्णयोरिति हस्य घः । हन्तेस्तो नृसिंहे इति नस्य तः वृष्णीन्द्रः । कामुक इति कमु कान्तौ उकण् वृष्णीन्द्रः ॥ ५३ ॥

बाल०—आधः । आधमर्ण्यश्च तुमुश्च भविष्यच्च अर्थश्च अर्थश्च अर्थश्च अर्थः । आधमर्ण्यं तुमु भविष्यतश्च ते अथाश्चेति ते आधमर्ण्यतुमु भविष्यदर्थः । तेषु विहितौ

जीवन्तमानन्द इति वृद्धाः । नचेह—अवैष्णवं उवरयतु उवरः, सन्ताप-
यतु सन्तापः । अत्र भावपदं यद्धातु योगे षष्ठी तदर्थपरम् । तेन पाको
रुजति भिक्षुमित्यादौ षष्ठी न भवेत्, अनभिधानात् ।

५५. नाथतेः कर्म वा कामनायाम् ।

विष्णुभक्ति नाथते तस्या वा । आत्मपदं चात्र वक्ष्यते । याच्ञायान्तु
तां नाथति ।

ननु पाको रुजति भिक्षु मित्यत्र च भावकर्तृत्वसत्त्वेन लक्षण व्याप्तेः कर्मणि षष्ठी
कथं न क्रियत इति चेत् ? तत्र विशेषप्रति पस्यर्थं भाव पदं विवृणोति—यद्धातुयोग
इत्यादि । तदर्थपरमिति तद्धात्वर्थपरम् । इहपाकः कर्त्ता भावेहि विहितः, किन्तु नासौ
भावोरुजेः किन्तुपचेरेव । ततो भिन्नधात्वर्थत्वान्न तद् योगे षष्ठी-पक्षः । हेत्वन्तरञ्चोपन्य-
स्यति—अनभिधानादिति । सूत्रे कथनाभावाद् बुद्ध्या प्रथमोपस्थापितं प्रत्यासन्नमेव
ग्राह्यमिति भावः ।

अमृता०—५५. नाथतेरिति । कामनार्थे नाथतेः प्रयोगे कर्म वा स्यात्, पक्षे सम्बन्धे
षष्ठी । नाथत इति—नाथृ नात्र याच्ञोपतापैश्वर्याशीः पु भ्वादिः । अत्र कामनायामर्थे,
आत्मपदं वक्ष्यत इति—नाथेराणिपि तन्मतमित्यनेन । तत्र चाशिष् शब्दस्य कामनार्थो
ज्ञेयः, एकवाक्यतानुरोधात् । एवमुपतापार्थे च न—पिता शिशुमुपनाथति, पठनार्थं
पीडयतीत्यर्थः ।

णकणिनी आधमर्ण्यं तुमुभविष्यदर्थं णकणिनी तयोः । अथवा तुमुश्च भविष्यच्च तयोरर्थो
तयोर्योगः । अधमर्णः खादकः । तस्य भाव आधमर्ण्यं तस्मिन् तुमु भविष्यदर्थे च विहितयो
र्णक णिन्योर्योगे षष्ठी न स्यात् । यावत् सम्भवस्तावद्विधिरिति न्यायेन समुदाय प्रत्येक-
न्यायाभ्याञ्च आधमर्ण्यं विहितयो र्णकणिन्योर्योगे तुम्बर्थे विहितस्य णकस्य योगे
भविष्यदर्थे विहितस्य णिनेर्योगे च न षष्ठी भवतीत्यर्थः ।

दायक इति । डुदात्र दाने आधमर्ण्यं णकविधानस्य कृत्प्रकरणे विशेषलक्षणं दृश्यते
अतः णक तृलावित्यनेनैव णकः कर्त्तव्यः युक् । दायीति दाधातो णिनि विधानस्य
विशेषसूत्रं दूरे वर्त्ततां सामान्यसूत्रमेव न दृश्यते अतो बाहुल्यादेव आधमर्ण्यं णिनिर्विधेयः
प्रतिदाता परिशोधकर्त्ता । सेवक इति सेवृ सेवने तुमुणकौ तत्क्रियार्थत्व इति णकः
सेवितुमित्यर्थः । गातिगमीति । गमिगम्यादयस्तु भविष्यति च साधव इति कृत्सूत्रं ।
आधमर्ण्यादिकं सूत्रमेव लिखितं अतोऽकृत्सूत्रोल्लेखो न कृत इति ज्ञेयं । व्यभिचरति च
इति निषेधः इति शेषः । दर्शकेति तुम्बर्थे णकः पुत्र पौत्रान् द्रष्टुमित्यर्थः । वर्षशतस्य
पूरक इति वर्षशतं पुरयितुञ्चेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

बाल०—वर्त्त । वर्त्तमानकाले भावे च विहितस्य क्तस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी वा
स्यात् । वैष्णवानामिति वैष्णवैरयं ज्ञायते इत्यर्थः । ज्ञात इति ज्ञा अवबोधने । त्रिरामेतो
बुद्धीच्छा पूजार्थम्यश्चोक्तो वर्त्तमाने इति क्तः ।

५६. पिष निप्रहनोनाटचुज्जास्युत्कथ्यादीनां कर्म वा हिंसायाम् ।
नटजसुकथश्चुरादौ ज्ञेयाः । तृणावर्त्तं पिपेष, निजघान प्रजघान
निप्रजघान प्रणिजघान उन्नाटयामसेत्यादि, तृणावर्त्तस्य वा । हिंसायां-
किम्—धानाः पिनष्टि ।

५७. व्यवहृज् पण दिवां कर्म वा व्यवहारे ।

अत्र व्यवहृज् पणो द्यूतग्लहे क्रयविक्रयलक्षणे च, दिवस्तु द्यूतग्लह एव
मन्यन्ते । त्रयाणामपि द्यूतग्लह एवेति तस्यां भ्रमः । धान्यं व्यवहरति

अमृता०—५६. पिषेति । पिप्लु संचूर्णने रुधादिः, निप्रपूर्वं हन हिंसागत्यो—
रित्यनयोः, उतपूर्वाणां नट अवस्यन्दने, जसु हिंसायां ताडने च, कथ हिंसाया मित्येतेषाञ्च
चुरादीनां कर्म वा स्यात् हिंसायां गम्यमानायाम् । पक्षे पूर्ववत् पठ्ठी । नटादि त्रयाणां
चुरादित्वनिर्देशात्, नट नृत्यो भ्वादिः, जसुमोक्षणे दिवादिः, तथा कथ हिंसायां भ्वादिः,
एते निरासिताः ।

ननु नटादि त्रयाणां चुरादित्वं ज्ञापनार्थं सूत्रे हि त्रिविक्रमरूपेण निर्दिष्टास्ते, कथं
पुनर्वृत्तौ तदेवोक्तम् ? मैवं, त्रिविक्रमत्वेन निर्देशेन हेतु ण्यन्तत्वञ्च प्रतीयत इति तद्-
वारणाय वृत्तौ स्पष्टोक्तिरियमिति निप्रहनेति—विगृहीतः संघाततः विपर्यस्तश्च गृह्यत
इति दृष्टान्तं चतुष्टयेन दर्शितम्—निजघानेत्यादिना । प्रत्युदाहरति—हिंसायां किमिति ।
हिंसा तूत्पीडनम्, तच्च प्राणवतामेव सम्भवेत्, धानानामप्राणित्वाच्च तत्र हिंसावगम्यत
इति सूत्रप्रवृत्तेरभावः । “धाना भ्रष्टयवे त्रिषु” इत्यमरः ।

अमृता०—५७. व्यवहृजिति । व्यवहारे अर्थे व्यय पूर्व हृज् हरणे, पण व्यवहारे
स्तुतौ च, दिवु क्रीडादिषु एतेषां कर्म वा भवति । पक्षे पूर्ववत् पठ्ठी । तत्र व्यवहार
शब्दस्य इष्टार्थमाचष्टे—अत्रेत्यादिना । व्यवहार इह द्विविधः—द्यूत विषयक पण रूपः,
क्रयविक्रयात्मक द्रव्यविनिमय रूपश्चेति । तस्यां प्रक्रिया कौमुद्यां भ्रमः तथाहि तद् वृत्तिः—
व्यवहृपणो द्यूत व्यवहारसमर्थयोः, द्यूतार्थस्य दिवश्च कर्मणि पठ्ठी स्यादिति ।
प्रसादाख्य तट्टीकायान्तु—शतं व्यवहरत इत्यत्र शतं क्रयविक्रयेण विनियुङ्क्ते दीव्य-
तीत्यर्थं इत्युक्तम् ।

तृतीयात्विति तन्मते नित्यमेव पठ्ठीति ॥ ५५ ॥

बाल०—शील । व्यक्तार्थमेतत् । शीलितः रक्षितः इति शील समाधौ रक्षपालने
वर्त्तमानं क्त सूत्रे चादनुक्तादपि इति वर्त्तमाने क्तः इट् । क्षान्त इति क्षमुष् सहने पूर्ववत्
क्तः । हरिवेषन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः क्वौ कंसारिवैष्णवे च इत्यनेन त्रिविक्रमो मस्य
विष्णुचक्रं विष्णुचक्रस्य हरिवेषुः भाव इति उदाह्रियते इति शेषः । ज्ञातमिति क्तो भूते
भावकर्मणारिति क्तः ॥ ५६ ॥

बाल०—अधि । व्यक्तार्थमेतत् ।

पणते, तस्य वा । तत् ग्लहं करोति तद्विनिमयते वेत्यर्थः । वंशीं
 कृष्णो दीव्यति, तस्या वा ।
 एवं प्रदीव्यति, तां ग्लहं करोतीत्यर्थः । अन्यत्र तु चक्रं व्यवहरति
 विक्षिपतीत्यर्थः । कृष्णं पणायति स्तौतीत्यर्थः । पणायते इतिकश्चित् ।
 अत्र परपदमेवेति वर्द्धमानः ।

५८. क्तस्येनन्तस्य योगे कर्मणि सप्तमी ।

अधीती श्रीभागवते । कृतपूर्वी सृष्टिमित्यत्र तु न क्तस्येनन्तत्वमिति ।
 अत्र द्वितीयैव । अत्राप्यधिकरण विवक्षायां स्यादित्यन्ये ।

॥ इति कर्त्तृकर्मणी ॥

ग्लहं करोतीति—पाशकक्रीडायां पणं करोतीत्यर्थः । विनिमयते परिवर्त्तत इत्यर्थः ।
 दीव्यति तस्या वेत्यत्र दिवो द्यूतपण एवार्थो गम्यते, वंश्या विनिमयस्यानौचित्यात् ।

अथ सोपसर्गस्य दिवो वा, अनुपसर्गे नित्यमिति केनचित् सूत्रितम्, तन्मतन्तु
 नाभीष्टमित्याशयेनाह—एवं प्रदीव्यतीति । अन्यत्रेति—द्यूत ग्लह-क्रयविक्रयरूपार्थाद्
 न्यार्थे न पठ्ठीत्यर्थः । कृष्णं पणायतीति—पणतेः स्तुत्यर्थे नित्यमायः परपदञ्चेति
 प्रागुक्तम् । द्यूतग्लहत्वाभावादिह च न पठ्ठी । अत्रार्थे कश्चिदात्मपदं मन्यते तत्तु न
 युक्तमिति वर्द्धमान मतमुत्थाप्य निज मतं पुष्पाति—अत्र परपदमेवेति ।

अमृता०—५८. क्तस्येति । इद् अन्ते यस्य तादृशः क्तप्रत्ययस्य योगे क्तान्तक्रियायाः
 कर्मणि सप्तमी स्यात् । अधीतीति—अधीतमनेन इत्यर्थे भावे क्तः,—तत “इष्टादिभ्यश्चेति
 कर्त्तरि इति स्तद्धितः । प्राग् भावेविहित क्तप्रत्ययेन निष्पन्नादधीत शब्दात् कर्त्तरीनौ
 कृते, पश्चादध्यायनस्य को विषय इत्याकाङ्क्षायां सत्यां गुणीभूत क्रियया सम्बध्यमान-
 मथचानुक्तं कर्म श्रीभागवतमिति स्थिते अत्रैवद्वितीयायाः स्थाने सप्तमीविधीयतेऽनेन ।
 मासमधीती श्रीभागवते, इत्यत्र तु व्याप्तिप्रभृत्यन्तर्भूत क्रियान्तरस्य कर्मत्वात् कालादौ
 न सप्तमीति क्तान्तक्रियाया एव कर्मणि सप्तमीति व्याख्यानुसारात् । कृतपूर्वी सृष्टि-
 मित्यत्रापि कर्मसम्बन्धो दर्शितदिशा अस्त्येव, अतस्तत्र चास्य विषयमाशङ्क्य समादधाति—

उक्तमिति भवतीति शेषः । कृष्णस्य वृन्दावनमासितमिति आस उपवेशने ।
 अकर्मक गति भोजनार्थेभ्यः क्तः अधिकरणे चेत्यनेन क्तः अधिकरणं वृन्दावनमुक्तं
 कृष्णेन वृन्दावने आस्यत इत्यर्थः । अत्र कर्त्तरि पठ्ठी । भुक्तं फलानामिति भुजपाल-
 नाभ्यवहारयोः क्तः अत्रापि कृष्णस्य वृन्दावनमिति योज्यं । तत्र कर्त्तरि कर्मणि च पठ्ठी ।
 क्तस्याधिकरणवाचित्वं वाक्येन व्यञ्जयति आस्यते भुज्यते अत्रेतीति आस्यते यत्र तदासित-
 मिति भुज्यते यत्र तद्भुक्तमिति । भुज्यते इति प्रथमं कर्माविवक्षया भाव इति ज्ञेयं
 अन्यथा भुज्यन्ते इति स्यात् । फलानामित्युपादानात् ॥ ५७ ॥

५६. कर्तृकर्मणोराधारोऽधिकरणम् ।

क्रियया सह वा क्रिया द्वारा वा कर्तृकर्मणी यदाश्रित्य विषयोक्त्य वा वर्तते स आधार स्वरूपं कारक अधिकरण संज्ञं स्यात् । तत्र यदालम्ब्यवर्तते स आश्रयः । तत्र स्थित्वा यत्र प्रवर्तते सविषयः ।

न क्तस्येनन्तत्वत्वमिति । अत्र क्तान्तात् परवर्त्तिन पूर्वशब्दादेव इनिः, नतु क्तप्रत्ययान्तकृत शब्दादिति नास्य विषयोऽसौ ।

॥ इति विचारिते कर्तृकर्मणी ॥

क्रियाश्रयभूते कर्तृकर्मणी निरूप्य अथ तयोरप्याश्रयमधिकरणं निरूपयति,—

अमुता०—५६. कर्तृकर्मणोरिति । आध्रियते आश्रीयते क्रियां कर्तृकर्मभ्यामस्मिन्निति आधारः, अधिकरणवाच्ये घणन्तो निपातितः । ननु कारकसामान्यलक्षणे—क्रिया सम्बन्धविशेषि कारकमित्युक्तम् । अधिकरणलक्षणे तु तत्सम्बन्धस्यानुपलब्धेः कथं तल्लक्षण समन्वय इति मनस्याशङ्क्य स्वयं वृत्तावधिकरणं विवृणोति—क्रिययेत्यादि । कर्तृकर्मणो यदा क्रियासम्बन्धविशेषित्वेन कारकत्वं सिद्धम्, तदा च तयोरप्याधार विवक्षा सञ्जाता, अतस्तत् क्रियोपकारकतयो ह्यधिकरणस्य परम्परा क्रियासम्बन्धविशेषित्वमधिगम्यते, किन्तु कोमलधियातद् दुर्बोधत्वाद् “व्याख्यया विशेषप्रतिपत्ति”रिति नीति मनुससारः ।

क्रियया सह क्रिया द्वारा वाश्रयभूतत्वादधिकरणस्य क्रिया सम्बन्धः परम्परया, कर्तृकर्मणोरेव साक्षाद् रूपेणेति सूचितम् । तथैवोक्तं भर्तृहरिणा—कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ इति ॥ अस्यार्थः—कर्तृकर्मव्यवहितां क्रियां असाक्षात् परम्परया धारयत्, आत्मनि क्रियासम्बन्धमवस्थापयत्, कर्तृकर्मणोरेव क्रियाश्रयत्वस्य साक्षात्तयावगमात् । कथं तर्हि तस्य कारकत्वमित्यत आह—उपकुर्वदिति । आसने आस्ते इत्यादौ स्थित्यादि क्रियासिद्धौ उपकारं कुरुते, अतः शास्त्रे तदधिकरणं स्मृतमिति ।

क्रिया च सा द्विविधा, कर्तृस्था कर्मस्था चेति । यदुक्तं वृद्धैः—कर्मस्थः पचतेर्भाविः कर्मस्था च भिदेः क्रिया । अस्यास्यो भाविः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥ इति ॥ इत्थं क्रियाधारत्वं खलु कर्तृकर्मणोरेव सिद्धम्, तयोरप्याधारत्वेन परम्परयाधिकरणस्य हि तत् सिध्यति नेतरेषां कारकाणाम्, तत एव वृत्तौ कर्तृकर्मणी इत्येवोक्तम् । तत्र यदाश्रित्य विषयोक्त्य वेत्यनेनाधिकरणस्य प्राधान्येन द्वैविध्यमुद्दिष्टम् । तच्च प्रत्येक विशिनष्टि—यदालम्ब्येति । तत्र तयो मध्ये यदालम्ब्य यदाश्रित्येत्यर्थः । तत्र स्थित्वेति आश्रये

बाल०—विष्णु । विष्णुकृत्यानां योगे कर्त्तरि पठ्ठी वा स्यात् ॥ ५८ ॥

बाल०—विध्याद्यर्थे तव्यानीय क्यप् ण्यत् यत् केलिमा भवन्ति ते विष्णुकृत्यसंज्ञाः । ते चेति । ते च तव्यादयः । एतत् सूत्रं प्रायः कृतसूत्ररूप्येव । कृतसूत्रे अनीयेत्यनन्तरं

६४. अभोजनार्थस्योपवसे न ।

कालियहृदे उपवसन्ति । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न्यायेन वस्ते नंग्रहणम् ।

६५. अपायादिष्ववधिरपादानम् ।

प्रभुरयम् । अपायादिषु क्रियासु साध्यासु यदवधिभूतं तत् कारकम-

अमृता०—६४. अभोजनार्थस्येति । अभोजनं भोजनविरहः अर्थो यस्य तादृशस्य उपपूर्ववसतेः प्रयोगे तु कर्मत्वं न स्यात् किन्तु अधिकरणत्वमेव । अत्र नञः अभावोऽर्थः । कालियहृदे उपवसन्तीति—तैत्थिकाः कालियहृदे लङ्घनं कुर्वन्ति, भोजनं न कुर्वन्तीत्यर्थः । यतः—मण्डनं चोपवासश्च सर्वशास्त्रेष्वयं विधिरिति शास्त्रोक्तेः । तीर्थेणकरात्रि त्रिरात्रि वा वसेदिति च प्रसिद्धम् ।

अमृता०—६५. अपायादिष्विति । अपायो विश्लेषः, अपपूर्वादिण् गतावित्यस्मात्, अपपूर्वादयगतावित्यस्माद् वा भावे घण् । स आदि र्यासां क्रियाणां तासु साध्यासु अवधिरपादन कारकं भवति । प्रभुरिति—प्रभु नामाधिकारोऽयमित्यर्थः । सूत्रार्थं विशदयति—अपायादिषु क्रियास्वित्यादिना । तत्र साध्यास्वित्यनेन कर्तृकर्मणी आक्षिप्येते, ताभ्यां

शेषः । ज्वरयत्विति ज्वर रोगे भ्वादिः । णिः प्रेरणादाविति णिः घटादित्वाद्द्वामतः सन्तापयत्विति पूर्ववर्णिः ॥ ६३ ॥

बाल०—नाथ । कामनायां विषये नाथतेः प्रयोगे कर्म वा स्यात् ।

नाथत इति नाथयाच्चोपतापैश्वर्याशीःषु भ्वादिः । तस्याः विष्णुभक्तेः । आत्मपदमिति । अत्र कामनायां वक्ष्यत इति नाथेराशिषि तन्मतमित्यनेन इति शेषः । तां विष्णुभक्ति । नाथतीति याचते इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

बाल०—पिप । पिपलृ संचूर्णने निप्रपूर्वं हन हिंसागत्योः एतयोः उत पूर्वाणां नट जसु कथां आदिग्रहणादन्येषाञ्च प्रयोगे हिंसायां गम्यमानायां कर्म वा स्यात् । नट जस्विति एते चुरादौ ज्ञेयाः । अतो नट अवस्यन्दने जसु हिंसायां जसु ताडने चुरादित्वाद्द्वयोरेव ग्रहणं । क्रथ हिंसायां । एतेषामेवात्र ग्रहणं । नटनृतावित्यस्य भ्वादेर्जसु मोक्षणे इत्यस्य दिवादेः । क्रथ हिंसायां इत्यस्य भ्वादेश्चाग्रहणमिति । भौवादिक-दैवादिकयोर्नटजस्वो-हिंसार्थत्वाभावादेव चौरादिकयोरेव ग्रहणे लब्धेऽपि यत् नटजस्वित्युक्तं तत् शिशूनां झटिति प्रतिपत्त्यर्थं धातूनामनेकार्थत्वात् तयोरपि ग्रहणं भवत्विति शङ्का स्यात् तन्निरासार्थञ्चेति ज्ञेयं । ननु यदि चुरादय एव गृह्यन्ते तर्हि सूत्रे नटादयो ण्यन्तत्वेन कथं निर्दिष्टाः । उच्यन्ते यत्र नाटीत्यादिरूपं तिष्ठेत् तत्रैव कर्म वा भवतीत्यभिप्रायेण ण्यन्त-निर्देशः कृतः तेन तृणावर्त्तमनीनटत् । कंसमजीजसत् । कुवलयपीडमचिकथत् कृष्ण इत्यादौ भूतेशे अङि । द्विवचने वामने च कृते नाट्यादिरूपाभावात् पक्षे षष्ठी न भवति । तृणावर्त्तमिति सर्वत्र योज्यं । निप्रेति प्रत्येकं समुदितं विपरीतञ्चाऽन्वेतीति सूचयितुं

पादानसंज्ञं स्यात् । कर्तुः कर्मणो वा पूर्वयोः क्रिया ज्ञानयो विषयोऽवधिः ।

६६. अपादाने पञ्चमी ।

अपायो विश्लेषः, तत्रादि मर्यादावधिः । मथुराया आगतः, रथादवतीर्णः
द्रवतोरथात् पतितः, परस्परस्मात् कृष्णचानूरावपसर्पतः ।

विना क्रिया साध्यनुपपत्तेः । तत एव अवधिशब्दस्य विवृतौ—कर्तुः कर्मणो वेत्युपन्यस्तम् । तत्र च विषय इत्यनेन अधिकरणस्यापवादोऽभवधि रिति ज्ञापितम् ।

अमृता०—६६. अपादान इति । अपायशब्दं विवृणोति—अपायो विश्लेष इति । स चापायः संयोगप्रतियोगिकत्वाद् द्विनिष्ठः, तेन पूर्वदेशसंयोग ध्वंसः अपाय इत्यवसीयते । मथुराया आगत उद्धव इत्यवागमन रूपविश्लेषक्रियया सह कर्तुरुद्धवस्य हि साक्षात्तया सम्बन्धविशेषः अधिगम्यते । यतो विश्लेषस्य जनकीभूता या स्पन्दनाद्यात्मिका क्रिया सा खलु कर्त्रैव साध्या, तस्या, तस्य च कर्तुः पूर्वस्थितिक्रियाया विषयत्वेन कर्तुराधाररूपा, इदानीं विश्लेषक्रियोपकारकत्वादवधिर्मथुरा । तत्र च क्रिया सम्बन्धविशेषित्वंगौणतयास्त्येव, तदभावे विश्लेषासिद्धेः । ततश्चावधिभूता मथुरा अपादानम् ।

एवञ्चापादानस्य निष्कृष्ट लक्षणम्—विभागजनकीभूतक्रियानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वमिति । परकीयक्रिया जन्य तद्वात्त्वर्थतानवच्छेदक विभागाश्रयत्वमपादानत्वमिति नैयायिकाः । तत्र च परकीय शब्दः स्वेतर परः, कर्तृपर इति यावत् । उक्तञ्च प्राचीनैः—अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादान मिष्यते । इति । अस्यार्थः—ध्रुव शब्दस्य यो निश्चलत्वरूपोऽर्थः तं खण्डयति—चलं वा यदि वाचलमित्यनेन । अथ ध्रुवस्योदासीन्यं कुत स्तत्राह—अतदावेशादिति । तस्मिन् ध्रुवे तस्याः अपायसेतुभूत स्पन्दनात्मकक्रियायाः अप्रवेशादित्यर्थः । अथ चोदासीनस्य क्रियामित्तत्वाभावात् कथं कारकत्वम् ? सत्यम्, कर्तृकर्मणोराधारतया ध्रुवस्यावस्थानमेव क्रियोपकारकत्वमिति ।

ननु मथुरातो नन्दीश्वराख्यव्रजागमने गोवर्द्धनादिवहु स्थानानि हि कर्तुं गन्तव्यत्वेन विषयाः सन्तीति तेषामिह कथं नावधित्वमिति पूर्वपव निराकरोति—आदि मर्यादावधिरिति । आदि श्चरमसीमा हि अवधिरिष्यते, न त्ववरसीमा । तच्चापादानं त्रिविधम् । यथोक्तम्—निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा । अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते । इति ।

चत्वार्युदाहरणानि दर्शितानि । धाना इति । धाना भ्रष्टयवेस्त्रिपु इत्यमरः । हिंसायाः प्राणिधर्मत्वात् नात्र हिंसा ॥ ६५ ॥

बाल०—व्यय । व्यवहारेऽर्थे व्यवहृत्र पण दिवां प्रयागे कर्म वा स्यात् । यद्यपि व्यवहार इति सामान्येनोक्तं तथापि विशेषेणेत्यह अत्रेति । द्यूतेति द्यूतविषयकपणरूपव्यवहार इत्यर्थः । क्रयेति । क्रय-विक्रय-स्वरूपव्यवहारे च इत्यर्थः । मन्यन्त इति

मुख्यया वृत्त्या येन नदीविशेष उच्यते लक्षणया वृत्त्या तेन शब्देनैव तत्-
सम्बन्धितमुच्यते । यथा गौण्या वृत्त्या पुरुषसिंह इत्यन्ये । व्याप्ते—
विष्णुः सर्वत्रास्ति ।

प्रसितेति—कृष्णे कृष्णेन वा प्रसितं मनो बद्धमित्यर्थः । एवमुत्सुकम् ।
तथा रोहिण्यां कृष्णमभिषिञ्चेत्, रोहिण्या वा । अकालवाचित्वे तु—
रोहिण्यां बिधुः ।

६२. अधिशीङ् स्थासामाधारः कर्म, अभिनिविशो वा ।

समवाय लक्षण इति भिद्यते स त्रिभ्यः । केचित्तु—“यमुना समीपो देशोऽपि यमुना इत्यु-
पचारात्—आधारस्त्रिविधो ज्ञेयः कटाकाशतिलादिषु” इत्याहुः ।

तदेवंविषयसहितं चातुर्विध्यं दर्शितमधिकरणस्य । तथा चाह पञ्चनाभः—सामीपिको
वैषयिक आभिव्यापक एव च । औपश्लेषिक इत्येवं स्यादाधार श्रुतुर्विधः ॥ इति ॥
प्रसितमिति सिञ्च बन्धने कर्मणि क्तः । तथा रोहिण्यामिति—रोहिणी नाम नक्षत्रम्;
नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यर्थे केशवणः, तस्य च स्मरहरः । अतो रोहिणी शब्देन तदयुक्त
कालोऽत्राभिधीयत इति तद् योगे सप्तमी तृतीया च । प्रति नक्षत्रस्य भोगकालः षष्ठिदण्डः,
क्वचित् वाणवृद्धि रसक्षयइति ज्योतिश्चक्रनियमानुसारेण पञ्चषष्ठिदण्ड पर्यन्तं वर्द्धते, पञ्च
पञ्चाशद् दण्डावधि ह्रसति तत् । उदाहरणमिदं व्याप्तौ हि प्रयुञ्जत केचित्, तत्तु न
समीचीनं भाति, तावन्तं दीर्घकालं व्याप्य कृष्णाभिपेकविधेरप्रसिद्धत्वात् ।

अमृता०—६२. अधीति । अधिपूर्वाणां शीङ् ष्टा आस इत्येतेषां प्रयोगे कर्तुराधारः
प्रयोगे कर्तुराधारः कर्म भवति, अभिनि पूर्वस्य विशतेः प्रयोगे आधारः कर्म वा स्यात् ।
अधिकरणस्यापवाद एषः । अकर्मकप्रसङ्गास्तु एते सर्वे, तेन सकर्मकत्वे नास्यविषयः—
गोपाला वनं गन्तुं कृष्णमधितिष्ठन्तीति, अपेक्षन्त इत्यर्थः । किञ्च एषां कर्तुं यं आधारः
स एव कर्म भवति नापरः । तेन वृन्दावने गोष्ठमध्यास्ते कृष्ण इत्यत्र कर्तुः कृष्णस्य गोष्ठ-
माधार इति तदेव कर्म नतु वृन्दावनमिति, एतत्तु गोष्ठस्याधार इति विवेच्यम् ।

आत्मपदं वक्ष्यतइति—“नेविश” इतितत् सूत्रम् । विशघातुः सकर्मकः, सोपेन्द्रत्वे
त्वकर्मकः, यथा विपूर्वस्य हरतेः । केचिदिह च नित्यमेव कर्मत्वं मन्यन्ते । किन्तु—“या
या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते” इति महाभाष्यम्, तथा—“स्वहस्तदत्ते मुनिमासने
मुनिश्चिरन्तनस्तवदभिन्यवीविशत्” इति माघप्रयोगश्च दृष्ट्वा ते खलु—क्वचिदपवाद

पक्षे न कर्मप्रत्ययो भवति । किन्तु भावप्रत्यय इति स्वरूपाख्यानमेवैतदिति ज्ञेयं । भावेतु
पठ्ठीमेव मन्यन्त इत्यस्मात् गम्यते मया ग्राममित्यादिवत् भावे स्मर्यते कृष्णमित्यादि
प्रयोगो न भवतीति ।

विस्तरेति व्याकरणविशेषः । स्मर्यत इतीति स्मर्यते इत्यत्रेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

बाल०—कृञ् । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः तस्मिन्नर्थे कृञ् प्रयोगे कर्म वा

गोवर्द्धनमधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते हरिः । अभिनिविशते कृष्णभक्तिं
कृष्णभक्तौ वा । अत्र विशेरात्मपदं वक्ष्यते ।

६३. उपान्वध्याङ्भ्यो वस आधारः कर्म ।

वृन्दावनमुपवसति हरिः । एवम् अनु अधि आङ् ।

विपयेऽप्युत्सगोऽभिनिविशते इति न्यायोपन्यासेन समादधति । मन्दिरे अधिष्ठानम्, धर्मे
अभिनिवेश इत्यादौ तु न कर्मत्वम्, आख्यात प्रत्यययोगे ह्येषां प्रयोगेऽत्रकर्मत्वाभीष्ट-
त्वादिति ।

अमृता०—६३. उपेति । उप अनु अधि आङ् पूर्वस्य वस धातोः प्रयोगे आधारः
कर्म स्यात् । एवमनुवसति अधिवसति आवसतीति सर्वत्र वासएवार्थः ।

स्यात् । पक्षे सम्बन्ध पष्ठच्चेव उपस्कुरुत इति उपपूर्वात् कृत्रः गन्धने तु भर्त्सने यत्नसेव-
योरित्यादिना आत्मपदं । उपाद्भूषणसमवायप्रतियत्नविकृतिकरणवाक्याध्याहारेषु
इत्यनेन सुट् सौगन्ध्यादिना अभिरुचितं करोतीत्यर्थः । तस्य गङ्गोदकस्य ॥ ६२ ॥

बाल०—भावः । पदच्छेदः पदार्थोक्तिविग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपश्च समाधानं
व्याख्यानं पञ्चलक्षणमित्यादिरीत्या । भावः कर्त्ता येषां ते भावकर्त्तृका स्तेषां रुजाया
अर्थ इव अर्थो येषां ते रुजार्थास्तेषां । ज्वरिसन्तापी वर्जयित्वा भावो धात्वर्थः स कर्त्ता
येषां तथा भूतानां रुजार्थानां रोगार्थानां धातूनां प्रयोगे कर्म वा स्यात् पक्षे सम्बन्ध-
पष्ठच्चेव ।

रुजाशब्दस्य भावडावन्तत्वेन रोगवाचित्वं । रुजतु इति रुजो भङ्गे तुदादिः
पिडयत्वित्यर्थः । रोगशब्दो घणन्तः । तस्य अवैष्णवस्य हरौ पराक अधोगतं मुखं यस्य
स तं हरिपराङ्मुखं । एतीति इणगतौ आनन्दो जीवन्तं एति गच्छतीति । अत्र धातो
भावकर्त्तृत्वं विद्यत एव आनन्दस्य कर्त्तृत्वात् किन्तु रुजार्थत्वं नास्तीति तस्माद्भाव-
कर्त्तृकाणामित्यस्य स्वार्थकर्त्तृकाणामित्यर्थो न व्याख्येयः । तथा सति एतत् प्रत्युदाहरणं
द्वयङ्गविकलं स्यात् गमनस्य कर्त्तृत्वाभावात् । अतो भावकर्त्तृत्वं धात्वर्थमात्रं कर्त्तृकत्व-
मिति व्याख्येयं ।

अतएव पाको रुजतु भिक्षुमित्यादौ स्वसमानार्थभावकर्त्तुरभावत्वात् षष्ठी प्राप्त्य-
भावेऽपि षष्ठीप्राप्तिसम्भावनया स्वयं ग्रन्थकृतापि अनभिधानादिति हेत्वन्तरमुपन्यस्त-
मिति । अवैष्णवं रुजतु आम इत्यत्रापि पक्षे सम्बन्ध षष्ठी भवितुमर्हति आम इत्यस्य
घणन्तस्य स्वभिन्नधात्वर्थः कर्त्तृत्वेऽपि अम रोगे इत्यनेन रोगार्थत्वादिति । अथवा एति
इत्यस्य आनन्दयति इत्येव फलितार्थो भवति अतएव एति जीवन्तमानन्द इत्यत्रापि
स्वार्थकर्त्तृकत्वं घटयते तस्मात् भावकर्त्तृकाणामित्यस्य स्वार्थकर्त्तृकाणामित्येवार्थो
व्याख्येयः तथा सति सर्वमनवद्यमिति । गोस्वामिचरणानामपि अयमेवाभिप्रायः । अतएव
रुजतु रोगः ज्वरयतु ज्वरः सन्तापयतु सन्तापः इत्येवोक्तं । क्रमदीश्वरादीनामपि एतदेव
मतं । रुजार्थस्य स्वार्थकर्त्तृकत्व इति क्रमदीश्वरसूत्र । नचेहेति ज्वरि सन्तापि वर्जनादिति

यथेन्द्रियाणां पुरुष आश्रयः, रूपादिकं विषयः । यथा राज्ञोऽन्तः
पुरमाश्रयः, देशो विषयः । छात्रस्यासनमाश्रयः, पुस्तकं विषय इति ।

६०. अधिकरणे सप्तमी ।

६१. प्रसितोत्सुकाभ्यां कालवाचि नक्षत्रेण च योगे तृतीया च ।

तत्रक्रियया सह आश्रये—आसने आस्ते, ललाटे तिलकं करोति कृष्णः ।

क्रिया द्वारा आश्रये—कृष्णे मोदते, कृष्णे सुखं लभते लोकः । अत्र

स्थित्वा । उदाहरणैश्च तत् सुगमीकरोति—यथेत्यादिभिः । तानि चैवमधिकरणेषु-
प्रयोक्तव्यानि—अहो चित्रम् । विष्णुमित्रस्य नेत्रयुगं तद् देहे विराजमानमपि श्रीकृष्णरूपे
निमग्नम् । राजा अन्तःपुरे तिष्ठन्नपि चारचरणः स्वराज्ये विहरति । छात्र आसने
उपविश्य पुस्तकेऽभिनिविशत इति । एवं—कर्तृकर्मन्यतरद्वारा क्रियाश्रयत्वे सति तत्-
क्रियोपकारकत्वमधिकरणत्वमिति च नैयायिकाः ।

अमृता०—६०. अधिकरणेऽनुक्ते सप्तमी विष्णुभक्तिः स्यात् ।

अमृता०—६१. प्रसितेति । प्रसितोत्सुक शब्दाभ्यां योगे तथा कालवाचिनक्षत्रेण
च योगे अधिकरणे सप्तमी तृतीया च स्याताम् । आश्रयमुदाहरति—आसने आस्त इत्यादि ।
अत्रकर्त्ता कृष्णः उपवेशनक्रियया सह आसनमाश्रित्य वर्त्तते; तेनासनं कृष्णस्याश्रयः,
गौण तयोपवेशनक्रियायाश्च । एवं ललाटे तिलकं करोतीत्यत्र कर्म तिलकं कृति क्रियया
सह ललाटमाश्रित्य वर्त्तते, तेन ललाट स्तिलकस्य गौणतया कृतिक्रियायाश्चाश्रयः । एव
मग्रेऽपि यथायोग्यमुह्यम् ।

ननु ब्रजसुखे निपुणः कृष्ण इत्यत्र क्रियासम्बन्धानुपलब्धे कथं ब्रजसुखशब्दस्याधि-
करणत्वमिति चेत्तत्राह—गम्य सत्तादीति । गम्यमाना या सत्तादि क्रिया तस्यः सम्बन्धेन,
अस्ति प्रभृति क्रियामध्याहार्यं सम्बन्धः कर्त्तव्य इत्यर्थः । इदंविषयाधिकरणम् ।

अधुना आश्रयविभजते—आश्रयः पुनस्त्रिविध इति । उपश्लेषएकदेश इति—
आधाराधेययोरन्यत्र सिद्धयोः संयोग उपश्लेष इत्यर्थः । तत्र भावार्थे माधवठः औप-
श्लेषिकः । एवं सामीपिकः । समीप सम्बन्धिनी लक्षणा यत्र क्रियते स सामीपिक आश्रयः ।

यदित्युक्तं अत्र तु यदित्यनन्तरं यदिति लिखितमिति भेदः । किन्तु अत्रापि यदित्यस्य
अनीय इत्यन्तरमेव लिखनमुचितमिति ज्ञेयं ॥ ५६ ॥

बाल०—उभय । विष्णुकृत्ये सति उभयस्मिन् कर्तृकर्मणोः पष्ठ्याः प्राप्तौ पष्ठी
न स्यात् । कृष्णेनेति अत्र कर्त्तरि ब्रजमित्यस्मिन् गौणकर्मणि च पष्ठी स्यात्तस्मिन्-
निषेधार्थं वचनं ॥ ६० ॥

बाल०—स्मृत्यर्थः । स्मृत्यर्थश्च ईश् च तेषां प्रयोगे कर्म वा स्यात् । पक्षे किं भवति
इत्यपेक्षायामाह पक्ष इति द्वितीयापक्षावाधक कर्माऽव्याप्तेः कारकसूत्रेण बाधस्य सम्बन्ध

लोकस्य या मोदक्रिया या च सुखलाभक्रिया ते द्वे कृष्णमाश्रित्य जायेते इत्यर्थः । विषये—कृष्णे प्रीणाति, कृष्णे प्रीतिं करोति । तंप्रति प्रीतिं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । व्रजसुखे निपुणः कृष्ण इत्यत्र तु गम्यसत्तादि क्रियायाः सम्बन्धेन कारकत्वम् ।

आश्रयः पुन स्त्रिविधः—औपश्लेषिकः सामीपिको व्याप्त इति । उप-
श्लेष एकदेशस्तत्रभवे—आसने आस्ते । सामीपिके—यमुनायां घोषः ।

यमुनायां घोष इति—मुख्यो लाक्षणिको गौण इत्यादिभिः शब्दभेदाः स्वयं दर्शयिष्यन्ते कृत्प्रकरणे । तत्रैव सविस्तारं विवरिष्यते, इहतुद्दिश्यते किञ्चिन्मात्रम् । शब्दाः खलु वाचकाः, वाच्यास्तु अर्थान्विताः पदार्थाः । अभिधा लक्षणाव्यञ्जना चेति तिस्रः शब्द-
शक्तयः । तत्र अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्ति रभिधा, तया योऽर्थो बोध्यते स मुख्यः, यथागौः शिखीत्यादिषु । अथ मुख्यार्थे बाधे सति तद् युक्तोऽन्योऽर्थो यया बोध्यते, रूढितः प्रयोजनतो वा, सालक्षणा नाम वृत्तिः । तया योऽर्थो बोध्यते स लाक्षणिकः । यमुनायां घोष इत्यत्र प्रतिवसतीति क्रिया अध्याहार्या, वासे हि लक्षणाश्रय-
स्यावश्यकत्वात् । अन्यथा घोष शब्दस्य मुख्यया हि वृत्त्या शब्दात्मकार्थे गृहीतेऽपि सम्भवेदन्वयबोधः, घोष आभीर पत्नी स्यात् शब्दश्चेति कोणात् । “स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयदिति” श्रीगीता प्रयोगाच्च । तस्माद् यमुनाजले आभीर ग्रामस्य वासासम्भवात्, शक्षणया वृत्त्या तत् समीपस्थं तटमुपस्थाप्यते । शीतलत्वमतिपावनत्वञ्च तत्र लक्षणाश्रये प्रयोजनं बोध्यम् । अतो यमुना (तत्तटं) अत्र घोषस्य सामीपिकआश्रय इति । तत्र च स्पष्टार्थं दृष्टान्तयति—गौण्या वृत्त्येति । लक्षणान्तर्भूतापि सादृश्यगुणयोगाद् गौणीनामस्वतन्त्र्या वृत्ति कैश्चिदङ्गीक्रियते, तन्मते उदाहरणमिदम् । तत्र पुरुष शब्दो सिंह शब्देनान्वयमलभमानो विक्रमत्वादि साधर्म्यसम्बन्धं सिंहार्थं लक्षयति । पुरुषस्य विक्रमातिशयबोधनमत्र प्रयोजनम् । एवमग्निमणिवक इत्यादि च ज्ञेयम् ।

व्याप्तइति—पृथग् देशभागानभिव्याप्य तिष्ठतीति व्याप्तः । आधाराधेययोस्तुल्य-
जन्या, समवायलक्षण इत्यर्थः । विष्णुः सर्वत्रास्तीति सर्वं विश्वं व्याप्यास्तीत्यर्थः । एवं रेमे शरदि गोविन्द इत्यादि । रात्रौ भुङ्क्ते, प्रातः स्नातीत्यादि त्वौपश्लेषिकान्तर्भाव्यम् । विषयः अनन्यत्रभावः, नविद्यतेऽन्यत्र भावः सत्ता यस्मात् सविषय इत्यर्थः । नेत्ररूपे बद्ध-
मित्यादौ नेत्रस्य रूपैकनिश्चिताप्रसिद्धा । सामीपिके यमुनाघोषयोर्न हि संयोगो न वा

समानस्यानुवृत्तेः कर्मणि षष्ठ्येव ननु द्वितीया कर्म साधिकानां स्मृत्यर्थादि क्रियाणां अकर्मकापत्तेः । स्मरतीति स्मृ चिन्तायां । दय इति दय दान गति हिंसा दानेषु भ्वादि-
रात्मपदी । ईष्ट इति ईश ऐश्वर्ये अदादिरात्मपदी छशोराजेति शस्य षः तरामस्य टः । ननु ईशधातुरकर्मकः कथमस्य कर्म सम्भवत्विति चेत्तत्राह यथेष्टमिति । एतेन धातूनामने-
कार्थतया अर्थान्तरवृत्तित्वात् सकर्मत्वमिति दर्शितं । कर्म पक्ष एवेति । तस्मात् षष्ठी

६७. प्रभवे तत् स्थानम् ।

हिमवतो गङ्गा प्रभवति ।

तत्र निर्दिष्टो निश्चलो विषयो यत्र तत् प्रथमम्, यथा मथुराया आगतः, वृक्षात् पतति फलमित्यादि । किञ्चिदांशिकं यथा स्यात्तथा उपात्तः, प्रयुक्तो विषयो यत्र तद् द्वितीयम्, यथा द्रवतो रथात् पतितो रुक्मी, धावतोऽश्वात् पतितः शतधन्वा इत्यादि । अत्र विषयस्य रथस्य द्रवणावस्था हि पतनक्रियायामुपयुज्यते नत्वचलावस्थापीति । अपेक्षिता क्रिया अपर क्रिया यत्र तत् तृतीयम्, यथा कृष्णचानूरौ परस्परस्मादपसर्पतः, अपसर्पतो रामादपसर्पति मुष्टिक इत्यादि । अत्र कृष्ण रामात्मकावधिश्चानूर मुष्टिक-योरपसर्पणक्रियामपेक्षते, तथा च चानूरमुष्टिकात्मकावधिः कृष्णरामयोरपसर्पण क्रियामपेक्षत इत्यन्योऽन्यापेक्षिक्रियत्वात् परस्परशब्दस्य रामशब्दस्य चापादानत्वम् । द्वितीये तु रुक्मिणो रथस्य नपतनमिति भेदः ।

अमृता०—६७. प्रभव इति । अपाये अवधेरुदाहरणानि दर्शयित्वा अधुना तल्लक्षणस्थ मादिपदं प्रपञ्चयति । प्रभवे साध्ये सति प्रभव स्थानमवधिभूतमपादान-कारकं स्यात् ।

पूर्वाचार्या इति शेषः त्रयाणामपीत्यत्र त्रयाणामिति वा पाठः । तस्यां प्रक्रियाकौमुद्यां । व्यवहरत इति व्यवपूर्वहृत्रहरणे भ्वादिः । त्रित्वादात्मपदं । पणत इति पण व्यवहारे स्तुतौ च भ्वादिरात्मपदी मूर्द्धण्यन्तादयो न व्यवहारे इति निषेधात् । गुपू धुप विच्छि पनि पणिभ्यः आय इत्यनेन न आय । तस्य धान्यस्य । ग्नहं च तपणं । तत् धान्यं विनिमयत इति विनिमयस्य परिवर्त्तरूपत्वेन क्रयविक्रयात्मकत्वमिति । दीव्यतीति दिवु क्रीडादिषु तस्या वंश्याः । एवं प्रदीव्यतीति इत्यनेन द्यूतग्लहे सोपेन्द्रदिवोऽपि कर्म वा भवतीति सूचितं । दिवः सोपेन्द्रत्वे पण्ठी वा भवति अनुपेन्द्रत्वेतु पण्ठ्येवेति तु क्रम-दीश्वरः । अन्यत्रेति द्यूतग्लहादेरन्यत्रेत्यर्थः । पनायतीति कश्चिदित्यत्रापि चक्रमिति शेषः । चक्रं स्तौतीत्यर्थः व्यवहृत्र पणनार्थत्वेतु चक्रस्य कर्मत्वं न सम्यक् सङ्गच्छते तस्मादपण-नार्थत्वे पुष्पाणि व्यवहरतीति प्रत्युदाहार्यं । हृत्रः त्रित्वेनोभयपदित्वादत्र परपदमिति । पणधातोरात्मनेपदित्वात् पणतीत्युक्त्वा आशङ्कमानः समादधाति अत्रेति तस्माद्वर्द्धमाना-नुसारेणैव पणतीत्युक्तमिति भावः । ननु पणतीति कथं भवतु व्यवहारे निषेधात् स्तुत्यर्थे आयस्यापरिहार्यत्वात्तदेतच्चिन्त्यं । पणायतीत्यत्र लिपिकरप्रमादात् पणतीति जातमिति न वाच्यं अन्यधातुत्वात् परपदमित्यनेनायान्तस्य परपदित्वेन अत्र परपदमेवेति वर्द्धमान इत्यस्य वैयर्थ्यात् तस्मात् मूर्द्धण्यन्तादायो न व्यवहारे इत्यस्यैवात्र व्यभिचारो विवक्षणीय इति तस्मात् व्यवहाराभावेऽप्यत्र नाय इति ॥ ६६ ॥

बाल०—क्तस्ये । इन् अन्तो यस्य तादृशस्य क्तस्य योगे कर्मणि सप्तमी स्यात् । अधीतीति अधीतमनेनेत्यर्थे इष्टादिभ्यश्चेत्यनेन इणिः अधीतानुकूलव्यापारवतस्तवाधीतस्य को विषय इत्युक्ते कुत्राधीति भवान् इत्यस्य प्रत्युत्तरं श्रीभागवत इत्यादि । नक्तस्येनन्तत्वमिति

६८. जनने प्रकृतिः ।

विष्णोर्जगज्जायते । प्रभवः प्रथमदर्शनम्, जननमुत्पत्तिरिति भेदः ।

अमृता०—६८. जनन इति । जनने उत्पत्तौ प्रकृतिर्जनन हेतुरवधिभूतमपादानं स्यात् । प्रकृतिः कारणम्, तच्च समवायि असमवायि निमित्तभेदेन त्रिविधम् । यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणं, द्रव्य मात्र वृत्तिकम् । यथा मृत्तिका घटस्य, तन्तवः पटस्येत्यादि । समवायि कारणे प्रत्यासन्नं कार्योत्पादनक्षमं, गुणकर्मवृत्तिक-मसमवायि कारणम्, यथा कपालद्वयसंयोगो घटस्य, तन्तुरूपं पटरूपस्येत्यादि । एतद्भिन्नं कारणं निमित्तम्, यथा चक्र दण्डादि घटस्य, तुरी वेमादिकं पटस्येत्यादि । तत्र समवायि कारणमेव क्वचिदुत्पादानकारणतरोच्यते, इतरे तु तत् सहकारिकरणतयेति । तदेतत् त्रिविधं हि कारणं जगदुत्पत्तौ विष्णुरेव, जिज्ञासा चेत् श्रीभगवत् सन्दर्भ-गोविन्दभाष्या-दयः समनुसन्धेयाः ।

ननु जनन प्रभवानेकार्थवाचिनौ, तर्हि किमिह पृथग् लक्षणेनेति चेत्ततस्तयोर्भेदं दर्शयति—प्रभव इत्यादिना । अन्यत्र सिद्धस्य प्रथममनुभवः प्रभवः, अभूतपूर्वप्रादुर्भावो जननमिति फलितभेदः ।

ननु च किमर्थमिह प्रकृति ग्रहणम्, अवधिरित्यनुवर्तते एव, जनने साध्ये तदवधिरेव कारणं स्यादिति केत् ? श्रूयताम्—पुत्रात् प्रमोदो जायत मातुरित्यत्रापि यथा स्यात् तदर्थम् । प्रकृति ग्रहणं हेतुमात्रपरमिति न्यासः, उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटौ ।

पूर्वशब्देन व्यवधानादिति शेषः । अत्रापिति अत्रापि अधिकरणविवक्षायां सप्तमी स्यादित्यर्थः । तस्मादन्येषां मते कृतपूर्वी सृष्टावित्यपि भवतीति ॥ ६७ ॥

बाल०—अधिकरणविवक्षायामित्यनेनोद्विद्धितमधिकरणलक्षणमाह कर्त्रिति ।

कर्ता च कर्म च कर्तृकर्मणी तयोः कर्तृकर्मणोराधारोऽधिकरणं स्यादित्यापातत व्याख्येति । कर्तृकर्मभ्यामाधियते आश्रियते स्थीयते यत्र इत्यर्थे अधिकरणवाचि घण्-प्रत्यय सिद्ध आधारः तस्मिन् सिद्धे कर्तृकर्मणोः षष्ठी कृद्योगे इत्यनेन कर्तृकर्मणो-रित्यत्र पश्चात् षष्ठीति । वृत्तिरूपत्वेन आधारलक्षणमाह । क्रिययेति । क्रियया सह वा क्रियाद्वारा वा कर्तृकर्मणी द्वे यदाश्रित्य यदवलम्ब्य वर्तते यद्विषयीकृत्य यद्विषयं कृत्वा वर्तते स स आधारस्तत्तद्रूपं कारकं अधिकरणसंज्ञं स्यात् । अधिकरणलक्षणे कर्तृकर्मणो-रित्युक्तमत एव आधारलक्षणे कर्तृकर्मणी एव कर्तृत्वेन-विवक्षिते तस्मात् कर्तृकर्मणी यदाश्रित्येत्यादिकं दृष्ट्वा कर्तृकर्मणोरित्यस्य अप्रत्यक्षं षष्ठीति वैयर्थ्यं नाशङ्कणीयं । तस्मात् यः कर्तृकर्मणोराश्रयः यश्च तयोर्विषयः स आधार आधार एवाधिकरणमिति । क्रियया सह वा क्रियाद्वारा वा इत्यनेनाधिकरणस्य क्रिया सम्बन्धविशेषित्वं प्रतिपादितं । अन्यथा कारकत्वं न स्यात् । तथाहि । कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्वारयत् क्रियां । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति । तत्र आश्रयलक्षणमाह यदालम्ब्येति यदवलम्बनं कृत्वा वर्तते इति क्रियया सह क्रियाद्वारा वा कर्तृकर्मणी इति शेषः । विषयलक्षणमाह

६६. अन्तर्द्धौ शङ्कास्पदम् ।

अवैष्णवादन्तर्द्धत्ते । एते कर्तुः पूर्वस्याः स्थिति क्रियाया विषयाः ।

७०. अथासहनार्थ-पराजेः सोढुमशक्यः ।

कृष्णात् पराजयते कंसः । तंसोढुं नशक्नोतीत्यर्थः । नेह—कंसं पराजयते कृष्णः, अभिमवतीत्यर्थः ।

अमृता०—६६. अन्तर्द्धाविति । अन्तः पूर्वं दधातेः किः अन्तर्द्धि व्यवधानम्, तस्मिन् साध्ये यदन्तर्द्धकर्तुः शङ्काया आस्पदं तदवधिभूतमपादानं स्यात् । अवैष्णवादन्तर्द्धत्ते निलीयत इत्यर्थः । एत इति—उक्तमूत्रचतुष्टये उदाहरणेषु सर्वेऽवधय इत्यर्थः । एतेन मथुरायां तिष्ठन् तत आगत इत्याद्यर्था ज्ञेयाः । ननु प्रोक्तोदाहरणे वैष्णवस्यावैष्णवेऽवस्थानं कथमुपपद्यत इति चेत्तदुच्यते—“अयमवैष्णवो यदि मां पश्येत् तदा वैष्णवनिन्दां श्रावयेत्” इत्येवं चिन्तयन् वैष्णवो बुद्ध्या तंप्राप्य तत्र च तिष्ठन् ततो निलीयत इति ।

अमृता०—७०. कर्तुः स्थिति क्रियाया विषयानाहृत्य तस्य ज्ञानस्य विषयानाहर्तुं—मुपक्रमते—अथेति । असहनमर्थो यस्य तादृशपराजेः प्रयोगे सोढुमशक्योऽवधिभूतपादानं स्यात् । अशक्य इति कर्मणियत्, अवधेर्विशेषणत्वात् पुंस्त्वनिर्देशः । पराजयत इति—“विपराभ्यां जे” रित्यनेनात्मपदं वक्ष्यते । व्यावृत्तिं दर्शयति—नेहेति । अत्र पराभवार्थ-त्वान्नावधिरिति भावः ।

तत्र स्थित्वेति । तत्र आश्रये । उदाहरणं दर्शयति यथेति । दर्शनादिक्रियया सह इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां । रूपादिकमित्यादिपदेन रूप-रस-गन्ध-स्पर्शशब्दानां ग्रहणं । सूक्ष्मत्वेनापरि-तोपात् उदाहरणान्तरं दर्शयति यथावेति । ततोऽपि स्पष्टं दर्शयति छात्रस्येति छात्रस्य पाठकस्य ॥ ६८ ॥

बाल०—अधि । अधिकरणे सप्तमी विष्णुभक्तिः स्यात् ॥ ६९ ॥

बाल०—प्रसि । प्रसितोत्सूकाभ्यां शब्दाभ्यां कालवाचि नक्षत्रेण च योगे अधि-करणे सप्तमी तृतीया च भवति । कालवाचिनक्षत्रेण योगे अधिकरणे सप्तमी तृतीया च भवति । कालवाचिनक्षत्रेण अधिकरणे सप्तमीतृतीये भवन्त्यौ कालवाचिनक्षत्रादेव भवत इति लभ्यते शब्दान्तराभावादिति ज्ञेयं । आसने आस्त इति कर्ता कृष्णः उपवेशेनक्रियया सह आसनमाश्रित्य वर्तते आसनं उपवेशनस्य कृष्णस्य च आश्रयः । ललाटे तिलकं करोतीति कर्म तिलकं कृतिक्रियया सह ललाटमाश्रित्य वर्तते अतो ललाटं कृतिक्रिया-यास्तिलकस्य च आश्रयः । कृष्णे मोदते इति कर्ता लोकः मोदक्रियाद्वारा कृष्णमाश्रित्य वर्तते अतः कृष्णो मोदक्रियाद्वारा लोकस्याश्रयः । कृष्णे सुखं लभत इति कर्म सुखं लाभक्रियाद्वारा कृष्णमाश्रित्य वर्तते अतः कृष्णलाभक्रियाद्वारा सुखस्याश्रयः । मोदत इति मुद हर्षे भवादिरात्मपदी । लभत इति डु लभष प्राप्तौ । पूर्ववत् ते द्वे क्रिये ।

विषये । कृष्णे प्रीणातीति विग्रहे स्थित्वा कर्ता लोकः प्रीतिक्रियया सह कृष्णं

विषयीकृत्य वर्त्तते अतः कृष्णः प्रीतिक्रियायाः लोकस्य च विषयः । प्रीणातीति प्रीत्र् तर्पणे कृचादिः । कृष्णे प्रीतिं करोतीति प्रीतिः कर्म कृतिक्रियाया सह कृष्णं विषयीकृत्य वर्त्तते अतः कृष्णः कृतिक्रियायाः प्रीतेश्च विषयः । तं कृष्णं । ननु ब्रजसुखे निपुणः कृष्ण इत्यत्र क्रियासम्बन्धाभावात् कथं कारकत्वमिति चेत्तत्राह ब्रजसुख इति गम्येति । गम्या या सत्ताक्रिया तस्याः सम्बन्धेनेति ।

उक्तलक्षणस्याश्रयस्य त्रैविध्यमाह आश्रय इति । ऊपश्लेषिक उपश्लेष भव इत्यर्थे माधव ठः । ठ इकः टणिन्माधवः । एवं सामीपिक इति । व्याप्त इति कर्मणि क्तः । ऊपश्लेषिकस्य लक्षणं ब्रुवन् तत्रोदाहरणं दर्शयति उपश्लेष इत्यादिना आस्त इत्यन्तेन । उपश्लिष्यतेऽसौ इत्युपश्लेषः कर्मणि घण् । तत्रेति तत्र उपश्लेषे भव ऊपश्लेषिक इत्यर्थः । आसने आस्त इति आसनस्यैकदेशः कृष्णस्याश्रय इति ।

सामीपिके उदाहरणं दर्शयति सामीपिक इति । यमुनायां घोष इत्यत्रापि गम्यसत्तायाः सम्बन्धेन कारकत्वे यमुनासमीपे घोषस्याश्रय इति । अस्माकं मते आश्रय-सामीपिकत्वेनैव यमुनायां घोष इति सिद्धेऽप्येकया वृत्त्या यमुनाशब्देन तत्समीप उच्यते इत्यपेक्षायामत्र परमतं दर्शयति मुख्ययेत्यादिना इत्यन्य इत्यन्तेन । मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः स्यादौपचारिक इत्यालङ्कारिकाः । मुख्यार्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ज्ञेयस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः । ननु कास्ताः शक्तय इत्यपेक्षायामभिधादयोऽत्र वक्तव्याः । यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते तत्र तस्य तु या वृत्तिः साभिधा, लक्षणा पुनः । अभिधा—अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छा शक्तिः । मुख्यार्थं बाधं शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् । रूढेः प्रयोजनाद्वापि भिद्यत अथ सा द्विधा । इति कौस्तुभकारः । मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढतोऽथ प्रयोजनात् । अन्यार्थो लक्ष्यते यन्तु लक्षणारोपिता क्रिया । विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बुध्यते परो । व्यञ्जना सातु त्रिज्ञेया शब्दस्यार्थादिकस्य चेति काव्यप्रकाशकार इत्याद्युक्तीत्या मुख्यया कृत्या येन यमुना-शब्देन नदीविशेष उच्यते । लक्षणया वृत्त्या तेन यमुनाशब्देन तत्सम्बन्धि तटं उच्यते । ननु भवतु लक्षणायाः कीदृशी प्रवृत्तिरिति चेत् तदेवं वाच्यं । घोष आभीरपल्ली स्यात् पक्कणः शवरालयः । कुठीग्रामकयोः पल्ली । इत्युक्तानुसारेण जलमय्यां यमुनायां घोवस्य आभीरग्रामस्य वासो न सम्भवतीति लक्षणाया वृत्तेः स्वीकारः क्रियत इति भावः । अत्र दृष्टान्तो यथेति । मुख्यया वृत्त्या येन पशुविशेष उच्यते गौण्या वृत्त्या तेन सिंहशब्देनैव पुरुषः सिंहपुरुषः प्रशस्तपुरुष उच्यते इत्यन्ये तस्मान्मुख्यवृत्त्यभावांशेऽयं दृष्टान्तः ।

व्याप्ते उदाहरणं दर्शयति व्याप्त इति । विष्णुः सर्वत्रास्तीति सर्वं वाप्यास्तीत्यर्थः । विष्णुः कर्त्ता सर्वमाश्रित्य वर्त्तते अतः सर्वं विष्णोराश्रयः तत् सर्वं विष्णुना व्याप्तं अतः सर्वस्य व्याप्तत्वञ्च । सर्वशब्दो विश्ववाची । एवं विषयोऽपीति । विषयोऽप्यौपश्लेषिका-दिभेदेन त्रिविध इत्यर्थः । अत्र क्रमेणोदाहरणत्रयमाह प्रसितेत्यादिना । प्रसितमिति । सित्र् बन्धने क्तः । कृष्णे प्रसितं मन इत्यत्रौपश्लेषिको विषयः कृष्णस्य वदननेत्रादीनां मध्ये एकस्मिन्नेकस्मिन्नवयवे मनसो विषयतया बन्धनं ननु युगपत् सर्वावयवे इति ।

७१. प्रमादे जुगुप्सायाश्च तद्विषयः ।

प्रमादोऽनवधानता; गर्हायाश्चित्तनिवृत्तिर्जुगुप्सा । हरिभक्ते प्रमाद्यति ।
अवैष्णवमार्गाज्जुगुप्सते । एते कर्तुर्ज्ञानस्य ।

अमृता०—७१. प्रमाद इति । प्रमाद-जुगुप्सयोः साध्ययोः तयो विषयः अवधिः स्यात् । तयो लक्षणे निरूपयति—प्रमाद इति । गर्हा कुत्सा तस्याः सकाशात् चित्त-निवर्तनं जुगुप्सेत्यर्थः । प्रमाद्यतीति—मदी हर्षे दिवादिः, शमादित्वात् त्रिविक्रमः । कनिष्ठभक्तो हरिभक्तौ असावधानो भवति, साधनमक्तौ क्वचिदननुसन्धानादपराधं करोतीत्याशयः । जुगुप्सत इति—गुप् गोपन कुत्सनयो धातो निन्दायां सन् । अवैष्णवमार्गात् चित्तं निवर्तयतीत्यर्थः । एवं सन्मार्गाद् भ्रश्यतीत्यादि च । एत इति—सूत्रद्वयोक्तदृष्टान्तत्रये अवधयः कर्तुं ज्ञानस्य विषयाः । तेन कृष्णं जानन् ततः पराजयत इत्येवमर्थो वेद्यः ।

एवमिति कृष्णे कृष्णेन वा उत्सुकं मन इति । इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इत्यमरः । किन्तु इष्टार्थोद्युक्तार्थत्वेतु अत्र अर्थसुसङ्गतिर्न भवति तस्मात् उत्सुकं सौत्कण्ठमिति । कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिति श्रीभक्तिरसामृतसिन्धुः । कालाक्षमत्वं कालयापनाय असमर्थत्वमिति अत्र सामीपिको विषयः कालयापनासामर्थ्यत्वेन कृष्णे उत्सुकं मन इत्यत्र कृष्णशब्देन कृष्णसमीपे निवासदर्शनाद्यर्थं मनसः सौत्कण्ठ्यं भवतीत्यर्थः ।

रोहिण्यामिति । रोहिणीयुक्तः काल इत्यर्थे रोहिणीशब्दात् केशव णः तस्य स्मरहरः रोहिणी तस्यां रोहिणीनक्षत्रयुक्तकाल इत्यर्थः । अभिपूर्वसिच धातुरभिषेकार्थः । अत्राभिव्याप्तो विषयो यावत् रोहिणीयुक्तकालस्तावत् कृष्णं सिञ्चेदित्यर्थः । रोहिण्यामिति रोहिणीनक्षत्र इत्यर्थः । मया यदुक्तं प्रकारान्तरेण प्राचीनैरेतदेवोच्यते तद्यथा—

ऊपश्लेषिकवैषयिकावभिव्यापक एव च । आधारस्त्रिविधो ज्ञेयः कटाकाश-तिलादिषु । ऊपश्लेषिक यथा । आधाराधेययोरन्यत्र सिद्धयो संयोग उपश्लेषस्तत्र भव ऊपश्लेषिकः । देवदत्तः कटे आस्ते ।

वैषयिके यथा । विषयो ह्यनन्यत्र भावो न विद्यतेऽन्यत्र भावः सत्ता यस्मात् स तत्र भवः वैषयिकः । दिवि देवाः ।

अभिव्यापके यथा । आधाराधेययोस्तुल्यजन्मापृथग्देशभागानभिव्याप्य तिष्ठतीत्यभिव्यापकः । अभिव्याप्यते इति कर्मणि णकप्रत्ययान्तोऽभिव्यापकः । तिलेषु तैलं । एतत् सर्वैरुक्तं किन्तु तिलादीनां कल्कादौ तैलस्य सम्भवान्न सम्यङ् मनोरमं । अस्माकं मते विष्णुः सर्वत्रास्तीति सर्वसम्मतमिति ॥ ७० ॥

बाल०—अधि । अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासां प्रयोगे आधारः कर्म स्यात् । अभिनि-पूर्वविशः प्रयोगे आधारः कर्म वा स्यात् । गोवर्द्धनमिति हरिरिति च सर्वत्र योज्य । अधिशेत इति शीङ् स्वप्ने अदादिः । अधितिष्ठतीति ष्ठा गति निवृत्तौ । अध्यास्त इति आस उपवेशने अदादिरात्मपदी । अभिनिविशत इति कृष्णभक्त इति शेषः । विश प्रवेशने तुदादिः । अत्रेति निपूर्वत्वे इत्यर्थः । आत्मपदं वक्ष्यत इति नेविश इत्यनेनेति शेषः ।

७२. अथ विरामे त्याज्यः ।

अवैष्णवमार्गाद् विरमति ।

७३. भये हेतुः ।

कृष्णाद्विभेति कंसः । एतौ कर्तुं ज्ञानक्रिययोः ।

७४. अथवारणे रक्षितुमिष्टः ।

अमृता०—७२. अधुना कर्तुं युगपद् ज्ञानक्रिययो विषयो दर्शयन् पृथगारभते—
अथेति । विराम उपरतिः, तस्मिन्साध्ये त्यागस्य विषयः अवधिः स्यात् । विरमतीति—
“व्याङ्परिभ्यो रम” इत्यनेन रमतेः परपदम् । अवैष्णवमार्गं त्यजतीत्यर्थः ।

अमृता०—७३. भय इति । भये साध्ये तस्य हेतुरवधिभूतमपादानं स्यात् ।
विभेतीति—त्रिभीभये ह्यादिः । एताविति—अवैष्णवमार्ग-कृष्णौ अवधी कर्तुंज्ञानक्रिययो
विषयो । तेन अवैष्णवमार्गं जानन् ततो विरमति; कृष्णं जानन् बुद्ध्या तं प्राप्नुवन् ततो
विभेतीत्यर्थः ।

अमृता०—७४. कर्मणः क्रियाविषयान् संग्रहीतुं भिन्नमुपक्रमते—अथेति । वारणः
प्रवृत्ति विधातः, तस्मिन् साध्ये रक्षितुमिष्टः अवधिरूपमपादानं स्यात् । वारयतीति—वृत्र

अधिपूर्वशीडादीनां प्रयोगे यो नाधारः स कर्म न स्यात् । तेन वृन्दावने गोष्ठमध्यास्ते
इत्यत्र गोष्ठावस्थानक्रियाया वृन्दावनमाधारः न पुनरध्यासनक्रियायास्तस्यान्तु गोष्ठ-
मेवाधार इति ।

शीडासोः साहचर्यात् स्थाधातोर्ण्यकर्मकस्य ग्रहणं तेन मानसगङ्गायां नावमधि-
तिष्ठतीत्यत्र मानसगङ्गाया न कर्मसंज्ञा नावस्तु क्रियया साध्यत्वात् कर्मत्वमिति नावमा-
रोहति इत्यर्थः । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् । अस्मिन्नेव
भाष्यकारवाक्ये यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इति प्रयोगाच्च व्यभिचारः क्वचिद्भवति ।
तेन वृन्दावनेऽस्याधिष्ठानं । धर्मोऽभिनिवेशः । गोवर्द्धनेऽध्यासनमित्यादौ कर्मत्वमेषां न
दृश्यते च ॥ ७१ ॥

बाल०—उपा । उपादिभ्य उत्तरस्य वसः प्रयोगे आधारः कर्म स्यात् । उपवसतीति
वस निवासे ॥ ७२ ॥

बाल०—अभोजनमर्थो यस्य तस्य वसः प्रयोगे आधारः कर्म न स्यात् ।
उपवसन्तीति तैत्थिका इति शेषः । लङ्घनं कुर्वन्तीत्यर्थः । मण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं
विधिरिति शास्त्रशासनात् । ननु सूत्रे वस इत्येवोक्तं तर्हि वस आच्छादन इत्यस्यादादेरपि
ग्रहणं कथं न भवतीति चेत्तत्राह लुग्विकरणेति । अदादेः शपो महाहर इत्यनेन शपो
लुग्विधानाददादिर्लुग्विकरणः अतो भ्वादेरेव ग्रहणं । अत्र यद्यदग्रन्थकारेणोदाहृतं
तत्तदन्येनाप्युच्यते । श्रीशोऽधिष्ठेतेऽहिमधिष्ठितोऽद्विमध्यास्य घोषं मथुरामनुष्य । यो
द्वारकामध्युषितो विकुण्ठमुपावसच्चावसतात् स हन्तः ॥ ७३ ॥

वैष्णवपाकादवैष्णवं वारयति नदीतीरे । रक्षितुमनिष्टत्वात् तत्तीरन्तु
नावधिः । रक्षे वारणार्थत्वे तु ततस्तं रक्षतीति स्यात् ।

७५. प्रतिग्रहे दाता ।

वैष्णवादन्नं गृह्णाति ।

आवरणे चुरादिः । धातूनामनेकार्थत्वादिह प्रवृत्ति विधातार्थ इष्टः । वैष्णवपाकादवैष्णवं
वारयतीति—वैष्णवपाकसंयोगात् पूर्वं तत्रावैष्णवप्रवृत्ति निराकरोतीत्यर्थः । नच संयोगात्
पूर्वमपायः त्वसिद्ध इति वाच्यम्, बुद्ध्या हि पाकावैष्णवयोः संयोगसम्भावयन् ततस्तं
निवारयतीति गौणावधिरयं बुद्धियोगादिति । रक्षितुमिष्ट इत्यस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनार्थं नदी
तीरे इत्युपन्यस्य तामुपपादयति—रक्षितुमनिष्टत्वादिति । अतो नात्र पञ्चमी किन्तु
आधारविवक्षया सप्तमी । अथ—“वारणार्थानामीप्सितः”, इति प्राचीनानां सूत्रे अर्थशब्द
ग्रहणदृष्ट्या तदप्यरीकरोति—रक्षेरिति । रक्षधातोरपिवारणार्थोऽस्ति, तेनस्तत्साध्येऽपि
यइष्टः सोऽवधिर्भवतीत्यर्थः । तेन वैष्णवपाकादवैष्णवं रक्षतीत्यपि भवेदिति भावः ।

अमृता०—७५. प्रतिग्रहइति । प्रतिग्रहः स्वीकार आदानमिति यावत्, तस्मिन्
साध्ये दाता अवधिर्भवति । वैष्णवादिति—अत्र वैष्णवोऽन्नदाता, भक्तो गृह्णाति ।

बाल०—प्रभूरयमिति प्रभूनामा अधिकारोऽयमित्यर्थः । अवधिभूतमवधिरूपं ।
अवधिलक्षणमाह कर्तुरिति ॥ ७४ ॥

बाल०—अपादाने पञ्चमी विष्णुभक्तिः स्यात् । अपायलक्षणमाह अपायो विश्लेष
इति । अपायनमपायः अपपूर्वादिन गतावित्यस्मात् भावे घण् अतो विश्लेषवाची ।
विश्लेष्यागः वियोग इति यावत् सच मथुराया आगत इत्यादावागमनादिक्रियाकर्तुः साध्य
एव अतएवोक्तं अपायादिषु क्रियासु साध्यास्विति । ननु यदि कर्तुः कर्मणो वा पूर्वयोः
क्रियाज्ञानयोर्विषय एवावधिस्तर्हि मथुराया आगत इत्यादौ मध्यवर्त्तिनो देशादेः कथं
नावधित्वमिति चेत्तत्राह तत्रादिमयादिति । अत्र विश्लेषे आदिमयादा आदिसीमा । कृष्णो
मथुराया आगत इति आङ्पूर्वं गम क्तः हरिवेण्यन्तेत्यादिना मरामहरः । भूतागमनानुकूल-
व्यापारयतः कृष्णस्य कर्तुरागमनेनैव तदाद्यफलापत्यागक्रियायाः पूर्वमपायः साध्यः
तस्मिन् सति तस्यैव कर्तुः पूर्वस्याः स्थितिक्रियाया विषयो मथुरा अतः सैवावधिः
अतएव सैवापादानकारकं । तत्र कर्तुरागमनस्थितयोर्मध्ये साध्योऽपायः, अन्यथा गमना-
नुपपत्तिः । मथुरापादानक-भूतागमनानुकूलव्यापारवान् कृष्णः । रथादवतीर्ण इति अवपूर्वं
तृ प्लवनतरणयोः क्तः झरामस्येर् कंसारावित्यनेनेर् धातोरव इति त्रिविक्रमः । रदाभ्यां
विष्णुनिष्ठा तस्य पूर्वदस्य च नोदां विनेत्यनेन तस्य नः णत्वं । अवरूढ इत्यर्थः । भूता-
वतरणानुकूलव्यापारवतः कृष्णस्य कर्तुरवतरणक्रियैव तदाद्यफलापत्यागक्रियाया अपारः
साध्यस्तस्मिन् सति तस्यैव कर्तुः पूर्वस्याः स्थितिक्रियाया विषयो रथः अतः सोऽवधिः ।
अतएव स एवापादानकारकं । अत्र कर्तुः स्थित्यवतरणक्रिययोर्मध्ये साध्योऽपायः । अन्यथा

७६. त्राणे भयहेतुः ।

संसारात् वैष्णवं त्रायते । त्राणार्थत्वे वारयति च । एते कर्मणः क्रियायाः ।

अमृता०—७६. त्राणइति । त्राणं रक्षणम्, तस्मिन् साध्ये भयस्य हेतुर्बधिः स्यात् । संसारादिति—संसारो भयस्य हेतुः, मायया जीवानां स्वरूपावरणेन तेषां त्रिताप जनकत्वात् । त्रायत इति त्रैङ् पालने भ्वादिः । कृष्णकृपा साधुकृपा वात्र कर्त्री । वृत्रो यदि त्राणार्थः प्रतीयते तदा—संसारात् वैष्णवं वारयतीति च भवेदित्यर्थः । एत इति—सूत्रत्रयान्तर्गतनिदर्शनेषु दर्शिता अवधयः कर्मणः क्रियाया विषय इत्यर्थः । ततश्च वैष्णव पाकादवैष्णवं वारयतीत्यादौ कर्मणोऽवैष्णवस्य या पाकसमीपे गमनस्पर्शादिरूपा क्रिया तस्या विषयो वैष्णवपाकः । तेन पाक समीपे गच्छन्तं तिष्ठतं वा अवैष्णवं ततो वारयतीति फलितार्थः । अन्नं गृह्णातीति वैष्णवस्थितमन्नम्, वैष्णवं त्रायत इति संसारे तिष्ठन्तंवैष्णव-मित्याद्यथा उन्नेयाः ।

रथावतरणक्रियानुपपत्तिः । रथापादानक-भूतावतरणानुकूलव्यापारवान् कृष्णः । शिशु-पालो द्रवतो रथात् पतित इति पतलृ गतौ क्तः इट् । भूतपतनानुकूलव्यापारवतः शिशु-पालस्य कर्तुः पतनक्रियैव तदाद्यकलापत्यागक्रियाया अपायः साध्यः तस्मिन् सति तस्यैव कर्तुः पूर्वस्याः स्थितिक्रियाया विषयः धावमानरथः अतः स एवावधिः । अतएव स एवापादानकारकं । अत्र कर्तुः स्थितिपतनक्रिययोर्मध्ये साध्योऽपायः । अन्यथा पतन-क्रियानुपपत्तिः । धावमानरथापादानकपतनानुकूलव्यापारवान् शिशुपालः । परस्परस्मात् कृष्णचानूरावपसर्पत इत्यत्र परस्परस्मादिति कृष्णनामत्वात् डसेः स्मात् । कृष्णश्चानूरा-दपसर्पति चानूरः कृष्णादपसर्पतीत्यर्थः । असर्पत इति सृपलृ गतौ वर्त्तमानापसर्पनानुकूल-व्यापारवतोः कृष्णचानूरयोः कर्त्रारपसर्पणक्रियैव तदाद्यकलापत्यागक्रियाया अपारः स्तस्मिन् सति तयोः कर्त्राः संयोगोपलक्षितयोः पूर्वस्याः स्थितिक्रियायाविषयः परस्परं अतस्तदेवावधिः । अतस्तदेवापादानकारकं । अत्र कर्त्राः स्थित्युपसर्पणयोर्मध्ये अपायः साध्यः । अन्यथा अपसर्पणक्रियानुपपत्तिः परस्परापादानकापसर्पणक्रियानुकूलव्यापारवन्तौ कृष्णचानूरौ । अत्रापेक्षया एकस्यावधितातो विवक्षित इति । इदानीं प्राचीनमतेन त्रिविधापादानं स्पष्टीक्रियते तत्र पाणिनिसूत्रञ्च दर्शयते । ध्रुवमपायेऽपादानं अपाये षद्ध्रुवं यन्निश्चलं तदपादानं । अपायो विश्लेषः । पूर्वदेशसंयोगध्वंसपूर्वकोत्तरदेशसंयोग-रूपः । विभागजनकौभूतस्पन्दनादिक्रियानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वं अवधित्वं । अवधित्वेन यत् स्थिरतरं तदपादानमिति । अनेन न सर्वं निर्वाहितं अतः सूत्रान्तरमाह चलमचलञ्चेति । अपाये यदुदासीनं चलम्वा यदिवाचलं । ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादन-मिष्यते । निर्दिष्टं विषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा । अपेक्षितक्रियञ्चैव-त्रिविधापादानमिष्यते । निर्दिष्टं यथा वृक्षात् पर्णं पतति । उपात्तविषयं यथा धातवः अश्वात् पतितः । अपेक्षित-क्रियं यथा अपसरतो मेवादपसरति मेषः । इत्यत्र अपसरणक्रियापेक्षया एकस्यावधिभावो विवक्षितः ॥ ७५ ॥

७७. अथ शिक्षायां गुरुः ।

वैष्णवाद् गीतामधीते । अशिक्षायान्त्वनभिधानम्—नटस्य गीतं शृणोति । एष कर्मणो ज्ञानस्येति ।

अमृता०—७७. पुनर्भिन्नमुपक्रम्योपसहरते—अथेति । शिक्षायां साध्यायां गुरु रवधि भुतमपादानं स्यात् । अत्र शिक्षा च नियमपूर्वक विद्या स्वीकार उच्यते । तदभावे तु न स्यादिति प्रत्युदाहरति—नटस्येति । एवञ्च पाठकस्यानुवदत इत्यादौ च न । एष इति—एतन्निदर्शनस्थोऽवधिः कर्मणो गीताया ज्ञानस्य विषयः । तेन वैष्णवो गीतां जानाति, तस्माद् भक्तः पठतीत्यर्थः ।

अत्रभाष्यकारस्तु प्रथमसूत्रादुत्तराणि सर्वाण्येव सूत्रानि प्रत्याख्यातवान्, तन्मते सर्वत्रैवापायस्यसिद्धत्वात् । तत्र चैवमुपपत्तिर्दर्शिता । क्वचित् काय कृत संयोगादपायः क्वचिद् वा बुद्धिकृतसंयोगात् । यथा—आदिमः—मथुराया आगत इत्यादिः कायकृत संयोगादपायः । शेषा बुद्धिकृत संयोगात् । अवैष्णवादन्तर्घत इति बुद्ध्या अवैष्णवं प्राप्य ततो निवर्तते । कृष्णात् पराजयत इति बुद्ध्या कृष्णपराक्रमं ज्ञात्वा ततो निवर्तते इत्येवं दिशा सर्वत्रापाय उपपादितः । स्वमतेऽपि—“कर्तुः कर्मणो वा पूर्वयोः क्रिया ज्ञानयो विषयोऽवधि” रित्युक्त्या तत् सर्वमुपपादितमेव ग्रन्थकृता । तथापि बुद्धिकृतस्य संयोगस्य गौणत्वादिह विलम्बत्वपरिहाराय पाणिन्यादिभिरिव पृथक् सूत्राणि ग्रथितानि । प्रथमस्यैव प्रपञ्चमेतत् सर्वमिति प्रभवधिकारणे च ज्ञापितमिति दिक् ।

बाल०—प्रभवे । अपाये उदाहरणानि दर्शयित्वा आदिपदं विवृणोति । प्रभवे साध्ये तत्स्थानं प्रभवस्थानं अवधिः स्यात् । हिमवत इति अवधित्वादपादानत्वं । ततश्च अपादाने पञ्चमीत्यनेन पञ्चमी । एवं सर्वत्र ज्ञेय ॥ ७६ ॥

बाल०—जन । जनने साध्ये प्रकृतिरवधिः स्यात् । प्रकृतिरिति जननकर्तरिति शेषः । प्रकृतिः कारणं तच्च त्रिविधं । समवायि असमवायि निमित्तञ्च । तत्र । यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायि कारणं । यथा घटस्य मृत्पिण्डः । जगतः पञ्च भूतानि च । समवायिकारणप्रत्यासन्नमव्यवधानेन कार्योत्पादनाक्षमसमवायि कारणं । यथा पटस्य तन्तुद्वयसंयोगः । एतद्व्यतिरिक्तं कारणं निमित्तं यथा घटस्य चक्रादि । विष्णोर्जगत् जायते इति विष्णुनिमित्तकारणं । जायत इति दिग्दर्शनमात्रं अतः हरिभक्तेः सुखमुत्पद्यते विष्णोर्जगद्भवति पुष्पेभ्यो माला स्यादित्याद्युदाहरणीयं । मातुः पुत्रो जायते इत्यत्र निमित्तविवक्षया विष्णोर्जगज्जायत इत्यत्र चापायादिसाध्यत्वसम्भवात् सामान्यसूत्रेण मात्रादेरवधित्वसिद्धेऽपि मृत्पिण्डात् घटो जायते तन्तुभ्यः पटो जायते । कस्यचिन्मते विष्णोः समवायित्वविवक्षया विष्णोर्जगज्जायत इत्यादौ तु मृत्पिण्डादीनां सामान्यसूत्रेण नावधित्वं सिध्येत् मृत्पिण्डादौ घटादिकस्याऽव्यतिरेकत्वादत इदं सूत्रमिति । प्रभवजननयोः समानार्थत्वमाशङ्क्य समादधाति प्रभव इति । प्रभवशब्दस्य प्रथमदर्शनार्थत्वेन गङ्गा प्रभवतीत्यस्य गङ्गा प्रथमं पश्यतीत्यर्थः सिद्धः मर्त्यलोकमिति शेषः । अथवा

७८. प्रदेयाभिसम्बध्यमानं सम्प्रदानम् ।

प्रभुरयम् । प्रदेयमात्यन्तिकदेयम्, तेन यदभिसम्बध्यते, यद्देयतया सम्पाद्यते तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् ।

७९. सम्प्रदाने चतुर्थी ।

वैष्णवः कृष्णाय सर्वस्वं ददाति । श्रीकृष्णश्चानूराय प्रहारमदात्,

अमृता०—७८. प्रदेयेति । प्रदीयते यत् तत्प्रदेयम् कर्म, तेन अभिसम्बध्यमानं सम्प्रदानं कारकं स्यात् । अयञ्च प्रमुनामाधिकारः । आत्यन्तिकं यद् देयं वस्तु तेन यदाभिमुख्येन सम्बन्धविषयीक्रियते, अर्थाद्देयतया सम्पाद्यते तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात् । अत्र देयत्वं वा आत्यन्तिकदानत्वं वा स्वस्वत्वं ध्वंसपूर्वकं परस्वत्वापादनरूपं ज्ञेयम् ।

अमृता०—७९. सम्प्रदान इति । सम्प्रदानकारके चतुर्थी विष्णुभक्तिर्भवति । प्रायः कर्मोपमर्दकमिदम् । तच्च सम्प्रदानं त्रिधा भिद्यते । यथोक्तम्—अनुमन्त्रनिराकर्तृ-प्रेरणं त्यागकारणम् । व्याप्येनाप्तं ददातेस्तु सम्प्रदानं प्रकीर्तितम् । सम्प्रदानं तदैव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि ॥ इति ॥ अस्यार्थः—अनुमन्ता च अनिराकर्ता च प्रेरकश्चेति अनुमन्त्रनिराकर्तृप्रेरकम् (समाहारेणैकत्वम्) ददाते व्याप्येन कर्मणा आप्तं सम्बन्धं सत् यदि त्यागकारणं स्यात् तदा सम्प्रदानं भवति । ननु राज्ञो दण्डं ददातीत्यत्र राज्ञो तद्दाने प्रेरकत्वाद् भवतु तत्प्रदानं राजा ? इत्याशङ्क्य पुनराह—सम्प्रदानमित्यादि । पूजानुग्रहकाम्यया दीयमानेन वस्तुना संयोगाद् यदि स्वामित्वं लभते तदैव सम्प्रदानं स्यादिति ।

तत्र पूजा गौरवितप्रीति हेतुक्रिया, अनुग्रहः परदुःखहानिप्रवृत्तिः । तयोः काम्या इच्छा तथा । तेन अतिथेरासनं ददातीत्यत्र पूजायां प्रतीयमानायामपि आसनेन स्वामित्व-सम्बन्धाभावान्न सम्प्रदानमतिथिः । तत्र अनुमन्तु—गुरवे गां ददाति; हे गुरो ! तुभ्यं

अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् प्रभवतीत्यस्य प्रथमं दर्शयतीत्यर्थो व्याख्येयः । आत्मानमिति शेषः । अणिकर्तृत्वन्तु लोकानामिति । हिमवति स्थित्वा गङ्गा स्वमात्मानं लोकान् दर्शयतीत्यत्र अपायादिसाध्यस्यासम्भवात् प्रभव इत्यस्य प्रयोजनं बाह्यव्यमिति ॥ ७७ ॥

बाल०—अन्त । अन्तर्द्वौ साध्ये सति यत् शङ्कास्पदं शङ्कास्थानं तदवधिः स्यात् । यं दृष्ट्वा शङ्का भवति तत् शङ्कास्पदं अन्तर्द्विरन्तर्द्वानि । अन्तर्द्वौ व्यवधा पुंसि त्वन्तर्द्विर-पवारणमित्यमरः । शङ्कास्पदमिति अन्तर्द्विकर्तृरिति शेषः । अन्तर्द्वत्ते इति अन्तरपूर्वात् दुधात्रधातोरात्मपदं । अन्तर्द्वत्ते इति दिग्दर्शनमात्रं । अतोऽवैष्णवात् पलायते इत्याद्यप्यु-दाहार्यं । संसर्गादिरूपत्वेन अवैष्णवादौ स्थितिः सम्भवात् अवैष्णवे स्थितिः सम्यङ् न सम्भवेदतः सूत्रस्य प्रयोजनमिति । एत इति एतेन मथुरादयोऽवैष्णवान्ता अवधयः कर्तुः पूर्वस्याः स्थितिक्रियाया विषया इत्यनेन मथुराया आगत इत्यादीनां मथुरायां तिष्ठन् तत् आगत इत्याद्यर्थाः सूचिताः ॥ ७८ ॥

कंसायभयमदात् । प्रदेयत्वं विना तु न—रजकस्य वस्त्रं ददाति, हन्तुः
पृष्ठं ददाति ।

गां ददामि कृपयानुमोदस्वेति प्रार्थितो गुरुश्चानुमन्यते—देहीति । अनिराकर्तृ—सूर्या-
यार्घ्यं ददाति, सूर्यो “देहीति” नानुमन्यते, नवा प्रेरयति, दीयमानश्च न निराकरोतीति ।
प्रेरकम्—विप्राय वस्त्रं ददाति, विप्रः—मह्यं वस्त्रं देहीति दातारं प्रेरयतीति । प्रथमद्वये
पूजा, शेषे त्वनुग्रहो गम्यते ।

अथ मुलमनुसरामः । वैष्णवः कृष्णाय सर्वस्वं ददातीत्युदाहरणेन द्वयमपि
दर्शितम् । तथाहि—पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतम-
श्नामि प्रयतात्मनः । इति स्वमुखोक्त्या कृष्णस्यानुमन्तृत्वमञ्जसा सिद्धम् । तथा सर्वस्व
दाने भक्तं नैव निराकरोतीति अनिराकर्तृत्वञ्च तस्य स्पष्टमिति । मे प्रयच्छताति
धात्वन्तर प्रयोगलाभात् ददाति दानार्थपरो ग्राह्यः ।

ननु पूजानुग्रहकाम्यतामन्तरेण सम्प्रदानस्यानिष्टत्वात् श्रीकृष्ण श्रानूराय प्रहार
मदादित्यादिद्वये तत्तदभावे कथं सम्प्रदानत्वमिति चेत् ? मैवम्, अत्र प्रहारः परमार्थतोऽ-
नुग्रहसूचकः । प्रहारेण तदसुर देहं विनाश्य तं सद्गतिं ददौ, कृष्णस्य हतारिगतिदायकत्व
प्रसिद्धेः । एवं कंसाय भयमदादित्यत्र च—“भयात् कंस” इति वचनाद् भयेन हि तस्य
कृष्णप्राप्तिविज्ञानात् कंसायभयदानमनुग्रहलक्षणमेवेति तत्त्वम् । पूर्वत्र—“मयि विक्रम
वाष्ण्ये” इति चानूरोक्त्या प्रेरकत्व मधिगम्यते । उत्तरत्र चानिराकर्तृत्वं गम्यते । तथा
हि—कुवलयपीडं गजं, चानूरमुष्टिकौ प्रसिद्धमल्लवरौ च हतान् दृष्ट्वा हताशः कंसः कृष्णं
घातयित्वा स्वभयनिराकरणे उदास्ते इत्यनिराकर्त्तासौ ।

अथ व्यावृत्तिमुखेन प्रदेयत्वं स्पष्टयति—प्रदेयत्वं विनेति । अत्र वस्त्र-पृष्ठयोः पुनरा-
दानात् स्व-स्वत्वध्वंसपूर्वकं दानं नास्ति । किञ्च पूजानुग्रहयोरेकतरमपि नास्तीति न
सम्प्रदानत्वप्रसङ्गः । तत्क्रिया करणीभूत कर्मजन्य फलभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्व-
मिति नैयायिकाः । त्यज्यमानवस्तुनः स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानमिति च केचित् ।

ननु—“प्रदीयतां दाशरथायमैथिली” इति भट्टि प्रयोगे रावणस्य मैथिल्यां स्वत्वा-
भावेऽपि कथं सम्प्रदानत्व घटनेति चेत् ? सत्यम्, तदपि श्रूयताम्—चौरस्यापहरणक्रिययैव
स्वत्वापादनवदिह च रावणस्य दानकर्तुः स्वत्ववत्त्वं गम्यते । पूजापुरःसरमेव दानं तत्र
प्रयोक्तुस्तात्पर्यमित्यवधेयम् ।

बाल०—अथा । असहनमर्थो यस्य तस्य पराजेः प्रयोगे सोढुमशक्योऽवधिः स्यात् ।
पराजयत इति विपराभ्यां जेरित्यनेनात्मपदं । सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रमिति अशक्य इत्यस्य
पुरुषोत्तमत्वं न नियतं अतएव युद्धात् पराजयते कृष्ण इत्याद्यपि भवति । एवमथ विरामे
त्याज्य इत्यादिष्वपि ज्ञेयं । नेहेति असहनार्यत्वाभावादिति शेषः ॥ ७६ ॥

८०. रुच्यर्थैरिच्छन् ।

रुचिरत्र रुचधातुः, स चानेकार्थत्वात् स्वविषयेच्छादानमाह । सच तदर्थश्च रुच्यर्था धातव स्तै योगेइत्यर्थः । कृष्णाय रोचते स्वदते वा दुग्धम्, स्वाद्यत्वेन सम्पद्यत इत्यर्थः । रुच्यर्थैरिति किम्—कृष्णो दुग्धमभिलषति । स्पष्टतार्थोऽयं योगः ।

८१. स्पृहे रभीष्टम् ।

कृष्णाय स्पृहयति गोपी ।

अमृता०—८०. रुच्यर्थैरिति । रुचधातुना योगे तदर्थैश्चधातुभिर्योगे इच्छाकारी रुचिमान् सम्प्रदान संज्ञः स्यात् । रुच दीप्तौ अभिप्रीत्यादौ च भ्वादि रात्मपदी । अतआह—सचानेकार्थत्वादिति । स्वशब्देन कर्त्ता परामृश्यते । स्वविषये कर्त्तृभूतदुग्धादिविषये इच्छादानं रुचैरर्थः । कृष्णाय रोचते दुग्धमिति—दुग्धकृष्णस्य स्वाद्यत्वेन सम्पद्यते, दुग्ध-स्वविषये कृष्णस्य रुचिमुत्पादयतीत्यर्थः । कृष्णस्य रुचिविषयो दुग्धमिति बोधः । दुग्ध-मभिलषतीति वाञ्छतीत्यर्थः । अत्र दुग्धस्य कर्त्तृत्वाभावेन कृष्णे रुचिदानानुपलब्धेः कृष्णस्य न सम्प्रदानत्वम् ।

ननु रुच्यर्थस्य दानार्थपर्यवसानात् पूर्वणैव सिद्धे किमर्थमस्य पृथक् कथनमिति चेत्तत्राह—स्पष्टतार्थ इति । रुचधातोदानार्थस्तु दुर्गमः, अतः स्पष्टतार्थः पृथगारम्भ इत्यर्थः । ननु च—“स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा रोचयति लोचनचकोरम्” इत्यत्र—तव वदनचन्द्रमा अधरसीधुं लोचन चकोरायरोचयतीत्येवं प्रयोगेण भवितव्यम्, कथं तद्विपर्ययइति चेत् ? सत्यम्, रुचिरिह अभिलाषार्थकः । तेन तव वदनचन्द्रमा मे लोचन चकोरं ते स्फुरदधरसीधवे उच्छलिताधरसुधापानार्थमभिलाषयतीत्येवमर्थं स्तत्प्रयोक्तु-र्जयदेवस्याभिप्रेतः । तस्मादिह तादर्थ्यविवक्षया चतुर्थीति नास्य विषय इत्यविरोधः ।

अमृता०—८१. स्पृहेरिति । स्पृहधातोः प्रयोगे तत् कर्त्तुरभीष्टः सर्वतोभावेन इच्छा

बाल०—प्रमा । प्रमादे जुगुप्सायाश्च साध्यायां तयोः प्रमादजुगुप्सयोर्विषयोऽवधिः स्यात् । प्रमादलक्षणमाह प्रमाद इति । जुगुप्सालक्षणमाह गर्हाया इति । गर्हायाः कुत्सायाः । चित्तनिवृत्तिरिति अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् चित्तनिवर्त्तनेनेत्यर्थः । हरिभक्तोः प्रमाद्यतीति वैष्णवाभास इति शेषः । हरिभक्तौ असावधानो भवतीत्यर्थः । यदि हर्षे दिवादिः । अवैष्णवमार्गज्जुगुप्सते इति वैष्णव इति शेषः । अवैष्णवमार्गे चित्तं निवर्त्तय-तीत्यर्थः । जुगुप्सत इति गुप गोपन्कुत्सनयोः निन्दायां सन् । एत इति एते कृष्ण-हरिभक्त्यऽवैष्णवमार्गरूपा अवधयः । ज्ञानस्येति विषया इति शेषः । अत्र ज्ञानस्येतस्मात् पूर्वस्येति ज्ञेयं । पूर्वयोः क्रियाज्ञानयोरित्युक्तत्वात् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयं । ततश्च कृष्णं जानन् ततः पराजयत इत्यादिकोऽर्थः ॥ ८० ॥

८२. धारे धनिकः ।

विष्णुमित्राय शतं धारयते । शतं गृहीत्वा देयत्वेन स्वीकुर्वन्नास्ते
इत्यर्थः ।

८३. क्रुधाद्यर्थानां यं प्रति कोपः ।

कृष्णाय क्रुध्यति द्रुह्यति असूयति ईर्ष्यति कंसः । क्रोधोऽपराधात्तहनम् ।
द्रोहोऽपकारः । असूया गुणेऽपि दोषारोपणी दृष्टिः । ईर्ष्या परोत्कर्षा-
सहनी दृष्टिः । चन्द्रगोमी तु कर्मत्वमप्याह । यंप्रतिकोप इति किम्—
प्रणयेन प्रियामोर्ष्यति कृष्णः, ईर्ष्यतीवेत्यर्थः ।

विषयीभूतो यः स सम्प्रदान कारकं स्यात् । यदा तु ईप्सिततमता विवक्ष्यते तदा भवत्येव
कर्मसंज्ञा—पुष्पाणि स्पृहयतीत्यादि ।

अमृता०—८२. धारेरिति । धारिधातोः प्रयोगे धनिक उत्तमर्णः सम्प्रदान कारकं
भवति । पष्ठ्या बाधक एषः । धारयत इति धृङ् अवस्थाने तुदादे हेतु ण्यन्तः । स्वरूपेणा-
वस्थापयतीति काशिका । अत्रधारे गृहीत परिशोधन कामोऽर्थः । तमेव स्फुटयति—शतं
गृहीत्वेत्यादिना । अधमर्ण स्वरूपेणैवात्मानमवस्थापयति नत्वपलपतीत्यर्थः । अत्र
शतमिति धृङोऽकर्मकत्वादणो कर्तुः शतस्य णौ कर्मत्वम् । णेरुभयपदित्वात् कैश्चित्
परपदञ्च प्रयुज्यते । यथा च भट्टिः—धारयन्निव चेतस्यं वसूनिप्रत्यपद्यत इति ।

अमृता०—८३. क्रुधेति । क्रुधादयः अर्था येषां ते क्रुधाद्यर्थाः, तेषां योगे यं प्रति
कोपादयः प्रतीयन्ते तत्सम्प्रदानं कारकं स्यात्, आदि शब्देन त्रय एव गृह्यन्ते इत्युदाहरणं
ज्ञापयति—क्रुध्यतीत्यादिभिः । क्रुध कोपे, द्रुह जिघांसायां दिवादी अकर्मकौ । ईर्ष्या
ईर्ष्यायां भ्वादिः । असूयति कण्वादि यगन्तः । क्रोधः कोपाभिन्नः, द्रुहादयाऽपि कोप-
प्रभवा एव गृह्यन्ते; तत एव सामान्यत उक्तिः—यंप्रति कोपइति । तच्च प्रत्युदाहरणे
स्फुटी कृतम्—प्रणयेनेति । कोप प्रणयौ यदा स्वयमङ्गिनौ तदैव विरोधिनौ, प्रणये सति
न कोपावकाश इत्येव व्यञ्जयति—ईर्ष्यतीवेति नतु वस्तुत ईर्ष्यतीति भावः । इह कोपः
प्रणयस्यैवाङ्गितिति न विरोधी, प्रणयोत्थः कोप एष इति । अर्थ शब्द ग्रहणात्—द्वेष्टिप्रायो
गुणिभ्योऽपीति भट्टिः । कोपाभावे तु—औपधं द्वेष्टि, नाभिनन्दयतीत्यर्थः ।

बाल०—अथ वि । विरामे साध्ये त्याज्योऽवधिः स्यात् । विरामो विरतिः ।
अवैष्णवमार्गाद्विरमतीति अवैष्णवमार्गं त्यजतीत्यर्थः । विरमतीति रमु क्रीडायां व्याङ्-
परिभ्योरम् इत्यनेन आत्मपदनिषेधः ॥ ८१ ॥

बाल०—भये । क्तये साध्ये हेतुरवधिः स्यात् । हेतुरिति यस्येति शेषः । विभेतीति
त्रि भी भये जुहोत्यादिः । एताविति । एतौ अवैष्णवमार्गकृष्णरूपाववधी ज्ञानक्रिययोरिति
शेषः । ततश्च अवैष्णवमार्गाद्विरमतीति तं जानन् तत्र तिष्ठञ्च ततो विरमतीत्यर्थः ।
कृष्णाद्विभेतीति तं जानन् प्राप्नुवंश्च ततो विभेतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

८४. क्रुधद्रुहोः सोपेन्द्रयोः कर्मैव ।

कंसमभिक्रुध्यति प्रतिद्रुह्यति ।

८५. राधीक्षो र्यस्य विप्रश्नः ।

शुभभशुभं वा दैवनिरूपणं विप्रश्नः । कृष्णाय राध्यति राधनोति वागर्गः । विविधं पृष्ठो गर्गः कृष्णार्थं दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । एवमीक्षते । पुरुषोत्तमस्त्वाह—किमयं करोति किं न वेति पृच्छतीत्यर्थः । संक्रुध्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे ।

ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम् । इति भट्टिः । का कीदृशी भवति विविधप्रश्नेन विचार्यमित्यर्थः ।

अमृता०—८४. क्रुधेति । व्यक्तार्थमेतत् ।

अमृता०—८५. राधीक्षोरिति । राधेरीक्षतेश्च प्रयोगे यस्य विप्रश्नोगम्यते स सम्प्रदानं भवति । विप्रश्नं विश्लेषयति—शुभमिति । विविधप्रश्नं पूर्वकं दैवपर्यालोचनं तत्ताद्वातोर्थः । राध साध संसिद्धौ दिवादिः स्वादिश्च द्वयोरेव ग्रहणमित्युदाहरति—राध्यति राधनोति वेति । एवं कृष्णाय इक्षते गर्गः । पुरुषोत्तमो भाषावृत्तिकृत् । तन्मते सामान्यतः पर्यालोचनमर्थः सच पूर्वोक्तार्थे एवान्तर्भूतोऽस्तीति ग्रन्थकर्तुरपि सम्मत इति भट्टिप्रयोगेणानुमोदयति—ईक्षितव्यमित्यादि । अत्र यस्य विप्रश्न इति सम्बन्धावगमात् पृष्ठी बाधकोऽयं विधिरिति निर्णयः ।

बाल०—अथ वार । वारणे साध्ये रक्षितुमिष्टोऽवधिः स्यात् । वारयतीति वृधातुश्चुरादिः । ननु कर्तुः कर्मणो वा पूर्वयोः क्रियाज्ञानयोर्विषयोऽवधिरित्युक्तं तर्हि कथं नदीतीरस्य नावधित्वमिति चेत्तत्राह रक्षितुमिति । पाकस्यैव रक्षितुमिष्टत्वमिति । तत्तीरं नदीतीरं । ततो वैष्णवपाकात् । तं अवैष्णवं । रक्षतीति रक्ष पालने वारयतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

बाल०—प्रति । प्रतिग्रहः स्वीकरणं तस्मिन् साध्ये दाता अवधिः स्यात् । गृह्णातीति ग्रह उपादाने क्रयादिः ॥ ८४ ॥

बाल०—त्राणे । त्राणं रक्षणं तस्मिन् साध्ये भये हेतुर्वधिः स्यात् । संसारादिति संसारो भयहेतुः । त्रायत इति कृष्णो वैष्णवाचार्यो वेति शेषः । त्रैङ् पालने भ्वादिः । त्राणार्थत्वे वारयति चेति । वारेस्त्राणार्थत्वेतु संसाराद्वैष्णवं वारयतीति च स्यादित्यर्थः । वारयतीति त्रायते इत्यर्थः । एत इति एते अवधयः । क्रियाया इति शेषः । ततश्च वैष्णवपाकादवैष्णवं वारयतीति पाकसमीपे स्थितं गच्छन्तं वा अवैष्णवं वारयतीत्यर्थः । वैष्णवादन्नं गृह्णातीत्यर्थः संसाराद्वैष्णवं त्रायत इति संसारे स्थितं वैष्णवं त्रायत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

८६. श्लाघ हनुङ् स्थाशपां ज्ञापयितुमिष्टः ।

कृष्णाय श्लाघते । श्लाघमान स्तां श्लाघां कृष्णं ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः ।
 आत्मश्लाघामेव कृष्णं ज्ञापयितुमिच्छतीतिकश्चित् । एवं कृष्णाय हनुते,
 कृष्णं निह्नुवान स्तां निह्नुतिमित्यादि पूर्ववत् । इदमहं ह्नुवे इति
 कृष्णं ज्ञापयतीति कश्चित् । कृष्णाय तिष्ठते, कृष्णं प्रति स्वाभिरुचि
 प्रकाशयतीत्यर्थः । कृष्णाय शपते, कृष्णं प्रति शपथं कुर्वन् सत्यमिद-
 मिति ज्ञापयतीत्यर्थः । आभ्यामात्मपदश्च प्रकाशन शपथयो र्वच्यम् ।
 द्विषद्भ्यश्चाशपंस्तथा इति भट्टि स्त्वाक्रोशेऽपि दृश्यते । ज्ञापयितुमिष्ट
 इति किम्—कृष्णं श्लाघते ।

८७. प्रत्याङ् श्रुवः प्रार्थयिता ।

भक्तायाभीष्टं प्रति शृणोति कृष्णः, आशृणोति; प्रार्थयन्तं तंप्रति प्रतिज्ञां

अमृता०—८६. श्लाघेति । श्लाघादीनां धातूनां प्रयोगे यो ज्ञापयितुमिष्टः तत्सम्प्रदान
 कारकं स्यात् । श्लाघत इति श्लाघृ विकत्थने भ्वादि रात्मपदी । श्लाघमानो भक्तः, तां
 कृष्णसम्बन्धिनीं श्लाघाम् । हनुत इति—हनुङ् अपनयने अदादिः । निहनुवानः कश्चित्-
 सखाकृष्णोद्दिष्टां निहनुतिमात्मगोपनं कृष्णं ज्ञापयितुमिच्छति । निलायन क्रीडायामिति
 शेषः । आभ्यामिति—तिष्ठति शपतिभ्यामात्मपदं वाच्यमिति—स्थो निर्णीतौ प्रकाशने,
 शपेस्तु शपथे तत् स्यादित्येताभ्यामात्मपदं वक्ष्यते । आक्रोशेऽपीति—धातोः स्वाभा-
 विकार्येऽपि सम्प्रदानप्रयोगो दृश्यते, किन्तु शपथ द्वारा जपनाभावान्नात्मपदमिति
 लक्षितव्यम् । कृष्णं श्लाघते स्तौतीत्यर्थः ।

अमृता०—८७. प्रत्याङिति । प्रति पूर्वस्य आङ्पूर्वस्य च श्रुधातोः प्रयोगे प्रार्थयिता
 सम्प्रदानं भवति । प्रतिशृणोतीति प्रति जानीते इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्ते प्रार्थयिता भक्तः

बाल०—अथ शिक्षा । शिक्षायां साध्यायां गुरुरवधि स्यात् । अधीत इति इङ्
 अध्ययनेऽदादिः । अधीत इति दिग्दर्शनमात्रं, अतो वैष्णवाद्गीतां पठति शृणोति
 जानातीत्याद्यपि ज्ञेयं । अशिक्षायामिति । अशिक्षायान्तु गुरुत्वस्याप्यभिधानं नास्ताति
 नटस्य गीतं शृणोतीत्यत्र कर्मणो ज्ञानस्य विषयत्वेऽपि नटस्य नावधित्वमिति । शृणोतीति
 श्रु श्रवणे स्वादिः । अत्र श्रुधातुर्न शिक्षार्थः । किन्तु श्रवणेन्द्रियव्यापारार्थः । एष इति
 एपोऽवधिः । ज्ञानस्येति विषय इति शेषः । ततश्च वैष्णवाद्गीतामधीत इति वैष्णवेन ज्ञातां
 गीतां ततोऽधीत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

बाल०—पदे । प्रदेयेनाभिसंवध्यमानं प्रदेयाभिसंवध्यमानं । प्रभुनामाधिकारोऽयं ।
 प्रदेयलक्षणमाह प्रदेयमिति । पुनर्ग्रहणेच्छात्यागपूर्वकमिच्छया यदीयते तदात्यन्तिकदेय-

करोतीत्यर्थः । प्रार्थयितात्र प्रतिज्ञायाचकः । पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्त्ता सम्प्रदानमिति पुरुषोत्तमः । तेन शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्तीति भट्टिः ।

८८. अनुप्रति गृणः प्रशस्यमानवचनः ।

गीताविदे अनुगृणाति प्रतिगृणाति । तांशंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । शब्देनानुगच्छतीति तु पुरुषोत्तमः । तेन—गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्यइति भट्टिः । इनानिर्देशान्नेह—गीताविदमनुगिरति ।

प्रतिज्ञायाचकः विप्राय गाः प्रत्यशृणोत् मन्द इत्यादौ तु प्रार्थयिता याचकमात्रम् । भट्टि-प्रयोगानुसारित्वात् पुरुषोत्तममतमपि प्रामाण्यमित्यत स्तन्मतमाह—पूर्वस्येति । शृण्वद्भ्य इति—पूर्व प्रार्थयमानेभ्यः प्रतिशृण्वन्ति—वयं युष्माकेमेतत् करिष्यामे इत्यङ्गी कुर्वन्ती-त्यर्थः ।

अमृता०—८८. अन्विति । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः प्रयोगे प्रशस्यमान-वचनः सम्प्रदान कारकं स्यात् । प्रशस्यमानं श्लाघ्यमानं वचनं यस्य स प्रशस्य मानवचनः पूर्ववक्तृत्यर्थः । अनुगृणातीति गृणब्दे कचादिः । अस्य चार्थं पुरुषोत्तममते गदति—शब्दे-नेति । गृणद्भ्येः कथयद्भ्यः अनुगृणन्ति शब्देनानुगच्छन्ति, अनुवदन्त इत्यर्थः । अत्र तु प्रोत्साहनाभाव इतिभेदः । अनुगिरतीति गृणिगरणे तुदादिः । धातूनामनेकार्थत्वादिह शब्दार्थो ग्राह्यः ।

मिति । तेन आत्यन्तिकदेयेन यत् कारकमभिसंबध्यते अभि सर्वतोभावेन सम्बन्धविषयी-क्रियते इत्यस्यार्थं स्पष्टयति यद्देयतया सम्पाद्यते इति । तत् आत्यन्तिकं देयं यद्देयतया यत्सम्बन्धितया सम्पाद्यते सस्पन्नीक्रियते तत् कारकं सम्प्रदान संज्ञं स्यादित्यर्थः ॥ ८७ ॥

बाल०—सम्प्रदाने चतुर्थी विष्णुभक्तिः स्यात् । ददातीति डुदात् दाने जुहोत्यादिः । अदादीति भूतेशे । देयेत्यकृत्वा यत् प्रदेयेति कृतं तत् प्रयोजनमाह प्रदेयत्वं विना त्विति । रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्र वस्त्रस्य देयत्वमस्त्येव किन्तु प्रदेयत्वं नास्ति पुनर्ग्रहणात् । हन्तुः पृष्ठं ददातीत्यत्र पृष्ठस्य देयत्वमस्त्येव किन्तु प्रदेयत्वं नास्ति इच्छाया अभावात् । हन्तुर्हन्तनकर्त्तुः । एवं राज्ञो दण्डं ददातीति । कालापाः सूत्रं न बहु मन्यन्ते तेतु व्युत्पत्ति-लभ्यत्वात् सर्वं साधयन्ति । तद्यथा । सम्यक् प्रकर्षेण दीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमिति । अनुमन्त्रोऽनिवारणकर्त्तुं प्रेरकं त्यागकारणं । व्याप्येनाप्तं ददातेस्तु सम्प्रदानं प्रकीर्तितं । सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया । दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि । अनुमन्तुं यथा गुरुवे गां ददाति गुरुस्तु प्रार्थितः सन्ननुमन्यते । अनिराकर्त्तुं यथा कृष्णाचार्यं ददाति कृष्णो हि अर्घ्यार्थं ददाति कृष्णो हि अर्घ्यार्थं न प्रेरयति नानुमन्यते च केवलं दीयमानं वस्तु न निराकरोति । प्रेरकं यथा ब्राह्मणाय वस्त्रं ददाति भो राजन् ! मह्यं वस्त्रं देहीति राजानं प्रेरयति ततो राजा वस्त्रं ददातीत्यर्थः । राज्ञो दण्डं ददाति अत्र पूजानुग्रहकाम्या नास्ति । पूजा यथा, कृष्णाय धूपं ददाति । अनुग्रहो यथा, भृत्याय

८८. अशिष्टव्यवहारे सम्प्रयच्छते सम्प्रदाने तृतीया ।

विष्णो बहिर्मुखैस्तत्प्रसादं सम्प्रयच्छते, तेभ्यो ददातीत्यर्थः । कथं पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थे पशुना रुद्रं यजते ? पशुना देयेन रुद्रं प्रीणयतीति-सोपानं कर्त्तव्यम् ।

अमृता०—८८. अशिष्टेति । अशिष्टव्यवहारे असभ्याचरणे गम्ये सम् प्र पूर्वस्य यच्छतेः प्रयोगे सम्प्रदान कारके चतुर्थी बाधिका तृतीया भवति । तत् प्रसादविष्णोः प्रसादम् । बहिर्मुखेभ्यो विष्णुप्रसाददानमयुक्तम् । तेषां तन्माहात्म्याविज्ञानात्, अतस्तद-शिष्टव्यवहारः । “दानः सा चेच्चतुर्थ्यर्थे” इत्यनेनात्मपदवक्ष्यते । केवल सम् पूर्व यच्छते-रिति केचित् । तथाहि तदुदाहरणम्—संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छते श्रियं । इति । अत्र श्रीशस्य लक्ष्मीपतेः पररमणीं गोपीं प्रति त्विष्टदानं (रतिदानं) न खलु शिष्ट-व्यवहारः, धर्मशास्त्र विरुद्धाचार इत्यर्थः । दृष्टान्तस्त्वयं व्याकरणबोधचरितार्थाय कैश्चित् सयोजितः, परमार्थतो नैवं घटितुं शक्यते, निष्ठाहान्या रसाभाषान्महादोषापत्तेरिति विवेच्यम् ।

आशङ्कते—कथमिति । यजधातो दानार्थत्वात्—पशुं रुद्राय यजते इत्येवमेव प्रयोगेण भवितव्यम् कथमत्र तद् व्यत्यय इति शङ्कापक्षः । समाधत्ते च—पशुना देयेनेति । सोपानम्—आरोहणावरोहणसाधनम् । सिद्धान्तेऽवगाहार्थमिदं साधनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । इदञ्चात्र वार्त्तिकम्—“यजेः कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा” इति । एतन्निरपेक्षया हि ग्रन्थकर्तुः समाधान प्रणाली ज्ञेया । अथ करण लक्षणमाह—

वस्त्रं ददाति । काम्या यथा, दास्यै मालां ददाति । स्वस्वत्वे दिद्यमाने हि परस्वत्वं न विद्यते । परित्यज्यं प्रदानञ्चेदौदासीन्यान्न सिध्यति । स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वजनकी-भूत-सङ्कल्पविशेषो दानं । एतेन त्यागजन्यस्य फलभागित्वं सम्प्रदानत्वं ॥ ८८ ॥

बाल०—रुच्यर्थः । रुच दीप्तौ धातुनिर्देशे इक् । रुचेरर्थ इव अर्थो येषां ते रुच्यर्था इति मध्यपदलोपी पीताम्बरः । तैर्योगे इच्छन् इच्छां कुर्वन् सम्प्रदानं स्यात् । सचेति । सच रुचधातुः । स्वेति स्वो विषयो यस्याः सा स्वविषया स्वविषया चामाविच्छा चेति स्वविषयेच्छा तस्या दानमिति विग्रहः । स्व आत्मीयः स चात्र रुच्यर्थकर्त्तव्यः । सचेति सच रुचिः । कृष्णाय रोचते स्वदते वा दुग्धमिति दुग्धं कृष्णाय सम्प्रति इच्छां ददातीत्यर्थः । इच्छायाः प्रदेयत्वेन इच्छाविषयीभूतं दुग्धमपि कृष्णस्यैवेत्यभिप्रेत्य फलितार्थमाह स्वाद्य-त्वेनेति । कृष्णस्येति शेषः । अभिलपतीति वाञ्छतीत्यर्थः । ननु रुच्यर्थानां दानार्थत्वात् पूर्वणैव सम्प्रदानं सेत्स्येति किमनेन सूत्रेणेति चेत्तत्राह स्पष्टार्थ इति । यत्नलभ्या या शाब्दी प्रतीतिः स्पष्टा भवतीति । ननु, स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा रोचयति लोचन-चकोरं, इत्यत्र अण्यन्ते रुच्यर्थेय्योगे इच्छाकर्त्तृत्वात् लोचनचकोरस्य सम्प्रदानत्वं सीधोः कर्त्तृत्वं सम्भवति ण्यन्तेऽपि लोचनयकारस्यैव सम्प्रदानत्वं अकर्मकगतिज्ञानेत्यनेन सीधोः

६०. कर्तुरधीनं प्रकृष्टं सहायं करणम् ।

अनुक्ते कर्त्तरिकरणे च तृतीया । कृष्णो गा वनाद् यमुनातीरे वशी-
वाद्येन आह्वयते । हस्तेनोत्तरीयं भ्रमयति । कर्तुरधीनमिति किम्—
कृष्ण प्रसादात् सुखं लभते । पञ्चमी वक्ष्यते ।

अमृता०—६०. कर्त्तरिति । क्रिया सिद्धौ कर्तुरधीनं प्रकृष्टं प्रधानं सहायमुपकारकं
भवति तत् कारकं करणमुच्यते । क्रियासिद्धौ अधिकरणादीनामुपकारित्वं दर्शितम्, अत
स्तत्र तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टमितिपदम् । तत्र च कर्त्ता स्वतन्त्र इति पूर्वमुक्तम्;
इह प्रकृष्टसहायस्य च स्वतन्त्रता चेत्तदा करणमेव कर्त्ता इति विप्रतिपत्तिः स्यात्, तत
आह—कर्तुरधीनमिति । यद्यपि पचतीत्यादिक्रिया सिद्धौ तण्डुलकाष्ठ चुल्ली स्थाली
घृतादीनि बहूनि साधनानि सन्ति तथापि तेषां मध्ये यदा यस्य प्रकृष्टोपकारकत्वं विवक्ष्यते
तदा तस्य करणत्वं मतम् ।

प्रकृष्टत्वञ्चास्य कारकान्तरा व्यवधानेन हि क्रियया निष्पादकत्वाज् ज्ञेयम् । यदुक्तं
प्राचीनैः—कारकाव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिः कारकम् । यद् वै विवक्षितं तेषु करणं तत्
प्रकर्त्तितम् । करणं खलु सर्वत्र कर्त्तुर्व्यापारगोचरः । तिरोदधाति कर्त्तारं प्राधान्यं
तन्निबन्धनम् ॥ इति ॥ अत्र कारकान्तराव्यवधानेनेति—तदनन्तरमेव क्रियासिद्धिर्गम्यते ।
अतः कर्तुरव्यप्यवधानं बोध्यम् । तथाहि—कृष्णो वनाद् यमुना तीर इत्युदाहरणे कर्त्तुः
कृष्णस्य यो व्यापारः—वंशीरन्ध्रेष्वङ्गुलीचालनादिरूपं चेष्टाविशेषः, तस्य गोचरः
करणमत्र वंशीवाद्यम्, कर्त्तुर्व्यापारविशिष्टवंशीवादनानन्तरमेव तदाह्वानक्रिया
निष्पद्यते । तत्राह्वानं वंशीवाद्यजन्यं, वंशीवाद्यञ्च व्यापारायात्तं, व्यापारः पुनः कर्त्तार्यात्त
इति व्यवहित एव कर्त्ता, किमुतापादानाधिकरणे—वनयमुनातीर रूपे । कर्त्तुः पञ्चादेव
कारकान्तरानुसन्धानप्रवृत्त्युदयात् तदितरकारकाणां सुतरामेव व्यवहितत्वमिति भावः ।
तथापीह करण प्रवृत्ति हेतुत्वेन कर्तुरेव प्राधान्यं कारकत्वांशे इति विभाव्यम् ।

प्रागुक्तिं स्मारयति—अनुक्त इति । तेनैव विधिना करणे तृतीया सिद्धा इत्यर्थः ।
करणस्यहि प्रकृष्टसहायत्वदर्शनार्थं पञ्च कारकान्वित वाक्योपादानम् । आह्वयत इति—
ह्वेञ् स्पृष्ट्यां शब्दे च धातोरत्र शब्दार्थः स्फुट एव । व्यावृत्तिमाह—कर्तुरधीनमिति
किमिति । कृष्णप्रसादादिति हेतौ पञ्चमी । अत्र कृष्ण प्रसादस्य सुखलाभक्रियायां प्रकृष्ट-
सहायत्वेऽपि कर्त्तुः (लोकस्य) नासौ कदाप्यधीनः, प्रत्युत लोक एव कृष्णानुग्रहस्याधीन
इति तत्त्वम्, अतो न तस्य करणता । गुणाद्धेतोः पञ्चमी तृतीया चेति तद्विधानसूत्रम् ।

कर्मत्वं स्यात् । तर्हि कथं सीधवे इत्यत्र सम्प्रदानचतुर्थी । सत्यं उच्यते । सीधव इत्यत्र
मया सम्प्रदानचतुर्थी न विवक्षिता किन्तु तादर्थ्यचतुर्थीति न कश्चिविरोधः ॥ ८६ ॥

बाल०—स्पृहे । स्पृहेः प्रयोगे स्पृहधातुकर्तुरभि सर्वतोभावेनेष्टः इच्छाविषयीभूतः
सम्प्रदानं स्यात् । अतः कर्मणि क्तप्रत्ययात् कर्मवाधकमिदं सूत्रं । स्पृहयतीति स्पृह

८१. दिवः करणं कर्म वा ।

अक्षान् दीव्यति कृष्णः अक्षै र्वा । अत्र केचिद्युगपदेव संज्ञाद्वयं मन्यन्ते ।
तेन मनसा देवीत्यत्र कर्मोपपदे प्रत्ययः सिध्यति । अक्षै र्देवयते कृष्णो

अमृता०—८१. दिव इति । दिवु क्रीडादिषु धातोः प्रयोगे तस्य करणं कर्म वा स्यात् । क्रीडार्थकत्वेनाकर्मकत्वादप्राप्ते विभाषया कर्मविधानम् । अक्षशब्दः पाशकवाची । केचिदिति पाणिनि प्रमुखः । युगपदिति समकालमेव संज्ञाद्वयं मन्यन्ते । तथाहि तत्सूत्रम्—“दिवः कर्म च” इति । चकारेण करणानुवृत्तिः, तेन यदाहि करणं संज्ञा तदैव कर्म संज्ञेति तन्मतं समुपलभ्यते । तादृशनिर्देशे फलमाह—मनसा देवीति । कर्मोपपद इति—“कर्मण्यन्” इत्यनेन मनसा पदं कर्म मत्वा दिवः अण् प्रत्ययो विहितः, तेन च मनसा देवीति सिध्यति । एतन्मते नित्य सकर्मकत्वात्—अकर्मक गति ज्ञानेत्यादिना अपि कर्तुं न हि कर्मत्वं सम्भवेदिति दर्शयति—अक्षैर्देवयत इत्यनेन । अस्मन्मते तु भवत्येवेति—विभाषया कर्मविधानात्, ततएव करणपक्षे कर्मत्वाभावात्—अकर्मक गति ज्ञानेत्यादि सूत्रेण प्रयोज्यस्य—अपि कर्तुं णौ कर्मत्वे न कोऽपि बाधः । किञ्च—“अणौ ये स्युरकर्मकाः सचित्त कर्तृकाश्चैव” इत्यनेन परपदमपि भवेदिति बोध्यम् ।

स्वमतस्यानुकूले भट्टिप्रयोगमुद्धरति—तेनादुदयूषयदित्यादि । “मैथिली विपुलो-
रस्कं प्रावुवूर्षु मृगाजिनमि”त्युत्तरार्द्धम् । अस्यार्थः—मृगाजिनं मृगचर्म प्रावरितुमिच्छु
मृगलोचना मैथिली तेन मृगेण (मायामृगेण) विशालवक्षसं रामं अदुदयूषयत् देवितु-
मेषयदिति । अत्र दिवुधातोः सनन्तात् णिः, तेनापि कर्तुः रामस्य वर्मता, तथा धातो
रकर्मकत्वेन णौ परपदित्वमिति ।

केचिदिह सनन्तत्वेन पृथग्धातुत्वकल्पनया समाधातुमीहन्ते स्म । तत्तु नानवद्यं
प्रतिभाति, पूर्वधातुवत् सनः परपदादिकमित्यत्र आदि पदेन कैश्चिदकर्मकत्वादेष्व ग्रहणात् ।
तस्माद् युगपत्संज्ञाद्वयविधानं द्वान्दस विषयार्थमिति सुवचम् । तेन हि भाषा व्युत्पादकेन
चन्द्रगोमिना प्रत्याख्यातमेतत् । भाषायां पाक्षिककर्मविधानमेवेष्टं प्रयोगसम्मतत्वादिति
दिक् ।

ननु तर्हि करणत्वावस्थायां कर्मत्वविरहे स्वमते मनसा देवीति केन सिध्यतीति
चेत् ? अवधीयताम्—“पचादेरत्” इत्यनेन देव शब्दं निष्पाद्य पश्चात् समास ईय चेति ।
अत एव पूर्वपदान्महा हर निषेध प्रसङ्गे—मनसा देव्यादयस्तु संज्ञाशब्दा इत्युक्त्या तेषां

ईप्सायां चुरादित्वाणिः । कर्मणोऽभावात् न कर्मप्रत्ययः । अतो भावे कृष्णाय स्पृह्यते
गोप्येति ॥ ८० ॥

बाल०—धारे । धारेः प्रयोगे धनिको धनस्वामी सम्प्रदानं स्यात् । षष्ठीबाधकोऽयं
योगः । विष्णुमित्रायेति खादक इति शेषः । धारयत इति धृ धारणे चुरादिः । धृञ् च
धृत्वां धृक् चेति कविकल्पद्रुमः । आत्मपदन्तु अन्येषां मते नेति ज्ञेयं । आख्यातप्रकरणे

राधया इत्यत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वं न भवतीति । अस्मन्मते तु भवत्येव ।
तेनाडुद्वययद् रामं मृगेण मृगलोचना इति भट्टि प्रयोगः ।

८२. परिक्रयणे करणं सम्प्रदानं वा ।

शतेन शताय वा परिक्रीतः । शतेन वेतनेन नियते काले वशीकृत
इत्यर्थः ।

८३. स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्यः करणेपञ्चमी वा असत्त्ववचने ।

रुढित्वमुपदिष्टं ग्रन्थकृता । संज्ञा शब्दानां यथा कथञ्चिद् व्युत्पत्ति स्वीकारादिति
समञ्जसम् ।

अमृता०—८२. परिक्रयण इति । परिक्रयणे अर्थे तस्य करणं सम्प्रदानं वा स्यात्,
पक्षे करणस्य च स्थितिः । परिक्रीत इति—डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये कर्मणि क्तः । नियते
निर्द्धारिते काल इत्यर्थः । क्रय आत्यन्तिक एव भवति, इह परिशब्देन तत्प्रत्यासत्ति
द्योत्यते । तेनात्यन्तिकक्रयसमीपं परिक्रयणं कतिचिद्दिनपर्यन्तं तिष्ठति नतु यावज्जीवमिति
वेदयितुं नियते काले वशीकृत इत्यर्थोल्लेखः ।

अमृता०—८३. स्तोकाल्पेति । असत्त्ववचने अद्रव्यवचनेऽर्थाद् गुणवचने सति
स्तोकादि शब्दानां करण कारके पञ्चमी वा स्यात्, पक्षे यथाप्राप्त तृतीया । स्तोकादयः
स्वभावतो गुणवाचिन एव, यदा त्वभेदोपचारेण स्तोकादि गुणवति द्रव्ये वर्तन्ते तदा
भवन्ति सत्त्ववाचिन इति तत्र नित्यमेव तृतीया । एवमल्पादल्पेन वा रक्षितः, कृच्छ्रत्

गेरुभयपदमित्यत्र अन्यमतानुसारेण चोरयत इत्यपि लिखितं । धारयतीति वा पाठः ।
धृधातुरत्र गृहीतपरिशोधनार्थः, अतएवाह शतं गृहीत्वेति ॥ ८१ ॥

बाल०—क्रूधा । क्रुध आदिर्येषां ते क्रुधादयः । तेषामर्था इव अर्था येषां तेषां
धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपः स सम्प्रदानं स्यात् । क्रोधस्तावत् कोप एव द्रोहादयोऽपि
कोप प्रभवत्वात् कोपः । अतो यं प्रति कोपइत्येवोक्तं क्रुध्यतीति क्रुध रोषे द्रुह्यतीति
जिघांसायां दिवादी । असूयतीति असूशब्दात् कण्ड्वादिभ्यो यक् करोत्यर्थ इत्यनेन यकि
कृते असूयधातुनिष्पद्यते । ईर्ष्यतीति ईर्ष्या ईर्ष्यायां भ्वादिः । क्रोधादीनां लक्षणान्याह
क्रोध इति । अपराधस्य असहनमिति विग्रहः । अपकारोऽमङ्गलोत्पादना तदिच्छा च ।
दृष्टिर्ज्ञानं दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शन इति नानार्थवर्गः । असूया गुणेऽपि दोषारोप इति वा पाठः ।
असूयात्, दोषारोपो गुणेष्वपीत्यमरः । ईर्ष्या परोत्कर्षासहनमिति वा पाठः । अक्षान्ति-
रीर्ष्येत्यमरः । चन्द्रगोमी त्विति । चन्द्रगोमी पण्डितविशेषः । तन्मते कृष्णं क्रुध्यतीत्या-
द्यपि । प्रणयेणेति । प्रणयेन ! प्रेम्ना ईर्ष्यतीवेति इव शब्दः सादृश्यद्योतकः ॥ ८२ ॥

स्तोकान्मुक्तः स्तोकेन वेत्यादि । सत्त्वं द्वयं, तत्रतु—स्तोकेन विषेण हतः । स्तोकाद् विषादित्यपि केचित् ।

८४. तृप्त्यर्थकरणे षष्ठी वा ।

नवनीतानां तृप्तो बालगोपालो नवनीतैर्वा ।

८५. अज्ञानार्थस्य ज्ञः करणं वा ।

कृच्छ्रेण वा जीवितः, कतिपयात् कतिपयेन वा समुद्धृत इत्यादि । करण इतिकिम्—क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत्—स्तोकं स्वपितीति ।

अमृता०—८४. तृप्त्यर्थेति । तृप्तिरर्थोऽपेक्षां ते तृप्त्यर्था स्तेषां धातूनां करण कारके षष्ठी वा स्यात् । अप्राप्तौ विधिः । तृप्त्यर्थग्रहणात् तृप्ति तृप्ति तुष्यतीत्यादीनाञ्च तथा आङ् पूर्वस्य अश्नातेरपि भवतीति ज्ञेयम् । तेन फलानामलमाशिता इतिभट्टिः । करण इति किन्—वने तृप्यन्ति निर्वित्ता इति नाधिकरणे षष्ठी ।

अमृता०—८५. अज्ञानार्थस्येति । अज्ञानमर्थो यस्य तथाभूतस्य ज्ञाधातोः प्रयोगे तत् करणं वा स्यात् । षष्ठे सम्बन्धे षष्ठी । अज्ञानार्थेति विरुद्धार्थं नञ् । तेन विरुद्ध ज्ञानार्थकस्य, अयथा ज्ञानार्थकस्य ज्ञः प्रयोगे सतीति फलितार्थः । ततः कूपजले सरोवर-जले वा गङ्गाजलबुद्धिर्जायते । ज्ञोऽकर्मकापह्नवार्थत इत्यात्मपदं वक्ष्यते । अत्रापि

बाल०—क्रुध । सोपेन्द्रयोः क्रुधद्रुहोः प्रयोगे कर्मैव स्यात् । प्रतिद्रुह्यतीति प्रत्यपकरोतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

बाल०—राधी । राधीक्षोः प्रयोगे यस्य विप्रश्नः स सम्प्रदानं स्यात् विप्रश्न-लक्षणमाह शुभमिति । दैवमदृष्टं निरूपणं पर्यालोचनं । राध्यति राधनोतीति राध साध संसिद्धौ दिवादिः स्वातिश्च, अविशेषात् द्वयोरेवात्र ग्रहणं धातूनामनेकार्थत्वात् । राध धातुरत्र दैवनिरूपणार्थः । ततश्च कृष्णाय राध्यति राधनोति वा गर्गः कृष्णस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । प्रश्नं विना दैवनिरूपणं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण विविधं पृष्ठो गर्गः कृष्णार्थमित्युक्तः । कृष्णार्थमिति पृष्ठ इत्यनेन योज्यं । विविधमिति क्रियाविशेषणं विविधं नानाप्रकारं पृष्ठः प्रश्नविषयीकृतः नन्दादिनेति शेषः । विविधं पृष्ठ इति दृष्ट्वा विप्रश्न-शब्दस्य विविधप्रश्नार्थत्वं नाशङ्कनीयं किन्तु दैवनिरूपणमेव विप्रश्न इति ग्रन्थकृतमभिप्रायः । एवमीक्षत इति । ततश्च कृष्णाय ईक्षते गर्गः अर्थस्तु पूर्ववत् । पुरुषोत्तमः पण्डितविशेषः । किमयमिति अयं जनः किं करोति किं न करोति इतीति मनसि कृत्विति शेषः पृच्छतीत्यर्थः । राध्यति राधनोतीत्यर्थः । ईक्षत इत्यस्य चेति शेषः । किमिति वितर्क इत्यर्थः । इत्यनन्तरं इति शब्दप्रयोग उचित इति ज्ञेयं । तस्मात् यस्य सम्बन्धे इति पृच्छति तस्य सम्प्रदानत्वमिति । ग्रन्थकृतोऽत्रापि सम्मतिर्वर्तते इति भट्टिप्रयोगं दर्शयति ईक्षितव्य-मिति इत्यर्थ इति ईक्षितव्यमित्यस्येति शेषः ॥ ८४ ॥

पक्षे सम्बन्धे षष्ठ्येव । गङ्गाजलेन जानीते, तस्य वा । तद् बुद्ध्या जलान्तरे प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।

८६. अपादान सम्प्रदान करणाधार कर्मणाम् ।

कर्तुश्चान्योन्य सन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते ॥

कृष्णाय निवेद्य गृह्णाति, शाङ्गेण शरान् विक्षिपति, उपविश्योत्तिष्ठति

विवक्षातः पञ्चा सिद्धायामपि विशेषवचनं नियमार्थम् । तेन गङ्गाजलं जानीति इति कर्म मा भूदिति । यथाज्ञानार्थत्वे तु भवत्वेव कर्म—कण्ठ स्वरेण कृष्णं जानातीति ।

अमृता०—८६. पट् कारकानि परिचाय्य तेषामन्योन्य संशये व्यवस्थामाह—
आपादानेति कारिकाया । एषां मध्ये द्वयो र्युगपत् प्राप्तिरसन्देहे सति परमेकं कारकं प्रवर्त्तते ।
परत्वञ्चात्र कारिका निर्देश क्रमेणैव ज्ञेयम्, ननु पूर्वनिर्द्धारण क्रमेण । तदेतत् प्रकारान्तरेण
नियम्यते कैश्चित्, यथा—कर्त्ता कर्माधिकरणं करणं सम्प्रदानकम् । अपादानञ्च सन्देहे
परं पूर्वेण बाध्यते ॥ इति ॥ अत्रोत्सर्गापवादादि विधीनां नावकाश इति प्राञ्च ।

कृष्णाय निवेद्य गृह्णातीत्यत्र कृष्णाय निवेद्य कृष्णाद् गृह्णातीति अपादान
सम्प्रदानयोरन्योन्य सन्देहे परं सम्प्रदानं प्रवृत्तम् । शाङ्गेण शरान् विक्षिपतीति—
आपादान करणयोः सन्देहे परं करणम् । उपविश्येति—आपादानाधिकरणयोः सन्देहे
परमधिकरणम् । यमुनां प्रविश्येति—आपादान कर्मणोः सन्देहे परं कर्म । अस्त्येष कृष्ण
इति—कर्म कर्त्रो रन्योन्यसन्देहे परं कर्तृ कारकं प्रवृत्तमिति । अन्तिमे अस्त्येष कृष्ण
इति वाक्यमेव पश्येत्यस्य कर्म इति पूर्वमेवोक्तम् तथापीह कर्म पदमपेक्षत इति बाधक-
मेतत् । यत्र तु लक्षणेनैव विशेष व्यवस्थास्ति तत्र नावसरः सन्देहस्य, यथा कृष्णाय
श्लाघत इत्यत्र कर्मणो बाधिकैव विहिता चतुर्थीति ।

सम्प्रदानं बाधित्वा करणादीनां प्रवृत्तिर्यथा—स्वहस्तेनार्घ्यं दातुं कृष्णमाह्वयते,
कृष्णे माल्यं प्रदादुमुत्सुक इति । करणं बाधित्वा अधिकरण कर्मणोः—रथे स्थितो
गच्छाति, अस्त्राणि गृहीत्वा युध्यत इति । अधिकरणं बाधित्वा कर्मणः—यमुनां गत्वा
स्नातीति ।

बाल०—श्लाघादीनां प्रयोगे ज्ञापयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । श्लाघत इति श्लाघ
स्तुतौ भ्वादिनात्मपदी । तां कृष्णसम्बन्धिनीं । ह्लुत इति ह्लुङ् अपनयने अदादिः ।
निह्लुतिर्गोपनं । इत्यादिपूर्ववदित्यनेन कृष्णमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थ इति लभ्यते ।
तिष्ठत इति ष्टा गतिनिवृत्तौ । शपत इति शप आक्रोशे शपथं । शपनं शपथः पुमानित्यमरः ।
आभ्यामिति । तत्र स्था धातोः स्थो निर्नीतौ प्रकाशने प्रतिज्ञायामित्यनेन । शपधातोः
शपेस्तु शपथे तत् स्यात् इत्यनेनेति । दृश्यत इति सम्प्रदानमिति शेषः । अशपन्निति
आक्रोशं कृतवन्त इत्यर्थः । कृष्णं श्लाघत स्तौतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

बाल०—प्रत्याङ् । प्रत्याङ् पूर्वः श्रुस्तस्येति कुप्रादयो मध्यपदलोपश्चेत्यनेन

कृष्ण समीपे, यमुनां प्रविश्य निःसरति, अस्त्येष कृष्णः पश्य । निवेद्य
कृष्णाद्गृह्णाति, इत्यादिकेतु कृष्णाय निवेद्य इत्यर्थाद् गम्यते ।
क्वगच्छसि क्व गत इत्यादौ गमनपूर्विका स्थिति बोध्यते ।

॥ इति कारकाणि ॥

ननु निवेद्य कृष्णाद् गृह्णातीत्यादौ दृश्यते च पूर्वस्यापादानस्य प्रवृत्तिरिति
चेत्तत्राह—कृष्णाय निवेद्येति अर्थाद् गम्यत इति । अत्र निवेदयते दीनार्थत्वात् सम्प्रदान-
मर्थाल्लभ्यते ततो न दोषः तथापीदृशप्रयोगस्तु कादाचित्को नतु साम्प्रदायिकः । गमन-
पूर्विका स्थिति बोध्यत इति—क्वकुत्र प्रभृतयः सप्तम्यर्थे निपातिताः । तेन क्वगच्छ-
सीत्युक्ते गत्वा कस्मिन् स्थानेस्थास्यसीत्यर्थो हि प्रयोक्तुरभिप्रेत इति न तेन नियमहानिः
शङ्कनीयेति भावः । एवञ्च कृष्णायाह्वय नवनीतं ददातीत्यादौ दानस्य हि साध्यत्वेन
मुख्यत्वात् पूर्वमपि सम्प्रदानं प्रवर्तत इत्यदोषः ।

॥ इति व्याख्यातानि कारकाणि ॥

श्यामरामः मध्यपदलोपश्च । प्रत्याङ् पूर्वस्य श्रुवः प्रयोगे प्रार्थयिता सम्प्रदानं स्यात् ।
प्रतिपूर्वं आङ् पूर्वश्च श्रुरभ्युपगमे वर्तते इत्याह प्रार्थयन्तमिति । तं भक्तं । प्रार्थयन्त-
मित्यत्र प्रार्थयमानमिति पाठः सभ्यः । चुरादौ अर्थधातोरात्मपदिषु लिखितत्वात् । यद्वा,
पारायणमते चुरादिमात्रस्यार्थधातोरुभयपदित्वमिति दुर्गमसङ्गमनी । पुरुषोत्तममतमाह
पूर्वस्येति । शृण्वद्भ्यः पूर्व प्रार्थयमानेभ्यः प्रतिशृण्वन्ति वयमेतद्वः करिष्यामः इत्यङ्गी-
कारं कुर्वन्ति ॥ ६६ ॥

अथ उपपदविष्णुभक्तयः ।

८७. कृष्णप्रवचनीयै र्योगे द्वितीया ।

ते चैते—

लक्षणवीप्सेत्थम्भूतेष्वभिर्भागे परिप्रती ।

अनुरेषु सहार्थे च हीने तूपश्च कथ्यते ॥

कर्म प्रवचनीया इतिप्राश्नः । लक्षणं चिह्नम्, वीप्सा युगपत् स्व-
जातीयानां व्याप्तिः, इत्थम्भूतं प्रकारविशेष प्राप्तिः । एतेष्वभिः कृष्ण-
प्रवचनीयः । तत्र लक्षणे— कृष्णमभि पतति पुष्प वृष्टिः । वीप्सायाम्—
गोपीं गोपोमभिक्रीडति कृष्णः । इत्थम्भूते—कृष्णमभिभक्तोऽसौ,

क्रियासम्बन्धसापेक्षाः पट्कारकविष्णुभक्तीः, प्रसङ्गात् सम्बन्ध षष्ठीञ्च प्रदर्श्य
सम्प्रति क्रियासम्बन्ध निरपेक्षा विष्णुभक्ती निरूपयिष्यन्नुपक्रमते—अथ उपपदेति ।
पदस्य समोपमुपपदम् तस्य, उपपदसम्बन्धि विष्णुभक्त्य इत्यर्थः । निरूप्यन्त इति शेषः ।
पदशब्देनात्र सुवन्तरूपमेव ग्राह्यम् पारिशेष्यात् । क्रियासम्बन्ध विशेषीत्यनेन प्राक्
तिङन्तसम्बन्धस्य हि कारकत्वनिर्देशादिति भावः ।

अमृता०—८७. तत्र द्वितीयामाह—कृष्णप्रवचनीयैरिति । कृष्णं कृष्णगुणलीला
उक्तवन्त इति कृष्णप्रवचनीयाः । भव्य गेय प्रवचनीयेत्यादिना भूते कर्तरि अनीयो वक्ष्यते ।
संज्ञा शब्दोऽयं यथा कथञ्चिद् व्युत्पन्नः । एते क्रियां न द्योतयन्ति । यथाह—क्रियाया
द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदापेक्षी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ इति ॥
अस्यार्थः—अयं कृष्णप्रवचनीयः क्रियां न द्योतयति, यथा अनुभवतीत्यादौ, न तथा
लक्षणादिष्वित्यर्थः । सम्बन्धं न वक्ति, तस्य तु वाचिका षष्ठी नतु द्वितीया । तथा
निष्क्रान्तो मधुपुर्या निर्मधुपुरिरितिवन्न च क्रियान्तरमपेक्षते, किन्तु सम्बन्धस्य भेदको
विशेषकः, यथा कृष्णमभि पुष्पवृष्टिः, कृष्णसम्बन्धिनी पुष्पवृष्टिरित्यर्थः ।

के च कृष्णप्रवचनीयाः किलक्षणा वा ते इत्याकाङ्क्षायां तान् निर्दिशति—लक्षणे-
त्यादिपद्येन । प्रत्येकञ्च लक्षयति वृत्तौ—लक्षणं चिह्नमित्यादि । कृष्णमभीत्यादि—अत्र
लक्ष्य लक्षणाभावः सम्बन्धः अभिना द्योत्यते; तत्र लक्ष्यः कृष्णः, लक्षणं पुष्पवृष्टिरिति ।
गोपीं गोपीमभीति—अत्र साध्यसाधनरूपः सम्बन्धः अभिना द्योत्यते, वीप्सा तु द्विवचनेन ।

भक्तत्वप्रकारविशेषं प्राप्त इत्यर्थः । लक्षणादिषु भागे च परिप्रती; तत्र त्रिषु—कृष्णं परि इत्यादि पूर्ववत्, एवं प्रति । भागे—यत् कृष्णं परिस्यात्, यत्कृष्णं प्रति स्यात् तत् देहि । अत्र धातुयोगाभावेनोपेन्द्र-त्वाभावात् षत्वाभावः ।

अनु लक्षणादि चतुर्षु सहार्थे च । अत्र चतुर्षु कृष्णं अनु इत्यादि पूर्ववत् । सहार्थे—कृष्णमनुगच्छन्ति गोपाः । चकाराद्धेतौ च,—हरिभक्तिमनु सुखम् । अनुश्रोपश्च होने—अन्वर्जुनं योद्धारः, उपाज्जुनम् ।

८८. अतिरतिक्रमणे ।

सर्वानिति राजते कृष्णः । राधिकामधिवचनजातमित्यपि दृश्यते ।

गोपी साधनम्, क्रीडा साधया । कृष्णमभिभक्त इत्यत्र विषयविषयिरूपः सम्बन्धः, कृष्ण विषये भक्तत्वलक्षणं कश्चित् प्रकारविशेषमापन्न इत्यर्थः । पूर्ववदिति—कृष्णं परि पतति पुष्पवृष्टि रित्यादि योज्यम् । एवञ्च कृष्णं प्रति पततीत्यादि । यत् कृष्णं परिस्यादिति—यत् कृष्णस्यांशं भजते तद्देहीत्यर्थः । इह स्वा-स्वामिलक्षणः सम्बन्धः ।

कृष्ण प्रवचीयानामुपेन्द्रसंज्ञाबाधकत्वं ज्ञापयति—धातु योगाभावेनेत्यादि । अत्र परेः धातुना सहयोगो नास्ति, ततो न तस्योपेन्द्रत्वमिति—उपेन्द्रप्रादुर्भ्यामिस्तेः सः ष इत्यनेन षत्वं न प्राप्तम् । अनेन च—अभिपततीति कृष्णं लक्ष्यकृत्य पतति, गोपीं गोपीमिति ताः प्राप्य क्रीडतीत्यादि गम्यमानक्रियाभिः सहापि कृष्णप्रवचनीयानां योगसम्भावना निर्मूलीकृता । सहार्थ इति—अत्र सहभावरूपः सम्बन्धः वक्ष्यमाण सहार्थं तृतीयाया उपमर्दको विधिरयम् । प्रकारस्य समुच्चयार्थं व्यञ्जयन् अनुक्तार्थञ्चा-कर्षति—चकाराद्धेतौ चेति । अत्र “अनु लक्षणे” इति पृथक् सूत्रमाकलितं मुनिना तत्र हेतुभूतलक्ष इतितदर्थः । तेन हरिभक्तिमनुसुखमिति हरिभक्त्या सुखम्, हरिभक्ति-हेतुकं सुख मित्यर्थोऽवसीयते । इह “हेतो स्तृतीया” इति वक्ष्यमाण तृतीयापवादिका द्वितीयेयम् । अन्वर्जुनं योद्धार इति—योद्धारोऽर्जुनात् हीना ऊणा इत्यर्थः । अत्र हीनोत्तम-लक्षणः सम्बन्धः ।

अमृता०—८८ अतिरिति । अतिक्रमणार्थं द्योत्ये अतिः कृष्णप्रवचनीयः स्यात् । सर्वानिति सर्वानतिक्रम्य राजत इत्यर्थः । सर्वानिति निखिल भगवत् स्वरूपान्, रूपवेणु-माधुर्यादि चतुभिरसाधारण गुणैरिति शेषः । राधिकामिति—राधिकामधि अधिकृत्य

बाल०—अनु । प्रशस्यमानं वचनमुक्तिर्यस्य स प्रशस्यमानवचनः । अनुप्रतिपूर्वस्य गृणः गृणोतेः प्रयोगे प्रशस्यमानवचनं सम्प्रदानं स्यात् । अनुगृणातीति गृ शब्दे क्रयादिः । तां गीतां शंसन्तं कथयन्तं । गृणद्भ्यः कथयद्भ्यः अनुगृणन्ति शब्देनानुगच्छन्ति । अनुगिरतीति गृ निगरणे तुदादिः ॥ ८७ ॥

८८. कालाध्वनोरत्यन्त व्याप्तौ द्वितीया, अपवर्गे तु तृतीया ।

तत्र गुणेन व्याप्तौ—सर्वायुर्विष्णुभक्तः । क्रियया—यामं हरिपूजकः ।
द्रव्येण—सर्वदिनं हरिनैवेद्यम् । एवं क्रोशं यमुना कुटिला इत्यादि ।
जन्म जन्म यदभ्यस्तमिति तत्सम्बन्धो मरण पर्यन्तमित्यर्थः । अत्र तु
कर्मत्वाभावात् कालाध्वभावदेशानामित्यादिवन्न तत् प्रत्ययाः । भावे तु
मासमास्यते क्रोशं सुप्यते ।

लक्षीकृत्येत्यर्थः तस्मादधेरपि कृष्णप्रवचनीयत्वं मन्तव्यम्, जयदेवादि शिष्टप्रयोग दर्शना-
दिति भावः । अत्र लक्ष्यलक्षणभावः सम्बन्धः । इति कृष्णप्रवचनीयाः ।

अमृता०—८८. कालेति । अत्यन्त व्याप्ति निरवच्छिन्न व्याप्तिः । कालस्य अध्व-
नश्च अत्यन्त व्याप्तौ सत्यां तत्तद्वाचि शब्देभ्य उत्तरे द्वितीया स्यात् । तत्र अन्तर्भूत
क्रियान्तरं नास्ति तदर्थं वचनमिदमिति पद्मनाभः । अपवर्गे गम्ये तु कालाध्वनोरत्यन्त
व्याप्तौ कालाध्ववाचिभ्यां तृतीया स्यात् । अत्यन्तव्याप्तिश्च गुणक्रियाद्रव्यैः सम्भवतीति
दर्शयति क्रमेण—सर्वायुरिति । दयादाक्षिण्यादिवत् भक्तत्वं गुणः, गुण-गुणिनोरभेदोप-
चारात् भक्तस्यापि गुणवार्चित्वमिष्यते । गुणेन सर्वायुरिति कालस्य अत्यन्त व्याप्तिः ।
याममिति—यामः प्रहरः, हरिपूजक इति क्रियावाची विशेष्यपदं, पूजनमिति वत् । पूजनञ्च
यामस्यनिरवच्छेदेनेति अत्यन्तव्याप्तिः । एवं हरिनैवेद्यमित्यादौ च ज्ञेयम् । क्रोशमिति—
क्रोशपरिमितिमध्वानं यावत् कुटिलेत्यर्थः । एवञ्च क्रिया द्रव्याभ्याम्—क्रोशमधीते, क्रोश
त्रयं गोवर्द्धन इति । अत्र तु कर्मत्वाभावादिति—अन्तर्भूत क्रियान्तरगम्यत्वविरहात्
कर्मत्वाभाव इति कर्मप्रत्यया न स्युरित्यर्थः । अत्यन्तव्याप्तावितिकिम्—मासस्य
द्विरधीते, क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ।

बाल०—अशिष्ट । अशिष्टस्य व्यवहारोऽशिष्टव्यवहारस्तस्मिन् गम्ये संपूर्वस्य
यच्छतेः प्रयोगे संप्रदाने तृतीया भवति । अशिष्टो मूर्खः । तत्प्रसादं विष्णुप्रसादं ।
वहिर्मुखेभ्यो विष्णुप्रसाददानं अशिष्टव्यवहारः । संप्रयच्छत इति दान दाने । दानः सा
चेच्चतुर्थ्यर्थ इत्यनेन आत्मपदं । संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छते श्रियै इति कस्य-
चिदुदाहरणं । अत्र श्रीशस्य गोपीं गोपीं प्रत्यभोऽदानं अशिष्टव्यवहारः श्रियं प्रति न ।
कथमिति । यजधातोर्दानार्थत्वात् पशुं रुद्राय यजते इति भवितुमर्हतीत्ययमत्र विरोधः ।
सिद्धान्तमाह पशुनेति देयेन पशुनेत्यर्थः । देयेनेत्यर्थलब्धं । सोपानमिति सिद्धान्तस्येति
शेषः । आरोहण स्यात् सोपानमित्यमरः । पशुना रुद्रं प्रीणयतीत्यस्यापि पशुं रुद्राय
ददातीत्येव फलितार्थः, अतएव पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ इत्युक्तं । अन्यथा तद्विरुद्धं
स्यादिति ज्ञेयं । प्राचीनैरप्येतत्प्रकारान्तरेणोक्तं । तद्यथा यजतेः कर्म करणं सम्प्रदानस्य
च कर्म । यजतेः कर्मसम्प्रदानयोर्युगपत् करणकर्मणी ॥ ८८ ॥

बाल०—कर्तु । कर्तुरधीनमायत्तं । तथाच । क्रियासाधने प्रकृष्टं सहायं यत् कारकं
तत् करणसंज्ञं स्यात् । ननु कर्तुः सहायं करणमित्येवास्तु लक्षणपतेन सूत्रेण सर्वत्र प्रयोग

फलप्राप्त्या क्रिया समाप्तिरपवर्गः स्तस्मिन्तु तृतीया । अहोरात्रे श्रुतः
षष्ठ्या सर्वमध्येष्ट माधवः ।

अपवर्गशब्दं विवृणोति—फलप्राप्त्येति । क्रियासमाप्तिः प्रायः सर्वत्रैवास्ति, किन्तु
यदा फलप्राप्तिद्वारा क्रियासमाप्ति र्गम्यते तदैवापवर्गः स्यात् । यद्यपि सामान्यतो
व्याख्यातं—कालाध्वनोरत्यन्तव्याप्तावपवर्गे तृतीयेति तथापि सामर्थ्यात् क्रियात्यन्त
संयोग एवेष्टः । यथाहि—न्यासः—तच्च क्रियात्यन्तसंयोगस्यैव सम्भवति नान्यस्येति
सामर्थ्यादत्र क्रियात्यन्त संयोग एव गृह्यत इति । अहोरात्रैरिति—धेन्वनडुहस्त्रीपुंसादयश्चेति
केशवाराधः, इरामहरश्च । अत्र अध्ययनस्य फलं यो ज्ञानलाभः स च चतुःषष्ठ्या
अहोरात्रैरेव सम्पन्नः, तदनन्तरमेवाध्यायनं निवृत्तमित्यर्थः । चतुःषष्ठ्येति—विंशत्याद्याः
सदैकत्वे इत्येकवचनम् । अपवर्गे किम्—सम्बत्सरंव्याकरणमधीतं जडेन; न चानेन
ज्ञातमित्यर्थः ।

सिद्धिः स्यात् प्रकृष्टस्य किं प्रयोजनं । सत्यं । यदा एतद्ब्रवीषि तदा हस्तपादादिकानास्तु
चालनरूपेण सहायत्वं किं विद्यते अतो हेतोः प्रकृष्टमित्युक्तं । अधीनमिति किं । अधीन-
मित्युक्तं कृष्णेन सुखं लभते लोक इत्यत्र कृष्णस्य विवक्षान्तररहितत्वेन सुखसिद्धौ
योग्यतया हेतुतायां अनधीनत्वेऽपि सहायत्वांशमवलम्ब्य योऽतिव्याप्तिदोषस्तत्परिहाराय ।
अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः तर्हि कर्तुरधीनं प्रकृष्टमित्येवास्तु लक्षणं, सहायमिति किं,
सहायमित्युक्तं वह्निना सिञ्चतीत्यादौ तद्दोषपरिहाराय इति ज्ञेयं । करणं तावद्विविधं
मुख्यं गौणञ्च । आद्यं स्वरूपभिन्नं यथा वंशोवाद्यं अन्यत् स्वरूपाभिन्नं स्वरूपभूतमिति
यावत् यथा श्रीकृष्णहस्तः । यथा प्राचीनैरुक्तं । यद्यपि क्रियासिद्धौ बहूनि साधनानि
व्याप्रियन्ते तदा तेषु मध्ये अनेनैतत् करोमीति प्रकृष्टोपकारकमन्तरङ्गं विवक्षितं
यत् तत् करणं । एतेनाधीनप्रकृष्टयोरपवादं वारयति । तथाचोक्तं । कारकव्यवधानेऽपि
क्रियानिष्पत्तिकारणं । यद्वै विवक्षितं तेषु करणं तत् प्रकर्तितं । स्थाल्या पच्यत इत्येषां
विवक्षा दृश्यते यतः । यदाह । कारणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचरः । तिरोदधाति
कर्त्तरि प्राधान्यं तन्निबन्धनं । ननु काष्ठेः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र काष्ठानामुज्ज्वलनेन
स्थाल्यामोदनं पचतीति दात्रतीव्रेण धान्यं लुनाति इति च कथं नोक्तं तस्य तस्यैव
करणत्वसम्भवादिति चेत्तदैवं वाच्यं । नहि स्वव्यापार व्ययायः कारणानां कारकता-
मुपहन्ति सर्वत्र तथा भावप्रसङ्गात् । नहि पाके करणभूतानां काष्ठानां ज्वलनमवान्तर-
व्यापारस्तेषां करणत्वमपहन्ति । तदुक्तं । ज्वलनाज्जायमानेऽपि पाके तत्समनन्तरं ।
काष्ठानां करणत्वं यत् प्रागुक्तं तन्न हीयते । वह्निना दह्यते काष्ठं कुद्दालेन निखन्यते ।
अश्वेन नीयते ग्रामो धान्यं दात्रेण लुयते । आह्वयत इति ह्येञ् धातुरत्र शब्दार्थः अत्र
स्पर्द्धाभावात् आह्वः स्पर्द्धे इत्यनेनात्मपदं न भवतीति ज्ञेयं । उत्तरीयं वस्त्रविशेषः ।
संव्यानमुत्तरीरश्चेत्यमरः । भ्रमयतीति भ्रमुअनवस्थाने प्रेरणे णिः । लभत इति डु लभष
प्राप्नो । पञ्चमी वक्ष्यते इति । गुणाद्धेतोः पञ्चमी तृतीया वेत्यनेनेति शेषः । प्रसादशब्दोऽत्र
प्रसन्नतावाचकः । प्रसादन्तु प्रसन्नतेत्यमरः ॥ ६६ ॥

१००. अभित आदिभिर्योगे द्वितीया ।

अभितः कृष्णम्, परितः कृष्णम्, उभयतः कृष्णम्, सर्वतः कृष्णम्, समया कृष्णम्, निकषा कृष्णं गोपाः । एतद् द्वयं निकटार्थे । हा कृष्णविमुखम् धिक् कंसम्, तस्मै तस्मै च कुत्सास्तु इत्यर्थः । अत्रैवार्थे हाशब्दयोगे क्षीरस्वामिना द्वितीया दर्शित्वात् । कथं— हा रमणीनां गतः कालः, हा देवि ! धीराभव ? पूर्वत्र वाक्यार्थेनैव सम्बन्धात्, उत्तरत्र सशोक सम्बोधने हा शब्दात् ।

अमृता०—१००. अभित इति । एभिरव्ययै र्योगे द्वितीया विष्णुभक्तिः स्यात् । अभिपर्युभय सर्वशब्देभ्य स्तद्धिततस् प्रत्ययेन अभित आदयश्चत्वारो निष्पन्नाः, तसन्ताश्चाव्ययानीति तत्रैव वक्ष्यते । तत्र अभितः कृष्णमिति कृष्णस्य पार्श्वद्वये गोपा इत्यर्थः । एदमुभयतः कृष्णमिति च । परितः कृष्णमिति—कृष्णस्य चतुर्दिक्षु गोपा इत्यर्थः । एवं सर्वतः कृष्णमिति । समया निकषेति द्वे निकार्थद्योतकाव्यये । एषां प्रयोगे षष्ठ्यपवादिका द्वितीया ।

हा विषादशुचिर्त्तिषु निन्दायाञ्च । तत्रनिन्दायामेव द्वितीया स्यात् । धिक् भर्तृसन-निन्दयोः, तत्र निन्दने हि द्वितीया । ननु विषादाद्यर्थे द्वितीया न भवतीत्यत्र किं प्रमाण-मित्याशङ्कमानं प्रति क्षीरस्वामिनः प्रयोगं दृष्टुमुपदिशति—अत्रैवार्थ इति । क्षीरस्वामी अमरकोषस्य सुप्रसिद्धप्राचीन टीकाकृत् । तथाहि तदुक्तिः—विषादे हा रमणीनां गतः कालः, शोके—हा प्रिये जनक राजपुत्रि ! आत्तौ (पीडायां) हा हतोऽस्मि; निन्दायाञ्च—हा श्रोत्रियानिति । अन्तिमप्रयोग एव ग्रन्थकृतो लक्ष्यः । तत्र समाधत्ते—पूर्वत्रेति । वाक्यार्थेनैवसम्बन्धादिति—अभितआदिभिः सह यस्य योगस्तस्माद् द्वितीयेति सूत्राभि-प्रायः । इह तु हाशब्देन वाक्यार्थस्य योगः, तत्रतु विष्णुभक्तियोगासम्भवान्नैष सूत्रस्य विषयः; विषादरूपार्थं स्तात्पर्यादेवाधिगम्यते । हा देवीति—अत्र हा शब्दः सशोकसम्बोधन-द्योतकः, तेन कुत्सार्थाभावान्न द्वितीया । एवं हापितः क्वासि हे सुभ्रु ! इति भट्टिः ।

पुनराशङ्कते—कथमिति । धिगास्तां मम वीर्यस्येत्यत्र कुत्सार्थे विद्यमानेऽपि न द्वितीयेति विरोधमानम् । तत्र सङ्गतिं नयति—तत्र तादर्थ्ये हि द्वितीया इष्यते, इहतु तन्न विवक्षितम्, किन्तु सम्बन्धसामान्यमिति । धिग् जालमेति—जालमो मूर्खः । इह धिक् शब्देन जालमस्य न योगः, किन्तु आक्षिप्तपदस्य, तच्च निषिद्धाचारणादिरूपम् । तेन मिथ्याभाविणं धिक्, हे जालम् ! इति पश्चात् सम्बोधनम् । सम्बोधनस्य अन्तर्भूताभिमुखी-करणरूपार्थत्वात् तत् कस्यापि योगमपेक्षत इति मूलमनुद्ध्येयम् ।

बाल०—दिवः । दिवः प्रयोगे करणं कर्म वा स्यात् । पक्षे करणमेव । दीव्यतीति दिवु क्रीडादिषु । अक्षशब्दः पाशकवाचकः । युगपदेव संज्ञाद्वयं मन्यन्ते तेन युगपत्

कथं धिगास्तां मम वीर्यस्य ? तत्र तत्रार्थे एवेष्टिः, अत्र तु सम्बन्धविवक्षा । धिग् जाल्मेत्यादौ धिक् शब्देन न योगः, किन्तु प्रथमं कुत्सयित्वा पश्चात् सम्बध्यते । उपर्युपरि सर्वं हरिः । एवमध्यधि । कथमुपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्ध्यः ? उपर्युपर्यादिषु सामीप्यार्थ एवेष्टिः, अत्रतु वीप्सामात्रमिति ।

अधोऽधो गोवर्द्धनं वृक्षाः । हरिर्भक्तिं यावत् सुखम् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्, तस्मै न किञ्चिद् रोचत इत्यर्थः । अन्तरेण हरिं न सुखम्, तंविना न सुखमित्यर्थः । अन्वरा त्वां मां हरिः, तवमम मध्ये हरि रित्यर्थः । षष्ठ्यपवादत्वाद् युष्मदस्मदभ्यामेव द्वितीया, हरेस्तु नाममात्रार्थस्यान्तरङ्गत्वात् प्रथमेव । एवमन्यत्रापि ।

उपर्युपरि सर्वहरिरिति—सर्वेषां निकटे हरिर्वर्तत इत्यर्थः । उपर्युपर्यादिषु सामीप्यार्थे हि द्वितीयेष्यते, अतः ‘उपर्यध्यधसां सामीप्ये’ इतिद्विरुक्तिर्वक्ष्यते । बुद्धीनामिति मनुष्यबुद्धीनां उपर्युपरि अग्रे अग्रे ईश्वरबुद्ध्यश्चरन्ति, ईश्वरस्य हि सर्वबुद्धिं प्रवर्तकत्वात् । तस्मात् सामीप्यार्थाभावादिह न द्वितीया । ततो द्विरुक्तिस्तु आभीक्षण-वीप्सयोरित्यनेन । तत्र आदिपदेन—अध्यधि अधोऽधः एतयोश्च ग्रहणम् । अधोऽधो गोवर्द्धनं वृक्षा इति गोवर्द्धनस्य समीपे वृक्षा इत्यर्थः । अतः षष्ठ्यर्थे द्वितीयेयम् । यावदित्यव्ययं मर्यादार्थं, हरिर्भक्तिपर्यन्तं सुखमित्यर्थः । बुभुक्षितमिति—तस्मै न किञ्चिद् रोचत इति त्वर्थकथनम्, बुभुक्षितस्य न किञ्चित् स्फुरतीति भावः । तेन षष्ठ्यर्थे द्वितीया । न च वक्तव्यम्—कृष्णप्रवचनीयसंज्ञकेन हि सिध्यति द्वितीया, किमनेन अधिकं सिद्धमिति ? अर्थाधिक्यमत्रावगमात् । तत्र लक्षणाद्यर्थाः नियताः, इहतु तदभावान्न हि द्वितीयाप्राप्तिरिति अभित आद्यन्तर्भाविता एते । इहोपेन्द्रत्वञ्चास्य निषित्वमिति धात्वर्थद्योतकत्वञ्चापास्तम् ।

ननु त्वांमामन्तरा हरिरित्यत्र अन्तरा शब्देन हरेरपि योगः सम्भवेत् कथं तस्मान्न द्वितीयेति चेत्तत्राह—षष्ठ्यपवादकत्वादिति एषा द्वितीया व्यवस्था प्रायः षष्ठीवाधिका । ततो यत्र षष्ठी सम्बन्धो गम्यते तत्रैव द्वितीया विधीयते नेतरत्र । हरिशब्दाद् द्वितीयां सत्यामर्यबोधे बाधा स्यात् । विशेषतो नाममात्रार्थस्य ह्यन्तरङ्गत्वात् तत्र प्रथमाया एवावकाशः । अथ कथमन्तरङ्गत्वं तस्य ? तदुच्यते,—अर्थस्तावत् प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धी धर्मः, शब्दोच्चारणमापेण प्रथममेव तस्योपस्थितेः; विभक्तिविवक्षा तु तत् पश्चात् । तेनोभयोरपि प्रकृत्याश्रितत्वेऽपि बुद्धौ पूर्वापेक्षितस्य नामार्थस्य ह्यन्तरङ्गत्वाद् बलवत्त्वम्, उपपदविष्णुभक्तौ तु सनामार्थो विष्णुभक्त्या व्यवहित इति विवेकः ।

संज्ञाद्वयमननेन मनसा दीव्यतीति या सा मनसादेवीत्यत्र कर्मोपपदे कर्मण्यणिन्यनेन अण् प्रत्ययः सिध्यति । अक्षैर्देवयते कृष्णः राधया इत्यत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वं न भवति ।

१०१. सहार्थैरप्रधाने तृतीया ।

सहार्थो द्विविधः, क्रिया गुण द्रव्ये स्तुल्ययोगिता, विद्यमानतामात्रश्च ।
 आद्यो यथा—रामेण सह क्रीडति कृष्णः, रामेण सह सुन्दरः, रामेण
 सह गोमानिति च । कृष्णस्यात्र क्रियादि सम्बन्धः साक्षादेव, रामस्य
 तु प्रतीयमान इति रामस्याप्राधान्यम् । किन्तु प्रथमद्वये कर्तृसहभावः,
 तृतीये तु सम्बन्धसहभावो ज्ञेयः । एवं कर्मसहभावोऽपि । यथा—
 गानेन सह नृत्यं करोतीत्यादि । एवं समं सार्द्धं साकं सजुः ।
 सहार्थे गम्येऽपि,—रामेण क्रीडति । अप्रधान इति किम्—रामेण

अमृता०—१०१. सहार्थैरिति । सहशब्दस्यार्थो विद्यते येषां ते सहार्थाः, तादृशैः
 शब्दै र्योगे अप्रधाने तृतीया विष्णुभक्तिः स्यात् । सहार्थविभज्य विशिनष्टि—क्रियेत्यादिभिः ।
 तुल्यः समानश्चासौ योगश्चेति तुल्ययोग स्तस्य भावे ता । सा च तुल्ययोगिता क्रियया
 गुणेन द्रव्येन च सम्भवतीति क्रमेणोदाहरति—रामेणसहेति । अप्राधान्यमुपपादयति—
 “कृष्णस्येत्यादिना । क्रिया गुणद्रव्यैः सह कृष्णस्य सम्बन्धोहि साक्षात्, शाब्दबोधे
 विशेष्यतया कृष्णस्योपस्थितेः । रामस्य तु तत्तत् सम्बन्धः प्रतीयमानः, व्यवधानतो
 विशेषणतयौपस्थिते स्तस्याप्राधान्यात् तत्रैव तृतीया । षष्ठीवाक्यमिदं प्रकरणम्; षष्ठी
 चाप्रधानादेव प्रवर्तते, अतः स्तृतीयापि युज्यतेऽप्रधानात् । यतः प्रधानान्तरङ्गतया नाम-
 मात्रार्थे प्रथमा सिद्धैवास्तीति तात्पर्यम् ।

प्रथमद्वयइति—गुणक्रिययोर्दाहरणयोः कर्तृसहभावः, कृष्णः क्रीडति रामश्चेति
 कर्तृत्वस्योभयत्र तुल्ययोगित्वम् । तृतीये द्रव्यतुल्ययोगित्वे सम्बन्धसहभावः, द्रव्येन
 सहसम्बन्धात् गोसम्बन्धना रामेण सह कृष्णस्य सहभाव स्तुल्ययोग इत्यर्थः । गोमानिति—
 गावोऽस्य सन्तात्यर्थे मतुप्रत्यय स्तद्धितः । कर्म सहभावे गानेन सहेति—अत्र नृत्यस्य कृति
 क्रियासम्बन्धः साक्षात् गानस्य तु प्रतीयमान इत्यप्राधान्यात्तत्र तृतीया । कर्मणश्च
 कारकत्वात् प्राधान्यमेव । रामस्य प्राधान्येतु—कृष्णेन समं व्रजति राम इत्येवं प्रयोगेण
 भवितव्यम् ।

सहार्थेगम्येऽपीति—सहादि शब्द प्रयोगाभावेऽपि सहार्थे गम्यमान इत्यर्थः । रामेण
 क्रीडतीति—अत्र सहार्थो गम्यः । कर्तृसहभावेऽपि क्रीडायां कृष्णस्य हि नायकत्वमिति
 रामस्याप्राधान्यमित्यर्थः । व्यावृत्ति वाक्ये रामेण सहेति—यद्यपि शाब्दबोधे कृष्णस्य गां
 प्रति विशेषणत्वेनाप्राधान्यमास्ति तथापि गोसम्बन्धे राममपेक्ष्य कृष्णस्य प्राधान्यम्, गो-
 कृष्णयोः परस्पर प्रणयविवशत्वख्याते न तत्र तृतीया ।

सहोभाविति—अत्रसहशब्दस्ययोगपक्षमर्थः । अत उभयोरेव क्रियासम्बन्धो युगपत्

अस्मन्मते तु भवत्येव । तेनादुद्यूपयद्रामं मृगेण मृगलोचना । मैथिली विपुलोरस्कं
 प्राबुद्धुर्मुग्गाजिनं । इति भट्टिप्रयोगात् । दिवस्तेन करणमिति कालापाः ॥ १०० ॥

सह कृष्णस्य गौः । गोसम्बन्ध प्राधान्यात् । कृष्णान्न स्यात् । सहोभौ चरतो धर्ममिति तु द्वयोरपि प्राधान्यात् । अन्त्यो यथा—बाल कृष्णेन सह दधि मथ्नाति यशोदा इत्यादि ।

१०२. तुल्यार्थैः षष्ठी च, तुलोपमाभ्यान्तु षष्ठ्येव ।

रामेण तुल्यः कृष्णः, रामस्य तुल्यो वा । एवं सदृशइत्यादि । नेह—रामस्य तुला लक्ष्मणः । तुलोपमा शब्दाविह तुल्यार्था—विति भाषावृत्तिः । अर्थग्रहणाद् द्योतकत्वे तु न—कृष्णइव प्रद्युम्नः ।

१०३. येनाङ्गे न निन्दा तस्मात् तृतीया ।

साक्षात्तया विवक्षितत्वाद्द्वयोरेव प्राधान्यमिति न कुत्रापि तृतीयेति भावः । अन्त्य इति विद्यमानतात्मकः सहार्थः । इह बालकृष्णस्यावस्थानमात्रमुपलभ्यते नहि मन्थन क्रियायां तुल्य योगित्वम् । एवं सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभोति च । विद्यमानेषु दशपुत्रेषु भारवहने न तस्याः कोऽप्युकार इत्यर्थः ।

अमृता०—१०२. तुल्यार्थैरिति । तुल्यार्थैः समानार्थैः शब्दे योगे तृतीया षष्ठी च स्यात्, तुलोपमा शब्दाभ्यान्तु षष्ठ्येव नतु तृतीया । तुल्य सम समान सदृश प्रभृतय स्तुल्यार्थाः । ननु तुल्यादि शब्दा धर्मिवाचिनः, तुलोपमा शब्दौ तु धर्मवाचिनौ, कथमेतौ तुल्यार्थापुक्त्वा व्यावृत्त्यते ? इत्याशङ्क्य प्राचीनमतोदृङ्क्षेन दोषं परिहरति—तुलोपमा-शब्दाविति । अर्थग्रहणोद्देश्यं दर्शयति—द्योतकत्वे तु नेति । कृष्ण इवेति—इवशब्दो द्योतकाव्ययम् । द्योतकाव्ययं खलु पदान्तर सम्बन्धविना स्वार्थमपि द्योतयितुमसमर्थम्, अत आपेक्षिकम् । इह तु पदान्तरनिरपेक्षतया तुल्यवाचिन एव गृह्यन्त इति सूचनार्थं ह्यर्थशब्दग्रहणमित्याशयः । केचित्तु गुणीभूतैरपि सदृशादिशब्दैः स्तृतीयामिच्छन्ति । तेन—सादृश्यं गतमपनिद्रच्युतगन्धैरिति माघ प्रयोगः सङ्गच्छत इत्याहुः । वस्तुत इह गम्य सहार्थं तृतीयेति युक्तम् ।

अमृता०—१०३. येनाङ्गेनेति । येनाङ्गेन अवयवेन अङ्गिनो निन्दा लक्ष्यते तस्मादङ्गात् तृतीया स्यात् । सा च निन्दा अङ्गविकारेण हि भवतीति दर्शयति—दन्तेनेति । ननु दन्त एव वक्रो न पुनः कारुपः, कथं तर्हि वक्रशब्दः कापुरुषस्य तुल्यधि-करणतया प्रयुक्त इति चेत् ? तत्राष्टे—अङ्ग धर्म इति । अङ्गस्य दन्तस्य यो धर्मः

बाल०—परि । परिक्रयणेश्चै करणं सम्प्रदानं वा स्यात् । पक्षे, करणमेव । परिक्रीत इति डु ग्रीष्म द्रव्यविनिमये कर्मणि क्तः नियते नियमविषयीकृते ॥ १०१ ॥

बाल०—स्तोका । स्तोकादिभ्य उत्तरे असत्त्ववचने गुणवचने करणे पञ्चमी वा स्यात् । स्तोकादयः शब्दाः स्वभावादेव गुणवचनाः यदा त्वभेदोपचारात् स्तोकादि-गुणवति सत्त्वे वर्तन्ते तदा सत्त्ववाचिनो भवन्ति । मुक्त इति मुचलृमोक्षणे क्तः । तत्र द्रव्ये ॥ १०२ ॥

दन्तेन वक्रः कारुषः । अङ्गधर्मोऽत्राङ्गिन्यारोप्यते, षष्ठी स्थानापवादः सर्वम्, तेन नेह—दन्ता वक्रा अस्य ।

१०४. विशेष लक्षणात्तृतीया ।

विशेषप्राप्तिचिह्नादित्यर्थः । कौस्तुभेन भगवन्तमद्राक्षीत् । क्रियावैशिष्ट्यज्ञापकत्वेऽपि । न्यक्षेण वीक्षते कृष्णम् । कार्त्तुस्येन भजति प्रियाम् ।

वक्रतारूपविकारः, स इह अङ्गिनि कारुषे आरोपितः, ततो दन्तेनवक्रः कारुष इति व्यपदेश इत्यर्थः । एवमक्षणा काणः, पादेनखश्च, पृष्ठेन कुब्ज इत्यादयश्च । विकार स्तवदूनेन वृद्धा वा भवति, तत्र प्रथमप्रकर उदाहृतः, वृद्ध्या च यथा—पङ्गुल्या वादकः, मुखेन त्रिलोचभ इत्यादयः । षष्ठीस्थानापवाद सर्वमिति—प्रायः सर्वप्रकरणोक्तविधानं षष्ठी स्थानस्यापवाद इति कथितमेव तत्रतत्र । तेन दन्ता वक्रा अस्य इत्यत्र सत्यामपि निन्दायामङ्गस्य षष्ठी स्थानत्वविरहाच्च हि तत्र तृतीयेति भावः ।

अमृता०—१०४. विशेषेति । लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणं चिह्नम्, विशेषलक्षणादुत्तरे तृतीया स्यात् । विशेषलक्षणं स्फुटयति—विशेषप्राप्ति चिह्नादिति । विशिनष्टीति-विशेषः सामान्यव्यावर्तक इत्यर्थः । तेन सामान्यलक्षणं व्यवच्छिनत्ति यत् तस्माद् विशेषचिह्नात् तृतीयेत्यर्थः । तच्च द्विविधम्—स्वरूपं तटस्थञ्चेति । तत्राद्यम्—कौस्तुभे न भगवन्तमद्राक्षीदिति । तथाहि—वैकुण्ठलोकगता भगवत्पार्षदा अपि तत्स्वरूपाः शङ्खचक्रादिधारिणो भवन्ति किन्तु तत्र भगवत्त्वोपलम्भकविशेषचिह्नम् कौस्तुभ एव, यत् खलु स्वपापदेषु न दृश्यते, तच्च सदा तस्य स्वरूपस्थमेवेति । एवं जटाभिस्तापस इत्यादि च । द्वितीयं यथा—पुस्तकेन छात्रं, काकेन गृहमपश्यदित्यादि । अत्रपुस्तकादीनां छात्रादिषु विशेषप्राप्तिचिह्नत्वेऽपि नपुनरात्यन्तिक योगः, समयान्तरे तदयोगविश्लेष सम्भवादिति । तदेतदुभयत्र ह्युपलक्षणे तृतीयेति केचित् । इत्थम्भूत लक्षणे तृतीयेति पाणिनिः ।

इत्थं वस्तुनो विशेषता ज्ञापकात् तृतीया व्यवस्थाप्य क्रियायाश्च विशेषता ज्ञापकात्तामेव व्यवस्थापयति—क्रियावैशिष्ट्यज्ञापकत्वेऽपीयि । न्यक्षेणेति—कार्त्तुस्येन (साकल्येन) कृष्णं वीक्षते राधा कुञ्जगृहे इति शेषः । न्यक्षत्रमत्रवीक्षणस्य हि वैशिष्ट्यज्ञापकमिति विशेषचिह्नमेव तथाप्ययंभेदः—वीक्षणस्य प्रकारविशेषत्वेन न्यक्षमपि वीक्षात्मकम् नतु ततो भिन्नम् । प्रथमोक्त विशेष लक्षणे तु स्वरूपस्थत्वेऽपि कौस्तुभस्य कृष्णाद् भिन्नत्वमिति । तदेतत् भक्तिरसामृतटीकायां व्यक्तीकृतं स्वयं ग्रन्थकृता—“आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा” इत्यत्र । आनुकूल्येनेति विशेषणे तृतीया नतूपलक्षणे । शस्त्रिण आनयेत्युक्ते यथाशस्त्रसहितमेव जनानामागमनमुपलभ्यते तथानुकल्पस्य च भक्तित्वं सिध्यति । उपलक्षणे तृतीयेति स्वीकृते तु—शस्त्रिणो भोजयेत्युक्ते यथा जनानामेव भोजनं प्रसज्यते नतु शस्त्राणां तथानुकूल्यस्य नहि भक्तित्वसिद्धिः स्यादिति दिक् ।

बाल०—तृप्त्य । तृप्तिरर्थो येषां ते तृप्त्यर्थोस्तेषां करणे षष्ठी वा स्यात् । तृप्ति इति तृप प्रीणने कर्तरि क्तः ॥ १०३ ॥

न्यक्षं कात्स्न्य-निकृष्टयोः । सुखेन भजति । सुखं भजतीत्यादिकन्तु गुणगुणित्वविकल्पात् ।

१०५. प्रकृत्यादिभ्य स्तृतीया ।

प्रकृत्या कृष्णः, जात्या गोपालः, जनुषा करुणः, रामेणानुजः, नाम्ना मर्जुनः, आत्मना द्वितीयः स्वभावेनोदारः । प्रकृत्यादि सम्बन्धेनेत्यर्थः । तृतीयेयं भवत्यादि क्रियाया हेतुत्वं गमयतीति कश्चित् । एवं समेन चलति, विषमेण धावति, समादौ देश इत्यर्थः समे चलतीत्यादि च दृश्यते । कर्मणी इमे इति केचित्, क्रिया विशेषणे इति कश्चित् । प्रायेण वैष्णवः, वैष्णवताभिव्यञ्जक धर्म प्राचुर्य सम्बन्धेनेत्यर्थः । गोत्रेण गार्ग्यः,

इदमेव प्राक् क्रियाविशेषण प्रसङ्गे व्यधिकरण विशेषणतया संज्ञितम् । एव कात्स्न्येन भजति प्रियाम्, सुखेन विचरति ब्रजे इत्यादि । कात्स्न्यसुखञ्च तत्तत्क्रिया-विशेष लक्षणत्वेऽपि तत्तत्प्रकार विशेषत्वेन भजनाद्यभिन्नमेवेत्याशयः । ननु तर्हि सुखं भजतीत्यत्र कथं द्वितीया दृश्यते ? तत्समाधत्ते—गुणगुणित्वविकल्पादिति । गुणी च गुणश्च तयोर्भावो गुणगुणत्वं, तस्यविकल्पात् । अयमभिप्रायः—धर्मधर्मिणोरभेदोपचारवद् गुणगुणिनोरप्यभेद उपचर्यते, यथा क्रोधो दुर्वासा, पापः कंस इत्यादि । एवं खलु सुखादि शब्दा यदा गुणवाचिनस्तदा व्यधिकरणक्रियाविशेषणतया तेभ्य स्तृतीया, यदा गुणि-वाचिनस्तदा तुल्याधिकरणविशेषणतया तेभ्यो द्वितीया स्यादित्यविरोधः । तथा हि—सुखवत्त्वं कर्तर्यारोप्यमाणमिह सुखत्वेनोच्यते, तेन सुखं सुखी यथा कर्ता भवति तथा भजतीति सुखस्य गुणिवाचित्वभङ्गी कर्तव्यमिति धीः ।

अमृता०—१०५. प्रकृत्यादिभ्य इति । प्रकृत्यादि शब्देभ्यस्तृतीया भवति । क्रिया-पद पदराहित्येन प्राय एष पष्ठचपवादः । प्रकृत्या स्वभावेन । कृष्णः सर्वचित्ताकर्षकः । जनुषा जन्मना करुण उदारो दाता वा । षष्ठीथानिकत्वं दर्शयति—प्रकृत्यादि सम्बन्धे-नेति । परमतमुत्थापयति—गम्यमानेति । गम्यमानाया भवत्यादि क्रियाया हेतुं बोधयति; अतस्तन्मते हेतौ तृतीयेयम् । कालापास्तु गम्यमानक्रिया सम्बन्धेन करणत्वं मन्यन्ते ।

बाल०—अज्ञ । अज्ञानमर्थो यस्य तस्य ज्ञाधातोः प्रयोगे करणं वा स्यात् । पक्षे, सम्बन्धपष्ठार्थेवेति अकर्मकत्वादिति भावः । जानीत इति शोऽकर्मकापह्नवार्थत इत्यने-नात्मपदं । तस्य गङ्गाजलस्य । तद्वुद्ध्या गङ्गाजलवुद्ध्या ॥ १०४ ॥

बाल०—पट् कारकाण्युक्त्वा तेषामन्योन्यसन्धेहव्यवस्थामाह अपादानेति । परमेकं प्रवर्तते इति परत्वमत्र स्वीयलिखनक्रमेण ज्ञेयं । कृष्णाय निवेद्य गृह्णातीति अत्र अपादान-सम्प्रदानयोरन्योन्यसन्धेहे परत्वात् सम्प्रदानं वर्तते । शाङ्गोण शरान् विक्षिपतीति कृष्ण इति शेषः । शाङ्गोण धनुषा शरान् वाणान् संयुज्य विक्षिपति अत्रापदानकरणयोरन्योन्य-सन्धेहे परत्वात् करणं प्रवर्तते । उपविश्येति अत्र अपादानाधिकरणयोरन्योन्यसन्धेहे

अन्वयसम्बन्धेनेत्यर्थः । एवं भवत्या पूर्व इत्यादि । तथा द्विप्रसृतेन फलं क्रीणाति, द्विद्विः प्रसृतं फलं क्रीणातीत्यर्थः । पञ्चकेन वत्सान् गृह्णाति कृष्णः, पञ्च पञ्च तान् गृह्णातीत्यर्थः । सतामर्थो हरिभक्त्या, सैवार्थ इत्यर्थः ।

१०६. यदर्थमन्यत् तस्माच्चतुर्थी ।

तादर्थ्यं चतुर्थीति प्राश्नः । उभयत्रापि कार्यरूपान् प्रयोजनाच्चतुर्थीत्यर्थः । मालायै तुलसी । रन्धनाय यमुनोदकम् । हरि प्रीतये हरिं भजति ।

समेनेति समे देशे पथि चलतीत्यधिकरणत्वस्य बोधः । कर्मणी इमे इति—तन्मते कर्म-द्वितीया बाधिकेयं तृतीया । क्रियाविशेषणे इति—तन्मते तुल्याधिकरण क्रियाविशेषण द्वितीयाया बाधिका । प्रायेण बाहुल्येन, भक्त्या भक्ति सम्बन्धेन । द्विप्रसृतेनेति—पाणि निकुब्जः प्रसृत इत्यमरात् आकुञ्चितपाणिः प्रसृत इत्यर्थः । द्वयोः प्रसृतयोः समाहार इति द्विप्रसृतम्, तेन फलं क्रीणाति बालकृष्ण इतिशेषः । द्विद्विः प्रसृतमिति—द्वित्रि चतुर्भ्यः सुरिति क्रियाभ्यावृत्तौ सुप्रत्यय स्तद्धितः, आभीक्ष्ण्य वीप्सयोरिति द्विरुक्तिः । इह कर्मत्व बाधिकेयमिति प्रतीयते । सतामर्थो हरिभक्त्येति—हरिभक्तिरेव सतां जनानामर्थो नान्यत् । इयमभेदे तृतीयेति केचित्, धान्येन धनमित्युदाहरणञ्च ।

अमृता०—१०६. यदर्थमिति । अर्थः प्रयोजनम् । यस्मै इदं यदर्थम् । यत् प्रयोजनकमन्यत् प्रवर्तते तस्मात् चतुर्थी स्यात् । अन्यरिति कारणं प्रकृति र्वा, तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । निमित्तार्थं चतुर्थी इत्यपि केचित् । द्वयोरेकार्थतां प्रतिपादयति—कार्यरूपात् प्रयोजनादिति । प्रयोजनं निमित्तं वा क्वचिद् विकृतं क्वचिदविकृतञ्च तिष्ठति,

परत्वादधिकरणं । यमुनामिति अत्र अपादानकर्मणोरन्योन्यसन्देहे परत्वात् कर्म । अस्त्येष इति अत्र कर्मकर्त्रोरन्योन्यसन्देहे परत्वात् कर्तृ । पूर्वं वाक्यार्थेनैवान्वय इति यदुक्तं तेनापि अस्त्येष कृष्णः पश्येति सिध्यतीति ज्ञेयं । यत्र विशेषलक्षणमस्ति तत्र अन्योन्य-सन्देहाभावः । अतः कृष्णाय श्लाघत इत्यादौ सम्प्रदानमेव कर्मबाधकं । कृष्णाय हूय नवनीतं ददाति वैष्णवाय पूजयित्वा सर्वम् दीयते । धृत्वा नन्दकेन दैत्यं लुनातोत्यादौ दानादेरेव साध्यत्वान्मुख्यत्वं आह्वनादेस्तु तदर्थतया गौणत्वं अतः कृष्णादेः सम्प्रदानत्वा-द्येति । निवेद्य कृष्णाद्गृह्णातीत्यादिकेः प्रयोगे तु अर्थाद्गम्यत इति कृष्णादिति प्रयुक्तमेव कृष्णायेत्यर्थाल्लब्धं अतोऽन्योन्यसन्देहाभावादत्र न कोऽपि विरोध इति भावः । कृष्णाय निवेद्य इत्यत्र कृष्णाय प्रदीयेति वा पदं । ननु क्व गच्छसीत्यादौ कर्म भवतु कथमधि-करणमिति चेत्तत्राह क्व गच्छसीति । अयं गमिर्गमनपूर्वकस्थित्यर्थः, अतोऽधिकरणमेव । बोध्यत इति गमधातुनेति शेषः ॥ १०५ ॥

बाल०—कृष्ण । अथेति उपपदसम्बन्धिन्यो विष्णुभक्त्य इति विग्रहः । याः पदान्तरसम्बन्धेन क्रियन्ते ता उपपदविष्णुभक्तयः । तत्र द्वितीयामाह । कृष्णप्रवचनीयैर्योगे

एवं हरिभक्तिः सुखाय कल्पते, हरेरभक्तिः दुःखाय सम्पद्यते, तत्तद्वरूपेण परिणमतीत्यर्थः । सेवायै गोविन्दं याति, सेवितुमित्यर्थः । एवं पाकाय व्रजतीत्याद्यपि । सम्बन्धविवक्षायां मालायास्तुलसीत्याद्यपि । अभेदविवक्षायां हरिभक्तिः सुखं कल्पते ।

यदा विकृतं भवति तदैवास्य सूत्रस्य विषयः । यदा त्वविकृतं तदा निमित्तात् कर्मसंयोगे इति सप्तमी वक्ष्यते । अनेन कार्य कारणसम्बन्धावगमात् पक्षी बाधिकेयं चतुर्थीति ज्ञेयम् । साच चतुर्थी भेदकाद् विशेषणात् पक्षीव कार्यरूपादेव प्रधानाद् भवति नतु कारणरूपादिति तात्पर्यम् ।

मालायै तुलसीति—अत्र माला हि कार्यरूपप्रयोजनम्, तस्य कारणं तुलसी । एवं रन्धनाय यमुनोदकम्, यूपाय दारु इत्यादिषु च ज्ञेयम् । हरिभक्तिः सुखाय कल्पत इति—सुखं (आनन्दः) हि हरिभक्तेः परिणामः प्रयोजनञ्च, अतश्च कार्यरूप एवावसीयते । सेवायै इति—अत्र “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति मुनिना सूत्रितम्; तच्चेह नावश्यक वक्तव्यम्, तादर्थ्येन हि चरितार्थत्वात् । तथाहि—सेवा गमनस्य परिणामः प्रयोजनञ्चेति कार्यरूपावसान इति । अभेदविवक्षायामिति—भेदेन विवक्षितयो द्वयो र्योगः सम्बन्ध इति लक्षणात् यदा त्वभेदविवक्षा तदा न सम्बन्धस्य विषयः, ततश्च भक्ति सुखयोस्तुल्याधिकरणतया समानविष्णुभक्तियुक्तत्वानात्र सूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः ।

सम्पद्यमानादिति—परिणामं प्रपद्यमानादित्यर्थावसानात् तादर्थ्येन हि तदुद्देश्यं सिध्यतीति न पृथग् लक्षणमावश्यकमिति भावः । अवधिविवक्षायामिति—तन्मते हरिभक्तेः सुखं जायते इति हरिभक्तः प्रकृतित्वम् । तच्च स्वमतेऽपि सिद्धमस्ति, किन्तु

द्वितीया स्यात् । ते चैत इति । ते च कृष्णप्रवचनीया एते अनन्तरं वक्ष्यमाणा इत्यर्थः । लक्षणेति । लक्षणञ्च वीप्सा च इत्थम्भूतश्च तेषु । लक्षणादीनां लक्षान्याह लक्षणं चिह्नमित्यादि । चिह्नं ज्ञापकं हेतुरिति यावत् । युगपदेकदा । एतेषु विषयभूतेषु । कृष्णमभिपतति पुष्पवृष्टिरिति अत्र कृष्णो लक्षणं पुष्पवृष्टिर्लक्ष्या तयोः । कृष्णं प्राप्यपततीति प्राप्तिक्रियाजनितलक्ष्यलक्षणभावोऽभिशब्देन द्योत्यते । गोपीं गोपीमभिक्रीडति कृष्णः गोपीं गोपीं व्याप्य क्रीडतीति । आभीक्ष्ण्यवीप्सयोरिति द्विरुक्तिः । क्रीडतीति क्रीडविहारे । अत्र द्विरुक्त्यैव वीप्सा द्योत्यते अभिशब्दस्य विहारक्रियया सह गोपानां यः सम्बन्धः स द्योत्यः । कृष्णमभिभक्तोऽसाविति । भक्तस्य जनस्य कृष्णविषया भक्तत्वप्रकारविशेषप्राप्तिः । अत्रापि कृष्णं प्राप्य भक्तत्वप्रकारविशेषप्राप्तिरिति प्राप्तिक्रियाजनित एव कृष्णस्य भक्तप्रकारविशेषप्राप्तेश्च विषयविषयिभावः सम्बन्धोऽभिशब्देन द्योत्यते । भागे चेति । भागे विषयभूते भागोऽंशस्तस्मिन् परिप्रतो इति कृष्णप्रवचनीयाविति शेषः । कृष्णं परीत्यादि पूर्ववदिति कृष्णं परि पतति पुष्पवृष्टिः । गोपीं गोपीं परि क्रीडति कृष्णः । कृष्णं परि भक्तोऽसाविति । यत् कृष्णं परि स्यात् यत् कृष्णं प्रति स्यादिति यद्वस्तु कृष्णस्य भागः स्यात् कृष्णं भजते इत्यर्थस्तत् कृष्णाय देहीति शेषः ।

अत्र सम्पद्यमानात् क्लृप्त्यर्थं योगे इति पृथग् लक्षणं केचिद् विदधति, तदकिञ्चित्करं, तादर्थ्येनैवेष्टसिद्धेः । अवधि विवक्षायां पञ्चमीति कश्चित् ।

१०७. उत्पातेन ज्ञाप्याच्चतुर्थी ।

शुभाशुभसूचकमाकस्मिकदर्शनमुत्पातः । वाताय कपिलिका विद्युत् । आतपाय लोहिनी विद्युत् ।

सुखस्यात्र विकृतत्वविवक्षया चतुर्थी विधानापेक्षत्वात् हरिभक्तैः प्राधान्येन प्रथमेति विवेकः ।

ननु मशकाय धूम इत्यत्र मशको धूमस्य कार्यरूपपरिणाम इत्यर्थस्यासङ्गतेः कथं सङ्गमनीयमिति चेत् ? उच्यते—मशकशब्देनात्र मशकाभावे लक्षणा क्रियते, अनुद्वेगत्व-प्रयोजनात् । तेन मशक वारणरूपेण धूपस्य परिणति रिति तादर्थ्येन हि इष्टसिद्धिः । एव मश्वाय घास इत्यत्र अश्व शब्देन अश्वतृप्त्यर्थं लक्षणायां सामञ्जस्यम् । मशकायधुमः क्रियत इत्यादि क्रिया सम्बन्धवेलायान्तु मशकं निवारयितुमिति वक्ष्यमाणेन—“तुम्बन्तक्रियान्तरे गम्ये” इत्यनेन चतुर्थी सङ्गमनीया ।

अमृता०—१०७. उत्पातेनेति । उत्पातेन ज्ञाप्यात् सूच्यमानात् शब्दाच्चतुर्थी स्यात् । आकस्मिकदर्शनमिति—आकाशावि महाभूतानां विकारः प्राकृतिक इत्यर्थः । इहोत्पातः कपिलिका पिङ्गला विद्युत्, तथा वातो ज्ञाप्यत इति ज्योति विदां मतम् । अत्र श्लोकसंग्रहः—वाताय कपिला विद्युदातपायाति लोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्मिक्षाय सिता भवेत्” ॥ इति काशिका । एवञ्च—“जलदः पूयवर्षी वै भूकम्पो दैत्यजन्मने” इति श्रीभागवतम् ।

अत्र भजनक्रियाजनितः स्वस्वामिभावः सम्बन्धः परिणा प्रतिनां च द्योत्यते । ननु परि स्यादित्यत्र प्रति स्यादित्यत्र च उपेन्द्रप्रादुर्भ्यामस्तेः सः पो य-सर्वेश्वरयोरित्यनेन पद्वं कथं न स्यादिति चेत्तत्राह अत्र धातुयोगाभावेनेति । अनुरिति । सहार्थे चेत्ति सहार्थे द्योत्ये च कृष्णप्रवचनीय इति शेषः । कृष्णमन्वित्यादि । पूर्ववदिति । कृष्णमनुपतति पुष्पवृष्टिरित्यादि । कृष्णमनुगच्छन्ति गोपा इति कृष्णेन सह गच्छतीत्यर्थः अत्र सहार्थ-प्रधाने तृतीयेत्यनेन तृतीयायां प्राप्तायां द्वितीयाविधानं । चकारादिति । चकारात् हेतौ च द्योत्ये अनुः कृष्णप्रवचनीयः । हरिभक्तिमनुसुखमिति हरिभक्त्या सुखमित्यर्थः । अत्र हेतोस्तृतीयेत्यनेन तृतीयायां प्राप्तायां द्वितीयाविधानं । हीन इति हीन उत्कृष्टापेक्षः । ततश्च हीनोत्कृष्टापेक्षः । ततश्च हीनोत्कृष्टसम्बन्धे द्योत्ये इत्यर्थः । अन्वर्जुनमिति अर्जुना-द्धीना इत्यर्थः । एवमुपार्जुनमिति ॥ १०६ ॥

बाल०—अति । अतिक्रमेणे द्योत्ये अतिः कृष्णप्रवचनीयः स्यात् । सर्वानतीति

१०८. तुम्बन्तक्रियान्तरे गम्ये तत्कर्मणश्चतुर्थी ।

कृष्णाय गोकुलं याति, कृष्णं द्रष्टुं सेवितुं वेत्यर्थः । कृष्णशब्देनात्र दर्शनादिकं लक्ष्यते इत्येके । एवं युद्धाय संनह्यते कृष्णः, युद्धं कर्तुं सन्नाहं बध्नातीत्यर्थः । पत्ये शेते लक्ष्मीः, पतिं रमयितुमित्यर्थः । हर्य-भक्तये निन्दति, तां त्याजयितुमित्यर्थः ।

१०९. नम आदिभि र्योगे चतुर्थी ।

अमृता०—१०८. तुम्बन्तेति । तुमुः अन्ते यस्य स तुम्बन्तः, प्रयुक्तक्रियातः अन्तरं भिन्नमिति क्रियान्तरम्, तुम्बन्तश्च तत् क्रियान्तरश्चेति तथा, तस्मिन्गम्यमाने तुम्बन्त-क्रियायाः कर्मणश्चतुर्थी स्यात् । कर्म बाधिकेयम् । द्रष्टुमिति तुम्बन्त क्रिया, तस्याः कर्म कृष्णः, अतस्तस्मात् चतुर्थी । दर्शनादिकं लक्ष्यत इति—कृष्णाय कृष्णदर्शनाय यातीति तादर्थ्ये चतुर्थीति तन्मतम् । सन्नह्यत इति—नह बन्धने दिवादिभयपदी । सन्नाहं कवचम् ।

अमृता०—१०९. नम इति । नमः प्रभृति शब्दै र्योगे चतुर्थी स्यात् । नम आदीनि अव्ययानि । प्रायः पष्ठ्यां प्राप्तायां चतुर्थी विधीयते । कृष्णाय नम इति—कृष्णसम्बन्धी

सर्वानतिक्रम्येत्यर्थः । राजत इति राजृ दीप्तौ । इत्यत्रापि दृश्यत इति तस्मात् अधेरपि कृष्णप्रवचनीयत्वं शिष्टप्रयोगे दृश्यत इति । अत्र लक्ष्यलक्षणभावः सम्बन्धः ॥ १०७ ॥

बाल०—काला । कालाध्वनोरत्यन्तव्याप्तौ सत्यां द्वितीया स्यात् कालाध्व-भ्यामिति शेषः । अध्वशब्देन तत्परिमाणमुच्यते । अत्यन्तव्याप्तिरविच्छेदव्याप्तिः । कालाध्वनोरत्यन्तव्याप्तौ अपवर्गो गम्ये कालाध्वभ्यां तृतीया स्यात् । अत्यन्तव्याप्तिर्गुणेन क्रियया द्रव्येण च भवतीति क्रमेणोदाहरणत्रयं दर्शितं । सर्वयुर्विष्णुभक्त इति साध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिरिति भक्तेर्गुणत्वं । गुणगुणिनोरभेदोपचारात् भक्तशब्दस्यापि गुणवाचकत्वं । क्रिययेति व्याप्ताविति शेषः । एवं द्रव्येणेत्यत्रापि । यामं हरिपूजक इति यामः प्रहरः । द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः । पूजाऽत्र क्रिया । धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् पूजकशब्दस्यापि क्रियावाचकत्वं । क्रोशं यमुना कुटिलेत्यत्र कौटिल्यरूपेण गुणेन व्याप्तिः । जन्म जन्मेति । तदिति तस्य जन्मनः सम्बन्धिमरणपर्यन्तं कालं व्याप्य तदत्यस्तं स्यादिति शेषः । तत्सम्बन्धं मरणपर्यन्तमिति वा । तदा तस्याभ्यस्तस्येति सुगमः । एतत्तु लक्षणयैवेति ज्ञेयं । अतो जन्मशब्दस्यापि कालवाचित्वमिति । तत्प्रत्ययाः कर्मप्रत्यया । सुप्यत इति त्रि स्वप शये । देशभावाभ्यामपि द्वितीयेति जुमरमतं । तेन कुरुन् सुप्यते गोदीहमास्यत इत्यद्यपि भवतीति ज्ञेयं । अपवर्गलक्षणमाह फलप्राप्त्येति । तस्मिन् अपवर्गे । अहोरात्रै-होरात्रैर्वा इत्यपि मतं । अनपवर्गो वत्सरं व्याकरणमधीतं न चानेन ज्ञातमित्यर्थः । अत्र द्वितीयैव ॥ १०८ ॥

कृष्णाय नमः, तंप्रति नमस्कार इत्यर्थः । कृष्णाय स्वस्ति, तस्य मङ्गलं भूयादित्यर्थः । गोविन्दाय स्वाहा, तंप्रति समर्पयामीत्यर्थः । एवं पितृभ्यः स्वधा, इन्द्राय वषट् । कृष्णः कंसायालम्, तंप्रति समर्थः । एवं समर्थः प्रभुः पर्याप्तो वा कृष्णः ।

नमस्कारोऽयमिति फलितार्थः । स्वस्तीति मङ्गलवाचकमव्ययम् । स्वाहा शब्द स्त्यागार्थ-
मव्ययम् । एवं नमः शब्दस्य च समर्पणार्थो दृश्यते,—पुष्पाण्येतानि कृष्णाय नम इति ।
स्वधा वषट् च त्यागार्थे अव्यये । आदिपदं विवृणोति—कंसायालमिति । समर्थवाचिनश्च
आदिना ग्राह्याः । अलं भूषणं गयाम्पि शक्तवारणवाचकमित्यमरः । तत्र भूषणार्थो
दर्शितः—कृष्णमलङ्करोतीत्यनेन । इह शक्तपर्याप्त्यर्थोऽश्वत्थुर्थी । कृष्णः कंसायालमिति
शक्तार्थः । तथा एकः कृष्णएव कंसायालं किं रामेणेति पर्याप्तिरर्थः । वारणे तृतीया
वक्ष्यते । एवं शक्त प्रोथशब्दौ च समर्थार्थौ । यथा शक्तो रामो हि श्रीदाम्ने । तस्माद्-
नैरपत्रेपे पुप्रोथास्मै न कश्चन इति भट्टिः । प्रभुशब्दस्य ईश्वरवाचित्वे तु पष्ठचेव, यथा—
कृष्णएव ममप्रभुः । “प्रभुर्वुभूषु भुवनत्रयस्य” इति महाकविः ।

प्रादीनामिति—प्राद्युपेन्द्राणां वक्ष्यमाणोर्यादीनाञ्च क्रिययासह एकार्थतां मन्यन्ते
वैयाकरणाः । पाणिनीयानान्तु सुप् सुपा (समस्थते) इत्यनुवृत्तितः सुप् (प्राद्युर्यादिरूपः)
तिङा च समस्यत इति मतम् । स्वग्रन्थे एतेन कृदन्तेन समासो वक्ष्यते । तिङा सह
समासः स्फटमनुक्तोऽपि तत्र सम्मति रस्तीति व्यज्यते, तन्मतानुसारेण हि सिद्धान्तसङ्ग-
मनात् । तदेव घटयति—अतः कृत्रीत्यादिभिः । कृष्णं नमस्करोतीत्यत्र नमः शब्दः स्वस्य
नमनमर्थं कृञि समर्प्य, कृञः पाधान्यमुपपाद्य तस्य नमनार्थं द्योतयति । गुणीभूतस्य नमः
शब्दस्य योग इदानीं कृञा सह नतु कृष्णेन, अतः साक्षात् तद्योगाभावात् कृष्णशब्दे
चतुर्थी वारिता, नमनार्थस्य कृञः पुनः कर्मसाकाङ्क्षत्वात् कृष्णस्य कर्मत्वमिति
सदलार्थः ।

उपलब्धदृष्टान्तराभ्यां तदेव स्फुटीकरोति—वृन्दावनमिति । प्रतिष्ठतइति—
धातूनामनेकार्थत्वेऽपि प्रादिभिरेव द्योत्यन्ते तत्तदर्थः । अत इह धातोर्गमनार्थं द्योत-
कत्वेन स्वर्थाभावात् प्रशब्दस्य गौणत्वम्, गमनार्थत्वेन तिष्ठतेरिह सकर्मकत्वम् । कृष्णमुरी
करोतीति—उरी शब्दः स्वीकाररूपं निजार्थं कृञि समर्प्यस्वयं गौणो भवति, ततो मुख्य-

बाल०—अभि । व्यक्तार्थमेतत् । अभित आदयश्चत्वारस्तस्यस्ताः । तसिस्तद्धितः ।
अभित इत्यव्ययं उभयत इत्यर्थः । परित इति चाव्ययं सर्वत इत्यर्थः । कृष्णस्य गोपा
इति सर्वत्र योज्यं । एतदिति । एतत् शेषोक्तं द्वयं शब्दद्वयं । शब्दद्वयमिति वा पाठः ।
समयेति निकषेति चाव्ययं । तस्मै कृष्णविमुखाय तस्मै कंसाय च । हेति धिगिति
चाव्ययं । हा कृष्णविमुखं इत्यस्य तस्मै कुत्सास्त्वित्यर्थमुक्त्वा हेतुमाह अत्रैवार्थ इति ।
कथमिति द्वितीया कथं न भवतीत्ययमत्र विरोधः सिद्धान्तमाह पूर्वत्रेति । पूर्वत्र हा
रमणीनां गतः काल इत्यत्र वाक्यार्थेनैव सम्बन्धादिति हाशब्दस्येति शेषः । तस्मात्

प्रादीनामुपर्यादीनामपि क्रिययैकार्थ्यं मन्यन्ते । पाणिनीयानान्तु सुप्-
सुपेत्यनुवृत्ते स्तिङापि समास इति । अतः कृञि नमनमर्थं समर्थ्य
गुणीभूतेन नमः शब्देन कृष्णं नमस्करोतीति कृञ्योगात् कर्मत्वम्, कृष्णं
नमतीत्यर्थः । वृन्दावनं प्रतिष्ठते, कृष्णमुरीकरोतीतिवत् । उपपद-
विभक्तेः कारकविभक्तिं वलीयसीति न्यायादित्येके । नारायणाय नमः

त्वेन कृञ् कर्मत्वमपेक्षत इति कृष्णस्य कर्मता । एवं नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव
नरोत्तममित्यत्र च नमः शब्दस्य गौणत्वान्न हि तेन नारायणादिशब्दानां योगः, किन्तु
कृञ् योगात् तत्र कर्मत्वम् ।

एतच्च एके व्याकरणा न्यायत उपपादयन्ति—उपपदेति । अयमत्राशयः—उपपद-
विभक्त्या प्रायः सम्बन्ध सामान्यमुपलभ्यते, तद्विशेषोपलब्धिस्तु अर्थप्रकरणादिपर्या-
लोचनापेक्षिकी । कारक विभक्त्या क्रियान्वयित्वेन कर्मत्वादिसम्बन्धविशेषो झटित्यव-
गम्यते, अतस्तस्या वलीयस्त्वमिति । किञ्च, नाम्नो धातो र्वाथो बुद्धौ प्रथममुपस्थितो
भवति, विभक्त्यर्थद्वारा पुरुष वचन कालादे र्वैशिष्ट्यं प्रतिपत्तिस्तु पश्चादेव । एवञ्च
प्रकृतावेव स्थितयोरर्थं विभक्त्यो र्मध्ये पूर्वसिद्धस्यार्थस्य ह्यन्तरङ्गत्वे लब्धे धात्वर्थरूप
क्रियायाश्च अन्तरङ्गता सुतरां निश्चीयते । तत एव तत् सम्बन्धसम्बद्धायाः कारक
विभक्तेरन्तरङ्गतय वलीयस्त्वम् । उभयत्र नामार्थं सत्त्वेऽपि कारक विभक्त्यो धात्वर्थ-
सम्बन्धाधिक्यमेव तत्र बीजमिति विमर्शः ।

नारायणाय नम इति—अत्र नमः शब्दस्योभयतो योगः । समासा भायेनागुणी-
भूतत्वात् तस्य कृञि कर्मत्वं, पुनर्नारायण शब्देन योगात् तत्र चतुर्थीति । ननु कृष्णं
नमस्करोति, नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ समासे गुणीभूतेन नमः शब्देन साक्षाद् योगाभावात्
(धातुना कृष्णादे योगात्) उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिं वलीयसीति न्यायो युज्यत एव,
किन्तु—स्वायम्भुवे नमस्कृत्येत्यत्र कथपुनस्तद् व्यभिचार इति चेत् ? तत्र समाधत्ते—

हाशब्देन योगाभागात् मात्र द्वितीयेति भावः । रमणीनां गतः काल इति हा कुत्सान्तु
इति निर्गलितार्थः । उत्तरत्र हा देवि ! धीरा भवेत्यत्र । सशोकसम्बोधने हाशब्दादिति
तस्मात् हाशब्दस्य कुत्साद्योतकत्वाभावात् न द्वितीयेति भावः । हा कष्टं हे देवि त्वं
धीरा तवेत्यर्थः । एवं भट्टी हा पितः क्वासीति । कथमिति अत्र धिक्शब्दस्य कुत्सार्थत्वेऽपि
कथं द्वितीया न भवतीत्ययं विरोधः सिद्धान्तमाह अत्रेति । अत्र धिक् कंसमित्यत्र
उदाहरणे तादर्थ्यं एव द्वितीयेष्टिरिति अतः तस्मा इति चतुर्थ्यन्तमुक्तं तदर्थमित्यर्थः ।
इष्टिरिच्छा । अत्र तु सम्बन्धविवक्षेति तस्मात्तादर्थ्यविवक्षां विना न द्वितीयेति भावः ।
धिग् जाल्मेत्यादाविति । न योग इति जान्मेत्यस्येति शेषः । कुत्सयित्वेति निन्दित्वेत्यर्थः ।
कुत्स अवक्षेपणे चुरादिः । त्वत्कार्यं धिक् पश्चात् हे जाल्म इत्यर्थः । उपर्युपरि सर्वं
हरिरिति उपर्यध्यधसां सामीप्य इत्यनेन द्विरुक्तिः । कथमिति बुद्धीनामुपर्युपरि ईश्वर-

कुर्यादिति नमः शब्दस्यैव कर्मत्वेनागुणीभूतत्वात् । स्वयम्भुवे
नमस्कृत्येति तु तादर्थ्यात् ।

वारणार्थं त्वलं योगे तृतीयैव । कृष्णवैमुख्येनालम्, तेन नकिञ्चित्
प्राप्यमिति हेतुत्वकरणत्वयोरेकतरावगमात् ।

११०. चतुर्थो हिताद्यर्थः ।

सर्वस्मै हिता हरिभक्तिः । हरये वलिः ।

तादर्थ्यादिदिति । अत्र प्रयोक्तुं स्तादर्थ्यं हीष्टमित्यर्थः । तथा हि—वक्तुं विवक्षा खलु
सर्वोपरि वलीयसीति—“विवक्षातश्च कारकादीनि” इत्यनेनोपपादयिष्यते स्वयमेव ।
प्रगपि कर्तृलक्षण व्याख्यायां किञ्चित् प्रपञ्चितम् । तस्मादत्र नमस्कारस्य प्रयोजनं हि
स्वयम्भुरिति । यः स्वयमेव भवति, नयस्योद्भवे कारणान्तरं, यो जगज्जनकः, तदर्थो मे
नमस्कार इत्ययं वक्तुरभिप्रायेण चतुर्थीयं प्रयुक्तेति मन्तव्यम् ।

अथ अलं शब्दस्यार्थद्वये चतुर्थी व्यवस्थाप्य वारणार्थं व्यवस्थामाह—वारणार्थं
व्यवस्थामाह—वारणार्थं इति । एतच्चोपलक्षणम्, वारणार्थकिमशब्द योगे च तृतीया
ज्ञेया । सा च तृतीया केनानुशासनेन कर्तव्येति शङ्कयामाह—हेतुत्व-करणत्वयोरिति । नहि
पृथग्लक्षणमावश्यकमिति भावः । हेतौ करणे वा तृतीया वक्तुंशक्यते, उभयोरेवात्र
सम्भवात् । तथाहि—कृष्णवैमुख्य हेतुका अप्राप्तिः, कृष्ण वैमुख्यं तदप्राप्तौ प्रकृष्ण-
सहायमिति वा ।

अमृता०—११०. चतुर्थीति । सुगमम् । अत्र आदिपदेन वति सुखप्रभृतयो ग्राह्या
इति दृष्टान्तयति—हरये वलिरिति । वलिरुपहारः । एवं श्रीकृष्ण कीर्तनं भवव्याधि-
ग्रस्ताय पथ्यम् शर्म सुखमित्यादि बोध्यम् ।

बुद्ध्यश्चरन्तीति । अत्र द्वितीया भवितुमर्हतीति विरोधः । सिद्धान्तमाह उपर्युपर्यादिष्विति ।
अत्र तु वीप्सामात्रमिति तस्मात् सामीप्यार्थभावात् न द्वितीयेति । उपर्युपरीति आभीक्ष्ण्य-
वीप्सयोरित्यनेन द्विरुक्तिः । सर्वेषां बुद्धीनामुपर्युपरि अग्रे अग्रे ईश्वरबुद्ध्यश्चरन्तीत्यर्थः ।
उपरिबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यन्वयेन उपर्युपरियोगाभावान्न द्वितीयेति जुमरमतं । अधोऽध
इति उपर्यध्वसां सामीप्य इत्यनेन द्विरुक्तिः । उपर्युपरीति अधोऽध इति चाव्ययं । हरि-
भक्तिं यावत् सुखमिति सुखं हरिभक्तिपर्यन्तमित्यर्थः । यावदित्यव्ययं । बुभुक्षितमिति
अत्र प्रतिभातीत्यनेन योगे द्वितीया प्रतिभातीति प्रतिपूर्वभा दीप्तौ अदादिः । अन्तरेणेति
अन्तरेति चाव्ययं । पष्ठ्यपवादत्वात् पष्ठीवाधकत्वात् द्वितीयाया इति शेषः । हरेरिति
पञ्चम्यन्तं । अन्तरङ्गत्वादिति स्वल्पाश्रितत्वादेवान्तरङ्गत्वमिति । स्वल्पाश्रितमन्तरङ्ग-
मित्युक्तं ॥ १०६ ॥

बाल०—सहा । सहशब्दस्यार्थ इवार्थः येषां ते सहार्थास्तैः सहार्थयोगे अप्रधाने

१११. आशिषि चतुर्थो कुशलाद्यैः ।

वैष्णवाय कुशलं भूयात्; आयुष्यं भूयादित्यादि ।

अमृता०—१११. आशिषीति । आशिषि गम्यमानायां कुशलादिशब्दै योमे चतुर्थो भवति । कुशलं मङ्गलम् । आदि पदेन—वैष्णवाय निरामय भद्रं मङ्गलं शं प्रयोजनं अर्थो वा भूयादिति च ज्ञातव्यम् । आशिषीति किम्—भवतः कुशलं नु ? आयुष्यं हि नृणां धृतमित्यादौ न ।

तृतीया स्यात् । सहार्थ इति सह शब्दस्यार्थ इत्यर्थः । तुल्ययोगितेति तुल्ययोग इत्यर्थः । आद्यः क्रियागुणद्रव्यैस्तुल्ययोगितारूपः सहार्थः । क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धेन क्रमेणोदाहरणत्रयं रामेण सह क्रीडति कृष्ण इत्यादि । क्रियादीत्यादिपदेन गुणद्रव्ययोर्ग्रहणं । रामस्याप्राधान्यमिति अतो रामे तृतीयेति । किन्त्विति । प्रथमद्वये रामेण सह क्रीडति रामेण सह सुन्दर इति द्वये । कर्त्रा सह सहभावः कर्तृसहभावः । कर्त्रा रामेण सह कृष्णस्य सहभाव इत्यर्थः । रामेण सह सुन्दर इत्यत्र कर्तृसहभावो नातिवक्तव्य इति ज्ञेयं । अत्र गुणिसहभाव इति । तृतीये रामेण सह गोमानित्यत्र सम्बन्धिना सह सहभावः सम्बन्धिसहभावः गोसम्बन्धिना रामेण सह कृष्णस्य सहभाव इत्यर्थः । सहभाव इति सम्बन्धे इत्यर्थः । गोमानिति गावोऽस्य सन्तीत्यर्थे तदस्यास्त्यस्मिन् वा मतुरित्यनेन सम्बन्धे मतुप्रत्ययस्तद्धितः । गानेन सहेति अत्र नृत्यस्य क्रियासम्बन्धः साक्षादेव गानस्य तु प्रतीयमान इति गानस्याप्राधान्यं । एवमिति ततश्च रामेण समं क्रीडतीत्यादि ।

सहार्थ इति । सहार्थे गम्येऽपि सति सहार्थैर्योमेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । रामेणेति रामेण सहेत्यर्थः । गोसम्बन्ध इति यद्यपि विशेषणत्वात् कृष्णस्य गां प्रत्यप्राधान्यं तथापि गोपसम्बन्धे रामं प्रति प्राधान्यमेव अतो गोसम्बन्धे प्राधान्यादित्युक्तं । न स्यादिति तृतीयेति शेषः । सहोताविति सह एकदा । अत्र उभयोरेव क्रियासम्बन्धः साक्षाद्विवक्षितः । दध्नोरपीति द्वयोरेवेत्यर्थः द्वयोरेवेति वा पाठः । प्राधान्यात् तृतीया न स्यादिति शेषः । अन्त्यक्रियाद्रव्यैर्विद्यमानतामात्रं । सह वै दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दतीति प्राञ्चः । विद्यमानेषु दशपुत्रेष्वित्यर्थः ॥ ११० ॥

बाल०—तुल्या । तुल्यार्थे सदृशाभिधायिभिः शब्दैर्योमे तृतीया षष्ठी च स्यात् । तुलोपमेति । व्यक्तार्थमेतत् । नेहेति तृतीयेति शेषः । तुलेति तुल्य इत्यर्थः । ननु तुलोपमाशब्दौ धर्मवाचिनौ कथं तुल्यार्थौ भवतामिति चेत्तत्राह तुलोपमाशब्दाविति । तुलोपमाभ्यान्तु षष्ठ्येवेत्युक्तमतो विनाप्यर्थशब्देन अर्थग्रहणादिति । कृष्ण इवेति इवशब्दः पदान्तरसम्बन्धेन सादृश्यद्योतकः तस्मात् पदान्तरनिरपेक्षो एव ये तुल्यतामाहुस्तेषामेवात्र ग्रहणमिति सूचनार्थमर्थशब्दोपादानं कृतमिति भावः सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धैरित्यादौ गम्ये सहार्थे तृतीयेति ज्ञेयं ॥ १११ ॥

११२. गम्यस्य यवन्तस्य कर्मणोऽधिकरणाच्च पञ्चमी ।

यप् क्त्वादेशः । ल्यब्लोपे पञ्चमीति पाणिनीयाः । गोवर्द्धनात् प्रेक्षते कृष्णः, तमारुह्य तत्रोपविश्येति वा । श्रीकृष्ण मुखाब्जात् विराजते हासः; तत्रनिसृत्येत्यर्थः ।

११३. अन्यार्थादिभि र्योगे पञ्चमी ।

अन्यः कृष्णात्, भिन्नो रामात् । एवं इतरप्रतियोगी । इतरोऽर्जुनात् । ऋते इत्यव्ययं वर्जनार्थः; ऋते कृष्णात् । ऋते कृष्णमित्यपि चन्द्रगोमी ।

अमृता०—११२. पञ्चमोमुपक्रमते—गम्यस्येति । अप्रयुक्तस्य गम्यमानस्य यवन्त धातो कर्मणः अधिकरणात् च पञ्चमी स्यात् । अतः कर्माधिकरणयो र्बाधिकेयम् । यप् प्रत्ययः क्त्वा स्थाने आदिश्यत इति कृति वक्ष्यते । गोवर्द्धनादिति—तं गोवर्द्धनमारुह्य, तत्र गोवर्द्धने उपविश्य इति वार्थः । यवन्तस्येति तूपलक्षणम्; तेन—संसार सिन्धौ पतिताः सदात्ता, गुरूपदेशात् तरसा तरन्तीति च । गुरूपदेशं प्राप्य तत्रास्थाय वा तरन्ती-त्यर्थः । श्रीकृष्णमुखाब्जादिति—श्रीमुखस्य अब्जेन रूपकत्वात् हासस्य मधुना सुधया वा रूपकत्वमिह गम्यम्, तेन हासमकरन्दः श्रीकृष्णमुखाब्जे निःसृत्य विराजते इति तात्पर्यम् ।

अमृता०—११३. अन्यार्थादिभिरिति । अन्यइत्यर्थो येषां ते अन्यार्थाः, तै र्योगे आदि शब्देन दिक् शब्दादि योगे च पञ्चमी स्यात् । अपादानस्यैव प्रपञ्चोऽयमिति दुर्ग-पद्मनाभौ । अन्यार्थं र्योगे यतो भिन्नत्वं प्रतीयते तस्मादेव पञ्चमी, तेन कृष्णादन्यः स्तोक कृष्ण इत्यत्र स्तोककृष्णात् न सा । इतरप्रतियोगि शब्दौ चान्यार्थौ । घटात् प्रतियोगी पटः, ब्राह्मणादितरः क्षत्रिय इति ।

नचैवं नञोऽपि भेदार्थे शक्तत्वात् घटो न पट इत्यत्राति प्रसङ्ग इति वाच्यम्, नञो द्योतकत्वमेव नतु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात्, सूत्रे ह्यर्थ ग्रहणेनैव द्योतकस्य निरासः कृत इति । चान्द्रास्तु—ऋते कृष्णमित्यपीति । अन्तरविलक्षणशब्दाभ्याञ्च तथेष्ट्यते—विलक्षणोरामो लक्ष्मणात्, पूर्वोक्तादन्तरमिदमिति । आराद् वृन्दावनादिति—वृन्दावनस्य निकटे दूरे वेत्यर्थः, अतश्च दूरान्तिकार्थेति वक्ष्यमाणवैकल्पिकपक्ष्या अपवाद एषः । केचिदिति भाष्यकारादयः । तथा हि—अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्त्तिक्याः प्रभृति शीत-

बाल०—येन । येन अङ्गे न निन्दा तस्मादङ्गात् तृतीया स्यात् । निन्देति अङ्गिन इति शेषः । सूत्रे भवत्यादिक्रियाध्याहारात् येनाङ्गेति हेतौ करणे वा तृतीया । उदाहरणेतु क्रियापदाध्याहारस्यानभीष्टत्वात् हेतुत्वं करणत्वञ्च नास्तीति लक्षणारम्भः । कारूपो दन्तवक्रः । ननु वक्रशब्दः कथं कारूपस्य विशेषणं सम्भवतु नहि कारूपो वक्रः किन्तु तद्वन्त एवेति चेत्तत्राह अङ्गधर्म इति । पण्ठीति पण्ठीस्थाने अपवाद इति विग्रहः पण्ठी-वाधकमित्यर्थः । दन्ता वक्रा यस्येत्यत्र दन्तशब्दो न पण्ठीस्थानं अतो न तृतीया ॥ ११२ ॥

आराद् दूरसमीपयोः । अत्र दूरान्तिकार्थेति वक्ष्यमाणषष्ठ्यपवादः ।
 आराद् वृन्दावनात् । आरभ्यार्थयोगेऽपि केचित् । भवादारभ्य विष्णु-
 भक्तः, मासात् प्रभृति दीक्षितः ।
 दिक्शब्दा अञ्चूत्तरपदा आदाहिप्रत्ययान्ताश्चान्यादयः । पूर्वं व्रजात् ।
 शब्दग्रहणात् रामः कृष्णात् पूर्वः, प्राग् दिनकतिपयात् । अतस्यर्थं योगे

मित्युक्तम् । तद् व्याख्यायां कैयटोऽपि—तत आरम्भ इत्यर्थं इत्याह । भवात् शिवा-
 दित्यर्थः, वैष्णवेषु यथा शम्भुरिति श्रीभागवतोक्तेः ।

आदिशब्दं विवृणोति—दिक् शब्दा इत्यादिभिः । दिक् शब्दा दिग्वाचिनः शब्दा
 इत्यर्थः, अञ्चुः उत्तरपदेषु येषां ते तथा आत् प्रत्ययान्ताः, आहि प्रत्ययान्ताश्च शब्दा
 अन्यार्थादिमध्ये गणनीयाः तत्र दिक् शब्दा रूढ्यएव गृह्यन्ते; तेन ऐन्दीयामी प्रभृतिभिर्योगे
 तु न पञ्चमी । किञ्च विधिरयमपादानप्रपञ्चः, अतोऽवधिमत्वप्रतीतौ हि दिक् शब्दा
 अन्यार्थाः स्युः । ऐन्दीप्रभृतिभ्यस्तु तत्प्रतीत्यभावान्न तदयोगे पञ्चमीप्रसंगः । तत्रशब्द-
 ग्रहण प्रयोजनं दर्शयति—रामः कृष्णात् पूर्वमिति । सामान्यतो दिक्शब्देन देशस्योपस्थिति
 जायते यथा व्रजात् पूर्वं वृन्दावनमिति । शब्दग्रहणेन यावदर्णवृत्तित्वमभिप्रेयते, तेन
 कालार्थवृत्तित्वेऽपि यथा स्यात् तदर्थोऽयं दृष्टान्तः, रामः कृष्णात् पूर्वकालभव इत्यर्थः ।

ननु दिग्वाचिन इत्युक्ते—दिशश्च ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यमरात्
 ककुवादि शब्दाश्च दिग् वाचिन एवेति तैर्योगोऽपि कथं पञ्चमी नोच्यत इति चेत् ?
 मैवम्, सजातीयत्वविगानात् । अन्यादिशब्दाः खलुप्रतियोगवाचिन इह गृहीताः, अतस्तत्-
 साहचर्येण दिग्वचना अपि प्रतियोगिवाचिन एव ग्राह्या ननु दिक् सामान्यवचना इति ।
 अनयैवदिशा नीचार्थं वाचकेतरशब्दयोगे पञ्चमीप्रसक्तिं वारिणीया । एवं दक्षिणं
 वृन्दावनाद् मधुवनमित्यादयुन्नेयम् । अवयववाचिभिरेभि र्योगेऽपि न—पूर्वं कायस्येत्यादे
 र्वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथ अञ्चूत्तरपदेन योगे चोदाहरति—प्राग्दिनकतिपयादिति । प्रागिति—
 प्रपूर्वादिञ्चुधातोः क्वपि प्राच्शब्द इति दर्शिता हि साधन शैली शब्दप्रकरणे । ततो 'दिक्
 शब्देभ्य' इत्यादिना अस्ताति प्रत्ययस्तद्धितः, “अञ्चते महाहर” इति तत् प्रत्ययस्य महा

बाल०—विशे । व्यक्तार्थमेतत् । विशेषलक्षणादित्यस्यार्थमाह विशेषेति । सामान्या-
 वगमे इतरेभ्यो यद्वचवच्छिनत्ति तद्विशेषप्राप्तिचिह्नं । कौस्तुभेन भगवन्तमद्राक्षीदिति
 कौस्तुभस्य देवतान्तरेभ्यो भगवत्त्वस्य व्यवच्छेदकत्वाविशेषप्राप्तिचिह्नत्वं । अद्राक्षीदिति
 दृशिरत्रोपलब्धिवचनः । ततश्च उपलब्धवानित्यर्थः । क्रियेति । विशेषलक्षणस्य क्रियावैशिष्ट्य-
 ज्ञापकत्वेऽपि विशेषलक्षणात् तृतीया स्यादिति शेषः । क्रियाया वैशिष्ट्यं क्रियावैशिष्ट्यं
 तस्य ज्ञापकं क्रियावैशिष्ट्यज्ञापकं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यं । न्यक्षेणेति
 न्यक्षमत्र कात्स्न्यं तदत्र विशिष्टेक्षणक्रियाया विशेषलक्षणं वैशिष्ट्यज्ञापकमपि । कात्स्ने-

षष्ठीति वक्ष्यमाणापवादोऽयम् । आदाही तद्धितावदूरदूरयोः, तदन्ते चाव्यये ज्ञेये । दक्षिणा व्रजात्, दक्षिणाहि व्रजात् ।

११४. पृष्ठाख्याताभ्यामवधिभ्यां पञ्चमी ।

कुतो भवान् ? वृन्दावनात् । अवधिभ्यां किम्—कस्यायं शालग्रामः ? मम ।

हरे प्राक् । ननु प्राच् शब्दस्य पूर्वकालार्थावगमात् दिक् शब्देन हि तत्र पञ्चमी सिद्धा, कथमञ्चूत्तरपदानामन्यार्थादिषु पातनमिति चेत् ? तत्राह—अतस्यर्थयोग इति । अस्ताति प्रत्ययश्चायम् अतस्यन्तर्गणे एव पठ्यते, ततो वक्ष्यमाण लक्षणेन तत्र षष्ठी प्राप्येत तद् वाधनार्थमस्यान्यार्थादिषु पठनमित्याशयः । तेन अञ्चूत्तरपदानादाहि प्रत्ययान्ताञ्च वर्जयित्वा अपरै रतस्यर्थयोगे हि वक्ष्यमाणषष्ठी प्रवर्तत इति विवेचनीयम् । आदाही इति—आत् आरामः अदूरे, आहि दूरे । दक्षिणा व्रजादिति—दक्षिणाददूरे आराम इति आत् प्रत्ययः । दक्षिणाहि इति—आहिश्च दूरे इति आहि प्रत्ययः । दक्षिणा दक्षिणाहि शब्दौ तद्धितान्ताव्ययसंज्ञौ । दक्षिणाहि वसन् रामः समुद्राद् रक्षसां पुरमिति भट्टिश्च ।

अमृता०—११४. पृष्टेति । पृष्टः प्रश्नविषयीभूतः, आख्यात स्तदुत्तरभूतः । पृष्टश्च आख्यातश्च पृष्ठाख्यातौ, तादृशाभ्यामवधिभ्यां पञ्चमी भवति । क्रियायोगाभावेन अपादाने पञ्चम्या अप्राप्तौ विधानमिदम् । कुतो भवानिति—किम्शब्दोऽत्र पृष्टरूपोऽवधिवाचकः, वृन्दावन मित्याख्यातरूपोऽवधिवचनम् । व्यावृत्तिमाह—कस्यायं शालग्राम इति । इह पृष्टत्वमाख्यातत्वञ्चास्ति किन्तु न तयोरेवधित्वं विवक्ष्यत इति तदभावे सम्बन्धसामान्यत्वेन षष्ठी ।

नेति कार्त्स्नेन साकल्येन कार्त्स्न्यं भजनक्रियया विशेषलक्षणं वैशिष्ट्यज्ञापकमपि । सुखेनेति सुखं भजनक्रियया विशेषलक्षणं वैशिष्ट्यज्ञापकमपि । ननु तर्हि कथं सुखं भजतीत्यादिति चेत्तत्राह । गुणगुणित्वविकल्पादिति सुखादिशब्दानामिति शेषः । गुणश्च गुणी च तयोर्भावो गुणगुणित्वं तस्य विकल्पात् । अयमर्थः । यदा सुखादिशब्दा गुणवचनास्तदा तृतीया यदा तु गुणवचनास्तदा तुल्याधिकरणक्रियाविशेषणत्वात् सुखं भजतीत्यादि ॥ ११३ ॥

बाल०—प्रकृ । इदमपि व्यक्तार्थं । प्रकृत्या स्वभावेन कृष्णः श्यामः । अनुषा जन्मना करुणः करुणान्वितः । उदारो महान् । उदारो दातृमहतोरिति नानार्थवर्गः । तृतीयेयमिति । भवत्यादिक्रिययेति अध्याहृतयेत्यर्थः । गमयति बोधयति । तन्मते प्रकृत्या कृष्ण इत्यादिषु हेतौ तृतीयेति । समादौ देश इति समे देशे चलति विषमे देशे धावतीति । तस्मादधिकरणे तृतीयेति । इत्यादीत्यादिपदेन विषमे धावतीति । कर्मणी इमे इति केचिदिति । तन्मते समं चलति विषमं धावतीति । इमे क्रियाविशेषणे इति कश्चित् तन्मते व्यधिकरणक्रियाविशेषणत्वात् तृतीयेति । प्रायेणेत्यस्यार्थमाह वैष्णवेति । गोत्रेण गार्ग्यं

११५. अपपरियुक्तात् पञ्चमी वर्जने ।

अपवैकुण्ठात् परिवैकुण्ठात् संसारः ।

अमृता०—११५. अपपरीति । वर्जने अर्थे द्योत्ये अपपरिशब्दाभ्यां योगे नाम्नः पञ्चमी स्यात् । अपवैकुण्ठादिति—वैकुण्ठं वर्जयित्वा संसार इत्यर्थः । वर्जनइति किम्—कृष्णं परि पुष्पवृष्टिः ।

इति अपत्यं पुत्रप्रभृतिकं गोत्रमिति गोत्रशब्दो वंशवाची अतएवाह अन्वयसम्बन्धेनेत्यर्थ इति । अन्वयशब्दोऽपि वंशवाची । सन्ततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयमित्यमरः । गार्ग्य इति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे गर्गदिर्माधव-यराम इत्यनेन माधवयः वृष्णीन्द्रः । भक्त्या पूर्व इति भक्तिसम्बन्धेनेत्यर्थः । इत्यादिपदेन परिणत्या मयुर इत्याद्यपि । अथेति । द्विः द्विः प्रसृतं फलं क्रीणातीत्यर्थे इत्यनेन तृतीयेयं वीप्सायामिति सूचितं । द्विः प्रसृतेनेति सविष्णु-सर्गपाठः क्वचिद्दृश्यते सत्वसम्य एवेति ज्ञेयं । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुरिति क्रियाभ्यावृत्तौ सुप्रत्ययो भवति, किन्त्वत्र क्रियाभ्यावृत्तिर्न घटत इति । प्रसृतशब्दो निकुब्जपाणिवाचकः । पाणिनिकुब्जः प्रसृतस्तौ युतावञ्जलिः पुमानित्यमरः । पञ्चकेनेति पञ्च परिमाणमस्येत्यर्थे कप्रत्ययस्तद्धितः पञ्चसंख्यः अत्रापि वीप्सायां तृतीया । तान् वत्सान् । सतामिति सैव हरिभक्तिरेव । अभेदे तृतीयेयं ॥ ११४ ॥

बाल०—यदर्थं । यदर्थमन्यत् प्रवर्तते तस्माच्चतुर्थी स्यात् । यदर्थमिति यस्मै इदमर्थे इदंवाच्यर्थशब्देन चेत्यनेन कृष्णपुरुषः । तादर्थ्य इति तस्मै कार्यरूपाय इदं तदर्थं तदर्थमेव तादर्थ्यं तस्मिन् चतुर्थीति व्याख्याते कारणरूपे निमित्ते चतुर्थी सम्भवतीति चेत्तदैवं वाच्यं तादर्थ्यं सति कार्यरूपनिमित्ताच्चतुर्थीति । अथवा तत्कारणं परिणामित्वेनार्थं प्रयोजनं यस्य तत् तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिन्नार्थे कृते कार्यरूपात् सम्भवत्येव । अस्माकं मते यत्तच्छब्दग्रहणात् एवम्विरोधाभावेन सर्वमनवद्यमतएवोक्तं उभयत्रापीति अस्माकं मते प्राचीनानां मते चेत्यर्थः । यदर्थमन्यत् तस्य प्रयोजनत्वमेव भवति, प्रयोजनन्तु कार्यरूपमत एवाह कार्यरूपात् प्रयोजनाच्चतुर्थीत्यर्थ इति । मालायै तुलसीति तुलस्या । माला प्रयोजनं । एवं सर्वत्र ज्ञेयं । हरिभक्तिः सुखाय कल्पत इति भेदविवक्षायां हरिभक्तिप्रयोजनं सुखमिति । एवं हरेरभक्तिर्दुःखाय सम्पद्यत इति । कल्पत इति कृपू सामर्थ्ये । सम्पद्यत इति पद गतौ । तत्तद्रूपेणेति भक्तिः सुखरूपेण अभक्ति-र्दुःखरूपेणेति । तत्तद्रूपेणेति परिणमतीति तत्तद्रूपं सत् परिणामं प्राप्नोतीत्यर्थः । पाकाय व्रजतीति व्रजनस्य प्रयोजनं पाकः । हरिभक्तिः सुखं कल्पत इति नात्र भेदो विवक्षितः किन्तु कारणमात्रं । सम्पद्यमानादिति परिणामात् चतुर्थीति शेषः । तदकिञ्चित्करमिति किमपि न करोतीत्यर्थः । अतो हेतुमाह तादर्थ्येनेति । एतद्भवतु । कथं मशकाय धूमः मशकरूपेण परिणमत इत्यर्थः स्यात् । धूमस्य मशकपरिणामित्वाभावात् । उच्यते । यदर्थमन्यदिति सूत्रेण चतुर्थीप्राप्तत्वेऽपि मशकशब्दस्य मशकाभावे लक्षणा मन्यते, अतो मशकवारणरूपेण परिणमते धूम इत्यर्थः । एवं कृष्णाय दुग्धमित्यत्र प्रयोजनत्वासम्भवात् लक्षणाया कृष्णशब्देन कृष्णतृप्तिरेवोच्यते इति ज्ञेयं ॥ ११५ ॥

११६. आङ् युक्तात् पञ्चमी मर्यादाभिविध्योः ।

अभिविधिरभिव्याप्तिः । आसागराद् गङ्गा, आसमस्ताद् विष्णुः ।

११७. प्रति युक्तात् पञ्चमी प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः ।

श्रेष्ठस्य सदृशः प्रतिनिधिः, प्रतिदानं मूल्यम् । प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति । तुलसीपत्रादात्मानं प्रति यच्छति हरिः ।

अमृता०—११६. आङिति । मर्यादा चाभिविदिष्व ते, तयो गम्यमानयोः आङ् योगे नाम्नः पञ्चमी स्यात् । आसागरादिति सागरपर्वन्तमित्यर्थः । आसमस्तादिति समस्तमभिव्याप्येत्यर्थः । मर्यादाभिविध्योरिति किम्—आरक्तो रामगण्डः, इषद् रक्त इत्यर्थः ।

अमृता०—१ ७. प्रतीति । प्रतिनिधिप्रतिदानयो रर्थयोः सतोः प्रतियुक्ताच्छब्दात् पञ्चमी भवति । श्रेष्ठस्यानुपस्थितौ तत् सदृशो य उपादीयते स हि प्रतिनिधिरित्यर्थः । प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रतीति—प्रद्युम्नः कृष्ण पुत्रः, सच रूपगुणादिभिः कृष्ण सदृश एव, तथापि कृष्णस्य द्वारकायामवनस्थानकाले सर्वे प्रद्युम्नं कृष्णस्य प्रतिनिधिरूपेण समन्यन्त इति तथ्यम् । तुलसी पत्रादिति—भक्ताद् गृहीतस्य तुलसी पत्रस्य मूल्यरूपेणात्मानं विक्रीणीत इत्यर्थः । तथा हि—तुलसीदलमात्रेण जलस्य चुलुकेन वा, विक्रीणीते स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सल इति श्रीविष्णुधर्म वचनम् ।

बाल०—उत्पा । उत्पातेन ज्ञाप्याद्बोद्ध्यात् चतुर्थी स्यात् । उत्पातलक्षणमाह शुभाशुभेति । आकस्मिकं दर्शनं यस्येति विग्रहः । ततश्च शुभाशुभसूचकं आकस्मिकदर्शनं आकस्मिकदर्शनविषयः किमपि उत्पात इत्यर्थः । उत्पातस्य शुभसूचकत्वमप्रसिद्धमिति ज्ञेयं । वाताय कपिला विद्युदिति कपिला विद्युत् वातं ज्ञापयतीत्यर्थः । कपिला विद्युत् उत्पातः तेन वातो ज्ञाप्यः अतस्तस्मात् चतुर्थी । कपिला पिङ्गला लोहिनी रक्तवर्णा । पूर्वोक्तैव सिद्धे लक्षणमेतत् स्पष्टतार्थं । उत्पातोऽत्र विद्युल्लतादिरूपज्ञापकः तत्क्रियाज्ञापनं ज्ञाप्यं आतपादिकं कर्म । पुरुषोऽत्र ज्ञाता तत्क्रियाज्ञानं ज्ञेयं । आतपादिकं कर्म । अत्र ज्ञापकत्व विशेषणगुणविशिष्टवैशिष्ट्येनैव नतु स्वरूपत्वेन अन्यथा सर्वदा उत्पातस्वरूपत्वेन ज्ञापकत्वापत्तिरिति ॥ ११६ ॥

बाल०—तुमवन्त । तुमप् अन्ते यस्य तत्तुमवन्तं । विवक्षितक्रियाभ्योऽन्तरं भिन्नं क्रियान्तरं । तुमवन्तश्च तत् क्रियान्तरश्चेति तस्मिन् गम्ये तत्कर्मणश्चतुर्थी स्यात् । कृष्णशब्देनेति । दर्शनादिकं तद्दर्शनादिकं । तद्दर्शनादिकमिति वा पाठः । तन्मते तादर्थ्यं चतुर्थीति । संनह्यत इति नह बन्धने दिवादिभयपदी । सन्नाहं कवचं । पतिं वैकुण्ठनाथं । तं हर्यभक्ति ॥ ११७ ॥

११८. यतः कालाध्वनो मानं तस्मात् पञ्चमी; कालात्तु सप्तमी,
अध्वनः प्रथमा च ।

शयन्याः प्रबोधनी मासचतुष्टये । मथुराया गोवर्द्धनो योजनद्वयं
योजनद्वये वा ।

अमृता०—११८. यत इति । कालस्य अध्वनश्च मानं परिमाणं यतो यमपेक्ष्य
क्रियते तस्मात् पञ्चमी स्यात्; कालात् सप्तमी, अध्वनः सप्तमी प्रथमा च भवति । दिक्
कालयो विभुत्वेनापरित्वान्न हि तयोः परिमाणं सम्भवेत्, ततः कश्चिदुपाधिमन्तर्निधाय
तमपेक्ष्यैव परिमाणं प्रकल्प्यते, तत्र हि पञ्चमी विधीयत इति तात्पर्यम् । शयन्या इति
शयन्यैकादश्या प्रबोधनी उत्थानैकादशी । योजनं क्रोशचतुष्टयं, तस्य द्वयमित्यष्ट क्रोश
चतुष्टयं, तस्य द्वयमित्यष्ट क्रोश परिमितिः पन्था गोवर्द्धनो मथुराया इति प्रसिद्धिः ।

बाल०—नम । नम आदिभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । कृष्णाय नमः इति सरामान्त-
मव्ययं प्रणामवाचकमत आह तं प्रति नमस्कार इत्यर्थं इति । अत्र सम्बन्धपष्ठ्यां प्राप्तायां
चतुर्थीविधानं । नम इति सान्तमव्ययं विशेष्यं प्रणाममाचष्टे, यदा तु दानवाचि तन्त्रेण तदपि
गृह्यते । दानार्थत्वात् सम्प्रदाने चतुर्थीति कश्चित् स भ्रमी तस्य सम्प्रदानस्य कारकत्वात्
क्रियापदोपेक्षा । नास्ति अस्तीत्यादिवत् तिङन्तप्रतिरूपमव्ययमेतत् । ग्रन्थान्तरीयः
पाठोऽयं न सर्वत्र किन्तु साधुः । समर्पणार्थोऽपि नमःशब्दोऽस्ति तेन तद्योगेऽपि चतुर्थी
भवति, अतः कृष्णाय पुष्पं नमः इति तं प्रति समर्पयामीत्यर्थः । स्व स्वाहा देवहविर्दाने
श्रौष्ट् वौष्ट् स्वधेति । पितृभ्यः स्वधेति तान् प्रति समर्पयामीत्यर्थः । एवं इन्द्राय
वषडिति । कृष्णः कंसायालमिति अलंशब्दः समर्थवाची अत आह तं प्रति समर्थ इति ।
एवं समर्थ इति । अलंयोगे चतुर्थी भवति तथा समर्थप्रभुपर्याप्तयोगोऽपीति । प्रभुः
पर्याप्तश्च समर्थवाची । शक्तप्रोथयोगेऽपि चतुर्थीति जुमरमतं । शक्तप्रोथावपि समर्थ-
वाचिनौ । प्रभुशब्दस्य समर्थार्थत्वाभावात् ममायं प्रभुरिति भवतीति ज्ञेयं । अत्र प्रभुशब्दः
स्वामिवाचकः । प्रादीनामिति । कृत्प्रकरणे उर्यादिगणो वक्ष्यते । तत्र नमःक्रियया सह
ऐक्यार्थ्यं एकार्थतां मन्यन्ते पण्डिता इति शेषः । तस्मात् प्राचीनामुर्यादीनाञ्च क्रियानु-
गतत्वे पृथगर्थता नास्तीति । पाणिनीयानान्तिवति सुप् सुपेत्यनुवृत्तिरिति पञ्चम्यन्तं
अनुवृत्तिस्तु सुरित्यस्येति ज्ञेयं । तिङापीति सुप् इति शेषः । तिङापि सह सुपः समास
इति । तस्मात् पाणिनीयानां मतेऽपि तेषां पृथक्त्वं नास्तीति अत इति । अत ऐक्यार्था-
द्धेतोः कृत्रि कृत्र्यातो नमनं प्रणामं अर्थं समर्प्य गुणभूतेन नमःशब्देन सह कृष्णं नमस्करो-
तीत्यत्र कृत्र्योगात् कर्मत्वमित्यर्थः । तस्मात् नमःशब्देन साक्षाद्योगाभावात् गौणमुख्ययो-
रिति न्यायाच्च कृष्णान्न चतुर्थीति । कृष्णं नमस्करोतीत्यत्र ऐकार्थ्यफलेनार्थसमर्पणपूर्वक-
गुणीभवेन कर्मत्वं प्रतिपाद्य उदाहरणान्तरं दृष्टान्तरूपेण दर्शयति । वृन्दावनं प्रतिष्ठते
कृष्णमुरीकरोतीति वदति । तत्र उर्यादीनामैक्यार्थ्यफलमर्थसमर्पणं गुणीभवनञ्च ज्ञेयं ।
प्रादीनान्तु क्रियानुगतत्वे अर्थवाचकत्वाभावादर्थसमर्पणं नास्ति, किन्तु ऐकार्थ्यं फलं

११६. पृथङ् नानायोगे पञ्चमी तृतीया च, बिना योगे द्वितीया च ।

आद्यौ रहितार्थौ विना त्वन्यार्थः । पृथक् कृष्णात्, पृथक् कृष्णेनेत्यादि ।
बिना कृष्णात् कृष्णेन कृष्णं वा । त्रिष्वपि द्वितीयेति केचित् ।

१२०. हेतो स्तृतीया ।

अमृता०—११६. पृथगिति सुगमम् । आद्यौ पृथग् नाना शब्दौ रहितार्थौ वर्जनार्थौ पृथग् विनान्तरेनर्त्ते हिङ् नाना च वर्जने इत्यमरात् पर्यायवाचित्वेऽपि तेषां भेद उदाहरणेषु लक्षितव्यः । पृथक् कृष्णात् मुमुहु ब्रजौकसः । नाना रामेण ब्रह्ममोहन लीला । कृष्ण विना को वा लतास्वपि प्रेमद इति । त्रिष्वपि पृथङ् नानाविना युक्तेषु शब्देषु द्वितीयेति पाणिनीयाः । तथाहि तत् सूत्रम्—पृथग्विना नानाभि स्तृतीयाऽन्यतरस्यामिति । तत्र पञ्चमी द्वितीये चानुवर्त्तते । पृथग् राममित्युदाहरन्ति च । “नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा” इति दृश्यते च । तस्मादेतन्मतञ्चोरीकृतं ग्रन्थकृतेति मन्तव्यम् ।

अमृता०—१२०. हेतो रिति । हेतुभूतात् शब्दादुत्तरे तृतीया भवति । तल्लक्षमाह—विवक्षान्तर रहित इत्यादि । अन्यस्य (करणादेः) विवक्षेति विवक्षान्तरम्, राज-दन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । तेन रहितो यः फलसाधने योग्यः समर्थः सहेतुरुच्यते । योग्य-

गुणीभवनमेव ज्ञेयं । वृन्दावनं प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रशब्दः धातूनामनेकार्थत्वाद्गमनार्थो स्थाधातौ तदर्थमात्रद्योतकत्वेन गुणीभूतः । ततश्च प्रतिष्ठत इत्यस्य गच्छतीत्यर्थः । अतो वृन्दावनस्य कर्मत्वं । प्रस्थानं गमनं गम इत्यमरः । कृष्णमुरीकरोतीति अत्र उरीशब्दोऽङ्गीकारवाची सच अङ्गीकारमर्थं कृञि समर्प्य गुणीभूतः । ततश्च उरीकरोतीत्यस्य अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अतः कृष्णस्य कर्मत्वमिति । एवं नमस्कृत्य मुनित्रयमिति ।

उपपद । उपपदेत्यादिन्यायादिति द्वितीया विभक्तिरिति शेषः । चतुर्थी विभक्ति-रत्रोपपदविभक्तिः । नमःशब्दयोगविधानात् नमस्कृतिक्रियासम्बन्धविशेषिकृष्णसम्बन्ध-त्वात् द्वितीयायास्तु कारकावभक्तित्वं । नारायणायेति अत्र कृतिरेव क्रिया नतु नमस्कृतिः कृतेस्तु नमःशब्द एव कर्म नतु नारायणः अतो नारायणे न द्वितीया, किन्तु नमःशब्दयोगे चतुर्थीति । ननु तर्हि कथं स्वयंभूवे नमस्कृत्येत्यत्र चतुर्थी नमस्कृतिक्रियायाः कर्मत्वादिति चेत्तत्राह स्वयम्भूव इति । तादर्थ्यादिति चतुर्थीति शेषः । वारणार्थत्वेति वारणार्थे अलशब्दप्रयोगे सति तृतीयैव भवति, समर्थार्थत्वे एव चतुर्थीविधानादिति शेषः । कृष्णवैमुख्येनालमिति । तेन कृष्णवैमुख्येन किञ्चित् प्राप्यं न भवतीति तेनालमिति तस्मात् कृष्णवैमुख्यं दूरेऽस्त्वित्यर्थः । तृतीयैवेत्युक्त्वा हेतुमाह हेतुत्वेति । तस्माद्वैतौ करणे वा तृतीयेति ॥ ११५ ॥

बाल०—चतुर्थी । हितादीनामर्थ इव अर्थो येषां ते हिताद्यर्थास्तैर्योगे चतुर्थी स्यात् । बलिरूपहारः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियामिति नानार्थवर्गः ॥ ११६ ॥

विवक्षान्तरहितः फलसिद्धौ योग्यो हेतुः । कृष्णेन सुखम्, सुखसिद्धौ कृष्णो योग्य इत्यर्थः । एवं श्रद्धया हरिभक्तिः ।

१२१. ऋणात् पञ्चमी ।

पराद्धादिव बद्धोऽसौ भवेद् भक्तिलवाद्धरिः । कथं शतेन बन्धितः ? हेतुकर्तृतया विवक्षितत्वात् ।

इत्यनेन क्वचित् फलमनिष्पादयन्नपि योग्यतामात्रेण हेतु भवेदिति बोध्यम् । तेन बहुपुण्यवैष्णवदर्शनं लभ्यते इति यदि पुण्यैरपि तद्दर्शनं नोपलभ्यते तथापि तेषां तद्-योग्यतास्तीति मन्तव्यम् । कृष्णेनेति—सुखं फलं साध्यं वा तस्य सिद्धौ कृष्ण एव योग्यः, अन्यनिरपेक्षेण समर्थः । समर्थः । एवं श्रद्धयेति—हरिभक्तिसिद्धौ श्रद्धा सुदृढविश्वास एव निरपेक्षभावेन समर्थेत्यर्थः ।

ननु गम्यभवतीत्यादि क्रियायाः सम्बन्धेन करणत्वेन हि तृतीया सिध्यति किम-नेनेति न वक्तव्यम्, हेत्वधीनः कर्त्ता, कत्रधीनन्तु करणमिति पञ्चनाभः । तथाहि करणं क्रियामात्र विषयकं व्यापारनियतञ्च, हेतुस्तु द्रव्यादि साधारण विषयः व्यापार निरपेक्ष-श्चेति महदन्तरमुतयोः ।

अमृता०—१२१. ऋणादिति । हेतोरित्यनुवर्तते । ऋणभूतात् हेतोरुत्तरे तु पञ्चमी स्यात् । पूर्वस्यापवाद एषः । गृहीममथ च नदत्तम् ऋणमुच्यते । पराद्धादिवेति—अत्र हरे बन्धने भक्ति लवः स्वल्पापि भक्तिर्हेतुः, सएव ऋणतया मन्यते । लवो लेशः अल्प इति यावत् । बन्धुनन्तु नभक्तयनुरूपमित्याह—पराद्धादिवेति । पराद्धशब्दश्चरमसंख्या वाची । यथा—एकं दश शतं चैव कोटि रवुदमेव च । वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्त्यं मध्यं पराद्धश्च दशवृद्ध्या यथोत्तरमिति । हरि भक्तिलेशात् हेतोः पराद्धादिव बद्धो भवेदिति तस्य महाकृपालुता दर्शिता । सर्वा मनागरि कृता बहुधाभ्युपैतीति वचनात् । कथमित्याशङ्क्य सिद्धान्तयति—हेतु—कर्त्तृतयेति । अत्र प्रेरण णौ कर्मणि क्तस्य विधानात् कर्मभूतोऽणिकर्त्ता भृत्य उक्त उह्यः । ऋणत्वेऽपि शतस्य न हेतुत्वं विवक्षितं किन्तु हेतु (प्रयोजक) कर्त्तृत्वमित्यनुक्तात्तस्मात्तृतेति भावः ।

बाल०—आशिपि । आशिपि गम्यमानायां कुशलाद्यैर्योगे चतुर्थी स्यात् । आयुष्यमिति तस्मै हितमित्यर्थे य-रामः । इत्यादीत्यादिपदेन वैष्णवाय भद्रं शं सुखं वा भूयादित्याद्यपि । अत्र चतुर्थी वेति जुमरमतं । अतो वैष्णवस्य कुशलं भूयादित्याद्यपि ज्ञेयं । आशिपीति किं आयुष्यं प्राणिनां घृतं ॥ १२० ॥

बाल०—गम्य । व्यक्तार्थमेतत् । क्त्वादेश इति विग्रहः । प्रेक्षत इति ईक्ष दर्शने भवादिरात्मपदी । तं गोवर्द्धनं तत्र गोवर्द्धने । विराजत इति राजृ दीप्तौ । तत्र मुखाब्जे । निःसृत्य निर्गत्य ॥ १२१ ॥

१२२. गुणाद्धेतोः पञ्चमी तृतीया वा ।

अवैष्णवत्वात् संसारी, अवैष्णवत्वेन वा । अव्यभिचारेण ज्ञापकश्च हेतुः । गोवर्द्धनोऽयं कृष्णवान्, सर्वाकर्षि वेणुशब्दात् तच्छब्देन वा ।

अमृता०—१२२: गुणादिति । गुण वाचकात् हेतो रूतरे तु पञ्चमी तृतीया वा स्यात् । उभयप्राप्त्यर्थं आरम्भोऽयम् । अवैष्णवत्वात्संसारीति—संसारित्वेसिद्धौ अवैष्णवता हि निरपेक्षतया योग्येत्यर्थः । हेतो लक्षणान्तरञ्च वक्ति—अव्यभिचारेणेति । अव्यभिचारत्वञ्चान्वय व्यतिरेकाभ्यां प्रतिपद्यते, तत एवोदाहरण द्वयमुपन्यस्यति : तत्रान्वयमुखेन—गोवर्द्धनोऽयमिति । सर्वाकर्षीति विशेषणमव्यभिचारित्वप्रतिपादनार्थम् । अत्र कृष्णवत्त्वमनुमेयं साध्यं वा, सर्वाकर्षिवेणु शब्दस्तस्य ज्ञापकः, कृष्णेतरस्य तादृशवेणुशब्दाश्रुते स्तस्याभिचारेण ज्ञापकत्वमिति । इदमेव व्यतिरेकेण—नायं गोवर्द्धनः कृष्णवान् अङ्गसौगन्ध्याभावादिति । अत्र कृष्णो नास्तीति—इह कृष्णाभावः साध्यः, तस्याव्यभिचार ज्ञापिका अनुपलब्धिः ।

द्रव्यादपीति—हेतोरिति पूर्वतोऽनुवर्त्तमानोऽपि सूत्रे पुनर्हेतु ग्रहणं द्रव्यादपि पञ्चमी ज्ञापनार्थम् । पर्वत इति—अनुमेयस्य बल्लिमत्त्वस्य धूमः अव्यभिचारिज्ञापकत्वेन हेतुः । अयमेव व्याप्ति ग्रहो नैयायिकानाम् । सचात्रानुसङ्गिकतया किञ्चिदुद्दिश्यते । अनुभूतिरूपं ज्ञानं चतुर्विधम्—प्रत्यक्षः अनुमितिः उपमितिः शाब्दश्चेति । एषां करणानि च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः तत्तज्ज्ञानसाधनप्रमाणानि । तत्र विषयेन्द्रिय संयोगात् प्रत्यक्षोऽनुभवो

बाल०—अन्या । अन्यस्यार्थ इव अर्थो येषां ते अन्यार्थास्तदादिभिर्योगे पञ्चमी स्यात् । इतरः प्रतियोगीति प्रतियोगिशब्दोऽपि अन्यार्थ एव । इतरस्त्वन्यनोचयोरिति नानार्थवर्गः । अन्यार्थोदियोगे यतोऽन्यत्वं तस्मादेव पञ्चमी भवतीति ज्ञेयं । अतएव सुखमेव कृष्णभक्तस्य इतरवदभक्तस्येत्यत्र अभक्तान्न पञ्चमी, किन्तु यतोऽन्यत्वं तस्मात् सुखादेवेति । आत्मपदं विवृणोति । ऋते इत्यव्ययं वर्जनार्थ इति शेषः । ऋते कृष्णमित्यपीति तन्मते पञ्चमी द्वितीया च भवतीति । क्रमदीश्वरस्यापि एतदेव मतं । फलित पुरुषाराधनमृत इति प्रयोगोऽपि क्रमदीश्वरेण दर्शितः । दूरसमोपयोरिति वर्त्तत इति शेषः । अत्र आराच्छब्दयोगे । दूरेति दूरान्तिकार्थवहिर्योगे षष्ठी पञ्चमी चेति लक्षणं । तस्मादाराद्योगे न षष्ठीति । आरभ्येति आरभ्येत्यर्थस्यार्थ इव अर्थो यस्य तद्योगेऽपि पञ्चमी भवति । भवात् शिवात् । प्रभृतिशब्द आरभ्यार्थः । दिक्शब्दा इति दिग्वाचकाः शब्दा इत्यर्थः । अञ्चुः उत्तरपदं येषां त इति । आत्प्रत्ययान्ता आहिप्रत्ययान्ताश्च । शब्दग्रहणादिति दिश इत्युक्तेऽपि दिग्वाचकग्रहणे सिद्धे यच्छब्दग्रहणं तस्माद्धेतोरित्यत्र तदुद्भवोऽपि गृह्यते इत्यर्थः । राम इति पूर्वः । एवमुत्तरादियोगेऽपि पञ्चमी । प्रागिति प्रपूर्वादिश्च धातोः क्विप् न-रामहरः तदन्तात् प्राक्शब्दात् दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यो । दिग्देशकालेष्वस्तातिरिति अस्तातिः । अञ्चतेर्महाहर इति तस्य महाहरः प्रागिति । ननु दिक्शब्देनैव प्राग्दिनकतिपयादित्यादौ पञ्चमी स्येत्सति अञ्चुत्तरपदाना-

अत्र कृष्णो नास्ति, अनुपलब्धेः अनुपलब्ध्या वा ।

द्रव्यादपि दृश्यते—पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमात् ।

१२३. राधा गोपी संज्ञाभ्यान्तु न पञ्चमी ।

श्रीकृष्णकृपया सुखम्, तन्माधुर्या वा ।

१२४. हेतु शब्दप्रयोगे हेतौ षष्ठी ।

जायते । अनुमितिस्तु व्याप्तिज्ञानात् । व्याप्तिश्च सा पक्षसाध्य हेतुभिरुपादीयते । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र पक्षः पर्वतः, साध्यो वह्निमत्वम्, हेतुर्धूम इति । व्याप्तिप्रकारो यथा—यत्र यत्र धूम स्तत्र तत्राग्निः, यथा महानसः । व्यतिरेकेण यत्र नाग्नि स्तत्र न धूमः, यथा जल हृद इति । उपमान जनित ज्ञानमुपमितिः, यथा गोसदृशो गवयः । पद-ज्ञानजन्यमाप्तवाक्यं शाब्द इति संक्षेपः ।

अमृता०—१२३. राधेति । आवन्तलक्ष्मी राधा संज्ञा, ईकलक्ष्मी गोपी संज्ञा, ताभ्यान्तु हेतुभ्यां पञ्चमी नस्यात् किन्तु तृतीयैव । राधा गोपी संज्ञयोगुण वाचकयोरेव पूर्वेण सामान्यतः प्राप्ते निषेधोऽयम् । कृपा माधुरी च गुणविशेषौ । “विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति” पाणिनीय सूत्रे स्त्रीलिङ्गमात्रे पञ्चमी निषिद्धा । व्याख्याकृद्भिस्तु पञ्चमीष्ठा सर्वेषामिति राधा गोपी संज्ञयो निषेधेनैवास्माकं सामञ्जसं कृतम् ।

अमृता०—१२४. हेत्विति । हेतुशब्दस्य साक्षात् प्रयोगे तु हेतौ षष्ठी स्यात् तद् । विशेषणतया हेतुशब्दे च षष्ठी ज्ञातव्या । पूर्वस्यापवादः । कृष्णस्य हेतोर्वसतीत्यत्र वासस्य हेतुः कृष्णः । यत्रेति—यत्र हेतुशब्देन कस्यचित् समासः तत्र च हेतुशब्दस्य

मन्यादित्वेन किमिति चेत्तत्राह अतस्यर्थेति षष्ठी चेत्यत्र चरामो लिपिकरप्रमादकृत इति ज्ञेयं । प्रयोजनाभावाल्लक्षणे चरामस्यानुक्तत्वात् । अस्तातेरतस्यार्थत्वेन षष्ठी स्यात् । तद्वाधनार्थमिदं तस्मात् प्रागादियोगेन न षष्ठीति । आदाही इति तद्धितौ तद्धित प्रत्ययौ । अदूरदुरयोरिति अदूरे दूरे च अर्थे विहितावित्यर्थः । अत्र आत् अदूरे दूरे च आहिस्तु दूर इति । तदन्ते इति तौ आदाही अन्ते ग्रयोस्ते । दक्षिणा व्रजादिति दक्षिणाद-दूर आराम इति आरामः । दक्षिणाहि व्रजादिति आहिश्च दूर इति आहिः । व्रजस्या-दूरवर्त्तिन्यां दक्षिणस्यां दिशि । व्रजस्य दूरवर्त्तिन्यां दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । आदाही अपि अतस्यार्थौ अतः षष्ठी स्यात् । तद्वाधनार्थमन्यादित्वं अन्यथा दिक्शब्दत्वेनैव पञ्चमी स्यात् । अञ्चूत्तरपदा दिक्शब्दा एव गृह्यन्ते तेन कृष्णेन कृष्णस्य वा सध्रचङ् इत्यत्र न पञ्चमी, किन्तु तुल्यार्थत्वात् तृतीयाषष्ठ्यौ ॥ १२२ ॥

बाल०—पृष्ठा । पृष्ठश्च आख्यातश्च ताभ्यामवधिभ्यामुत्तरे पञ्चमी स्यात् । कुतो भवान् वृन्दावनादिति अत्र पृष्ठावधिः किमृशब्दः, आख्यातावधिर्वृन्दावनं । आगमनादिति क्रियाप्रयोगेतु अपायादिष्ववधिरपादानमित्यनेनैव सिध्यति तस्मात् क्रियायाः प्रयोगे पञ्चम्यर्थमिदं सूत्रं । कस्यायमिति पृष्ठाख्यातयोः किमस्मदोरवधित्वं नास्ति ॥ १२३ ॥

कृष्णस्य हेतोर्वसति । वेति केचित् । यत्र हेतुशब्देन समासस्तत्र समस्तादेव षष्ठी । प्रेमहेतोः कृष्णं भजति ।

१२५. कृष्णनामयोगे निमित्तकारणहेत्वर्थाद् द्वितीयावर्जं सर्वा-
विष्णुभक्तयः ।

कृष्णो मथुरां गतः किं निमित्तं केन निमित्तेनेत्यादि । एवमुभे निमित्ते,
उभाभ्यां निमित्ताभ्यामित्यादि ।

कृष्णनामायोगेऽपि तृतीयादय इत्येके । कंसघातेन निमित्तेनेत्यादि ।

१२६. एण प्रत्ययान्तयोगे द्वितीया षष्ठ्यौ ।

अदूरे एणोऽपञ्चम्या स्तद्धितः । दक्षिणेन वृन्दावनमक्रूरतीर्थम्
वृन्दावनस्य वा ।

गुणीभूतत्वेऽपि समस्तादेव षष्ठी भवति । प्रेमा चासौ हेतुश्चेति प्रेमहेतुः तद्धेतुकं कृष्ण-
भजनमित्यर्थः, प्रेमा पुमर्थो महानिति वचनात् ।

अमृता०—१२५. कृष्णेति । निमित्तञ्च वत् कारणञ्चेति निमित्तकारणम्, उपा-
दानाद्भिन्नम्, तच्च हेतोरेवार्थः । कृष्णनामानि सर्यादीनि, तदयोगे निमित्तकारणरूपो यो
हेत्वर्थः, तस्माद् द्वितीयावर्जं सर्वा विष्णुभक्तयो भवन्ति । कृष्ण नाम्नश्च तद्विशेषणतया
तत्तद् विष्णुभक्तयः सिद्धाः । उभशब्दभ्य सर्वादिगणपाठसाफल्यं दर्शयति—उभे निमित्ते
इति । सर्वादौ तस्य पाठाभावे सति हेत्वर्थत्वेन तृतीयामात्रं सिध्येतेति भावः । कृष्णनामा-
योगेऽपीति—तदपि पृष्टप्रतिवचनरूपार्थत्वात् किम् शब्दपूर्वगम्यमिति भाति । तथा हि—
कृष्णे । मथुरां गतः, केन निमित्तेन ? कंसघातेन निमित्तेनेति, किन्तु नेह प्रथमेत्येव विशेषः ।
अर्थग्रहणेन हेतुपर्यायशब्दाच्च तथेष्ट्यते,—किं कारणम्, केन हेतुनेत्यादि । न चानेन—
हेतुशब्द प्रयोगे हेतौ षष्ठीति सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, कृष्णनामायोगे हितस्य विषयत्वा-
दिति विशेष एषः ।

अमृता०—१२६. एवेति । सुगमम् । तत् स्वरूपमाह—अदूर इति । दक्षिणेनेति—
दक्षिणस्यामदूरवर्तिन्यां दिशि अक्रूरतीर्थमित्यर्थः । अदूरे एणोऽपञ्चम्या वेति तद्धितसूत्रम् ।

बाल०—अप । वर्जनेऽर्थं वर्तमानाभ्यां युक्तादुत्तरे पञ्चमी स्यात् । अप वैकुण्ठात्
परि वैकुण्ठादिति वैकुण्ठं वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

बाल०—आङ् । मर्यादा च अभिविधिश्च तयोर्वर्तमानेन आडा युक्तादुत्तरे पञ्चमी
स्यात् । मर्यादा सीमा । आ सागराद्गङ्गेति सागरपर्यन्तमित्यर्थः । आ समस्ताद्विष्णुरिति
विशेषणमर्थान्तरनिरासार्थं तेन आ पिङ्गल इत्यत्र न पञ्चमी ईषत् पिङ्गल इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

बाल०—प्रति । प्रतिनिधि-प्रतिदानयोर्वर्तमानेन प्रतिना युक्तादुत्तरे पञ्चमी स्यात् ।

१२७. दूरान्तिकार्थवहिर्योगे षष्ठी पञ्चमी च । दूरान्तिकार्थेभ्यो
द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यो नाममात्रार्थे ।

दूरं दूरेण दूराद् दूरे वा व्रजस्य व्रजाद् वा तिष्ठन्ति पुलिन्दाः । एव-
मन्तिकमन्तिकादन्तिकेनान्तिके वा वसन्ति ब्राह्मणा इत्यादि । असत्व-
वचन एव स्यात् । अन्यत्र समानाधिकरणत्वे तु दूरो व्रजो मथुरायाः,
व्रजाद् दूरा मथुरा ।

१२८. आशिषि हिताद्यर्थे योगे च षष्ठीपञ्चम्यावेव ।

दूरं यातु व्रजस्य दुःखं व्रजाद् वा । अन्तिकं हितं भवतु व्रजस्य
व्रजाद् वा ।

अमृता०—१२७. दूरेति । दूरार्थेन अन्तिकार्थेन बहिः शब्देन च युक्तात् शब्दात्
षष्ठी पञ्चमी च स्याताम् । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यस्तु नाम मात्रार्थे द्वितीयादयो
भवन्ति । पुलिन्दा नीच जातीया जनाः । अर्थग्रहणात् निकट निकटेनेत्यादि च भवेत् ।
नाममात्रार्थमेव प्रपञ्चयति—असत्ववचन एवेति । दूरादि शब्दानां विशेषणत्वेन गुण
गुणित्ववाचित्वं प्रसिद्धम् । तत्र यदा गुणवाचित्वं प्रसिद्धम् । तत्र यदा गुण वाचित्वं
तदैव दूरत्वादिरूप नाममात्रार्थत्वेन सूत्रस्य विषयः । तेषां गुणवाचित्वे तु दूरत्वादिमत्
वस्तुप्रतीते दूरादि शब्दानां वस्तुना सामान्याधिकरण्यात् विशेष्यस्य विष्णुभक्तिभागित्वं
सिध्येदित्याशयः ।

अमृता०—१२८. आशिषीति । आशिषि गम्यमानायां हिताद्यर्थयोगे, चकारात्
दूरान्तिकार्थयोगे च षष्ठीपञ्चम्यौ हि भवतः । एव कारेण हिताद्यर्थ योगे विहिता चतुर्थी,
तथा दूरान्तिकार्थे नाममात्रार्थे विहिता द्वितीयादयाश्च व्यावर्त्तिताः । प्राग् हिताद्यर्थयोगेऽ
नाशिषि चतुर्थी व्यवस्थापिता, इह तु आशी रथो विशेषः । दूरमिति कर्मणि द्वितीया;
अन्तिकमिति हितशब्देन तुल्याधिकरणतया स्वन्तम् । यातु भवतु पदे आशिषि कामपाल
विधातारौ इत्यनेन ह्याशिषि विधातृप्रयोगः ।

श्रेष्ठस्य सदृशः प्रतिनिधिरिति कृष्णस्य प्रतिनिधित्वाभावान्निकृष्टसादृश्येन भवतीति ग्रन्थ-
कृतामाशयः । सादृश्यमात्रे भवतीति जुमरमतं । प्रदुम्नः कृष्णात् प्रतीति कृष्णस्य सदृशः
इत्यर्थं तुलसीपत्रादिति । भक्ताद्गृहीतस्य तुलसीपत्रस्य आत्मानं मूल्यं यच्छति ददाति
तस्य मूल्यरूपेणात्मना परिशोधनं करोतीत्यर्थः । सम्बन्धषष्ठ्यां प्राप्तायां पञ्चमीविधानं ।
यद्यपि प्रचुम्ने आत्मनि च प्रतियोगो वर्तते तथापि कारकविभक्त्या प्रथमया द्वितीयया
च पञ्चमी बाध्यते ॥ १२६ ॥

बाल०—यतः । कालस्य अध्वनश्च मानं परिमाणं तस्मात् पञ्चमी स्यात् । कालात्
सप्तमी स्यात् । अध्वनः सप्तमी प्रथमा च स्यात् । यत इति यदपेक्ष्यत्यर्थः । शयन्याः
शयनैकादश्याः प्रबोधन्युत्थानैकादशीति ॥ १२७ ॥

१२८. अतस्यर्थं योगे षष्ठी ।

दक्षिणतो व्रजस्य, पुरस्ताद् गोवर्द्धनस्य । अवधित्वविवक्षायां पञ्चमीति चन्द्रगोमी ।

१३०. सामान्यतो विशेषस्य निर्द्धारणे षष्ठी सप्तम्यौ, विशेषतश्चेत् पञ्चम्येव ।

अमृता०—१२८. अतस्यर्थेति । अतस्यर्थयोगे षष्ठी स्यात् । अतस्यर्थं प्रत्ययाः तद्धिते वक्ष्यन्ते । ते पुनरिह अचूत्तरपदादाहि प्रत्ययान्तेभ्य इतरे एव ज्ञेयाः, तैर्योगे प्राक् पञ्चमीविहितत्वात् । दक्षिणत इति—दक्षिणोत्तराभ्यामित्यादिना अतसिः, अइ द्वयस्य हरो भगवतीति दक्षिणस्यान्तारामहरः । पुरस्तादिति—पूर्वशब्दात्—दिक् शब्देभ्य इत्यादिना अस्तीतिः, पूर्वस्य पुरादेशश्च ।

अमृता०—१३०. सामान्यत इति । सामान्याद् विशेषस्य निर्द्धारणे गम्यमाने षष्ठी सप्तमी च भवति । विशेषाद् विशेषस्य निर्द्धारणं चेत् तदा पञ्चम्येव स्यात् । यतो निर्द्धारणं गम्यते तस्मात् षष्ठ्यादी, इतरत्र प्रथमादिकारकविभक्तिः । अपादानापवाद एषः । निर्द्धारणं लक्षयति—धर्मविशेषेणेति । निर्धार्यते पृथक् क्रियते धर्मविशेषेण यस्मात् समुदायात् (एकदेशः) तद् निर्द्धारणमिति व्युत्पत्तिः । यदुराजस्य वंशजा यदवः, तथा वृष्णयश्च यदुवंशजत्वाद् यादव एव, किन्तु सामान्येभ्यो यदुभ्यः श्रेष्ठत्वरूपधर्मेण तदेकदेशो वृष्णयः पृथक्क्रियन्त इत्यर्थः । एवं कौरवाणां कौरवेषु वा पाण्डवा धार्मिका इत्यादि ।

माथुरा इति—प्रथमं जनपदेषु सामान्येषु मध्ये श्रौघनाः (श्रुघ्नदेशवासिनः) आख्या इति श्रौघनानां विशेषत्वमवगतम्, ततो माथुरा (मथुरा वासिनः) श्रौघनेभ्योऽप्याढ्यतरा

बाल०—पृथक् । व्यक्तार्थमेतत् । विनायोगे पञ्चमी तृतीया द्वितीया च भवति । आदौ पृथङ्नानाशब्दौ इत्यादीत्यादिपदेन नाना कृष्णात् नाना कृष्णेनेति । त्रिष्वपि पृथङ्नानाविनाशब्देष्वपि विद्यमानेषु नाम्न इति शेषः । केचिदिति जुमरादय इत्यर्थः । त्रिष्वपीत्यत्र त्रिभिरपीति वा पाठः ॥ १२८ ॥

बाल०—हेतोः । हेतोस्तृतीया स्यात् । हेतुलक्षणमाह विवक्षान्तरेति । अन्तरस्य करणादेविवक्षा वक्तुमिष्टा इत्यर्थे राजदन्तादित्वाद्विवक्षायाः पूर्वनिपातः तस्माद्विवक्षान्तरं तेन विवक्षान्तरेण कारणत्वादिति विवक्षया विहितहेतुत्वेनैव विवक्षित इत्यर्थः । अनिष्पादयन्नपि फलं योग्यतामात्रेण हेतुर्भवतीति सूचयितुं योग्य इत्युक्तं तदुदाहरणं । श्रद्धया हरिभक्तिरिति श्रद्धा क्वाप्यकुर्वत्यपि हरिभक्ति तत्कारणयोग्यतामात्रेण हेतुर्भवति । न वाच्यं भवतीत्यादि क्रियासम्बन्धेन कारणत्वेनैव तृतीया सिध्यतीति हेतुकरणयोर्भेदात् । तथाहि यदधीनः कर्त्ता स हेतुः करणन्तु कर्त्रधीनमिति ॥ १२९ ॥

बाल०—ऋणात् । हेतुरित्यनुवर्तते । ऋणाद्धेतोरुत्तरे पञ्चमी स्यात् । गृहीतमपरिशुद्धं ऋणं ऋणमुच्यते । परार्द्धादिवेति । हरिभक्तिलवाद्धो भवेदिति बन्धने भक्तिलवस्य

निर्द्धारणं धर्मविशेषेण पृथक्करणम् । यदूनां वृष्णयः श्रेष्ठाः यदुषु वा ।
माथुराः श्रौघनेभ्य आढ्यतराः ।

१३१. आयुक्तकुशलयोगे षष्ठी सप्तम्यौ तात्पर्ये ।

आयुक्तः कृष्णभक्तेः कृष्णभक्तौ वा ।

अधिक धनवन्त इति विशेषाद् निर्द्धारणे पञ्चम्येव । अत्राढ्यत्वधर्मेण पृथक् कृताः । जाति-
गुणक्रियाभिः पृथक् करणं निर्द्धारणमिति केचित् । तर्हि च श्रेष्ठत्वमाढ्यत्वञ्च गुण-
वचनम् । जात्या यथा—नराणां नरेषु वा ब्राह्मणः शान्तः । क्रियया यथा—गच्छतां
गच्छत्सु वा धावन हि त्वरितंमुपैति ब्रह्महृदमिति ।

अमृता०—१३१. आयुक्तेति । तात्पर्ये तत्परत्वेऽर्थे आयुक्तेति कुशलेति च योगे
षष्ठी सप्तम्यौ भवतः । आयुक्तः व्यापारितः, कृष्णभक्तौ तत्पर इत्यर्थः । एवं कुशलो
महत्सेवायाः महत् सेवायां वा । अधिकरणे सप्तम्यां प्राप्तायां पक्षे षष्ठ्यर्थं वचनमेतत् ।
तात्पर्य इति किम्—आयुक्तो वृषः शकटे, इषदयुक्त इत्यर्थः ।

ऋणस्य हेतुत्वं अतस्तृतीयायां प्राप्तायां पञ्चमी । लवोलेशः । बन्धनन्तु न लेशानुरूपं
इत्याह परार्द्धादिवेति । भक्तिपरार्द्धादिवेत्यर्थः । परार्द्धशब्दः संख्याविशेषवाची । सेवां
मनागपि कृतां बहुधाभ्युपैतीति शास्त्रवाक्यं । कथमिति सिद्धान्तमाह हेत्विति । हेतु-
कर्तृतया विवक्षितत्वात् सेत्स्यतीति शेषः । बन्धित इति ण्यन्तात् क्तः ॥ १३० ॥

बाल०—गुणात् । गुणवाचकाद्धेतोरुत्तरे पञ्चमी तृतीया वा भवति, वाशब्दश्चार्थः
पञ्चमी तृतीया चेत्यर्थः । पञ्चमी तृतीया वेत्यत्र पञ्चमी वेति वा पाठः । अवैष्णवत्वात्
संसारी इति संसारित्वसिद्धौ अवैष्णवत्वं योग्यमित्यर्थः । अव्यभिचारेणेति । चकारः
समुच्चयार्थः । व्यभिचारोऽनन्यत्र ज्ञानसन्दीपनं । अथवा उक्ताऽनन्यथारूपं नियम इति
यावत् । ज्ञापक इति अनुमेयस्येति शेषः । गोवद्धंनोऽयमिति कृष्णवत्वमनुमेयं अव्यभि-
चारेण तज्ज्ञापकः सर्वाकर्षिवेणुशब्दः । अतस्तस्मात् पञ्चमी । सामान्यवेणुशब्दस्य
अव्यभिचारेण ज्ञापकता न घटत इति सर्वाकर्षित्युक्तं । तच्छब्देन सर्वाकर्षिवेणुशब्देन ।
अत्र कृष्णो नास्तीति अनुमेयस्य कृष्णाभावस्य अनुपमद्विरव्यभिचारे ज्ञापिकेति । द्रव्या-
दपीति । द्रव्यादपि हेतोरित्यर्थः । दृश्यत इति पञ्चमीति शेषः । पर्वतेऽयमिति धूमोऽनु-
मेयस्य वल्लिमत्वस्य अव्यभिचारेण ज्ञापकः । वैयाकरणानामिदमेव मतं । नैयायिका-
नान्त्वत्रैव व्याप्तिग्रहः । तद्यथाकथञ्चिद्दर्श्यते । व्याप्तिलक्षणं यत्र यत्र धुमस्तत्र तत्र
वल्लिरिति । व्याप्तिज्ञाने पक्षः साध्यो हेतुरिति त्रिविधमुन्नेयं । तत्र यत्र व्यापकसामान्या-
धिकरण्यं व्याप्यसामानाधिकरण्यञ्च वर्तते स पक्षः । यत्तु व्यापकसामानाधिकरण्यं तदेव
साध्यं । तद्विन्नभानत्वे सत्येकान्तेन तद्वोधकं यद्व्याप्यसामानाधिकरण्यं तदेव हेतुः ।
पर्वतोऽयं वल्लिमान् धूमादित्युदाहरणं । अस्य तु सपक्षसत्व-विपक्षसत्वावन्वयव्यतिरेक-
दृष्टान्तौ । यन्नैवं तन्नैवं । यत्र यत्र वल्लिभावस्तत्र तत्र धूमाभाव इत्यर्थः । तत्रान्वये

१३२. एकस्थक्रिययोर्मध्ये यः संख्यात्मकः कालः, कारकयोर्मध्ये यश्चाध्वा ताभ्यां सप्तमी पञ्चमी च ।

अद्य हरिं दृष्ट्वा द्वत्यहे हरिं द्रष्टा द्व्यहाद् वा । अत्र दर्शनयोर्मध्येद्व्यहः ।
इहस्थोऽयं क्रोशे कृष्णं पश्यति क्रोशाद् वा । अत्र कर्तृकर्मणोर्मध्ये अध्वा ।

१३३. उक्तस्य यस्य क्रिया कालोऽन्यस्य क्रियावकाशस्तस्मात्-सप्तमी ।

अमृता०—१३२. एकस्थेति । एकस्मिन् कर्तरि स्थितयोः क्रिययोर्मध्ये यः संख्यात्मकः कालः तस्मात् सप्तमी पञ्चमी च, तथा कारकयोर्मध्ये यः परिमाणात्मकः अध्वा तस्माच्च सप्तमी पञ्चम्यौ स्याताम् । उदाहरति—अद्य हरिमित्यादि । अत्रोदाहरणे एककर्तृस्त्रयोरेव क्तवान्त-वालकत्वयन्तयोर्दर्शनक्रिययोर्मध्ये द्व्यह इति संख्यात्मकः कालः । द्व्यह इति—द्वयोरहोः समाहारः, राजाहः सखिभ्य इतिकेशवाराम, संसारहरः, रात्राह्लाहाः पुंस्येव ।

अमृता०—१३३. उक्तस्येति । यस्य उक्तकारकस्य क्रियायाः कालः, तत्रैवान्यकारकस्य (उक्तस्यानुक्तस्य वा) क्रियावकाशो गम्यते चेत् तदा तस्मात् सप्तमी स्यात् । उक्तस्येति ग्रहणोद्देश्यं स्पष्टयति—कारकमात्रं गृह्यत इति । कारकमात्रमित्यनेन कर्तृकर्मणीएव लक्ष्येते क्रियोत्तराख्यातस्य तदतिरिक्तकारकवाच्यत्वाभावात् । उक्तकारकस्य

दृष्टान्तो यथा महानसः । व्यतिरेके दृष्टान्तो यथा जलहृदः । ननु यन्नैवमित्यत्र यत्र धूमाभावस्तत्र वह्न्यभाव इति कथं न व्याख्यायते भद्रमुच्यते । त्वदुक्तार्थो कृतेऽपि यथा जलहृद इत्यत्र न दोषः किन्त्वयोगोलोक इत्यत्रातिव्याप्तिः स्यादत्र धूमाभावेऽपि वह्निसत्त्वादिति । नन्वेतदस्तु । निदाघे पलालपुञ्जादौ हेमन्ते जलहृदादौ च देवादतिवृष्टित्वेन कुज्झटिकात्वेन च धूमसदृशदृष्टत्वात् कथं तत्र तत्र सूत्रस्यातिव्याप्तिर्न स्यात् । सत्यं ब्रूवीषि समाधानं शृणु । कज्जलजनकत्वं धुमत्वमिति धुमलक्षणमतः कज्जलजनकताभावत्वेन नायं धूमस्तस्मादत्र न व्याप्तिज्ञानमिति । नन्वत्र न भवतु वह्निसंयोगान्निःसारितेऽपि गोपालघटिकादौ धूमस्य दर्शनात् कथं न व्याप्तिरिति चेत्तदेवं वाच्यं शिखावच्छेदत्वेनाखण्डधुमाभावादत्र न व्याप्तिरित्यनवद्यं सर्वमिति । तस्मात् कज्जलजनकतावच्छेदकावच्छिन्नधूमो यत्र लभ्यते तत्रैव वह्न्यनुमितिर्नान्यत्रेति निर्गलितार्थः ॥ १३१ ॥

बाल०—राधा । आवन्तलक्ष्मी राधासंज्ञा ई ऊ लक्ष्मीर्गोपीसंज्ञा ताभ्यां गुणवाचकाभ्यान्तु पञ्चमी न स्यात् । तन्माधुर्या श्रीकृष्णमाधुर्या श्रीकृष्णकृपामाधुर्या वा । अत्र हेतोस्तृतीयेत्यनेन तृतीयैव ॥ १३२ ॥

बाल०—हेतु । हेतुशब्दयोगे सति हेतौ षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य हेतोर्वसतीति

उक्तस्येति सामान्यनिर्देशात् कारकमात्रं गृह्यते । गोषु तिष्ठन्तीषु दुह्यमानासु वा गायति कृष्णः ।

१३४. अर्हानर्हयोश्च ।

वैष्णवेषु भुञ्जानेषु वैष्णवा आहूयन्ते । वैष्णवेषु भुञ्जानेषु अवैष्णवा आहूयन्ते । उक्तस्येति किम्—गवां दोहे गायति । अन्यस्येति किम्—दुहन् गीतवान् कृष्णः । आत्मना दुह्यमानासु गोषु गायतीत्यत्र तु

यस्य क्रियाद्वारा अपरस्य कारकस्यक्रियायाः कालो निरूप्यते तदोक्त कारकात्सप्तमी स्यादिति तात्पर्यार्थः ।

अत्रोदाहरणे उक्तकर्तृणां गवामवस्थानक्रियाया अन्य कारकस्य कृष्णस्य गीत-क्रियायाः कालो निरूपितः । तेन यदा हि गाव स्तिष्ठन्ति तदैव कृष्णो गायति स्म इत्यवसितम् । तिष्ठन्तीति स्था धातोः कर्तरि शतृप्रत्ययः, दुह्यमानास्विति तु दुहधातोः कर्मणि शानः । तेन यदा गावो दुह्यन्ते तदाहि कृष्णो गायति स्मेति फलितम् । इयमेव भावे सप्तमीति सप्तमीति सति सप्तीमीति चोच्यते कैश्चित् ।

अमृता०—१३४. अर्हेति । अर्ह इति कर्तरि अत्, उचित इत्यर्थः । पूर्वतोऽनुवर्तते सर्वम् । अहार्थे गम्यमाने तथा अनहार्थे च गम्यमाने यस्योक्तस्य क्रियाकालः, अन्यस्य क्रियाया अवकाशः तस्माच्च सप्तमी स्यात् । वैष्णवेष्विति—अत्र वैष्णवभोजनसमकाले वैष्णवानामाह्वानं योग्यमेव, तेन उक्तानां वैष्णवानां भोजनक्रियाकाले अपरेषां वैष्णवानामाह्वान क्रियाया अवकाश इत्युक्तभ्यो वैष्णवेभ्यः सप्तमी । परत्र वैष्णव भोजन वेलायामवैष्णवानामाह्वानमनुचितम्, वैष्णवभोजनात् परमेव तेषामाह्वानं तद् भोजनं वा युक्तम्, अतः अनहार्थत्वेन उक्तेभ्यो वैष्णवेभ्यः सप्तमी । एतद्वैपरीत्येऽपि स्यादिति वार्तिकमतम् ।

प्रत्युदाहरति—उक्तस्येति किमिति । गवां दोह इति—दुहधातोर्भावे घण्, कृद्योगे भावे घण्, कृद्योगे कर्मणि गवामिति पष्ठी, सा चानुक्तएव कर्मणि विहिता । तस्मादत्रानुक्तस्य दोहनक्रियातया नहि गो शब्दे सप्तमीप्रसङ्ग इति भावः । दुहन्निति—अत्र येनैव कर्त्रादोहनं तस्यैव गानं भवतीति क्रिययोरेककर्तृत्वान्नायं प्रयोगः सूत्रस्यविषयः । आत्मनेति—गोस्तुक्तकर्मरूपाया दोह इत्यादिना भिन्नकारकत्वमुपपादितम् । किञ्च क्रियाद्वयस्य विशेष्यविशेषणभावे हि सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न तु स्वतन्त्ररूपेणेति प्रकारान्तरेण प्रत्युदाहरति—यस्तुलसीमालयेति । अत्र तु क्रिया एकैव, तुलसीमालयेति विशेष लक्षणे तृतीया, तथा हि विशेषत्वं बोध्यते । एवं यो भुङ्क्ते स वैष्णव इत्यत्र च एकैव क्रिया, विशेषणत्वञ्च

वसनक्रियाया हेतुः कृष्णस्तस्मिन् पष्ठी विशेषणत्वात् हेतुशब्देऽपि पष्ठी । वेति केचिदिति तन्मते पष्ठी तृतीया च । प्रेमहेतोरिति प्रेमा चासौ हेतुश्चेति श्यामरामः ॥ १३३ ॥

स्यादेव, गोरुक्तकर्मरूपाया दोहः, गानन्तु कर्तुरिति । अत्र तु सूत्रं न प्रवर्तते—तुलसीमालया स भुङ्क्ते, योभुङ्क्ते सवैष्णवः ।

१३५. अत्रानादरे षष्ठी च ।

रुदति कुटुम्बे रुदतः कुटुम्बस्य वा मथुरां गतः । तदनादृत्येत्यर्थः ।

१३६. साधुनिपुणाभ्यां योगेऽर्चायां सप्तमी ।

साधुः कृष्णे, निपुणः कृष्णभक्तौ । अर्चायां किम्—कंसस्य साधवो दैत्याः ।

योभुङ्क्त इति वाक्येन प्रतीयते नहि क्रियाया । तेन भिन्नकारकयोः क्रियाद्वयसद्भावे तयो विशेष्यविशेषणभावे चास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति सारो लब्धः ।

अमृता०—१३५. अत्रेति । अत्र एक क्रियायाः कालेनान्यक्रियायाः कालनिरूपणे विषये अनादरो गम्यते चेत् तदा सप्तमी षष्ठी च स्याताम् । रुदतीति—रुदिर् धातोः शतृ प्रत्ययः । यदा रोदनक्रियायाः कालः तदैव गमनक्रियाया अवकाशः । तेन रोदन क्रियायाः कालेन गमनक्रियायाः कालो विशिष्यते । तदनादृत्येति रोदनमनपेक्षेत्यर्थः ।

अमृता०—१३६. साध्विति । अर्चा पूजा, तस्यां गम्यमानायां साधुनिपुणशब्दाभ्यां योगे सप्तमीस्यात् । साधुः कृष्णे इति—कृष्णं सम्मानत इत्यर्थः । कंसस्य साधवो दैत्या इत्यत्र तु पूजा न प्रतीयते किन्तु पक्षपातित्वमेव ।

बाल०—कृष्ण । सर्वादीनि कृष्णनामानि तद्योगे सति निमित्तकारणरूपो यो हेत्वर्थस्तस्मात् द्वितीयावर्जं सर्वा विष्णुभक्तयो भवन्ति ।

कृष्णेति । कृष्णनामभिरयोगेऽपि । कंसघातेन कंसहननेन ॥ १३४ ॥

बाल०—एण । एणप्रत्ययोऽन्ते यस्य तद्योगे द्वितीयापठ्यौ भवतः । अपञ्चम्या अपञ्चम्यन्तात् । दक्षिणेति । दक्षिणशब्दात् प्रथमान्तात् पञ्चम्यन्ताद्वा । अदूरे एणो पञ्चम्या वेत्यनेन एणः, ततः अन्तरङ्गस्वादेर्महाहरः । दक्षिणस्यामदूरवर्तिन्यां दिशि अक्रूरतीर्थमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

बाल०—दूरा । दूरार्थेन अन्तिकार्थेन बहिःशब्देन च योगे षष्ठी पञ्चमी च स्यात् । अन्तिकशब्दो निकटवाची ।

दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्य उत्तरे द्वितीयादयः स्युः नाममात्रार्थे वाच्ये । पुलिन्दशब्दो निकृष्टजातिवाची । भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातय इत्यमरः । एवमिति । अत्रापि व्रजस्य व्रजाद्वेति योज्यं । इत्यादीत्यादिपदेन बहिर्ब्रजस्य व्रजाद्वा तिष्ठन्ति भिल्ला इति । नाममात्रार्थ इति यदुक्तं तदेव विवृणोति असत्त्ववचने धर्मवचने । अन्यत्रेति असत्त्ववचन इत्यर्थः । दूर इति । अत्र दूरशब्दो धर्मवचनः ॥ १३६ ॥

१३७. असाधुनानर्चायां सप्तमी ।

असाधुः कृष्णे ।

१३८. अधिकार्थेनोपेनयुक्तात् सप्तमी ।

उपपराद्धं हरे गुणाः, पराद्धादधिका इत्यर्थः । पराद्धादिति गम्य यवन्तात् पञ्चमी । किन्तुविस्तरे—कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारूढस्य-
क्तान्तस्याधिकादेशः । ततः कर्मणि अधिका खारी द्रोणेनेति, कर्त्तरि
त्वधिकः खारो द्रोणः । अधिकः खार्या द्रोण इति त्वधिकरणस्यैव
विवक्षेति । यद्येवं गम्य यप् पञ्चस्यपि दुर्निवारा ।

अमृता०—१३७. असाधुनेति । अनर्चायां गम्य मानायां असाधुशब्देन योगे सप्तमी
भवति । असाधुः कृष्णे इत्यत्र कसः कर्त्ताध्याहार्यः, अनर्चा तु प्रसिद्धा ।

अमृता०—१३८. अधिकार्थेनेति । अधिकार्थेन उपशब्देन युक्तान्नाम्नः सप्तमी
स्यात् । पराद्धं चरमसंख्येति दर्शितं प्राक् । अर्थमुक्त्वा मतान्तरदर्शनाय पराद्धादिति
पञ्चम्यर्थं पुनराचष्टे—गम्ययवन्तादिति । गम्यस्य यवन्तस्य कर्मणोऽधिकरणाच्चेत्यनेन
पञ्चमी, पराद्धमपेक्षयेत्यर्थः । अत्र विस्तरमतानैक्यं प्रपञ्चयति—कर्त्तरि कर्मणि चेति ।
अध्याङ् पूर्वस्य रूढातोः कर्त्तरि कर्मणि च क्त प्रत्यनेन अध्यारूढपदं निष्पाद्य तत्स्थाने
अधिक इत्यादिश्यते । ततस्तस्य कर्त्तरि यथाक्रमं प्रथमा तृतीया च प्राप्ता, कर्मणि तु
द्वितीया प्रथमा चेति दशितमुदाहरण द्वयेन । तन्मते पराद्धं शब्दयोगे कर्मणि क्त—
पराद्धमधिकं गुणैरिति, कर्त्तरि तु पराद्धमधिका गुणा इत्येवं रूपं सिद्धम् । अधिकः
खार्यामिति तु कर्मण्यधिकरणविवक्षा, अत्राधिक इति कर्त्तरि क्तस्य विधानात् । स्वयञ्च
कृदन्त प्रकरणे—अध्यारूढस्याधिको वा साधुरिति निपातो वक्ष्यते । तेन च मतमिदमनु-
पेक्षणीय मिति विज्ञाप्य स्वमतस्यापि सारस्यमुपपादयति—यद्यप्येवमिति । यद्यपि अधिक
शब्दात् कर्त्तरि प्रथमा तृतीया च न्यायतः प्रयोक्तुं शक्या तथापि गम्य यवन्तपञ्चम्यपि
निवारयितुमशक्या । तथाहि—यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमीति पाणिनीय
सूत्रमेव समर्थकमेतस्य ।

बाल०—आशिषि । आशिषि गम्यमानायां हिताद्यर्थयोगे च सति षष्ठीपञ्चम्या-
वेव तवतः । दूरान्तिकार्थयुक्तादिति शेषः एवकारात् दूरान्तिकार्थेभ्यो नाममात्रार्थे
द्वितीयादयो न भवन्तीति । दूरं यात्विति दूरशब्दोऽत्र धर्मवचनः दुरमिति कर्म ।
अन्तिकमिति स्वन्तं ॥ १३७ ॥

बाल०—अत । अतस्यर्थेयोगे षष्ठी स्यात् । अतस्यर्थास्तद्धितप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।
दक्षिणत इति दक्षिणोत्तराभ्यां सप्तमीप्रथमाभ्यामतसिरिति अतसिः । अ इ द्वयस्य हर
इत्यनेन अरामहरः । पुरस्तादिति पूर्वशब्दात् सप्तम्यन्तात् । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-
प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिरित्यनेनास्तातिः । अन्तरङ्गस्वादेर्महाहरः । पूर्वादीनां

१३६. निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी ।

सौरभ्ये तुलसीं जिघ्रति ।

अमृता०—१३६. निमित्तस्य कर्मणा संयोगे सति क्रियाया निमित्तात् सप्तमी भवति । हेतौ तृतीयायां प्राप्तायां तन्निवारणार्थमिदं विधानम् । तादर्थ्यं चतुर्थी वारणार्थ-मिति केचित् । सौरभ्य इति—अत्र क्रियाया घ्राणस्य निमित्तं सौरभ्यं सुरभित्वमित्यर्थः, तस्य कर्मणा तुलस्या संयोगः समवायसम्बन्धेन हि विद्यत इति निमित्तात् सप्तमी । सौरभग्रहणार्थं तुलसीं जिघ्रतीत्यर्थः । एवं—चर्मणि द्विपिनं हन्ति दन्तयो हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ इति भाष्यम् । सीम्नि अण्डकोपे, पुष्कलको गन्धमृगः । वस्त्रेषु रजकमवधादिति वोपदेवः । एतद् दृष्ट्या—हन्तेः कर्म योगे सप्तमीति केचित् सिद्धान्तयन्ति । तत्र च हन्तेरित्यनुपेन्द्रस्यैव ग्रहणमिष्टम् । तेन नेह—मुक्ताफलाय-करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुज विक्रमसूचनाय । का नीति रीति रियती रघुवंश वीरः शाखामृगे जरति यस्तववाण मोक्षः ॥ इति ॥ किन्तु मतमिदं न मुन्यादि सम्मतमिति ग्रन्थकृता सामान्यतः सूत्रितम् ।

ननु हरिप्रीतये हरिभजतीत्यादि वदत्रापि तादर्थ्येन हि स्वाभीष्टं सिध्येत् तथापि सूत्रप्रयत्ने को विशेषोलाभ इति चेत् ? सत्यमवधीयताम्—तादर्थ्यं प्रकृति विकृति भावो नियतः, तत एव कार्यरूपात् प्रयोजनादित्येवं व्याख्यातम् । सच मालायै तुलसीत्यादिषु स्फटएव, मालारूपेण तुलस्याः परिणति दर्शनात् । इह तु सौरभ्यं नहि—तुलस्याः कार्य परिणामो वा, अपि पूर्वसिद्धं तदङ्गमेव । यद्यप्युद्देश्य रूपोऽर्थ उभयत्रहि तुल्य स्तथापि पूर्वत्रोद्देश्यस्य कार्यरूपेण परिणतिरूपलभ्यते, इह तूद्देश्यस्याविकृत रूपेणावस्थिति-रिति भेदः ।

निमित्तादिति किम्—उद्यानस्य तुलसीं सिञ्चति । कर्म संयोग इति किम्—बाणिज्याय वङ्गे प्रवसति । संयोग इति किम्—भिक्षायै देशं त्यजति । फलायवृक्षं छिनत्तीत्यादौ तादर्थ्यमिष्टमेव । किञ्च मुक्ता फलाय करिणमित्यादौ मुक्ताफल-माहर्तुमिति तुम्बन्तक्रियायाः कर्मणि चतुर्थी, भुजविक्रमसूचनायेति तु तादर्थ्यं चतुर्थी सु व्यक्ता ।

पुर् अध् अव् तयोरित्यनेन पूर्वस्य पुरं । अवधित्वेति । तन्मते दक्षिणतो ब्रजादित्यादि भवति ॥ १३६ ॥

बाल०—सामा । सामान्यतः सामान्यात् विशेषस्य निर्धारणेऽर्थे षष्ठीसप्तम्यो भवतः । विशेषतो विशेषस्य निर्धारणं चेत्तदा पञ्चम्येव । यस्मान्निर्धारणं तस्मात् षष्ठ्यादयः । यस्मान्निर्धारणं तस्मात् प्रथमादिकारकविष्णुमक्तिः । निर्धारणलक्षणमाह निर्धारणमिति । यदुनामिति । अत्र सामान्येभ्यो विशेषाणां वृष्णीनां श्रेष्ठत्वरूपधर्म-विशेषेण पृथक्करणं । माथुरा इति विशेषेभ्यो विशेषाणां माथुराणां आट्यतरत्वरूपधर्म-विशेषेण पृथक्करणं । आट्यो धनी ॥ १३६ ॥

१४०. ऐश्वर्यार्थेनाधिका युक्तात् सप्तमी । स्वात् स्वामिनो वा विष्णुभक्तिः ।

अधिभुवि रामः, रामो भुवः स्वामीत्यर्थः । अधि रामे भूः, भूः रामस्य स्वामित्यर्थः ।

विवक्षातश्च कारकादीनि भवन्ति । दर्शितानि तत्र तत्र । यथा च—
क्रिया जायते । ओदनः पचति, सिध्यतीत्यर्थः । तण्डुलः पचति,
विक्रियतीत्यर्थः । ओदनं पचति वैष्णवः, साधयतीत्यर्थः । तण्डुलं
पचति, विक्लेदयतीत्यर्थः । तण्डुलमोदनं पचतीति द्विकर्मके व्याख्यातम् ।
कृष्णो वंशीवाद्येन सुखं ददाति वंशीवाद्ये वा । व्रजं प्रवशति व्रजे वा ।

अमृता०—१४०. ऐश्वर्यार्थेनेति । ऐश्वर्यार्थं द्योतकेन अधिना युक्तानामः सप्तमी
भवति । सा च सप्तमी स्वात् स्वामिनो वा भवति । वा शब्दो विकल्पाथेकः, तेन पर्यायेण
सप्तमी स्वान्नतु युगपदिति बोध्यते । एतेन सम्बन्ध सामान्यस्य बाधकमिदमिति व्यज्यते ।
अव्ययीभाव समासपक्षे अधिरामं भूरिति वक्ष्यते ।

एवञ्च शब्दयोगे विष्णुभक्तीः प्रदर्शयोपसंहारे तत्तन्नियमानानित्यतां सूचयन्
विवक्षाया एव प्राधान्यमभ्युपगच्छति—विवक्षातश्चेति । आदि पदेन पष्ठ्या उपपद विष्णु-
भक्तीनाञ्च ग्रहणम् । विवक्षात इति तृतीयायां तसिः, विवक्षया इत्यर्थः । लक्षणं विनापि
वक्तुरभिप्रायेण हि सर्वाणि सिध्यन्तीति तात्पर्यम् । तत्र तत्रेति—स्वतन्त्रं तत् प्रयोजकञ्च
कर्तृ, क्रिया यत् साधिका तत् कर्म इत्यादि लक्षणावसरे दर्शितानि, तथापि चेह किञ्चिद्
दर्श्यत इति भावः ।

क्रिया जायतइति—कर्तृलक्षणे कर्तुरेव स्तातन्व्यमुक्तम्, इह तु क्रियाया एव
तद्विवक्षितम् क्रियायामेव कर्तृतारोपिता । पचते योगे नानार्थमाविष्करोति—ओदनः
पचतीत्यादिभिः । अत्रपचेरकर्मकत्वं, ओदनस्य कर्तृत्वविवक्षया पचतेः सम्पन्नार्थत्वं
दर्शितम् । तण्डुलस्य कर्तृत्वविवक्षायान्तु विक्लेदनार्थः । वैष्णवस्य कर्तृत्वविवक्षायां
धातोः साधनार्थकत्वेन सकर्मकता । तथा पचते द्विकर्मता व्याख्यातैव प्राक्—तण्डुलमोदनं
साधयन् विक्लेदयतीत्यर्थ इत्यनेन । अथ करणस्याविवक्षायामधिकरणस्य प्रवृत्तिं दर्शयति
—वंशीवाद्येन वंशीवाद्ये वेति । इत्यादि मन्यन्ते इत्यग्रेणान्वयः । एवं कर्मणश्चा-
विवक्षायामधिकरणम् । गोपीभ्यः स्पृहयतीति—सम्प्रदानमेव लक्षणेन प्राप्तम्, तत्र
कर्माधिकरणे पष्ठीञ्च मन्यन्ते, दिवस्तु कर्म करणे लक्षण प्राप्ते, अधिकरण पष्ठ्यौ च
मन्यन्ते । गवां स्वामीति पष्ठी न्याय्या, सप्तम्यपि विवक्ष्यते । एवं गवामीश्वरः गवां
प्रसूतः गोषु वेत्यादि । स्वाम्यादि शब्दयोगे पष्ठी । सप्तम्यौ सूत्रेण हि विहिते वैया-
करणैः । तत्र च “पष्ठ्यामेव प्राप्तायां सप्तम्यर्थं वचनम्, अथाधिकरणविवक्षायां सप्तमी
केन वार्यते इति चेत् ? सुखप्रतिपत्त्यर्थमिदम्”, इत्थं समाहितं तैः ।

गोपीभ्यः स्पृहयति गोपी गोपीषु गोपीनां वा । गां दुग्धं दोग्धि गोभ्यो गवां वा । अक्षैर् दोग्ध्यति अक्षात् अक्षाणां अक्षेषु वा । गवां स्वामी गोषु वा । एवमीश्वराधिपति दाय्याद साक्षि प्रतिमुवः । तथा व्रजस्य राजा व्रजे वा । पञ्चकृत्वो दिनस्य दिनेन दिने वा भुङ्क्ते । एवं द्विवहु इत्यादि ।

तथा शतं दायी शतस्य दायीत्यादि मन्यन्ते । तथाहि—माषाणामशनीयादिति भाष्यम् । नच स्निह्यति कस्यचिदिति भट्टिः । प्रामाद्यद् गुणिनां हितमिति च । सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषामिति किरातः । नारायणस्यानुकरोतीत्याद्यपि बहुत्र । यत्र तु करणं वेति कर्म वेति प्रोच्य पक्षे सम्बन्धो विवक्ष्यते तत्र तु तस्य तस्यैव सम्बन्धिता नान्यस्येति नियम्यते ।

ततः शुभ्रत्वेन गङ्गाजलस्य जानीते इत्यादौ शुभ्रत्वादीनां तद्विवक्षानस्यात् दुर्बोधत्वात् । चान्द्राः कालापाश्च विवक्ष्यैव प्रायः सर्वं साधयन्ति । तदुक्तं बद्धमानमिश्रैः—कल्पनाप्रसवानां नारत्यन्त इति ।

पञ्चकृत्व इति—“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तौ” इति कृत्वसु प्रत्ययस्तद्धितः, पञ्चवारमित्यर्थः । अत्राधिकरणमेव लक्षणं प्राप्तम्, करणं षष्ठीञ्च मन्यन्ते । द्विरिति—क्रियाभ्यावृत्तौ द्वित्रिचतुर्भ्य इति सु प्रत्ययस्तद्धितः, पूर्ववदर्थः प्रयोग विवक्षा च । तथा षष्ठीनिषेधात् शतं दायीत्येव प्राप्तम्, षष्ठीमपि मन्यन्ते । एतदुक्तीनां पोषकत्वेन महाकवीनां प्रयोगाश्च समाहरति—तथाहीति । माषाणामित्यत्र सकर्मकत्वमपवार्यं षष्ठी विवक्षिता । नच स्निह्यतीति—अधिकरणाविवक्षया षष्ठी । प्रामाद्यदिति—हितयोगे चतुर्थी स्थाने षष्ठी । सा लक्ष्मीरिति—यया परेषामुपकुरुते सा हि लक्ष्मीर्न तु ययात्मनृप्तिः स्यादित्यर्थः । अत्र कर्माविवक्षातः षष्ठी । तथैव नारायणस्येत्यत्र च ।

तत्र विशेषमाचष्टे—यत्र त्विति । करणं वेति—“अज्ञानार्थस्य ज्ञः करणं वा” इत्यत्र करणं स्थाने हि विभीषया षष्ठी विहिता, अतस्तत्रान्यकारकस्य विवक्षा नेष्टा । एवं—“कृडः कर्म वे”त्यत्र कर्म स्थाने हि षष्ठ्याविभाषा विधानात् करणादि विवक्षा न स्यात् । तदेतत् स्मृत्यर्थदयेणामित्यत्र व्याख्यात, तत्र तत्र दर्शितञ्च । तद्विवक्षायां हेतुः—दुर्बोधत्वादिति । विभक्त्यर्थस्य बोधे काठिन्यं पातादित्यर्थः । कल्पयेति—कल्पनया विवक्षया प्रसवानामुद्भावितानां युक्तीनामन्तो नास्तीत्याशयः ।

सर्वापवादमुपदिशति—कृष्णप्रवचनीयैरिति । एभिर्योगे विभक्त्यन्तरविवक्षां न मन्यन्ते वैयाकरणा इति शेषः । तत्र हेतुः—तत्र संज्ञाकरणे प्रयत्नविशेषावगमादिति । प्रयत्न उद्योगः । तथा हि—सम्बन्धस्य तु भेदक इति भट्टहरी वचनात् कृष्णप्रवचनीयानां

कृष्णप्रवचनीयैर्योगे तु नान्यां विवक्षां मन्यन्ते, तत्र संज्ञाकरणे प्रयत्न-
विशेषावगमात् । यथा—कृष्णं प्रति साधुः, साधुनिपुणाभ्यामिति न
सप्तमी । गोपीं गोपीं प्रति प्रेमास्ति, नाधार सप्तमी । गाः प्रति स्वामी,
सम्बन्ध विषययोर्न षष्ठी सप्तम्यौ । कृष्णं प्रत्युत्सुकः, प्रसितोत् सुकाभ्या-
मिति न तृतीया सप्तम्यौ । कंसंप्रति हरिः क्रुद्धः, नसम्प्रदान चतुर्थीति ।

॥ इत्युपपदविष्णुभक्तयः ॥

प्रायः षष्ठ्यपवादत्वं लब्धम्, तथा “धातु योगाभावेनोपेन्द्रत्वाभावादि”त्यनेन तेषामुपेन्द्रत्व-
निषेधश्चावगत स्तत्रैव । तस्मादेतदपवाद कार्यद्वयस्य बलवत्त्वपालनार्था हि कृष्णप्रवचनीय
संज्ञा विहिता, अन्यथा लक्षणाद्यर्थेषु अभिप्रभृतियोगे द्वितीयाविधानेऽपीष्टं सिध्येतेति
नैव विवक्षान्तरं भवतीति दर्शितमुदाहरणैः ।

॥ इति व्याख्याता उपपदविष्णुभक्तयः ॥

बाल०—आयुक्त । तात्पर्ये गम्यमाने आयुक्तकुशलयोगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः ।
आयुक्त इति तत्पर इत्यर्थः । सप्तम्यां प्राप्तायां पक्षे षष्ठ्यर्थं वचनं ॥ १४० ॥

अथ अच्युताद्यर्था विवक्ष्यन्ते ।

१४१. वर्त्तमानेऽच्युतः ।

वर्त्तमानो बहुविधः । तत्र वचनसमकालत्वे वैष्णवो भवति । त्रिकाल भावेषु सदातनत्वे—भगवान् विराजते । बहु कालत्वे—गङ्गा स्रवति । तच्चरितत्वे—भगवन्तं पूजयत्ययम् ।

पौनः पुन्ये च—त्वामेव पृच्छति हरिः सखि ! मद्विलोके । तस्माद्

अथ आनन्तर्ये, उपपदविष्णुभक्त्यर्थनिरूपणानन्तरमच्युतादीनामर्था सम्यक्तया वक्ष्यन्ते कथयिष्यते । कथनस्य वर्त्तमान समीपत्वेऽपि वर्त्तमानप्रयोगाभावपक्षे कल्परयम् । अच्युतादयश्च तिवादि प्रत्ययात्मकाः कालविशेषमाश्रित्य प्रवर्तन्ते इति प्रोक्तमाख्यात प्रकरणे । कालस्य लक्षणमाह सन्दर्भे—कालस्तु भूत भविष्यद् वर्त्तमानश्चिरक्षिप्रादि व्यवहारहेतुः क्षणादि परार्द्धान्तश्चक्रवत् परिवर्त्तमानः, प्रलयसर्गनिमित्तभूतो जडद्रव्य विशेष इति । किञ्च काल आकाशवदपरिच्छिन्नो विभुः, भूतभविष्यदादिव्यपदेशस्तु किञ्चिदवस्तुनः सत्तामपेक्ष्य हि जायत इति बोध्यम् । अच्युतादि दश कालविभागा दश लकारत्वेन व्यपदिष्टाः प्राचीनैः ।

अमृता०—१४१. वर्त्तमान इति । वर्त्तमान काले धातोरुत्तरे अच्युत नामा लकारः प्रयुज्यते । वर्त्तमानस्य बहुविधत्वं दर्शयति—तत्रेत्यादिभिः । वचनसमकालत्व इति—प्रयोक्तुर्वचनेन समं तुल्यकालो यस्य स वचनसमकाल स्तस्यभावस्त्वं तस्मिन् । वैष्णवो भवतीत्यत्र आचार्यो वदतीत्यध्याहार्यमर्थं सुबोधाय । तेन यत् काले प्रयोक्तुराचार्यस्य कथनं तत् काले हि वैष्णवभवनरूप क्रियाया वर्त्तमानता समुपलभ्यते । त्रिकालभावे-
ष्विति—त्रिषु कालेषु भावः सत्ता येषां ते त्रिकालभावाः, ईश्वर जीव माया काल कर्मेति वेदान्तोक्तनित्य पदार्था स्तेषु वर्त्तमानस्य सदातनत्वे नित्यत्वे सतीत्यर्थः । यस्य स्वरूपस्य त्रिषु कालेषु नान्यथाभावः स खलु सदा वर्त्तमान तयोपलभ्यते भक्तैरिति विवेकः ।

बहु कालत्व इति—बहुकालादारभ्य गङ्गाप्रवहने वर्त्तमानतायाः प्रवृत्तिः, प्रस्रवण-
स्य ध्वंसाभावान्न जातुभूतत्वप्रतीति रितिभावः । तच्चरितत्व इति—तत् पदेन कर्तुः परामर्शः, तेन भगवतः पूजनमेवास्य चरितं शीलमित्यर्थः । त्वामेवेति—राधिकां प्रति

बाल०—एकस्य । एकस्मिन् स्थितयोः क्रिययोर्मध्ये यः संख्यात्मकः कालस्तस्मात् कारकयोर्मध्ये यश्च संख्यात्मकोऽध्वा अध्वपरिमाणं तस्माच्चोत्तरे सप्तमी पञ्चमी च

व्यक्त्या जात्या चैकक्रिया व्याप्तत्वेन भूतभविष्यदतिरिक्ततया विवक्षितः
कालो वर्तमानः ।

१४२. भूते भूतेशः ।

श्रीकृष्णावतारोऽभूत् ।

कस्याश्चित् सख्या उक्तिः—हरि मद् विलोके मां विलोक्य त्वामेव वारम्बारं पृच्छतीति
वर्तमानस्य पौनः पुन्यं बोधितम् ।

केचित्तु वर्तमानस्य चातुर्विध्यमन्यथाहुः, यथा,—प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव
च । नित्य प्रवृत्तिः सामीप्यो वर्तमानश्चतुर्विधः ॥ इति ॥ तत्र च य आरब्धः सन्निवृत्तः
स प्रथमः, यथा मत्स्यं न खादति । य आरब्धो न पुन विरतः सद्वितीयः, यथा गोपालाः
क्रीडन्ति । तृतीयो नित्यप्रवृत्तिर्यथा पर्वताः सन्ति । अत्र बहु कालप्रवृत्ति रिति वक्तव्ये
नित्य प्रवृत्तिरित्युक्ति ज्ञेया, अन्यथा उत्पत्ति विनाशशालीनां पर्वतानां नित्यप्रवृत्त
व्यभिचारापत्तेः । सामीप्यश्च द्विविधं, भूतस्य भविष्यतश्चेति, यथा कदा आगतोऽसि ?
अयमागच्छामि । कदा गमिष्यसि ? एष गच्छामीति । सामीप्य वर्तमानस्तु मूले
दर्शयिष्यते ।

एवं वर्तमानस्य बहुविधत्वमुदाहृत्य तस्य निष्कृष्ट लक्षणमाह—व्यक्त्या जात्या
चेत्यादिना । व्यक्त्या जात्या च (कर्तृभूतया) एकक्रियायाः व्याप्तत्वं यथा स्यात् तेन
रूपेण विवक्षित स्तथा, भूतभविष्यदभ्यामतिरिक्तरूपेण च विवक्षितः कालो वर्तमान
इत्यर्थः । व्यक्ति जात्योरन्योन्याश्रयत्वाद् जाति विशिष्टव्यक्त्या हि क्रिया व्याप्तिज्ञेया
नतु प्रत्येकं स्वातन्त्र्येण । तत्र चैकक्रियाव्याप्तत्वम् प्रारम्भादासमाप्तेरेकस्या निरवच्छेदेन
सम्पाद्यमानत्वमित्यर्थः । तेन पचनक्रियामारम्य निद्रिते, नष्टे च पाके नहि पचतीति
प्रयोगः स्यादित्यभिप्रायः । यथोक्तम्—प्रारम्भादासमाप्तेस्तु यावन्न नश्यति क्रिया । तावद्
वर्तत इत्यस्माद् वर्तमान उदाहृतः ॥ इति ॥

अमृता०—१४२. भूत इति । अतीत काले घातोरुत्तरे भूतेशः प्रयुज्यते । अत्रभूत-
सामान्ये विवक्षा, विशेषस्यानन्तरसूत्रे वक्ष्यमानत्वात् । तेन—श्रीकृष्णावतारोऽभूदिति
तदाविर्भावदिवसेऽद्यतनभूते देवा ऊचुः, अधुनाऽनद्यतनभूते वयञ्च ब्रूमः । एवञ्च—
अभून्नृपो विबुधसख इत्यादि भट्टि प्रयोगः सङ्गच्छते ।

स्यात् । द्रष्टेति दृशधातोस्तृण् । द्वयह इति द्वयोरह्लोः समाहार इति राजाहसखिभ्य इत्यनेन
केशवारामः । अह्लाष्ट-खरामयोरेवेत्यनेन संसारस्य हरः ॥ १४१ ॥

बाल०—उक्त । क्रियायाः कालः क्रियाकालः । यस्य उक्तस्य कारकस्य क्रिया-
कालोऽन्यस्य कारकस्य क्रियावकाशः क्रियावसरस्तस्मादुक्तात् सप्तमी स्यात् । कारकमात्रं
गृह्यत इति अतो गोपु दुह्यमानाप्वित्यत्र कर्मणि विहितेन शानेनोक्ताभ्यो गोभ्यः कर्मभ्यः
सप्तमी । गोष्विति । अत्र गवां स्थितिक्रियाया दोहनक्रियायाश्च कालः कृष्णस्य गान-
क्रियाया अवकाशः ॥ १४२ ॥

१४३. अनद्यतनभूते भूतेश्वरः ।

प्रभुरयम् । पूर्वापरनिशयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां यामाभ्यां सह दिवसमद्यतन
काल स्तद्भिन्नोऽनद्यतनः । तस्मिन्नधिक्रियते । कृष्णावतारोऽभवत् ।

१४४. स्मरणोक्तौ कल्कि न तु यत्प्रयोगे, साकाङ्क्षे वक्तरि
तु वा ।

स्मरसि भ्रात बृहद्वने वत्स्यावः । नेह—भात जानासि यद् बृहद्वनेऽ

अमृता०—१४३. अनद्यतनेति । अद्यतनमिन्नेभूते हि भूतेश्वरः प्रयुज्यते । प्रभुरिति
—अनद्यतनभूतमधिकृत्य वक्ष्यमाणा लकाराः (प्रश्नस्योत्तर इति यावत्) उच्यन्ते इति
प्रभोरर्थः । अनद्यतनस्य लक्षणं व्याचष्टे—पूर्वापरयो रित्यादिना । यामः प्रहरः, अष्टाभि-
र्यामैः षष्ठिदण्डात्मकमहोरात्रम् । तेन सार्द्धसप्तदण्ड परिमितः कालो याम इत्यर्थः ।
पूर्वनिशाया अन्तिमौ द्वौ यामौ, दिवसस्य चत्वारो यामा स्तथा अग्रिमनिशायाश्चादियाम
द्वयमिति मिलित्वाष्टयामः कालः अद्यतन उच्यते, तदतिरिक्तोऽनद्यतनः । स पुन भूते
भविष्यति चोभयत्र सम्भवति । तत्र भूते भूतेश्वरस्य विषयः, भविष्यति तु बालकल्के
रिति वक्ष्यते । कृष्णावतारोऽभवदिति तु तदाविर्भाव कालात् परं ण्ठी दण्डेषु व्यतीतेषु
कस्यचित् प्रयोगो बोध्यः, इदानीन्तनश्च ।

अमृता०—१४४. स्मरणोक्ताविति । स्मरणवाचकशब्दस्य प्रयोगे सति अनद्यतन
भूते धातोः कल्किः स्यात् : भूतेश्वरापवादः । यच्छप्रयोगे तु तत्र कल्कि न स्यात् किन्तु

बाल०—अहं । अहं इति अहंतीति कर्तर्यत् । ययोरहंनहंयोः क्रियाकालोऽन्यस्य
क्रियावकाशस्ताभ्यामहंनहंभ्याश्च सप्तमी स्यात् । वैष्णवविविति । अत्र अहंणां भोज-
नार्हणां वैष्णवानां भोजनक्रियायाः कालः वैष्णवानां आह्वानक्रियाया अवकाशः भुञ्जाने-
ष्विति भुजधातोः शानः रुधादित्वात् शप्खण्डी श्नम् । वैष्णवेष्वाविति । अत्र वैष्णवा
अनर्हा भोजनानर्हाः अवैष्णवाह्वानात् पूर्वस्यैव प्रपञ्चोऽयं योग इति ज्ञेयं । गवां दोहे
दोहनकाले । दुहन्निति कर्तरि शतृ । दोहनक्रियाया गमनक्रियायाश्च कर्ता कृष्णः ।
आत्मनेति । सादेवेत्युक्त्वा हेतुमाह गोरुक्तकर्मरूपाया इति । उक्तकर्मणो दोहनक्रियायाः
गानक्रियातु कर्तुः । गोरिति गोशब्दस्येत्यर्थः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । गवामुक्तकर्म-
रूपाणामिति वा पाठः । अत्र त्विति । न प्रवर्त्तयं इति विषयाभावादिति शेषः । क्रियाद्वय-
सद्भावे लक्षणं प्रवर्त्तते । यस्तुलसीमालया सह भुङ्क्ते इत्यत्र एकैव क्रिया सापि अन्यस्य
न किन्तु तुलसीमालिन एव अतः सूत्रं न प्रवर्त्तत इति । तुलसीमालयेति प्रकृत्यादिभ्य-
स्तृतीयेत्यनेन उपलक्षणे तृतीया । यो भुङ्क्ते स वैष्णव इत्यत्रापि एकैव क्रिया अन्योऽपि
नास्ति अतस्तस्याः क्रियायाः कालस्य अन्यस्य क्रियावकाशता न घटते इति सूत्रं
प्रवर्त्तत इति ॥ १४३ ॥

बाल०—अत्र । अनादरे अर्थेऽत्र सप्तमी षष्ठी च स्यात् । अत्रेति यस्य उक्तस्य

वसाव । अत्र तु यत्प्रयोगेऽपि वा,—स्मरसि यद् वृन्दावने वत्स्यावः
अवसाव वा, तत्र क्रीडां करिष्यावः अकुर्व वा । वासोऽत्र लक्षणं,
क्रीडा करणं लक्ष्यम्, तयोः सम्बन्धे ह्यत्र प्रयोक्तुराकाङ्क्षा मता ।

१४५. परोक्षानद्यतनभूतेऽधोक्षजः ।

कृष्णश्चिक्रीड । हरिप्रेममत्तोऽहं किं विललाप इति परोक्षवद् भाणात् ।
नाहमवैष्णवमन्त्रं जजाप इत्यपरोक्षत्वेऽप्यपह्लावात् । अहन् कंसमित्यादय
आधुनिकजल्पा स्त्वनद्यतनभूतमात्र विवक्षया ।

भूतेश्वर एव । तत्र वक्ता साकङ्क्षश्चेत् तदा कल्किर्वा स्यात् यत्प्रयोगेऽपीति सम्बन्धः ।
पक्षे भूतेश्वर एव । बृहद्वने महावने गोकुले इत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वमुपादयति—वासोऽत्रेति ।
उक्तिग्रहणं पर्यायार्थम्, तेन अभिजानासि बुध्यसे चेतयसे इत्याद्युपपदेऽपि कल्कि-
र्भवेदिति ।

अमृता०—१४५. परोक्षेति : अक्षणां परः परोक्ष इन्द्रियाणामविषयः, असाक्षा-
दित्यर्थः । स चासौ अनद्यतनभूतश्चेति तथा । तस्मिन् काले धातोरधोक्षजः प्रयुज्यते ।
अनद्यतनभूते इत्यधिकारादनुवर्तते, तथापि पुनस्तद् ग्रहणं स्पष्टतार्थम् । परोक्षानद्यतन-
भूतत्वं वक्तारमपेक्ष्य हि बोध्यम् । तेन मध्यम पुरुषेऽपि स्यात् । यथा—त्वं वृन्दावनं
दर्शयिष्ये इति श्रुतवानस्मि । उत्तमपुरुषविषये तु सामान्यतो न सिध्यत्ययम्, स्वस्य
परोक्षत्वे स्वेनेव तत्कथनासम्भवात् । तस्मादेव तत्रविशेषार्थे प्रयोगसम्भावयति—हरि-
प्रेममत्त इति । अत्र हेतुः—परोक्षवद् भाणात्, परोक्षवद् बुद्ध्या कथनादित्यर्थः । हरिप्रेम्ना
चित्तविक्षेपादननुसन्धानेनाहं किं विललाप तन्नजान इति भावः । एवमपह्लावार्थे च भवतीति
दर्शयति—नाहमित्यादिना । अपह्लावः अपलापः गोपनमिति यावत् । कश्चित् किञ्चिदर्थ-
सिद्धये अवैष्णवमन्त्रं शक्तिमन्त्रमजपत्, अपरस्तद्विदित्वा तं पृच्छति स्म-त्वमवैष्णव-
मन्त्रमजपः ? स तु तदपह्लाते—नाहमिति । उक्तञ्च—कृतस्यास्मरणे कर्तुरत्यन्तापह्लावे-
पि च । दर्शनादेरभावे च त्रिधा विद्यात् परोक्षता ॥ इति ॥

ननु परोक्षानद्यतनभूते अधोक्षजस्य विधानादपरोक्षानद्यतनभूते भूतेश्वरः स्यादित्य-
वसीयते, कथं तर्हि आधुनिकजनाः परोक्षानद्यतनेऽपि—अहन् कंसं कृष्ण इत्येवं प्रयुञ्जन्ते ?
इत्याशङ्कायां समाधत्ते—अनद्यतनभूतमात्रविवक्षयेति । नात्र वक्तुः परोक्षापरोक्षविचारः
किन्त्वनद्यतनभूतमात्र विवक्षया हि प्रवृत्तिरिति । विवक्षाचैषा लोकप्रसिद्धविषये हि

क्रियाकालोज्ज्वलस्य क्रियावकाशस्तस्मिन्नुक्त इत्यर्थः । रुदतीति अत्र रोदनक्रियाकालो
गमनक्रियावकाशः । तत् कुटुम्बं ॥ १४४ ॥

बाल०—साधु । अर्चा पुजा तस्यां गम्यमानायां साधुशब्देन निपुणशब्देन च योगे
सप्तमी स्यात् । कंसस्य साधव इति नात्र पूजा गम्यते किन्तु कुत्सैव ॥ १४५ ॥

१४६. हान्त शश्वतो योगेऽधोक्षजस्य भूतेश्वरो वा पञ्चवर्षाभ्यन्तर
प्रश्ने च ।

इति हाकरोत् शश्वदकरोत् कृष्णः, चकार वा । तथा पृच्छामि त्वा-
मागच्छत् कृष्ण आजगाम वा ।

१४७. पुरा योगे भूतेश्वरादि त्रयमच्युतश्च ।

पुरा इह कृष्णोऽक्रौडत् अक्रौडीत् चिक्रीड क्रीडति वा ।

१४८. स्मेन योगे त्वपरोक्षे चाच्युतः ।

भजति स्म कृष्णम्, परत्वात् पश्यति स्म पुरा रामम् ।

भवति नतु साधारणजनविहिते कार्ये । तेन नेह—चकार कृष्णपूजां मे प्रपितामह तत्-
सर्वैरिति ।

अमृता०—१४६. हान्तेति । हान्तस्य शश्वतश्च योगे अधोक्षजस्य स्थाने भूतेश्वरो
वा भवति । प्रश्ने च पञ्चवर्षमध्ये तथा । इतिह शब्दस्य पारम्पर्योपदेशोऽर्थः । पारम्पर्यो-
पदेशः स्यादैतिह्यमितिहाव्ययमित्यमरः । हान्तग्रहणात्—अहह इह प्रभृत्यव्यययोगेऽपि
स्यादिति केचित् । पञ्चवर्षाभ्यन्तर इति किम्—जघान कंसं किल वासुदेवः ? इत्याधुनिकेन
पृष्ठम् । ननु भूतेश्वर स्यान्द्यतनभूते विधानात् परोक्षे च सिध्यतीति किमनेन सूत्रेण ?
सत्यमुच्यते—तत्र भूतेशो मा भूदिति तद्वाधनियमार्थमिदमिति ।

अमृता०—१४७. पुरेति । पुराशब्दयोगेभूतकाले धातोर्भूतेश्वरभूतेशाधोक्षजा
भवन्ति तथाच्युतश्च स्यात् । पूर्वपरयोः परो बलवानिति हान्त इहशब्द योगेऽप्यत्र न
प्रागुक्त व्यवस्था किन्तु पुरायोगात् चतुष्टयमेव ।

अमृता०—१४८. स्मेनेति । स्म शब्देनयोगे तु परोक्षेऽपरोक्षे चानद्यतनभूते धातो
रच्युतएव स्यात् । भूतेशादि त्रयाणामपवादः । स्म इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् ।

बाल०—असाधु । अनर्चायां गम्यमानायां असाधुना योगे सप्तमी स्यात् ॥ १४६ ॥

बाल०—अधि । अधिकार्थेनोपशब्देन युक्तादुत्तरे सप्तमी स्यात् । गम्ययवन्तत्वात्
पञ्चमीति । गम्यस्य यवन्तस्य कर्मणोऽधिकरणाच्च पञ्चमीत्यनेनेति शेषः । परार्द्धम-
पेक्ष्येत्यर्थः । तस्मादस्माकं मते अधिकशब्दस्य प्रचुरार्थत्वं व्यक्तं । विस्तरमतेन अधिक-
शब्दस्य प्रकारान्तरसिद्धत्वं प्रतिपादयति किन्त्विति । अधिकादेश इति उक्त इति ।
विस्तरोक्तमुदाहरणमपि दर्शयति तत इति । अधिकेति अध्याख्येत्यर्थः । अधिक इति
अध्याख्य इत्यर्थः । अधिकरणस्यैव विवक्षेति विस्तरोक्तमेव । यद्येवमिति यदि विवक्षाया
बलवत्त्वमित्यर्थः । तर्हि गम्ययप्पञ्चम्यपि दुर्निवारेति तस्मात् परार्द्धादधिकेति यदुक्तं
विस्तरमतेऽपि न विरुद्धमिति भावः ॥ १४७ ॥

१४८. प्रश्नस्योत्तरे ननुयोगे भूतेष्वच्युतो नुनाभ्यां वा ।

अपश्यः कृष्णम् ? ननु पश्यामि । तथा नु पश्यामि नु अपश्यम् । एवं

स्मातीतेऽस्तमदर्शन इत्यमरः । परत्वादिति—परविधेर्बलवत्त्वात् स्मशब्दयोगे सति पुरा योगेऽपि न हि त्रितयञ्च किन्तु केवलमच्युत एवेत्यर्थः ।

अमृता०—१४८. प्रश्नस्येति । प्रश्नस्योत्तरे सति ननु शब्दयोगे भूतेषु अद्यतनानद्यतनपरोक्षेषु धातोरच्युतः स्यात्; तत्र नु शब्देन नशब्देन च योगे भूतेष्वच्युतो वा

बाल०—निमि । कर्मणा संयोगे सति निमित्तात् सप्तमी स्यात् । निमित्तादिति क्रियाया इति शेषः । सौरभ्ये तुलसीं जिघ्रतीति तुलसीघ्राणस्य निमित्तं सौरभ्यं अतस्तस्मात् सप्तमी निमित्तस्य कर्मणा तुलस्या संयोगोऽस्ति । जिघ्रतीति घ्रा गन्धोपादाने । क्वचिद्वचभिचरति चेति । कदाचित् कर्मसंयोगे निमित्तात् सप्तमी न स्यादित्यर्थः । यद्यपि कर्मसंयोगे क्रियामात्रस्य निमित्तत्वात् सप्तमीति सूत्रार्थः तथापि चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्युदाहरणं दृष्ट्वा अत्र हन्तेः कर्मसंयोग एव सप्तमीति । केपाञ्चिन्मते हन्तेरभिधानात् फलाय वृक्षं छिनत्तीत्यादौ न स्यात् । अयुक्ताद्वा । नहि वृक्षच्छेदनस्य फलं निमित्तं । फलाय वृक्षस्य रोपणात् । उक्तञ्च । हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तमात्रेण सप्तमी । चतुर्थीवाधिकामाहुश्चूर्णीभागुरिवाभटा इति । उपष्टम्भाख्याः संयोगा दन्तकेशनखादिषु । कथं मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रममूचनाय । कानीतिरीतिरियती रघुवंशवीर-शाखामृगे जरति यस्तववाणमोक्षः । हन्तेरिति निरुपसर्गश्रुतेः । कथं विल्वं युपेषु संहन्यात् शोणिते रक्तलागल मित्यत्र केचित्तालव्यशकारं पठित्वा कल्याणार्थं वदन्ति । अथवा सुस्थदुस्थ इतिवत् सुप्रतिरूपके शब्दनिर्देशेन सिध्यति । नैमित्तिकाधिकरणतयैव सिद्धे सूत्रमिदं नित्यतार्थं । तेनात्र सप्तमी अनित्या । युद्धाय संनह्यते इत्यपि स्यात् । एतत् प्राचीनमतमस्माकं व्यभिचारात् सर्वं सिद्धमिति ॥ १४८ ॥

बाल०—ऐश्व । ऐश्वर्यार्थेन अधिशब्देन युक्तादुत्तरे सप्तमी स्यात् । स्वादिति यस्य स्वामी तस्मादित्यर्थः । स्वामिनश्च वाशब्दश्चार्थः । विष्णुभक्तिरिति सप्तमी विष्णुभक्तिरित्यर्थः । विवक्षातश्चेति । कारकादीनि विवक्षातश्च भवन्ति आदिपदेन षष्ठ्या उपपदविष्णुभक्तीनाञ्च ग्रहणं । लक्षणैर्विना विवक्षयापि सर्वाणि सिध्यन्तीत्यर्थः । चान्द्राः कालापाश्च विवक्षयैव प्रायः सर्वं साधयन्तीति वक्ष्यते । वक्तुमिच्छा विवक्षा । विवक्षात इति तृतीयान्तात्तसिप्रत्ययः । तृतीया च हेतौ करणे वा । तानि तत्र तत्र । स्वतन्त्रं तत्प्रयोजकञ्च कर्तृक्रिया यत् साधिका तत्कर्मत्यादिषु दर्शितानि । अतो नात्र दर्शयन्त इति । क्रियाया अकर्मकत्वादिकमपि विवक्षया भवतीत्याह यथा चेति । यथा येन विवक्षाप्रकारेण क्रिया च जायते भवति, क्रियाया अकर्मकत्वादिकं भवतीत्यर्थः । विवक्षया क्रियाया अकर्मकत्वादिकं केवलं पचधातुमवलम्ब्य दर्शयति । ओदनः पचतीत्यादि ओदनः पचतीति ओदनस्य कर्तृत्वविवक्षया पचधातोः सिद्धचर्थता अतोऽत्र क्रियाया अकर्मकत्वं ।

न पश्यामीत्यादि । प्रश्नस्योत्तर इति किम्—नन्वकार्षीं विष्णुमित्र !
भूता निवृत्ताः ।

स्यात् । भूतेशादीनामपवादः । अपश्यः कृष्णमिति—अनद्यतनभूते प्रश्नः, प्रत्युत्तरे तदपवादोऽच्युतः । एवमद्यतन परोक्षभूतयोश्चाच्युत प्रयोग उन्नेयः । “प्रश्नावधारणा-
नुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः । प्रश्नेत्यनेन तदुत्तरश्चाक्षिप्यते । अवधारणादौ तु नेति प्रत्युदाहरति—नन्वकार्षीरिति । हे विष्णुमित्र ! त्वं नूनमिदमकार्षीरित्यर्थः ।

तण्डुलस्य कर्तृविवक्षया धातोर्विकलुत्यर्थता अतोऽत्रापि कर्मत्वं । ओदनं पचति वैष्णव इति ओदनस्य कर्मत्वे विवक्षया धातोः समाधानार्थता अतोऽत्र सकर्मकत्वं । तण्डुलं पचतीति तण्डुलस्य कर्मत्वविवक्षया धातोर्विकलेदनार्थता अतोऽत्रापि सकर्मकत्वं । द्विकर्मके ख्यातमिति तद्यथा तण्डुलमोदनं साधयन् विकलेदयतीत्यर्थ इति । अत्र तण्डुलोदनयोः कर्मत्वविवक्षया धातोः साधनाविकलेदनार्थता अतो द्विकर्मत्वं । कृष्णो वंशीवाद्येन सुखं ददाति वंशीवाद्ये वेत्यादीनां इत्यादि मन्यन्त इत्यत्र समाप्तिः । एषु पूर्वोक्तानुसारेण यद्यद्भवति तत्तद्युक्तमेव पूर्वोक्तानुसारेण यद्यन्नभवति तत्तदपि भवति अतएव मन्यन्त इत्युक्तं । मन्यन्त इति अयुक्तपरमेव ज्ञेयं । तथाहि वंशीवाद्येन सुखं ददातीति युक्तमेव वंशीवाद्ये सुखं ददातीत्यपि मन्यन्ते । व्रजं प्रविशतीति युक्तमेव व्रजे प्रविशतीत्यपि मन्यन्ते । गोपोभ्यः स्पृहयतीत्याद्यपि मन्यन्ते । गां दुग्धं दोग्धीति युक्तमेव गोभ्यो दुग्धं दोग्धीत्याद्यपि मन्यन्ते । अक्षैर्दीव्यतीति युक्तमेव अक्षाणां दीव्यतीत्याद्यपि मन्यन्ते । अक्षान् दीव्यतीत्यपि पूर्वमेवोक्तं । गवां स्वामीति युक्तमेव गोषु स्वामीत्यपि मन्यन्ते । एवमिति यथा स्वामिशब्दयोगे षष्ठी सप्तमी च तथा ईश्वराधिपतिदायादक्षाक्षिप्रतिभूः क्रयणादौ विश्वसनीयः । व्रजस्य राजेति युक्तमेव व्रजे राजेत्यपि मन्यन्ते । पञ्चकृत्व इति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुरित्यनेन कृत्वसुः पञ्चकृत्वो दिने भुङ्क्ते इति युक्तमेव पञ्च कृत्वा दिनस्य भुङ्क्ते इत्याद्यपि मन्यन्ते । दिने इत्यस्य आदौ लिखनमुचितमिति ज्ञेयं । एवमिति । द्विरल्लुः अल्लु अल्लि वा भुङ्क्त इति । अत्रापि द्विरल्लिभुङ्क्त इति युक्तमेव द्विरल्लो भुङ्क्त इत्याद्यपि मन्यन्ते । अत्रात्यल्लत्यस्यादौ लिखनमुचितं । द्विरिति द्वित्रिचतुर्भ्यः सुरिति क्रियाभ्यावृत्तौ सुः । षष्ठीनिषेधात् शतं दायीति युक्तमेव शतस्य दायीत्यपि मन्यन्ते । इत्यादिपदेन शिष्टप्रयोगानुसारेणारमपि ज्ञेयं । मन्यन्त इत्युक्त्वापि महापण्डितानां वाक्यं पोषकत्वेन दर्शयति तथा इति माषाणामश्नीयादिति । अत्र कर्मत्वस्य युक्तत्वेऽपि षष्ठी । एवं, नच स्निह्यति कस्यचिदिति केन सह स्निह्यतीति भवितुमर्हति प्रामाद्यदिति । व्यजिघृक्षत् सुरान्नित्यं प्रामाद्यद्गुणिनां हितं । आशङ्कत सुहृद्वन्धू नवृद्धान् सबन्धानबह्वमन्यत इति भट्टिपद्यं । प्रामाद्यदत्र अनवहितवानित्यर्थः । गुणिनामित्यत्र चतुर्थीति युक्ताहितयोगात् । हितमित्यत्र सप्तमीपञ्चम्यौ युक्ते । इति चेति इति च भट्टि-
रित्यर्थः । सा लक्ष्मीरिति । यया लक्ष्म्या परेषामुपकुरुते सैव लक्ष्मोर्नत्वन्या परेषामित्यत्र कर्मत्वं युक्तं । यया सा इत्यत्र विवक्षावशादुद्देश्यावधेययोस्तृतीया प्रथमेति । सा विद्या तन्मतिर्यया । महाजनो येन गतः स पन्था इत्यादि दर्शनात् । एवं नारायणस्येत्यत्रापि

१५०. भविष्यति ।

प्रभुरयम् ।

अमृता०—१५०. भविष्यतीत्यधिकारः—मुहूर्तोपरितनत्व इति यावत् वर्त्तिष्यते ।

नारायणं सदृशं करोतीत्यर्थः । यत्र त्विति । प्रोच्यउक्त्वा पक्षे सम्बन्धो वक्तुमिष्यते । यस्य तस्यैवेति उक्तानामेवेत्यर्थः । ततो नियमात् शुभ्रत्वेन गङ्गाजलस्य जानीते इति अज्ञानार्थस्य ज्ञः करणं वेत्यनेन करणं विकल्पेन विधीयते करणाभावपक्षे सम्बन्धपङ्थी भवति । अत्र उक्तस्य गङ्गाजलस्यैव सम्बन्धिता ननु शुभ्रत्वस्य । तद्विवक्षा सम्बन्ध-विवक्षा । दुर्बोधत्वादिति कारकादीनामिति शेषः । कल्पनेति कल्पना विवक्षा तथा प्रसव उद्भवो येषां तेषामन्तः सीमा नास्ति । अतस्तदर्थं लक्षणकरणं न बहुप्रयोजनकमिति भावः । कृष्णेति । अन्यविवक्षाया अमनने हेतुमाह अत्रेति । अवगमः ज्ञानं । न सप्तमीति किन्तु द्वितीयै वेति । सम्प्रदानचतुर्थीति क्रुधाद्यर्थानां यं प्रति कोप इत्यनेन सम्प्रदानं स्यात् ।

अथ । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ । अतोऽत्र उपपदविष्णुभक्त्यर्थ-निरूपणानन्तरं अच्युतादीनामर्था विषया विव्रियन्ते विस्ताररूपेण कथ्यन्ते । विवक्ष्यन्ते इति पाठो ग्रन्थान्तरे ॥ १४६ ॥

बाल०—वर्त्त । वर्त्तमाने काले धातोरुत्तरे अच्युतो भवति । अच्युतस्तिवादिः । एतत् सूत्रं आख्यातसूत्रानुरूपं । बहुविधत्वं विवृणोति तत्रेति । वचने कथनसमये समस्तुल्यः कालो यस्य वर्त्तमानस्य स वचनसमकालस्तस्य भावः वचनसमकालत्वं तस्मिन् वचनसमकालत्वे वर्त्तमानत्वे रूपं दर्श्यते । क्रियाकर्त्तृभ्यां सहैककालत्वे इति निर्गलितार्थः । वैष्णवो भवतीति यत्र काले वैष्णवस्य सत्ता क्रिया तत्रैव तस्य कर्त्तृत्वमिति । एवं मथुरां गच्छति अन्नं पचतीत्यद्यपि ।

क्रियाकालेति । क्रियाकालभात्रेषु क्रिया कालद्रव्येषु सामान्येषु सदातनत्वे नित्यत्व-वर्त्तमानत्वे रूपं दर्श्यते इति सर्वत्र योज्यं । यदा त्रिकालभावेषु इति पाठोऽपि क्वचित्तदा क्रियाकालभावेषु वर्त्तमानभूतभविष्यत्क्रियासु क्रियाकालभावेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी । यद्वा, त्रिकालेषु भावः सत्ता येषां ते त्रिकालभावास्तेषु नित्यपदार्थेषु सदातनत्वे नित्यत्वे वर्त्तमानस्य क्रियाया वा इति शेषः । सायं चिरं प्राहे प्रगे अव्ययेभ्यस्तनट् । शाश्वतस्तु ध्रुवं नित्यसदातनसनातनाः । भगवान् विराजतेऽत्र भगवतो विराजक्रियायाः तिपाबोध्य-कालस्य च नित्यत्वमिति । बहुकालत्वे वर्त्तमानस्य क्रियाया वेति शेषः । तच्चरितत्व इति । सा क्रिया चरितं स्वभावो यस्य स तच्चरितः तस्य भावः तच्चरितत्वं तस्मिन् तच्चरितत्वे वर्त्तमानत्वे । भगवन्तं पुजयतीति पूजात्र क्रिया सैव चरितमिति । चरितं शीलं तत्तु पूजकस्य तस्मात् पूजकस्य ताच्छील्यं वर्त्तमानत्वं । पौनःपुन्ये वर्त्तमानत्वे क्रियाय इति शेषः । त्वामेवेति । हे सखि ! मद्विलोके मद्दर्शने त्वां पुनः पुनः पृच्छतीत्यर्थः ।

१५१. कल्किः ।

बलिरिन्द्रो भविष्यति ।

अमृता०—१५१. कल्किरिति । भविष्यति सामान्ये धातोरुत्तरे कल्कि भवति । तेन बलिरिन्द्रो भविष्यतीत्यनद्यतनेऽपि कल्किः प्रयुक्तः । अद्यतने च यथा—सायं कृष्णं द्रक्ष्यामीति ।

सर्वसग्राहकवर्त्तमानलक्षणमाह तस्मादिति । तस्माद्बहुविधत्वात् व्यक्ताव्यक्तरूपेण जात्या जातिरूपेण च यदेकस्यां क्रियायां तेनैव एकक्रियाव्याप्तत्वेन धर्मेण करणेन भूतभविष्यदतिरिक्ततया रूपेण विवक्षितः वक्तुमिष्टः कालः वर्त्तमान इत्यर्थः । भगवान् विराजते अस्त्याकाशं वैष्णवो भवति वैष्णवस्तिष्ठतीत्यादौ व्यक्त्या एकैकक्रियाव्याप्तत्वेन विवक्षितत्वं व्यक्तेस्तु पृथक्त्वमिति । अयं पचति मथुरां गच्छतीत्यादौ तु जात्या एकेकक्रियाव्याप्तत्वेन विवक्षितत्वं वर्त्तमानत्वं । अन्यथा विकलृत्यादेर्बाहुल्यात् क्रियाया एकत्वानुपपत्तिः स्यात् । स्वमतमुक्त्वा पोषकत्वेन परमतमपि दर्शयते । यत्रारब्धा फलान्तंका क्रिया कालः स वर्त्तते । यत्र काले क्रिया आरब्धा साधयितुं प्रस्तुता एका एकरूपा निरवयवाविजातीयान्तररहिता फलान्ता फलपर्यवशायिनी स कालो वर्त्तते वर्त्तमानाख्यां लभते । एका किं तण्डुलं पचन् इष्टं गच्छतीत्यत्र न वर्त्तमानत्वं विजातीयया अन्तरितत्वात् । ननु फलान्तेत्युक्तं कथं नदीं सन्तरन् म्रियत इति सिध्यति । अत्र मरणेनैव सन्तरणसमाप्तेः फलपर्यवशारित्वमिति केचित् । केचित्त्वेवं वदन्ति तद्यथा । यद्यपि मतभेदादनेकप्रकारवर्त्तमानस्तथापि सामान्यलक्षणमाह प्रारम्भापरिसमाप्तिवर्त्तमान इति । यथोक्तं । प्रारम्भादासमाप्तिस्तु यावन्नो नश्यति क्रिया । तावद्वर्त्तत इत्यस्मात् वर्त्तमान उदाहृतः । प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च । नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः । प्रवृत्तोपरतो यथा मांसं पुरा न खादति । वृत्ताविरतो यथा इह कुमाराः क्रीडन्ति । नित्यप्रवृत्तो यथा तिष्ठन्ति पर्वताः । सामीप्ये कदा गतोऽसि एषोऽहमागच्छामि । यदा प्रारम्भग्रहणं न दीयते तदा करिष्यमाणेऽपि घटं करोतीति प्रयोगः स्यात् । तन्निषेधार्थं प्रारम्भग्रहणं । आपरिसमाप्तिग्रहणं किं । यदा परिसमाप्तिर्न दीयते तदा वैशाखादिस्थूलकाले याः पच्यादिक्रियाः प्रारब्धास्तासां तत्तन्मासस्याप्यभावे वैशाखे पचतीति प्रयोगः स्यात् । ननु यस्य कालस्य वर्त्तमानादि बहुविध उक्तः भूतभविष्यदादिवहुविधो वक्ष्यते च । स कालः क इत्यपेक्षायां कालोऽपि दर्शयते । अखण्डदण्डायमानः कालः तस्य क्रियागुणद्रव्येषु विभागेषु विभागः कथ्यते । यथाचोक्तं सन्दर्भे । कालस्तु भूतभविष्यद्वर्त्तमानश्चरक्षिप्रादिव्यवहारहेतुः क्षणादिपराद्वान्तश्चक्रवत् परिवर्त्तमानः प्रलयसर्गनिमित्तभूतो जडोद्रव्यविशेषः । अन्यत्र प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयं ॥ १५० ॥

बाल०—भूते । भूते काले धातोरुत्तरे भूतेशो भवति । एतदपि आख्यातसूत्रानुरूपं । अनद्यतनभूतेश्वरादिविधानादद्यतनेऽस्य विषयः । भूतेशो दिवादिः । श्रीकृष्णावतारोऽभुदिति अवतीर्णं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा तदैवकस्यचिद्वचनमन्यथा भूतेश्वरः स्यात् । यद्वा,

१५२. अनद्यतने भविष्यति बालकल्कि राशङ्कायामद्यतने च ।

श्वः कृष्णं द्रष्टा परश्वो वा । तथा इयं ननु कदा गन्ता या कृष्णं
वीक्ष्य रोदिति ।

१५३. यावत् पुराभ्यामच्युतः, कदा कर्हिभ्यां कल्की च ।

यावत् पश्यामि पुरा पश्यामि कृष्णम् । तथा कदा पश्यामि द्रष्टास्मि

अमृता०—१५२. अनद्यतनइति । अनद्यतन भविष्यति धातो बालकल्कि भवति ।
आशङ्कायां (अनिष्टसंशये) गम्यमानायामनद्यतने अद्यतने च स एव स्यात् । श्वःशब्दो
भविष्यत् कल्यवाचकोऽव्ययम् । “ह्यो गते ऽनागतेऽह्नि श्वः परश्व स्तत्परंऽह्नि” इत्यमरः ।
इयं ननु कदा गन्तेत्यत्र—अद्य गृहं गमिष्यति न वा मोहदशां गमिष्यति वेत्यादि संशयो
जातः, दर्शनेत्कण्ठाया निवृत्त्यभावादित्यर्थः । बालकल्कि रयं सामान्य विधि न पुनः
कल्क्यपवादः । तेनानद्यतन भविष्यति कल्कि प्रयोगश्च दृश्यते; यथा—वसुदेव गृहे साक्षाद्
भगवान् पुरुषः परः जनिष्यत इत्यादि श्रीभागवतम् । अपि च—स्मेष्यन्ते मुनयो देवाः
कथयिष्यन्ति चानिश्चमिति भट्टिश्च ।

अमृता०—१५३. यावदिति । यावत्पुरा इत्यव्ययाभ्यां योगे धातोर्भविष्यति
अच्युतः प्रयुज्यते । कदा कर्हि इत्यव्ययाभ्यां योगे तु भविष्यति अच्युतः कल्किश्च
स्याताम् । कल्किरित्यनुवर्तमानेऽपि पुनरुक्ति स्तस्याच्युतेन बाधशङ्कया स्पष्टार्था । यावत्
पुरात्र अव्यये गृह्यते । “यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इति, “स्यात् प्रबन्धे
चिरातीते निकटागामिके पुरा” इति चामरः । यावत् पश्यामीत्यत्र यावत् अवधारणं
(निश्चयं) द्योतयति, पुरा तु भविष्यदासन्नम् । तत्तदभावे तु नेति प्रत्युदाहरति—

पादसंस्कारवेलायामनद्यतनस्य विद्यमानत्वान्न भूतेश्वरः पश्चात् श्रीकृष्णावतार इति
प्रयोक्तव्यं । एवं भट्टौ । अभून्नृपो विदुध सख इति ॥ १५१ ॥

बाल०—अन । अनद्यतनलक्षणमाह पूर्वापरिति । पूर्वापरनिशयोर्द्वयोर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां
यामाभ्यां प्रहराभ्यां सह मध्यवर्ति-चतुर्यामदिवसमद्यतनः कालः स्यात् । द्वौ यामौ
प्रहरौ समावित्यमरः । दिवसमिति । वा तु क्लीपे दिवसवासराविति दिवसशब्दस्य
ब्रह्मत्वं । पूर्वापरनिशायामौ दिनेनाद्यतनं विदुरिति क्रमदीश्वरः । शेषौ गतायाः प्रहरौ
निशाया आगामिनी या प्रहरौ च तस्याः । दिनस्य चत्वार इमेऽष्ट यामाः कालं बुधाश्चाद्य-
तनं वदन्तीति कालापाः । तद्विज्ञोऽद्यतनभिन्नं । अधिक्रियत इति अधिकारः क्रियत
इत्यर्थः । भूते । अनद्यतनभूते भूतेश्वरो भवति, भूतेश्वरोऽपि दिवादिः । इदञ्च आख्यात-
सूत्रानुरूपं ॥ १५२ ॥

बाल०—स्मरणस्योक्तौ सत्यामनद्यतनभूते कल्किः स्यात् । यच्छब्दप्रयोगेतु
कल्किर्न स्यात् । आकाङ्क्षया सह वर्तमानः साकाङ्क्षः साकाङ्क्षे वक्तारि सति यच्छब्द-

द्रक्ष्यामि वा । एवं कहि । अत्र यावदित्यव्ययमेव गृह्यते । नेह—
यावदासिष्यते तावत् द्रक्ष्यामि ।

१५४. किं कतरकतमै लिप्सायाश्च ते ।

कृष्ण दर्शनं लब्धुकामः पृच्छति—कः कृष्णं दर्शयति दर्शयिता दर्श-
यिष्यति वा । प्रश्नोत्तरे च, तं प्रति निर्वक्ति—कस्ते कृष्णं दर्शयति
दर्शयिता दर्शयिष्यति वा । एवं कतर कतमौ ।

१५५. वाञ्छितादन्य सिद्धौ च ते ।

यावदासिष्यत इति, अच्युत इति शेषः । यावदासिष्यत इति यावत् वस्तु तिष्ठन्ति तावत्
सर्वं द्रक्ष्यामि, साकल्येनेत्यर्थः । इह यावत् तावत् शब्दौ नाव्यये, किन्तु तत्परिमाणार्थं
आवतुच् प्रत्ययान्तौ ।

अमृता०—१५४. किमिति । लब्धुमिच्छा लिप्सा, तस्यां गम्यमानायां किं कतर-
कतमै यौगि भविष्यति धातोस्ते अच्युतः कल्की च भवन्ति । लालसाज्ञापनार्थमेव—
कृष्णदर्शनमित्यादि वाक्यम् । प्रश्नोत्तरे च लिप्सायामतीते ते भवन्तीति शेषः । अत्र
निर्वर्तुरपि लिप्सा विद्यते, समवेदना ज्ञापकत्वात् । लिप्सायामिति किम्—को मथुरां
गमिष्यति ? एवमिति—युवयो मध्ये कतरो मां कृष्णं नयति नेता नेष्यति वा । युष्माकं
मध्ये कतमो गङ्गायां स्नाति स्नाता स्नास्यति वेति ।

अमृता०—१५५. वाञ्छितादिति । स्वेप्सिताद् वस्तुनोऽन्यसिद्धौ च गम्यमानायां
भविष्यति धातो स्ते अच्युतादयः स्युः । यो दध्योदनं ददातीति मधुमङ्गलनाम्न सख्यु

प्रयोगेऽपि कल्किर्वा स्यात् । पक्षे भूतेश्वरः । बृहद्वने महावने । अत्राकाङ्क्षां घटयति वास
इति । लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं लक्ष्यते इदं लक्ष्यं तयोर्लक्षणलक्ष्ययोः ॥ १५३ ॥

बाल०—परो । अक्षाणां परः परोक्ष इन्द्रियाणामविषय इत्युक्तेः परोक्षशब्दो-
ऽसाक्षाद्वाची । परोक्षश्चासावनद्यतनभूतश्चेति तस्मिन् अधोक्षजः स्यात् । अधोक्षजो-
नलादिः । कृतस्यास्मरणे कर्तुरत्यन्तापल्लवेऽपि च । दर्शनादेरभावे च त्रिषु विद्यात्
परोक्षतामित्युक्तानुसारेणोदाहरणत्रयमाह चिक्रीडेत्यादिना । चिक्रीडेति क्रीड विहारे ।
यद्यप्यस्मन्मते सर्वत्रैवाधोक्षजमात्रं भवति, तथापि काशिकामतमाश्रित्य उदाहरणद्वयमाह
हरीत्यनेन । एवं भ्रमगोपनादिषु उत्तमपुरुषो ज्ञेयः । उन्मत्तविषयेऽपि चित्तविक्षेपात्
परोक्षता सम्भवत्येवेति काशिकोक्तात् । परोक्षवद्भाणादिति । अपरोक्षेऽपि परोक्षवद्भाणा-
दनद्यतनभूतस्य परोक्षत्वं, अतोऽधोक्षजप्राप्ती न विरोधः । भाणात् कथनात् । भाणशब्दो
भणधातुसिद्धः । भणधातुः शब्दार्थः । नाहमिति । अपल्लवात् गोपनात् । अनद्यतनस्य
परोक्षवत्त्वमिति शेषः । नन्वपरोक्षाद्यतनभूते भूतेश्वरः परोक्षानद्यतनभूतेऽधोक्षजस्तर्हि
कथमहन् कंसमित्यादयः सिध्यन्त्विति चेत्तत्राह अहन्निति आधुनिकजल्पाः । अनद्यतनेति ।
नात्र परोक्षाऽपरोक्षाविवक्षेति भावः । अतोऽधोक्षजाभावः ॥ १५४ ॥

यो दध्योदनं ददाति स कृष्णं पश्यति, इति दातारं कृष्णदर्शनसिद्धौ प्रोत्साहयति । पक्षे कल्किद्वयम् ।

१५६. विधात्रर्थस्य लक्षणाच्च ते ।

गुरुश्चेत् कृपयति कृपयिता कृपयिष्यति वा अथ त्वं कृष्णं सेवस्व । विधातुरर्थोऽत्र कृष्णसेवा प्रेरणम् तस्य लक्षणं गुरुकृपा ।

१५७. मुहूर्त्तोपरितनत्वे तु विधिश्चात्र ।

कृपयेद् वेति । भविष्यतीति निवृत्तम् ।

१५८. वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद् वा भूते भविष्यति च ।

वचनम् । तस्य वाञ्छितं दधिषित्तमन्नम् तस्मादन्यस्य कृष्णदर्शनस्य सिद्धिर्गम्यते । पक्ष इति वर्त्तमानाभाव पक्षे दास्यति दाता वा ।

अमृता०—१५६. विधात्रर्थस्येति । विधातुरर्थो यः प्रैषादि स्तस्य लक्षणात्चिह्नात् (ज्ञापकात्) भविष्यति धातो स्ते अच्युताद्या भवन्ति । कृपयतीति कृप दौर्वल्ये चुरादिः । यद्वा तत्करोतीत्यर्थे कृपा शब्दात् णिः, कृपां करोतीत्यर्थः । एतेन गुरुकृपा हि कृष्णप्राप्ते द्वारमिति तत्त्वं ज्ञापितम् ।

अमृता०—१५७. मुहूर्त्तेति । मुहूर्त्तस्य उपरितने भविष्यति तु विधात्रर्थस्य लक्षणान् विधिश्च स्यात् । च कारादच्युतादि त्रयश्च स्यरित्यर्थः । मुहूर्त्तस्तु घटिकाद्वयम् । ततो मुहूर्त्तस्योपरि गुरुश्चेत् कृपयति कृपयिता कृपयिष्यति कृपयेद् वा कृष्णं सेवस्व इति योज्यम् । निवृत्तो भविष्यतीत्यधिकारः । इदानीं प्रकीर्णमारभते—

अमृता०—१५८. वर्त्तमानेति । समीपमेव सामीप्यम्, स्वार्थे यण् । वर्त्तमानस्य

बाल०—हान्त । हान्तस्य शश्वतश्च योगे सति अधोक्षजस्य स्थाने भूतेश्वरो वा स्यात् । पञ्चवर्षाभ्यान्तरप्रश्ने च सति अधोक्षजस्य स्थाने भूतेश्वरो वा स्यात् । अत्यन्तर-शब्दो मध्यवाची । इति हेत्यादौ पारम्पर्योपदेशं निरन्तरश्च । पारम्पर्योपदेशः स्यादैतिह्य-मिति हाव्ययमित्यमरात् । हान्तग्रहणात् इहादियोगेऽपि ज्ञेयमिति ॥ १५५ ॥

बाल०—पुरा । व्यक्तार्थमेतत् । भूतेश्वरादित्रयमिति भूतेश्वरभूतेशाधोक्षजाः । भूतेशादित्रयमिति वा पाठः । पुरा इत्यादौ पूर्वापरयोः परविधेर्वलवत्त्वात् इह योगे विकल्पाऽधोक्षजाभूतेश्वरौ न किन्तु पुरायोगे भूतेशादिचतुष्टयमिति । अत्रादाहरणे पुरास्यात् पुरास्यासीत् पुरा वयौ पुरा यातीति ग्रन्थान्तरे पाठ इति ॥ १५६ ॥

बाल०—स्मेन । स्मशब्देन योगे सति तु परोक्षेऽपरोक्षे च अनद्यतनभूते अच्युतो भवति । स्मशब्दो भूतकालवाची । परत्वादिति । परत्वात् अच्युतस्यैव वलवत्त्वं । अतः पुरायोगेऽपि न भूतेश्वरादित्रयमिति ॥ १५७ ॥

कदा त्वं कृष्णमद्राक्षीः द्रक्ष्यसि वा ? तत्राह—एष पश्यामि । पक्षे-
यथाप्राप्तम् ।

१५८. आशंसायां भविष्यति वर्त्तमानवद् भूतवच्च वा । क्षिप्रार्थ
उपपदे कल्किः, आशंसार्थे विधिः ।

कृष्णश्चेदागच्छति आगमत् आगमिष्यति वा सुखं पश्यामः । अद्राक्ष्म

समीपेभूते, वर्त्तमानस्य समीपे भविष्यति च धातो रूतरे वर्त्तमानवत् प्रत्यया भवन्ति ।
वत्करणं सम्पूर्णं सादृश्यार्थम् । वर्त्तमाने यत्रयत्र येनोपाधिना यादृक्प्रत्यया विहिता स्तत्
सर्वेऽत्र विधीयन्त इत्यर्थः । तथाहि—ताच्छीत्यरूपवर्त्तमाने—अलं कृञ् इत्यादिना
अलंपूर्वादेव कृञ् इष्णु प्रत्ययो विधास्यते । तथा अहं द्विषोः वर्त्तमाने पूज्यो मित्रयोरेव
शतृ प्रत्ययः । एवं यद्विशेषणोपेतो यत्प्रत्ययो वर्त्तमाने विधास्यते तत्प्रत्ययस्थाने भूत-
भविष्यतोस्तद्विशेषणोपेतस्य लटः प्राप्त्यर्थं वत् ग्रहणं बोध्यम् । प्रयोगश्च यथा—कदा
कृष्णमलमकरोः, कदा कृष्णमलं करिष्यसीत्युभयत्र—एषकृष्णमलं करिष्णुरित्यादि । कदा
इत्यादि प्रश्नवाक्यं भूतभविष्यद् बोधनार्थम् । उदाहरणे—एष पश्यामीत्यादौ एष अय-
मित्यादि तु वर्त्तमानद्योतनाय । इदानीमेवापश्यम्, इदानीमेव द्रक्ष्यामीत्याद्यर्थः । एवं
वर्त्तमाने क्तश्च । कदा आगच्छः ? कदा गमिष्यसि ? अयमागतोऽहम्, गच्छन्तमेव मां
विद्धि इत्यर्थः । वर्त्तमानं समीप इति किम्—कदा आगतो भवान् ? वर्त्तमानमासात्
पूर्वस्मिन् मासे आगच्छम् ।

अमृता०—१५८. आशंसायामिति । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तीच्छा आशंसा, तस्यां
गम्यमानायां धातो भविष्यति वर्त्तमानवद् भूतवच्च प्रत्ययो वा भवति । आशंसाया
भविष्यत् कालो हि विषयः, तत् एवोक्तं भविष्यतीति । तेन पक्षे भविष्यत् प्रत्ययश्च ।
क्षिप्रार्थं शब्दे उपपदे सति त्वाशंसायामपि कल्किरेव स्यात्; तथा आशंसार्थशब्दे उपपदे तु
तत्र विधि रेव स्यान्नतु भूतवद् वर्त्तमानवद् वा । कृष्णश्चेदिति—अत्र द्वयोरपि वाक्ययोः
कार्यकारणभाववतो राशंसा गम्यत इति भूत वर्त्तमान प्रत्ययौ । तत्रतत्र लुङ् लृटावेव
नतु लङ् लिट् लुट्; सामान्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेशादिति न्यायात् । क्षिप्रार्थ इत्यत्र

बाल०—प्रश्न । प्रश्नस्योत्तरे सति । ननुशब्दयोगे भूतेषु अच्युतः स्यात् । भूतेष्विति
अद्यतनभूते अनद्यतनभूते परोक्षभूते अपरोक्षभूते चेत्यर्थः । नुश्च नश्च ताभ्यां योगे भूतेषु
अच्युतो वा स्यात् । अपश्यः कृष्णमिति प्रश्नः । ननु पश्यामीत्युत्तरं ॥ १५८ ॥

बाल०—अन । कल्किर्भविष्यति कल्किः स्यात् । इदमपि आख्यातसूत्रानुवादे रूपं ।
अनद्यतने बालकल्किविधानात् अनद्यतनेऽस्य विषयः । बलिबिन्दो भविष्यतीति पदसंस्कार-
वेलायामनद्यतनस्याविद्यमानत्वात् न बालकल्किः । बलिबिन्द्र इति पश्चात् प्रयोक्तव्यं ।
एवं श्वः करिष्यामीत्याद्यपि ।

अनद्यतने भविष्यति बालकल्किः स्यात् । इदमप्यनुवादे रूपं । आशङ्कायां वाच्यायां

द्रक्ष्यामो वा । तथा कृष्णश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति त्वरितं द्रक्ष्यामः ।
तथा कृष्णश्चेदागच्छेत् तद्वाशिंसे त्वरितं पश्येयम् ।

१६०. क्रिया सातत्य-सामीप्ययो र्यथाकालमनद्यतने भूतेश-
कल्की ।

यावज्जीवं हरिमसेविष्टं सेविष्यते वा । येयं द्वादश्यतिक्रान्ता तस्यां
हरिमपूपुजत आगामिन्यां पूजयिष्यति च ।

अर्थ ग्रहणेन तत् पर्यायशब्दे उपपदेऽपि कल्किरिष्ट इति दर्शयति—त्वरितं द्रक्ष्याम इति ।
एवं शीघ्रादियोगेन च । तथा शंसापर्यायशब्द विधिरिष्टएव; यथा—इच्छामि तूर्णं पश्येय-
मित्यादि । परत्र क्षिप्रार्थोपपदे सत्त्वेऽपि आशंसार्योपपदत्वेन कल्किमपवार्य विधिरेव
प्रवृत्तः, अतश्च सर्वेषामपवाद एषः ।

अमृता०—१६०. क्रियेति । सततस्य भावः सातत्यम् । क्रियायाः सातत्ये
निरवच्छेदेनानुष्ठाने, तथा तस्याः सामीप्ये च गम्यमाने अनद्यतनभूत-भविष्यतोर्यथाक्रमं
भूतेशकल्की स्याताम् । भूतेऽनद्यतने भूतेश्वरो विहितः, तथा भविष्यदनद्यतने
बालकल्किः, तत्तदपवारकोऽयम् ।

यावज्जीवमिति—यावति कर्मणि विद्वृज्जीवाभ्यामिति णमुः कृत् । यावन्तकालं
जीवतीत्यर्थः, पेन प्राणधारणरूपक्रियायाः सातत्यम् ।

अनद्यतने अद्यतने भविष्यति बालकल्किः स्यात् । आशङ्का संशयः । अनद्यतने विहितो
बालकल्किरद्यतने न भवतीति सूत्रं कृतं । श्वः कृष्णमिति श्वःशब्दो भविष्यत्कल्यवाची ।
ह्योगतेऽनागतेऽल्लि श्वः परश्वस्तत्परेऽहनि इत्यमरात् । इयं ननु कदा गन्तेत्यत्राशङ्का
व्यक्तैव यदा त्वाशङ्का वाक्येन गम्यते तदा बालकल्किर्न भवति । अतएव अवसायो
भविष्यामि दुःखस्यास्य कदा स्महमिति भट्टिः । अवसायेऽन्तर्दुःखावसानसमयजिज्ञासाया
वाक्यवाच्यत्वादत्राशङ्का वाक्यवाच्या न भवति किन्तु दुःखनिविण्णस्यैव तद्वाक्यमिति
आशङ्का वाक्यगम्यैव भवति ॥ १५६ ॥

बाल०—यावत् । यावच्छब्देन पुराशब्देन च योगे भविष्यति अच्युतः स्यात् ।
कदा कर्हिभ्यां योगे भविष्यति अच्युतः स्यात् कल्की च स्यातां । भविष्यति विहितावपि
कल्की विशेषेणाच्युतेन बाधितौ स्यातामिति कल्की चेति कृतं । पश्यामीति द्रक्ष्यामीत्यर्थः ।
कदा कर्हिभ्यां योगे भूतविहितप्रत्ययाश्च भवन्तीति जुमरमतं । ननु यावदित्यव्ययमनव्यय-
स्यप्यस्ति तर्हि कस्यात्र ग्रहणमिति चेत्तत्राह अत्रेति । नेहेति अनव्ययत्वादिहाच्युतो न
भवतीत्यर्थः । यावदासिष्यते इति यावद्वस्तु स्थास्यतीत्यर्थः । आसिष्यत इति आस
उपवेशने ॥ १६० ॥

१६१. सीमोक्तावरस्मिन् विभागे भविष्यदनद्यतने कल्किः,
कालविभागे चाहोरात्र सम्बन्धहीने, परस्मिस्तु वा ।

योऽयमागोवर्द्धनाद् गन्तव्यः पन्थाः तस्य यदवरं राधाकुण्डं तत्र तदाराधनं करिष्यामः । तथा आगामिवत्सरस्य योऽवरो वैशाखस्तत्र हरिमाराधयिष्यामः । नेह—आगामि मासस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र श्रीभागवतमध्येतास्महे । अत्र तु वा—आगामिवर्षस्याग्रहायण्याः परस्मिन् गीतां श्रोष्यामः श्रोतास्मः । क्षिप्रार्थ इत्यादिना नियमा उक्ताः ।

१६२. विधिः । तद्विषये क्रियातिपत्तौ त्वजितो भूतभविष्यतोः ।
विभू इमौ । क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः ।

अमृता०—१६१. सीमोक्ताविति । सीमाया उक्तौ अवरस्मिन् अचरमे देशविभागे सति अनद्यतनभविष्यति धातोः कल्किः स्यात् । सीमाया उक्तौ अवरस्मिन् कालविभागे अहोरात्र सम्पर्क हीने सति भविष्यदनद्यतने कल्किः स्यात् किन्तु कालस्य परस्मिन् विभागे तत्र कल्कि र्वा स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तं बालकल्किः । आगोवर्द्धनादिति मर्यादा वचने आङ् युक्तात् पञ्चमी । इहापि बालकल्कि विषये कल्किनियम्यते । तदाराधनमिति राधाया आराधनम् । अवर वैशाखः अवरकालस्थो वैशाख इत्यर्थः । अवरः कनिष्ठ इति शब्दकल्पद्रुमः । नेहेति—पञ्चदशरात्रस्य कालस्य अहोरात्रात्मकत्वान्नात्र कल्किः किन्तु बालकल्किः सिद्ध एव । परस्मिन् काल विभागे उदाहरति—आगामीति । हायनस्य चत्सरस्य अग्रः अग्रहायणः, तेन युक्ता पौर्णमासी तस्याः, मार्गशीर्षस्य पौर्णमास्या इत्यर्थः । नियमा उक्ता इति—अपवादरूपा नियमा इति यावत्, दर्शिता एव तत्र व्याख्यायाम् ।

अमृता०—१६२. विधिरिति । धातोर्विधिः स्यादित्यधिकारः । विधिविषये क्रियाया अनिष्पत्ते तु अजित लकारः स्यादित्यपरोऽधिकारः । सामान्यत उक्त्वा विशेषार्थे विधीयते—

बाल०—किं क । लब्धुमिच्छा लिप्सा तस्यां गम्यमानायां किकतरकतमैर्योगे भविष्यति ते अच्युतः कल्की च भवन्ति । लिप्सा प्रश्नेनैव गम्यत इत्याह कृष्णदर्शनमिति । दर्शयतीत्यादि दृशेर्णन्तस्य रूपं ।

प्रश्न । प्रश्नस्योत्तरे किं कतरकतमैर्योगे भविष्यति ते अच्युतादयः । एवमिति । किम्शब्दात् अतरच्प्रत्यये कृते कतरशब्दः सिध्यति । तस्मादेवातमच्प्रत्यये कृते कतमशब्दः सिध्यति । लिप्सायामिति किं को मथुरां गमिष्यति ॥ १६१ ॥

१६३. हेतुतत्फलयो विधिस्तद्विषये कल्किश्च ।

प्रभू चेमौ । तत्तन्मात्रे विधिकल्की, विधिविषये क्रियातिपत्तौ त्वजित इत्यर्थः । कल्किश्चात्र विधिविषय एव । एवमुत्तरत्रापि ।

वृन्दावनं चेद् गच्छेत् कृष्णं पश्येत् । एवं कल्किः । नेह—कृष्णं पश्यतीति नमस्कुरुते; इति शब्देनैव हेतुतत्फलद्योतनात् । एवं कृष्णं पश्यति तस्मान्नमस्करोतीत्यादि । क्रियातिपत्तौ—श्रीवृन्दावनं चेदगमिष्यत् कृष्णमद्रक्षत् । हेतुतत्फलयोरित्यधिकारमात्रं विधानसूत्रमपेक्षते, तेन सम्भावनायां यो विधि वक्ष्यते तमपेक्षयेदमुदाहृतम् ।

१६४. सम्भावनार्थधातूपपदे, यदित्यस्य प्रयोगेतु तद् विधिरेव ।

अमृता०—१६३. हेत्विति । हेतुः कारणं, तत् फलं कार्यम् । हेतु फलयोः कारण कार्ययो गम्यमानयो धातो विधिः स्यात्, विधिविषये कल्किश्च भवति । इमौ विधिकल्की च प्रभुनामाधिकारौ । अनेन विधेर्भविष्यद् विषयत्वञ्च व्यञ्जितम् । तत्तन्मात्रे हेतु तत् फलमात्रे । तत्रैवार्थे विधिविषये क्रियातिपत्तिः प्रतीयते चेत्तदा अजितश्च स्यादित्यधिकारप्रपञ्चः ।

वृन्दावनमित्यादौ पूर्ववाक्ये हेतुः, उत्तरवाक्ये तु तत्फलं कृष्णदर्शनं लभ्यते । तत्तच्च कालविशेषबोधनं वाक्येनैव भवति, अतस्तदभावे नेति प्रत्युदाहरति—कृष्णं पश्यतीति । इह तु 'इति' शब्देन हि कार्यकरणभावद्योतनान्न विधिर्न वा कल्किः किन्तु अच्युत एव । एवं 'तस्मात्' पदेन हेत्वादि बोधनात् तत्र च न तौ । कार्यकारणभावे क्रियातिपत्तौ अजितमुदाहरति—श्रीवृन्दावनमित्यादि । अत्र श्रीवृन्दावनगमनं कारणं, कृष्ण दर्शनं कार्यम्, तत्तच्च पुनरनिष्पन्नमेव, नहि सञ्जातमित्यर्थः । इह च वाक्येन हि क्रियातिपत्तिर्गम्यते । विधेरधिकारसूत्रमिदं न तु विधानसूत्रमिति स्फुटयति—विधानसूत्रमपेक्षत इति । सम्भावनायामिति—शक्तिसम्भावन इत्यनेन वक्ष्यते, तस्यैवायं विषय इति भावः ।

अमृता०—१६४. सम्भावनार्थेति । सम्भावनं क्रियासु योग्यतानिश्चयः । हेतुतत्

बाल०—वाञ्छि । वाञ्छितात् अन्यसिद्धौ गम्यमानायां च भविष्यति ते अच्युतादयो भवन्ति । यो दध्योदनमिति । वाञ्छितात् दध्योदनात् कृष्णदर्शनसिद्धिर्गम्यते । दध्योदनमिति दध्ना उपसिक्त ओदनो दध्योदनस्तं । वाञ्छितादन्यसिद्धिः प्रोत्साहनेनैव गम्यते इत्याह दातारमिति ॥ १६२ ॥

बाल०—विधा । विधातुरर्थो विधात्रर्थस्तस्य लक्षणात् ज्ञापकाचोत्तरे भविष्यति ते अच्युतादयः स्युः । लक्षणपदेनात्र लक्षणार्थको धातुर्लक्ष्यते । कृपयतीत्यादिना ण्यन्तस्य कृपेः रूपं कृपां करोतीत्यर्थे णिः ॥ १६३ ॥

सम्भावयामि अवकल्पयामि भवान् वृन्दावनं चेद् गच्छेत् कृष्णं पश्येत्
द्रक्ष्यति वा । यत् प्रयोगे तु—सम्भावयामि यन्मथुरां गच्छेत् कृष्णं
पश्येदित्येव । क्रियातिपत्तौ—अद्रक्षत् । एवमुत्तरेष्वपि अजितप्रयोगा
मन्तव्याः ।

१६५. बाढार्थोत्ताप्यो यौगे विधिः, शक्तिसम्भावने चालं शब्दा-
प्रयोगे तथा ।

उत कृपयेत् अपि कृपयेत् कृष्णः । तथा अपि कृष्णं वशं कुर्यात् । नेह
विधिः किन्त्वधिकारात् कल्करेव,—अलं कृष्णं वशीकरिष्याति ।

फलयो गम्यमानयोः सम्भावनार्थे धातूपपदे सति धातोरुत्तरे विधिकल्की स्याताम् ।
तत्रैवार्थे क्रियातिपत्ति गम्यते चेत्तदा अजितश्च स्यात् । तत्र यत्शब्द प्रयोगे तु सविधिरेव
स्यान्न हि कल्किः । अर्थ ग्रहणात् तत्पर्यायेणादाहरति—अवकल्पयामीति । अत्र
सम्भावनार्थधातोः प्रयोगे सम्भावनं स्पष्टमेव, यत्र तु सम्भावनार्थे धातूपपदत्वाभावेऽपि
सा गम्यते तत्रापि विधिर्भवति । यथा—मेघो गर्जति वृष्टिर्भवेदित्यादि । धातूपपदार्थस्य
गम्यत्वेऽपि प्रयोगः सिध्यतीति—अश्रद्धामर्षयो रित्यादावग्रे सूचयिष्यते ।

अमृता०—१६५. बाढार्थेति । बाढमतिशयः । तदर्थको य उतशब्दः, यश्च अपि-
शब्दः तयो यौगे धातोर्भविष्यति विधिः स्यात् । तथा शक्ति सम्भावने च भविष्यति
विधिः स्यात्, यदि अलं शब्दस्य प्रयोगा न स्यात्तदा । कल्केरपवादः । उतकृपयेदिति—
अतिशयेनकृपयेदित्यर्थः । अपि कृष्णमिति—कृष्णं वशाक्तुं समर्थ इत्यर्थः । अयन्ञार्थः
अपिना दद्योत्यये, अलंशब्देन तु तदर्थे दद्योत्ये न विधिः, किन्तु यथाप्राप्तं कल्किरिति
दर्शितं प्रत्युदाहरणेन—अलमित्यादिना । केवल सम्भावनेऽपि विधिरेवेष्यते—मेघो गर्जति
शीघ्रं वर्षेदित्यादि ।

बाढार्थेति किम्—कृष्ण इदानीं गोष्ठे विराजते उत वृन्दावने ? अपि भवान् कृष्णं
द्रक्ष्यति ? विकल्प प्रश्नौ गम्येते अत्र ।

बाल०—मुहु । विधात्रर्थस्य लक्षणस्य मुहूर्तोपरितनत्वे सति । अत्र विषये विधिश्च
स्यात् । मुहूर्तोपरितनत्वे घटिकाद्वयोद्ध्वंजातत्वे ॥ १६४ ॥

बाल०—वर्त्त । सामीप्य इति सामीपशब्दात् स्वार्थे तद्धितः वर्त्तमानसमीप
इत्यर्थः । यद्वा वर्त्तमानसामीप्यं यत्र तस्मिन् वर्त्तमानसन्निहित इत्यर्थः । एवम्भुते भूते
भविष्यति च वर्त्तमानवद्वा भवति, वर्त्तमाने यथा कार्यं भवति, तथा तयोरपि भवतीत्यर्थः ।
अद्राक्षीरिति भूतकालज्ञापनार्थः । द्रक्ष्यसीति भविष्यत्कालज्ञापनार्थः । एवं पश्यामीति
युष्मदाद्यप्रयोगेऽपि लभ्यत इत्युक्तं अतोऽत्र अस्मदोऽप्रयोगेऽपि अस्मल्लाभ एष इति
अस्मद्विशेषणं । ततश्च एवोऽहमिदानीमद्राक्षं द्रक्ष्यामि वेत्यर्थः । इदानीमित्यर्थलब्धमिति
ज्ञेयं । पक्षे यथाप्राप्तमिति । भुतविहितो भविष्यत्विहितश्च प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ १६५ ॥

१६६. इच्छार्थाद् वर्त्तमाने विध्यच्युतौ ।

इच्छेदिच्छति कृष्णम् ।

१६७. इच्छार्थधातुसत्त्वे, विधि-निमन्त्रणामन्त्राधोष्टि-संप्रश्न-
प्रार्थनेषु च विधि-विधातारौ ।

इच्छामि कृष्णं पश्येयं पश्यानि वा । विधिरज्ञातज्ञापनं प्रेषणञ्च । स
च पुन द्विविधः, दृष्टार्थदृष्टार्थतया । यथा—स्ववृत्तिं कुर्यात्, कृष्णं
भजेत् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । इहभुञ्जीथा वैष्णव ! आमन्त्रणं
कामचारकरणम् । इहासीथाः । अधोष्टिः सत्कारपूर्विका व्यापारणा ।
गुरो ! मां कृष्णमुपदिशेः । संप्रश्नोऽनुज्ञा प्रार्थनम् । किं गीतामधीयीय
श्रीभागवतं वा । प्रार्थने—लभेय हरिभक्तिम् । एवं स्ववृत्तिं
करोत्वित्यादि ।

अमृता०—१६६. इच्छार्थादिति । इच्छाद्धातोरुत्तरे वर्त्तमाने काले विधिरच्युतश्च
भवतः अच्युतमात्रे प्राप्ते विध्यर्थं सूत्रम् । अर्थग्रहणात् वष्टि उश्यात् कामयते कामयेत
वाञ्छति वाञ्छेदित्यादि च ज्ञेयम् ।

अमृता०—१६७. इच्छार्थेति । इच्छार्थस्य धातोः सत्त्वे विद्यमानत्वे इच्छार्थ
धातूपपदेष्विति यावत्, तथा विध्यादर्थेषु च धातोरुत्तरे विधिविधातारौ भवतः । विधि-
लक्षणमाह—अज्ञातज्ञापनमिति । दृष्टार्थेति—अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । दृष्ट प्रयोजनकः
अदृष्टप्रयोजनकश्चेति विधिविधिविधः । द्वाभ्यामेव वाक्याभ्यामर्थचतुष्टयमुदाहरति—स्ववृत्ति
करणोपदेशः अज्ञातज्ञापनम्, तथा लोकव्यवहारोपयोगाद् दृष्टार्थकश्च । कृष्णं भजेदित्यत्र
प्रेरणं तथा परमार्थ व्यवहारोपयोगाद् दृष्टार्थकश्च । नियोगकरणमिति—इच्छाविरहेऽपि
अधर्मलोकनिन्दादिदोष भयात् नियमेन करणं निमन्त्रणमित्यर्थः किन्तु प्रायो भोजने हि
रुढीदम् । कामचारण करणमिति—काम चारेणेच्छाप्रकारेण करणमामन्त्रणम् । इच्छया
हि यत् करणं, न त्वनिच्छया, अकरणेऽपि दोषाभावात् तदामन्त्रणमिति निमन्त्रणाद् भेदः ।
तत्तच्च करणं क्रिया कर्तुं निमन्त्रितस्यामन्त्रितस्य वा जनस्य ज्ञेयं, भोजनोपवेशनादि
फलभागित्वात् । न तूपदेष्टु रिति विवेचनीयम् । सत्कारपूर्विका आदरपूर्विका व्यापारणा
अनुष्ठानम् । अनुज्ञा अनुमतिरित्यर्थः । पक्षे विधातृप्रयोगाश्चोन्नेयाः ।

बाल०—आशं । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तीच्छा आशंसा तस्यां गम्यमानायां
भविष्यति वर्त्तमानवत् भूतवच्च कार्यं वा भवतः, पक्षे भविष्यद्विहितः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।
उप समीपे स्थितं पदमुपपदं तस्मिन् । क्षिप्रार्थे शीघ्रार्थे उपपदे सति आशंसायां भविष्यति
कल्किः स्यात् । क्षिप्रार्थोपपदसद्भावेऽपि आशंसार्वार्थे उपपदे सति भविष्यति विधिः स्यात् ।
पूर्वमूत्रेण कल्कौ प्राप्ते विधानं । तथा कृष्णश्चेति पूर्वत्रःसम्भावनायां विधिः परत्रोदा-
हरणमिति । त्वरितं शीघ्रं ॥ १६६ ॥

१६८: प्रैषातिसर्ग प्राप्तकालत्वेषु विधातृ-विष्णुकृत्यौ ।

प्रैषोऽत्र प्रेरणमात्रम्, अतिसर्गः कामचाराभ्यनुज्ञा । कृष्णं भज त्वम् । कामं भज त्वं कृष्णम् । कृष्णभक्तौ कालस्ते प्राप्तः कृष्णं भज त्रिष्वपि कृष्णो भजनोय इत्यादि । पृथग् विधातृग्रहणं प्राप्तकालत्वे प्राप्त्यर्थम् ।

अमृता०—१६८. प्रैषेति । प्रैषश्च अतिसर्गश्च प्राप्तकालत्वञ्च तथा, तेषु अर्थेषु धातो विधातृलकारो विष्णुकृत्यप्रत्ययश्च भवति । तव्यादयो विष्णुकृत्या उक्ताः । कामचारेति—कामचारे इच्छाप्रवृत्तौ अभ्यनुज्ञा अनुमति रित्यर्थः । कृष्णभक्ताविति—भजनं भक्तिः, कृष्ण भजने तव कालः प्राप्त इत्यर्थः । त्रिष्वपीति—प्रैषादि त्रिषु अर्थेषु च कृष्णो-भजनीय इत्यादि विष्णुकृत्यप्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रैषातिसर्गयो रर्थयो विधाता पूर्वेण हि सिद्धः, तथापीह पुनरुक्तिः प्राप्तकालत्वार्थे तस्य प्राप्ते इत्याह—पृथगिति । तदर्थं केवल विधातुरक्तौ तु विष्णुकृत्यार्थः पुनरारम्भ आवश्यकः स्यात्, तेषां प्रैषादि त्रयविषय-कत्वात् । अतस्तल्लाघवार्थमेकत्रैव सूत्रितमिति भावः ।

बाल०—क्रिया । क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्यमाने यथाकालं कालानति-क्रमेण अनद्यतने भूतेशकल्की भवतः । अनद्यतनभूते भूतेशो भवति अनद्यतनभविष्यति कल्किर्भवतीत्यर्थः । यावज्जीवमिति णन्वन्तं । आगामिन्यां द्वादश्यां ॥ १६७ ॥

बाल०—सीमो । सीमाया उक्तौ अवरस्मिन् चरमे विभागे सति भविष्यदनद्यतने अनद्यतनभविष्यति कल्किः स्यात् । सीमोक्तौ अहोरात्रसम्बन्धहीने अवरस्मिन् कालस्य विभागे च सति भविष्यदनद्यतने कल्किः स्यात् । सीमोक्तौ परस्मिन् कालविभागेतु सति कल्किर्वा भवति । आ गोर्द्धवनादिति । आडत्र सीमायां गोवर्द्धनपर्यन्तमित्यर्थः । तस्य पथः । अवरं पश्चात् । तत्र कुण्डे । तदाराधनं । अवरोऽन्त्य । आराधयिष्यामि इति स्वार्थे णिः । नेहेति कल्किरिति शेषः । हायनस्य वत्सरस्याग्रः अग्रहायणः तेन युक्ता पौर्णमासी आग्रहारणी तस्या आग्रहायण्या इति मार्गशीर्षस्य पौर्णमास्या इत्यर्थः । क्षिप्रार्थ इत्यादिना नियमा उक्ता इति । आशंसायां भविष्यति वर्तमानवद्भूतवच्च वेत्यनेन अच्युतः भूतविहितप्रत्ययाः पक्षे कल्किश्च भवति । आशंसायां क्षिप्रार्थ उपपदे कल्किरेव स्यादिति नियमः । आशंसार्थ इति । क्षिप्रार्थोपपदसद्भावेऽपि आशंसार्थे उपपदे विधिरेव ननु कल्किरिति नियमः । ननु क्रियासातत्येत्यादेः सीमोक्तावित्यादेश्च कथं नियमत्वं यतः क्रियेत्यत्रानद्यतने भूतेशकल्क्योरप्राप्तौ सीमेत्यत्र भविष्यदनद्यतने च कल्केरप्राप्तौ तत्तत्प्राप्तिविहितत्वात् ते विधिसूत्रे एव भवतः । उच्यते । अनद्यतनभूते भूतेश्वरादिः प्राप्नोति अनद्यतनभविष्यति बालकल्किः प्राप्नोति पदसंस्कारवेलायामनद्य-तनस्य अविद्यमानतया भूतेशकल्की अपि प्राप्नुतः अतस्तेषां प्राप्तौ नियमत्वं क्रियासातत्य-सामीप्ययोर्यथाकालमनद्यतने भूतेशकल्की एव तवत इति । सीमोक्ताववरस्मिन् विभागे भविष्यदनद्यतने कल्किरेवेति । एवं कालेत्यादेश्च नियमत्वं ज्ञेयं ॥ १६८ ॥

१६६. मुहूर्त्तस्योपरि प्रैषादिषु विधिश्च । समयोगे त्वधीष्टौ च विधातैव ।

मुहूर्त्तस्योपरि कृष्णं भजेरित्यादि । तथा कृष्णं भज स्म कृष्ण-
मुपदिश स्म ।

१७०. काल समयवेलाप्रयोगे यच्छब्देनयोगे विधिः ।

कालोऽयं यत् सेवेथाः कृष्णम् । एवं समयोऽयमित्यादि ।

अमृता०—१६६. मुहूर्त्तस्येति । प्रैषादिषु गम्यमानेषु मुहूर्त्तस्योपरि कालार्थेधातो विधिश्च स्यात् । चकाराद् यथाप्राप्तं विधातृविष्णुकृत्यौ च स्याताम् । स्म शब्दयोगे तु प्रैषादौ वाधीष्टौ चार्थे विधातैव भवति न तु विधि न विष्णुकृत्यौ वा । मुहूर्त्तस्योपरीति—मुहूर्त्तादधिककालं यावदित्यर्थः । इत्यादिपदेन अतिसर्ग प्राप्तकालार्थयो रुदाहरणीयौ । तत्तच्च यथा—मुहूर्त्तस्योपरि कामंभजे स्त्वं कृष्णम् । “मृयेयोर्द्धं मुहूर्त्ताद्धि न स्यास्त्वं यदि मे गति”रिति भट्टिः । एवं विधातृविष्णुकृत्यौ च—कृष्णं भज, कृष्णो भजनीय इत्यादि । कृष्णं भज स्मेति—स्म योगे प्रैषोदाहरणम्, वाक्यान्तरञ्चाधीष्टौ । एवं स्म योगेऽतिसर्ग प्राप्तकालार्थयोरपि विधाता हि बोध्यः । स्म शब्द इह वाक्यालङ्कारे प्रयुक्तः ।

अमृता०—१७०. कालेति । काल समय वेला शब्दानां प्रयोगे यच्छब्दोपपदे सति धातो विधिः स्यात् । प्रैषाद्यर्था निवृत्ताः । भविष्यतीति तु वर्तते । अतः कृति वक्ष्यमाणस्य भविष्यदर्थं तुम्बोऽपवादोऽयं यच्छब्दयोगात् ।

बाल०—विधिः । विधिः स्यात् । सूत्रमिदमनुवावरूपं । तद्धि । व्यक्तार्थमेतत् । इदमप्यनुवावरूपं । इमौ विध्यजितौ । क्रियातिपत्तिलक्षणमाह क्रियाया इति । सामान्यतो विधिसूत्रमुक्तं कस्मिन्नर्थे स भवतीति विशेषसूत्रमाह ॥ १६६ ॥

बाल०—हेतु । हेतुः कारणं । हेतुश्च तत्फलञ्च तयोर्गम्ययोर्विधिर्भवति । विधि-विषये कल्किश्च भवति । इमौ विधिकल्की । तत्तन्मात्रे हेतुतत्फलमात्रे गम्ये । विधिकल्की इति भवत इति शेषः । विधिविषयेत्यनेन अजितोऽपि हेतुतत्फले । एवं कल्किरिति । वृन्दावनं चेद्गमिष्यति कृष्णं द्रक्ष्यतीति । नेहेति विधिकल्की इति शेषः । हेतुमाह इति-शब्देनैवेति । एवं कृष्णं पश्यति तस्मान्नमस्करोतीति । अत्र तस्मादित्यनेनैव हेतुतत्फल-द्योतनं तेन न विधिकल्की । वृन्दावनं चेद्गमिष्यत् कृष्णमद्रक्ष्यदिति हेतुतत्फलयोर्वृन्दावन-कृष्णदर्शनयोरनिष्पत्तिर्विक्रियेनैव गम्यते । हेतुतत्फलयोरितीति कर्तृभूतं । अधिकारमात्र-मिति अधिकारमात्रोक्तमित्यर्थः । विधानसूत्रमिति कर्मभूतं । तं विधि । इदमिति वृन्दावनं चेद्गच्छेत् कृष्णं पश्येदित्येतदित्यर्थः । तस्मादत्र सम्भावनायां विधिरिति भावः ॥ १७० ॥

१७१. अर्हशक्त्यो विधि विष्णुकृत्य तृणः ।

कृष्णो रुक्मिणीमुद्वहेत् हरेदित्यादि ।

१७२. आशिषि कामपालविधातारौ ।

कृष्णः कल्याणं क्रियात् करोतु कुरुताद् वा ।

१७३. माङ् योगे सर्वापवादी भूतेशः ।

मा कृष्णं परित्याक्षीः । कथं मा भवतु तस्य पापम्, मा करिष्यति ?
निरनुबन्धोऽयं माशब्दः ।

अमृता०—१७१. अर्हेति । अर्हतीति अर्हः, योग्य इत्यर्थः । अर्हे कर्तरि, शक्तौ च गम्य मानायां धातो विधिविष्णुकृत्यतृणः प्रत्यया भवन्ति । कृष्णो रुक्मिणीमुद्वहेदिति—रुक्मिण्या विवाहे कृष्णएव योग्य इत्यर्थः । हरेदिति—कृष्णस्यैव तस्या हरणे शक्तिरस्ति नान्यस्येत्यर्थः । इत्यादिपदेन—कृष्णेनोद्वोढव्या उद्वहनीया, हर्तव्या हरणीया रुक्मिणी, कृष्णो रुक्मिणीमुद्वोढा हर्ता इति ।

अमृता०—१७२. आशिषीति । आशंसनमाशीः, अप्राप्तस्येष्टार्थस्य प्राप्तुमिच्छा आशीरित्यर्थः । तस्यां गम्यमानायां धातोः कामपालविधातारौ भवतः । तुह्यो स्तावडा-शिषि वा सर्वत्रेति कुरुतात् प्रयोगः प्रागुक्तेन हि सिद्ध इति दर्शितम् ।

अमृता०—१७३. माङिति । माङ् इत्यव्यययोगे धातो भूतेश लकारः स्यात्, सच सर्व लकाराणामपवादः । ङइति । आशंकते—कथमित्यादि । मा योगोऽपि भूतेशाभाव इति विरोधः । सङ्गमयति—निरनुबन्ध इति । अयन्तु स्वभावतो मा शब्दो नतु माङ्, तेन न व्यभिचारः शङ्क्यः । अत्रप्रतिषेधो मा मास्म योग इति न धातोः पूर्वमत् ।

बाल०—सम्भा । हेतुतत्फलयोगगम्यमानयोः सम्भावनार्थं धातुसम्बन्धिन्युपपदे सति पूर्वोक्तेऽर्थे विधिकल्कयजिता भवन्ति । यदित्यस्य प्रयोगे तु तद्विधिरेव भवति, नतु कल्कयजितौ । तद्विधिरिति स चासौ विधिश्चेति विग्रहः । सम्भावना तत्क्रियायोग्यता-निश्चयः । अवकल्पयामीति सम्भावयामीत्यर्थः । एवमिति उत्तरेषु लक्षणेषु मन्तव्या ज्ञातव्याः ॥ १७१ ॥

बाल०—वाढ । वाढमतिशयः तदर्थयोरुताप्योयोगे विधिः स्यात् । सर्वेषामपवादोऽयं योगः । कल्करपि न भवतीति सूचयतीति सूचयितुं विधिरिति कृतं । सम्भावने च गम्यमाने अलंशब्दस्याप्रयोगे विधिः स्यात् । उत कृपयेत् अपि कृपयेत् कृष्ण इति अतिशयमित्यर्थः । वाढार्थेति किं उत कृष्णो गमिष्यति अपि धास्यति सुखं । अत्र उतशब्देन प्रश्नो गम्यते । अपिशब्देन आच्छादनं गम्यते । अपि कृष्णं वशं कुर्यादिति अत्रापिशब्दः सम्भावनार्थः । नेह विधिरिति अलंशब्दप्रयोगादिति शेषः ॥ १७२ ॥

बाल०—इच्छा । वर्तमाने काले इच्छार्थाद्धातोस्तरे विध्यच्युतौ भवतः । अच्युतः सिध्यत्येव । विध्यर्थसूत्रमिदं । इच्छेदिति इषु इच्छायां ॥ १७३ ॥

१७४. मास्म योगे भूतेश्वरश्च ।

मास्म कृष्णं त्यजः मास्म त्याक्षीः । व्यस्तेऽपीच्छन्ति केचित् । स्म करोन्मा, स्म कार्षीन्मा । पृथग् योगात् केवल मायोगे तु न स्यात् । माकृष्णं त्याक्षी रित्येव ।

१७५. काल सामान्ये ।

विभुरयम् ।

१७६. अपि जात्वो योगे गर्हयामच्युतः ।

अपि भवानवैष्णवंश्राद्धे भोजयति ? एवं जातु । तदेतत्पर्यन्तं

अमृता०—१७४. मास्मेति । मास्म शब्देनयोगे धातो भूतेशोभूतेश्वरश्च भवति । व्यस्ते विभक्ते, योगराहित्येऽपीत्यर्थः । लकरद्वयमेवेच्छन्तीति शेषः । प्रयोगश्च दृश्यते—कामक्रोधौ स्म मा पुष इति ।

अमृता०—१७६. अपीति । गर्हयां निन्दायां गम्यमानायां अपि योगे जातु योगे च काल सामान्ये धातो रच्युतः स्यात् । पूर्वं वर्तमान एव विहितोऽयं, इह तु गर्हयां

बाल०—इच्छार्थस्य धातोः सत्त्वे विद्यमानत्वे विध्यादिष्वर्थेषु च विधिविधातारौ भवतः । विधिलक्षणमाह विधिरज्ञातज्ञापनं प्रेषणञ्चेति । सच विधिः । दृष्टार्थेति । दृष्टार्थतया अदृष्टार्थतया चेति । दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्चेत्यर्थः । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची, दृष्ट-प्रयोजनकोऽदृष्टप्रयोजनकश्चेति । स्ववृत्ति कुर्यादिति । अत्र विधेरज्ञातज्ञापनरूपता स्ववृत्तिकरणस्य व्यवहारमार्गसौष्ठवजनकत्वात् दृष्टार्थता च । कृष्णं भजेदिति । अत्र विधेरज्ञातज्ञापनरूपता कृष्णभजनस्य परमार्थमार्गसौष्ठवजनकत्वाददृष्टार्थता च । प्रेषणे त्वं पुष्पाणि चिनुयाः । निमन्त्रणलक्षणमाह निमन्त्रणमिति । नियोगो नियुक्तिः । नियोग-करणमत्र भोजनविषयकमेव ज्ञेयं । अन्यया प्रेषणनियोगकरणयोर्भेदो न स्यात् । आमन्त्रण-लक्षणमाह आमन्त्रणमिति । कामचारेण इच्छया करणमिति तस्याकरणे दोषाभावः । अधीष्टिलक्षणमाह अधीष्टिरिति । सत्कार आदरः, व्यापारणा नियुक्तिः, अनुज्ञा आज्ञा प्रार्थनं याच्ना ॥ १७४ ॥

बाल०—प्रैष । प्रैषश्च अतिसर्गश्च प्राप्तकालत्वञ्च तेष्वथपु विधातविष्णुकृत्यौ भवतः । अतिसर्गलक्षणमाह अतिसर्ग इति । कामेति कामचारे इच्छाप्रवृत्तौ अभ्यनुज्ञेति । कृष्णं भज त्वमिति प्रैषोदाहरणं । कृष्णभक्तौ कृष्णभजने । त्रिष्वपीति प्रैषादिष्वित्यर्थः । प्रैषेऽतिसर्गे च पूर्वलक्षणेनैव विधाता प्राप्नोति । तथापि यदिह विधातृग्रहणं कृतं तत्फलमाह पृथगिति ॥ १७५ ॥

बाल०—मुहू । मुहूर्तस्योपरि प्रैषादिषु सत्सु विधातृविष्णुकृत्यौ विधिश्च भवति । स्मशब्दयोगे तु प्रैषादौ अधीष्टौ च अर्थे विधातृवै भवति । इत्यादिपदेन विधातृविष्णु-

क्रियातिपत्तौ नित्यत्वेनाजितो ज्ञेयः । अथ भूते विकल्पेन भविष्यति तु नित्यत्वेन ।

१७७. विधिविषये क्रियातिपत्तौ भूतेऽजितो वा ।

प्रभुरयम् ।

१७८. कथं योगे गर्हायां विध्यच्युतौ वा ।

स कथमवैष्णवमन्त्रं जपेत् जपेति वा पक्षे यथा विहितञ्च,—कथं जपिष्यति अजापीदित्यादि । विधिविषयेति—स कथमवैष्णवमन्त्रम-जपिष्यत् जपेत् जपति वा । भविष्यति तु अजपिष्यदित्येव ।

१७९. किं कतर कतमै योगे गर्हायां विधिकल्की ।

को नामावैष्णवं जपेत् जपिष्यति वा । एवं कतरोनामेत्यादि ।

सर्वकाले विधीयते । अपि शब्देन हि गर्हा द्योत्यते । “गर्हा समुच्चय प्रश्न शंका सम्भावना-स्वपि” इत्यमरः । जातु शब्दस्यार्थः कदाचित् । तेन गर्हा द्योतनाय शब्दान्तरमपेक्षतेऽयम् । जातु भवानवैष्णवं श्राद्धे भोजयति, तद् गर्हामहे इति । क्रियातिपत्तौ नित्यत्वेनाजित इति विधि विषय एव नतु सर्वत्रेति बोध्यम् ।

अमृता०—१७७. विधीति स्पष्टार्थम् ।

अमृता०—१७८. कथमिति । गर्हायां गम्यमानायां कथं शब्दयोगे काल सामान्ये धातो विध्यच्युतौ वा स्याताम्; पक्षे यथाप्राप्तञ्च भूतभविष्यतो लंकाराः । इह वाक्येन हि गर्हा गम्यते । आदिपदेन—कथं जपिता अजपत् जजाप इत्येते ग्राह्याः । क्रियातिपत्तौ भूते वा विधानात् अजापीत् अजपत् जजाप इत्येते च स्युः ।

अमृता०—१७९. किमिति । गर्हायां गम्यमानायां कालसामान्ये किं कतर कतम शब्दै योगे धातो विधिकल्की स्याताम् । को नामेति—नामशब्दो गर्हा द्योतकाव्ययम् ।

कृत्यावुदाहार्यौ । कृष्णं भज स्मेति प्रैषोदाहरणं । कृष्णमुपदिश स्मेति अधीष्टचु-दाहरणं ॥ १७६ ॥

बाल०—काल । कालसमयवेलानां प्रयोगे यच्छब्देन योगे सति प्रैषादावथ गम्यमाने विधिः स्यात् ॥ १७७ ॥

बाल०—अर्हं । अर्हतीति अर्हो योग्यं अर्हं कर्त्तरि शक्तौ च गम्यमानायां विधि-विष्णुकृत्यतृणो भवन्ति । कृष्णो रुक्मिणीमुद्रहेदिति । कृष्ण एव रुक्मिण्युद्रहनमर्हतीति गम्यते । कृष्णो रुक्मिणीं हरेदिति कृष्णस्यैव रुक्मिणीहरणे शक्तिरस्तीति गम्यते । इत्यादीत्यादिपदेन कृष्णेन रुक्मिण्युद्रोढव्या । कृष्णेन रुक्मिणी हर्त्तव्या कृष्णो रुक्मिण्या उद्रोढा । कृष्णो रुक्मिण्या हर्त्तेति ॥ १७८ ॥

क्रियातिपत्तौ भूते—अजपिष्यत्, पक्षे जपेत् जपिष्यति वा । भविष्यति तु—अजपिष्यत् । एवमुत्तरत्राप्यजितो दृश्यः ।

१८०. अश्रद्धामर्षयो विधिकल्की ।

प्रभुरयम् । न श्रद्धे कृष्णान्योऽग्रपूजां लभेत लप्स्यते वा । एवं नमर्षयामोत्यादि । सर्वत्राश्रद्धामर्षयो गम्यमानत्वेऽपि प्रयोगा ज्ञेयाः ।

१८१. किं किलास्तर्थाद्यो योगे तु कल्किः ।

विध्यपवादः । नावकल्पयामि किं किल कृष्णेतरोऽग्रपूजां लप्स्यते । एवं नमर्षयामि न प्रत्येमि अस्ति नाम कृष्णेतर इत्यादि ।

१८२. यद् यदि यदा जातु योगे विधिः ।

नाम प्राकाश्य-सम्भाव्य-क्रोधोपगम कुतसने इत्यमरः । अवैष्णवमिति अवैष्णवमन्त्रमित्यर्थः । क्रियातिपत्तौ अजितः प्रयोज्यः ।

अमृता०—१८०. अश्रद्धेति । अश्रद्धा असम्भावना, अमर्षः अक्षमा । तथोरर्थयो-गम्यमानयोः कालसामान्येधातो विधिकल्की भवतः । नश्रद्धे इति नसम्भावयामि, न विश्वसिमोत्यर्थः । नमर्षयामीति—न सहे नक्षमे इत्यर्थः । श्रद्धामर्षादिशब्दानामप्रयोगेऽपि तत्तदर्थे गम्ये च विधिकल्की भवत एवेत्याह—सर्वत्रेत्यादि । क्रियातिपत्तौ अजितः प्रयोक्तव्यः ।

अमृता०—१८१. किं किलेति । अश्रद्धामर्षयो गम्यमानयोः किं किलेति शब्दस्य योगे अस्त्यर्थस्य शब्दस्य च योगे कालसामान्ये धातोः कल्कि स्यात् । अत्र किं किलेति समुदायेन एकैव शब्दो निश्चितार्थद्योतकः । युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञारम्भे भीष्मोक्तिः—नावकल्पयामीत्यादि । अस्त्यर्थेति—अस्तीति अर्थो यस्य सोऽस्त्यर्थः, अस्ति भवति विद्यते, एभिर्योगे इत्यर्थः । अस्ति नाम कृष्णेतरः अग्रपूजां लप्स्यत इति योज्यम् । नाम सम्भावनायाम् । केचित्तु किं किलेति द्वौशब्दौ, तेन व्यवधानेऽपि—किं क्रमिष्यति किलैष वामन इति माध इत्याहुः ।

अमृता०—१८२. यदिति । अश्रद्धामर्षयो गम्यमानयो यदादि शब्दचतुष्टययोगे

बाल०—आशि । आशीरिष्टार्थस्याशंसनं आशंसनमिच्छा । तस्यां गम्यमानायां कामपालविधातारौ भवतः । सूत्रमिदमाख्यातसूत्रानुवादरूपं ॥ १७६ ॥

बाल०—माङ् । व्यक्तार्थमेतत् । कथमिति कथं भूतेशो भवतीति विरोधः । सिद्धान्तमाह निरनुबन्ध इति ॥ १८० ॥

बाल०—मास्म । मास्मयोगे भूतेशो भूतेश्वरश्च भवति व्यस्तेऽपीति । व्यस्ते वैपरीत्ये योग्येऽपीत्यर्थः अस्माकं मते समस्ते योगे भवति । न स्यादिति भूतेश्वर इति शेषः ॥ १८१ ॥

कल्क्यपवादः । न श्रद्धा न क्षमे भवानपि कृष्णवद् यत् पूज्येत, यदि पूज्येत । एवं यदा जातु ।

१८३. यच्च यत्रयोश्च विधिः ।

कल्क्यपवादः । न श्रद्धा न क्षमे यच्च कृष्णवदितरः पूज्येत, यत्र वा । अश्रद्धामर्षौ निवृत्तौ ।

१८४. यच्च यत्रयोगे गर्हायां विधिराश्चर्ये च ।

सर्वापवादः । यच्च भवान् कृष्णपक्षं विमुञ्चेत्तदेतदन्याय्यम् । अत्रेत्यादि । तथा यच्चेत्यादि, तदेतदाश्चर्यम् ।

१८५. यच्च यत्राभ्यामन्योपपदे त्वाश्चर्याविगतौ कल्कि र्यदि विना ।

चित्रं कृष्णेतरः सर्वं वशयिष्यति । यदि प्रयोगे तु—चित्रं यदि स वशयेत् । उक्तोऽजितविकल्पः । अत्र पूर्वत्र च यत्र विधि विषयत्वाभावस्तत्र क्रियातिपत्तौ नाजितः, तद्विषयत्वे तु यथोचितं ज्ञेयम् ।

॥ इति कालसामान्यं निवृत्तम् ॥

कालसामान्ये धातो विधिः स्यात् । शृगाल वासुदेवं प्रति श्रीमदुद्धवोक्तिः—भवानपि कृष्णवदित्यादि ।

अमृता०—१८३. यच्चेति । अश्रद्धामर्षयोरित्यनुवर्तितव्यम् । अन्यत् सुगमम् ।

अमृता०—१८४. यच्च वत्रेति । गर्हाया माश्चर्ये च गम्यमाने यच्च यत्र शब्दयो-
योगे कालसामान्ये धातोर्विधिः स्यात् । कालत्रयेऽप्येवमेवप्रयोग इति सर्वलकारापवाद
एषः । यच्च भवानपि कृष्णपक्षं मुञ्चेत् तदेतदाश्चर्यं चित्रमित्यादि योज्यम् । सूत्रत्रये
विधिविषयत्वेन क्रियातिपत्तौ त्वजित उन्नेयः ।

अमृता०—१८५. यच्चेति । यच्च यत्र शब्दाभ्यामितरस्मिन् शब्द उपपदे
आश्चर्यस्य अवगति ज्ञानं चेत्तर्हि काल सामान्ये कल्कि स्याद् यदिशब्दवर्जम् । चित्रमिति—
कृष्णाद् भिन्नः कोऽपि सर्वं वशीकरोतीति चित्रत्वं, सर्ववशीकारित्वधर्मस्य कृष्णैकनिष्ठत्व-
प्रसिद्धेरित्यर्थः । एवचित्रमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति, सूको नाम श्रीगीतां पठिष्यतीत्यादि
ज्ञेयम् । अत्र विधिविषयत्वविरहान्नाजित इत्याह—अत्र पूर्वत्र चेति ।

बाल०—काल । अपि । गर्हा कुत्सा तस्यां गम्यमानायां अपिजात्वोर्योगे काल-
सामान्ये अच्युतो भवति । तदिति तस्मात् । अथेति अतः परमित्यर्थः । नित्यत्वेनेति अजितो
ज्ञेय इति शेषः ॥ १८२-१८३ ॥

बाल०—विधि । व्यक्तार्थमेतत् ॥ १८४ ॥

१८६. धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

द्वयोर्धात्वर्थयो विशेषणविशेष्यभावे सति भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । कृष्णोऽयं मथुरां गतः श्वो भविता । मथुरायां वसन् यादवान् ददर्श । वर्त्तमाने तद्धितमतौ—कृष्णभक्तिमानयं भविता । अत्रास्य गमनक्रिया श्वः सत्तायुक्ता भविष्यतीत्याद्यर्थेषुलब्धेषु गमनादे- विशेष्यत्वं सत्तादेविशेषणत्वं सिध्यति । सोमयाजी तव पुत्रो जनिता इत्यत्र च जनिना जननक्रियानन्तरं सत्तोच्यते ।

अमृता०—१८६. धात्विति । धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यत इति स्वयमेव स्पष्टयति वृत्तौ—द्वयोर्धात्वर्थयोरित्यादि । सम्बन्ध इह विशेषणविशेष्यभावरूपः, तस्मिन् सति । नाम्नो लिङ्गसंख्यादीव कालपुरुष वचनानि धातोरर्थविशेषाः, धातुं विना तेषां स्वतन्त्र-तया व्यवहारविरहात् । तानि च तिवादिप्रत्ययैरेवाभिव्यज्यन्ते इति प्रत्ययानां साधुत्व-मुक्तमिति ध्येयम् ।

कृष्णोऽयमित्यादौ गत इति भूते क्तः, भवितेति भविष्यति वालकल्किः । श्वः सत्तायुक्तं गमनमभूदित्यवगमात् भवनं विशेषणं, गमनन्तु विशेष्यमिति सम्बन्धः । तस्मात् गत इति भूत कालस्थ क्रियायाः प्रत्ययः, भवितेति भविष्यत् कालिक प्रत्ययेनाभिसम्बध्य-मानः साधु भवति । मथुरायामिति—इह दर्शनयुक्तो वास इत्यवगमात् दर्शनं विशेषणं, वासस्तु विशेष्यमिति सम्बन्धः । अतो वसन्निति वर्त्तमान शतृप्रत्ययो ददर्शेति भूताधोक्षज प्रत्ययेन सम्बद्धः सन् साधुर्वर्त्तते । वसन् ददर्शवितरन्तमम्बरादिति माघश्च ।

कालोपलक्षितो यो यः प्रत्ययो यत्र यत्र विहित स्तत्सर्वे गृह्यन्त इत्युपदिशति— एवं वर्त्तमाने तद्धितमतावति । कृष्णभक्ति—मानिति—कृष्णभक्तिरस्य अस्तीति वर्त्तमाने मनु विधास्यते । कृष्णभक्तिमत्त्वं सत्तायुक्तं भविष्यतीत्युपलब्धे भवन भक्तिमत्त्वयो विशेषण विशेष्यभावसम्बन्धः । तेन भक्तिमानिति वर्त्तमानप्रत्ययो भवितेति भविष्यत् प्रत्ययेनाभिसम्बद्धः साधु विद्यते । एवं सोमयाजीति—भूतकाले करणे यजे णिनि वक्ष्यते । अत्र जनिना जनधातुना जननक्रियाया अनन्तरं तस्य सत्ता उच्यते, अन्यथा जननात् परं मृते सति सोमयजनानुपपत्तेः । तस्माद्यमर्थः—तवपुत्रस्य सोमयजनं सत्तायुक्तं भविष्यति, यस्तव पुत्रो जनिता स सोमयजनमवश्यं करिष्यतीति फलितार्थः । अतो जनन सोमयजनयो विशेषण विशेष्यभाव सम्बन्धे तत्तत्क्रियोत्तर भविष्यद् भूतौ प्रत्ययौ साधुभवत इति । अत्र नैयायिकास्त्वाहुः—सम्बन्धइति धात्वर्थावश्यकसम्बन्धे । अतीतकालविहितप्रत्ययेन तदावश्यकत्वं भासते । तेन भविष्यदुत्पत्तिकपुत्रे यद्यवश्यं सोमयजनकर्तृत्वं भासते तदैवायं प्रयोगइति ।

बाल०—गर्हायां गम्यमानायां कथंशब्दयोगे सति कालसामान्ये विध्यच्युतौ वा भवतः । अजितोऽनुवर्त्तते सोऽपि भूते विधिविषयक्रियातिपत्तौ वा भवतीति । अवैष्णवमिति अवैष्णवं मन्त्रमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

१८७. क्रिया समभिहारे कालत्रयेऽपि विधाता, तस्य हिस्वावेव, तौच तध्वं विषये वा ।

तत इत्येव शब्दः प्रयुज्यते, तदनन्तरं यथार्हं तद्धातुपदानुप्रयोगः । कर्तृकर्मणोः प्रयोगस्तु तत् पूर्वतस्तत्परतो वा । क्रियायाः समभिहारः पौनःपुन्यमतिशयश्च, तत्रद्विरुक्तिर्वाच्या ।

पश्य पश्य इत्येवायं पश्यति कृष्णम् । एवमद्राक्षीत् द्रक्ष्यति वा । सेवस्व सेवस्व इत्येवायं सेवते । एवमसेविष्ट सेविष्यते वा । अर्थस्तु कृष्णं मुहुर्भृशं वा पश्यतीत्यादिको ज्ञेयः । यङ् प्रत्ययस्त्वस्मिन्नेवार्थे विधीयमानोऽपि स्वयमेव समर्थत्वाद् द्विरुक्तिर्नापेक्षत इति भेदः ।

अमृता०—१८७. क्रियेति । क्रियायाः समभिहारे पौनःपुन्यातिशयोः कालत्रयेऽपि विधाता साधुः स्यात् । तस्य तु विधातुरष्टादशप्रत्ययेषु भध्ये हि स्वौ प्रत्ययौ ह्यादिश्येते । परपदिधातो विधातृस्थाने हिः, आत्मपदिधातो स्तत्र स्वःस्यादित्यर्थः । तौ च हि स्वौ मध्यमपुरुषबहुवचनविषययोस्तु वा स्याताम् । परिभाषेयम् । तत इति हि युक्तात् स्वयुक्ताद् वा पदात् । द्विरुक्तिर्वाच्येति वक्तव्येत्यर्थः, आमीक्ष्यवीप्सयो रित्यनेनेति शेषः । आभीक्ष्यं पौनःपुन्यम् ।

पश्यपश्येति—अत्र पश्येति वर्तमाने विधाता, ततएव पश्यति इति वर्तमानस्यानुप्रयोगः । एवं द्वित्वबहुत्वयोश्च—पश्य पश्य इत्येव इमौ पश्यतः, इमे पश्यन्ति कृष्णमिति । एवमिति—पश्य पश्य इत्येवायमद्राक्षीत्, पश्य पश्य इत्येवायं द्रक्ष्यति कृष्णमिति । पूर्वत्र भूते विधाता साधुः, उत्तरत्र भविष्यति । ततएव अद्राक्षीत् द्रक्ष्यतीति भूतभविष्यतो लकारयोरनुप्रयोगौ । एवं द्वित्व बहुत्वयोश्च—पश्य पश्य इत्येवेमौ अद्राष्टाम्, इमे अद्राक्षुः । तथा पश्य पश्य इत्येवाम् द्रक्ष्यतः, अमी द्रक्ष्यन्ति कृष्णमिति ।

अथात्मपद उदाहरति—सेवस्वेति । एवं द्वित्वबहुत्वयोः—सेवस्व सेवस्व इत्येवाम् सेवेते, अमी सेवन्ते । एवञ्च भूते—सेवस्व सेवस्व इत्येवायमसेविष्ट, इमौ असेविषाताम्, इमे असेविषत । भविष्यति—सेवस्व सेवस्व इत्येवासौ सेविष्यते, अम् सेविष्येते, अमी सेविष्यन्त इति ।

एतद्विधप्रयोगस्य यङ्प्रत्ययेन सह भेदं दर्शयति—यङ्प्रत्ययस्त्विति । अस्मिन्नेवार्थे—

बाल०—किं । गर्हायां गम्यमानायां किमादियोगे कालसामान्ये विधिकल्की भवतः । अजितोऽनुवर्तते सोऽपि क्रियातिपत्तौ भूते वा भवति ॥ १८६ ॥

बाल०—अथ । अथद्वा च अमर्षश्च तयोः । अथद्वा मर्षयोगं गम्यमानयोः कालसामान्ये विधिकल्की भवतः । अत्र कमव्यवस्थानेष्टेत्युदाहरण एव व्यक्तं । न श्रद्ध

युष्मदस्मदोः कर्त्रोस्तु,—पश्य पश्य इत्येव त्वं पश्यसीत्यादिकमुदा-
हार्यम् । तौच तद्ध्वं विषये वा । यथा—पश्यत पश्यत इत्येव यूयं
पश्यथ कृष्णम् । पक्षे पश्य पश्येत्यादि । तथा सेवध्वं सेवध्वमित्येव
यूयं सेवध्वे कृष्णम् । पक्षे सेवस्व सेवस्वेत्यादि ।

१८८. समुच्चित क्रिया वचनाद् विधात्रादिकं वा ।

कृष्णं पश्य रामं पश्यं श्रीदामानं पश्य इत्येवायं पश्यति, इमौ पश्यतः,
इमे पश्यन्ति । अथवा कृष्णं पश्यति रामं पश्यति श्रीदामानं पश्यति
इत्येवायं पश्यतीत्यादि । एवं युष्मदादि कर्तृषु सर्वेषु कालेषु वचनेषु
चोन्नेयम् ।

क्रियासमभिहारेऽर्थे । स्वयमेव समर्थत्वादिति—अत्रायमभिप्रायः,—पौनः पुन्यातिशययो
र्यङ् प्रत्ययो विहितः, ततो तेनहि यडा तयोरर्थयो रक्तत्वात् तत्तदर्थभिर्व्यक्तये स्वयं यङेव
समर्थ इति पृथक्तया समभिहार द्योतकाया द्विरुक्ते नविश्यकतेति ।

मध्यमपुरुषे चोदाहरति—पश्य पश्येति । मुहुर्भृशं वा त्वं पश्यसि कृष्णमित्यर्थः ।
एवं पश्य पश्य इत्येव युवां पश्यथः । बहुवचने 'त' विषये दर्शयति—पश्यत पश्यतेति ।
वर्तमाने लोट् साधुः । अत्र तु वा विधानाद् यथाप्राप्तं प्रयोगपक्ष एषः, विधान पक्षस्तु
पश्य पश्येत्यादिः प्रथममुदाहार्यः । तत्र ध्वं विषये च दृष्टान्तयति—सेवध्वमिति । वर्तमाने
विधाता साधुः । एवमुत्तमपुरुषेऽपि—पश्य पश्य इत्येवाहं पश्यामि, आवां पश्यावः, वयं
पश्यामः । भूते भविष्यति चैवं प्रयोक्तव्यम् ।

अमृता०—१८८. समुच्चितेति । समुच्चीयमाना अनेकक्रिया वक्तीति समुच्चित क्रिया-
वचनः, तादृशाद्धातोरुत्तरे कालत्रये विधात्रादिकं वादिश्यते । विधात्रादिकमिति—
विधातुः स्थाने हि स्वी च वादिश्येते, तद्ध्वं विषये च तौ वादिश्येते इति । कृष्णं पश्येति—
तिस्रो दर्शनक्रिया अत्र समुच्चिता इति दृष्टधातोः समुच्चित क्रियावचनत्वम् । वर्तमाने
विधाता साधुः, तस्य हि रादिष्टः । युष्मदादि कर्तृषु चोन्नेयमिति—तानि यथा—कृष्णं
पश्य रामं पश्य श्रीदामानं पश्य इत्येव त्वं पश्यसि, युवां पश्यथः, यूयं पश्यथ । अथवा
कृष्णं पश्यसीत्यादि । कृष्णं पश्य रामं पश्य सुवलं पश्य इत्येवाहं पश्यामि, आवां पश्यावः,
वयं पश्यामः । अथवा कृष्णं पश्यामीत्यादि । एवं भूतभविष्यतोश्च । कृष्णं पश्य रामं
पश्य सुवलं पश्य इत्येवायमद्राक्षीत, त्वमद्राक्षीः, अहमद्राक्षम् । तथा कृष्णं पश्य रामं पश्य
सुवलं पश्य इत्येवासौ द्रक्ष्यति, त्वं द्रक्ष्यसि, अहं द्रक्ष्यामि । एवं वचनेषु च विकल्पेन च
विभिन्नाः प्रयोगा ज्ञेयाः ।

इति नाभिलषामीत्यर्थः । न मर्षयामीति न सहे इत्यर्थः । सर्वत्रेति । तस्मात् न श्रद्धा
इत्यस्य न मर्षयामीत्यस्य च अनुक्तत्वेऽपि कृष्णान्योऽग्रपूजां लभेत लप्स्यते वेत्यादि
प्रयोगा भवन्तीति ॥ १८७ ॥

१८६. अत्र सामानार्थं नानाधातु प्रयोगे सामान्यवचनधातुरनु प्रयुज्यते ।

कृष्णं पश्य राममीक्षष्व श्रीदामानं विलोकय इत्येवायं निभालय-
तीत्यादि ।

१८७. प्रहासे मन्यत्युपपदाद्धातोरुत्तमस्य मध्यमो मन्यतेश्च
मध्यमस्योत्तमक वचनम् ।

एहि मन्ये कृष्णं द्रक्ष्यसि, दृष्टोऽसौ तव पित्रेति । प्रहासे इति किम्—

अमृता०—१८६. अत्रेति । अत्र क्रियासमुच्चये तुल्यार्थानामनेकधातूनां पूर्वत्र
प्रयोगे तूत्तरत्र तेषां सर्वेषामर्थवाचकधात्वन्तरमनुप्रयुज्यते । कृष्णं पश्येति—पश्य इक्षष्व
विलोकयेति त्रयाणामर्थो निभालधातो विद्यते, दर्शनात्मकत्वेन सामान्यवचनत्वमस्य
सिद्धम् । एवं पक्षे कृष्णं पश्यति राममीक्षते श्रीदामानं विलोकयति इत्येवायं निभालयती-
द्यादि योज्यम् ।

अमृता०—१८७. प्रहास इति । प्रहास उपहासः, तस्मिन्गम्यमाने मन्यतौ उपपदे
सति धातोरुत्तम पुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुष आदिश्यते, तथा उपपद भूतस्य मन्यते मध्यम
पुरुषस्य स्थाने तूत्तमपुरुषैकवचनमेवादिश्यते । ईदृशो विपर्ययादेशो हि साधुत्वं मतम् ।
ततोनुप्रयुक्तस्य धातो मध्यमपुरुषस्य वचनत्रयमेव भवतीति लब्धम् । मन्यते वचनावगति
स्त्वनुप्रयुज्यमान तद्धातो वचनानुसारादेव भवेदिति सारः । मन्यतीति सविकरणनिर्देशो
दिवादेरेव ग्रहणार्थः ।

एहीति—त्वं मन्यसे कृष्णमहं द्रक्षामीत्यर्थः । प्रहासत्वं प्रति पादनाय—दृष्टोऽ-
साविति प्रतिवचनम् । अस्यायमर्थः—तव पित्रासौ दृष्ट इत्युक्तिकाले मुखनयनभङ्गीकरणं
प्रहासे लक्षणम् । येन च—“तवपित्रा न दृष्टः कृष्ण” इति विपरीतलक्षणया व्यञ्जितम्;
तथैवाहमपि न द्रक्षामीत्यर्थोऽत्रावसित इति ।

एवं द्विवचने—एहि मन्ये कृष्णं द्रक्ष्यथः, दृष्टोऽसौ त्वत्पितामहेन । युवां मन्येथे
कृष्णमावां द्रक्ष्याव इत्यर्थः । बहु वचनेऽपि यथा—एहि मन्ये कृष्णं द्रक्ष्यथ, दृष्टोऽ
सावित्यादि । यूयं मन्यध्वे कृष्णं द्रक्ष्यामो वयमित्यर्थः । तथाहि कवि प्रयोगः—“एहि
मन्ये मृगाक्षीणामहप्रेयान् भविष्यसि । स्यात् प्रेमविषय स्तासामक्षणा काणो भवादृशः ।
इत्यादिः ।

बाल०—किंकिल । अश्रद्धामर्षयोर्गम्यमानयोः किंकिलशब्दस्य अस्त्यर्थस्य च
योगेतु कल्किः स्यात् । नावकल्पयामीति न सम्भवयामीत्यर्थः ॥ १८८ ॥

बाल०—यद्यदि अश्रद्धामर्षयोर्गम्यमानयोर्यदादियोगे कालसामान्ये विधिं स्यात् ।
यद्यादिसाहचर्यात् यदित्यव्ययमेव गृह्यते इति ज्ञेयं । न श्रद्ध इति कृष्णेतरं प्रति कोऽपि
कथयति ॥ १८९ ॥

एहि मन्यसे, कृष्णं द्रक्ष्यामि, साधु मन्यसे । एवं मन्येथे मन्यध्वेऽपि ।
एहीत्यव्ययं सम्बोधने । तदेवं वैष्णवो भवति इत्याद्युदाहरणैर्वाक्यानि
दर्शितानि ।

॥ इति अच्युताद्यर्थाः ॥

उपाहासाभावे वास्तवप्रयोगे तु मन्यते यथाप्राप्तं द्विवचनादिकं च भवेदिति प्रत्युदा-
हरति—एहि मन्यस इत्यादि । एहीत्यव्ययमिति प्राचां हीदं मतम् । दीक्षितस्तु धातुरूप-
मिदमित्याह । तेन च “एतं मन्ये, एत मन्ये” इत्यादि रीत्या द्वित्व बहुत्वयो रुदाहरणे
दर्शितवान् । वाक्यानि दर्शितानीति—दशलकाराणामेव प्रयोगा विशेषरूपेण वाक्यै
दर्शिताः प्रागित्यर्थः ।

॥ इति व्याख्याता अच्युताद्यर्थाः ॥

बाल०—यच्च । अश्रद्धामर्षयोगर्म्यमानयोर्यच्च-यत्रयोश्च योगे कालसामान्ये विधिः
स्यात् । आश्चर्ये च गम्यमाने यच्च-यत्र-योगे विधिः स्यात् । अन्यायमनुचितं । एवं
यत्रेत्यादि । तथा यच्च-भवान् कृष्णपक्षं विमुञ्चेत् तदेतदाश्चर्यमिति ॥ १८६-१८७ ॥

अथ आत्मपदपरपदप्रक्रियाविशेषौ ज्ञेयौ ।

१८१. भावे कर्मणिसर्वस्माद्धातोः स्यादात्मनेपदम् ।

ङिद्भ्य आत्मपदिभ्यश्च कर्त्तर्यपिविधीयते ॥

अत्रात्मनेपदमिति विभुश्च । भूयते क्रियते कामयते एधते ।

१८२. जिद्भ्य उभयपदिभ्यो णेः कर्त्तृगामिक्रियाफले ।

आख्यात प्रकरणे खलु कतिचित् प्रयोजनीयधातून् संगृह्य तद्रूप प्रदर्शनाय सामान्यत आत्मपदपरपदौ दर्शितौ । इह तु प्रकरणे विशेषेणतयो व्यवस्थां वक्तुमारभते । तत्र प्राचुर्यादात्मपदस्य विशेषव्यवस्थां प्रथममाह,—

अमृता०—१८१. भाव इति । भावे कर्मणि च वाच्ये सर्वस्माद्धातोरात्मपदं स्यात् । तथा ङिद्भ्यो धातुभ्यः, आत्मपदिभ्यश्च धातुभ्य उत्तरे वाच्ये चात्मपदं विधीयते, अनेनेति शेषः । अपिशब्दात् तेषां भावकर्मणोश्चात्मपदमव्याहृतमेवेत्यर्थः । तदेव आख्यात-प्रकरणारम्भे भूधातौ यदुक्तं तस्यैव प्रपञ्चो ज्ञेयः । इह त्वनुक्ते सामान्यविधानस्य भानं स्यादिति । आत्मनेपदमिति पाणिनीयानां संज्ञा छन्दोऽनुरोधादिह प्रयुक्ता । प्रकरेऽस्मिन् विद्यार्थि हिताय सूत्र मात्रमनुष्टुप् छन्दोभिर्ग्रथितम् । आत्मनेपदमित्यधिकृत्य विधीयत इत्याह—आत्मनेपदमिति विभुश्चेति । चकारेण कर्त्तरीति च विभुरासमाप्तेः । कामयत इति—कमे णिङिति ङित्त्वादात्मपदम् । एधत इत्यात्मपदिधातुरेव पूर्वमुक्तः । आत्मपदिनो धातवो गण पाठाज् ज्ञातव्याः ।

अमृता०—१८२. जिद्भ्य इति । कर्त्तारं गच्छतीति कर्त्तृगामि, तादृशं क्रियाफलं यत्र तथा सति जिद्भ्य उभयपदिभ्यश्च धातुभ्य स्तथा ण्यन्ताच्च धातोरात्मपदं विधीयते, कर्त्तरीति सर्वत्र योज्यम् । उभयपदिनो धातवश्च गणपाठे द्रष्टव्याः । कुरुते इति ङित्त्वाद्

बाल०—यच्च । आश्रयाविगतौ अर्थे यदि विना यच्च-यत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे सति कालसामान्ये कल्किः स्यात् । चित्रं आश्चर्यं । वशयिष्यतीति वशं करिष्यतीत्यर्थः । स कृष्णेतरः । वशयेदिति यद्यदि-यदा-जातु-योगे विधिरित्यनेन विधिः । अत्रेति । क्रिया-तिपत्ताविति क्रियातिपत्तावपीत्यर्थः । तद्विषयत्वे । यथोचितमिति कदाचिन्नित्यत्वेन कदाचिद्विकल्पेनेत्यर्थः । ज्ञेयमिति अजितविधानमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

बाल०—धातु । धातुसम्बन्ध इत्यस्यार्थमाह द्वयोर्धात्वर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः ।

कुरुते यजते कारयते । अत्र स्वार्थमिति गम्यम् ।

नेह—करोति यजति कारयति । अत्र परार्थमिति गम्यम् ।

१८३. शब्दान्तरद्योतित्वे तु तत्फले स्याद् विभाषया ।

स्वार्थं कृष्णं यजते यजति वा । कर्तृगामीति निवृत्तम् ।

डुकृत् धातुरुभय पदी । यजतइति यजधातुः स्वभावत उभयपदी । कारयत इति ण्यन्ता-
दुभयपदम् । अत्र स्वार्थमिति—अतिथिः पाक कुरुत इत्यत्र पाक क्रियायाः फलमोदनं-
अतिथेः स्वकीयार्थम् । तथा—यजन्ते कर्मिणो यज्ञैर्मघवन्तंसुरेश्वरमित्यत्र यजनस्य फलं
स्वर्गोपभोगरूपं निजसुखार्थम् । अत्र कर्तृगामीति आख्यातवाच्य कर्तृपरं ज्ञेयम्; तेन
विष्णुमित्रो वैष्णवेभ्यः भिक्षां कारयत इत्यत्र अणि कर्तुं वैष्णवस्य फलभागित्वाभावे तु न
दोषः । नेहेति—पाकं करोति पाचकभृत्य इत्यत्र स्वाम्यर्थ एव ओदनः, पाचकस्तु वेतन-
भाक् । तथा यजन्ति याजका देवमित्यत्र यज्ञ फलं स्वर्गलाभादि यज्ञस्वामिनएव न तु
याजक पुरोहितानामिति परार्थम् । एव विष्णुमित्र आचार्यस्य पाकं कारयति वैष्णवेन
इत्यादौ च फलं परार्थमिति ज्ञेयम् ।

अमृता०—१८३. शब्दान्तरेति । तत्फले कर्तृवामिक्रियाफले शब्दान्तरेण उप-
पदेन द्योतिते तु सति विभाषयात्मपदं स्यात् । उदाहरणे त्वत्र स्वार्थशब्देन हि क्रियाफलस्य
कर्तृगामित्वं द्योत्यत इत्यात्मपदस्याप्राप्तेविभाषा वचनम् ।

कृष्णोऽयमिति गत इति भूते, भवितेति भविष्यति । मथुरायामिति वसन्निति वर्त्तमाने
ददर्शेति भूते । वासो दर्शनयुक्त इति वासस्य विशेष्यत्वं कृष्ण भक्तिमानिति वर्त्तमाने,
भवितेति भविष्यति । भक्तिमत्त्वं सत्तायुक्तं । भविष्यतीति भक्तिमत्त्वस्य विशेष्यत्वं
सत्ताया विशेषणत्वं । भक्तिरस्यास्तौत्यर्थमतुविधानात् मतुप्रत्ययस्य क्रियार्थता । अतो
भक्तिमत्त्वस्य धात्वर्थवाचकता । अस्य कृष्णस्य । सोमयाजीति । जनिता जनधातुना
जननक्रियायामनन्तरं अन्तर्भूता सत्ता उच्यते । ततश्च तव पुत्रस्य सोमयजनं सत्तायुक्तं
भविष्यतीति । अत्र सोमयजनस्य विशेष्यत्वं । सोमयाजीति भूते । करणे यजो णिनिरिति
णिनिः । जनितेति भविष्यति ॥ १८२ ॥

बाल०—क्रिया । क्रियासमभिहारे गम्यमाने कालत्रयेऽपि विधाता भवति । तस्य
क्रियासमभिहारे विहितस्य विधातुः स्थाने हिस्वावेव भवतः । परपदिधातोर्विधातुः
स्थाने हिर्भवति, आत्मपदिधातोर्विधातुस्तु स्वो भवतीति ज्ञेयम् । तौ च हिस्वौ तद्ध्वं विषये
वा भवतः ।

परिभाषासूत्रमेतत् । तदा तदनन्तरं इत्येवेत्यनन्तरं । यथार्हं यथायोग्यं तद्धातु-
सम्बन्धिनः पदस्य अनुप्रयोगो भवति । यस्माद्ध तौ विधाता विधीयते तत्पक्षेण स
परामृश्यते । कर्तृकर्मणोः प्रयोगन्तु तस्मादनुप्रयुक्तात् पदात् पूर्वस्मिन् तस्मात् परस्मिन्
वा भवति ।

तत्र । तत्र क्रियासमभिहारे द्विरुक्तिर्वाच्या वक्तव्या । पश्य पश्येति । अत्र वर्त्तमाने

१८४. धातोः क्रियाव्यतीहारे आत्मनेपदमिष्यते ।

व्यति विश्वते परस्परं सिञ्चतीत्यर्थः ।

अमृता०—१८४. धातोरिति । व्यतीहारो विनिमयः, सच एकाधिककर्तृ विषयः । क्रियाया व्यतीहारे सति धातोः कर्तरि आत्मनेपदमिष्यते । व्यतिपिञ्चत इति—जलक्रीडायां कृष्णो यथा जलाञ्जलिभिः राधां सिञ्चति सापि तथैव कृष्णमित्यर्थः । तत्र च पुनः क्रियायाः सजातीयत्वे हि तदिच्छन्ति; तेन नेह—कृष्णः सिञ्चतिराधां सा तु तद्वञ्चयतीति ।

विधाता तस्य हिः, पश्येति ततो द्विरुक्तिः पश्येति ततो द्विरुक्तिः, पश्य पश्येति ततः इत्येव शब्दप्रयोगः यथार्हमित्युक्तं अतस्तदनन्तरं पश्यतीत्यस्यानुप्रयोगः तत्पूर्वतस्तत्परतो वेत्युक्तं, अतोऽनुप्रयुक्तात् पूर्वस्मिन् कर्तुः प्रयोगः तस्मात् परस्मिन् कर्मणः प्रयोगः । अनुप्रयुक्तात् पूर्वस्मिन् परस्मिन् उभयोरपि प्रयोगो भवति । यथा पश्य पश्येत्येवायं कृष्णं पश्यति, पश्य पश्येत्येव पश्यत्ययं कृष्णमिति । एवमिति । पश्य पश्येत्येवायमद्राक्षीत् कृष्णमिति । अत्र भूते विधाता अतोऽद्राक्षीदित्यस्यानुप्रयोगः । कृष्णं मुहुर्भृशं वा अद्राक्षीदित्यर्थः । पश्य पश्येत्येवायं द्रक्ष्यति । कृष्णमिति भविष्यति विधाता अतो द्रक्ष्यतीत्यस्यानुप्रयोगः कृष्णं मुहुर्भृशं वा द्रक्ष्यतीत्यर्थः । सेवस्वेति । अत्र विधातुः स्थाने स्वः कृष्णं मुहुर्भृशं वा सेवते इत्यर्थ इति मुहुः पुनः पुनः । अस्य विधानस्य यङ्प्रत्ययेन सह भेदमाह यङ्प्रत्ययस्त्विति । अस्मिन्निति क्रियासमभिहारे इत्यर्थः । समर्थत्वात् चलवत्त्वात् । कर्त्रोरिति कर्त्रोः सतोः । पश्येति । कृष्णं मुहुर्भृशं वा पश्यसीत्यर्थः । पश्यतेति । कृष्णं मुहुर्भृशं वा पश्यथेत्यर्थः । सेवध्वमिति कृष्णं मुहुर्भृशं वा सेवध्वे इत्यर्थः ॥ १८३ ॥

बाल०—समु । समुच्चिता या क्रिया तद्वचनाद्धातोरुत्तरे कालत्रये विधात्रादिकं वा भवति । क्रियाणां समुच्चये सति वा भवतीत्यर्थः । समुच्चयो मेलनं प्रत्येकसमन्वायकं वा । आदिकमित्यनेन हिस्वादिकं गृह्यते । कृष्णं पश्येति । अत्र वर्तमाने विधाता तस्य हिः । दर्शनक्रियात्र समुच्चिता अतो दृशधातोः समुच्चितक्रियावचनत्वं । कृष्णं पश्यति रामं पश्यति रामं पश्य श्रीदामानं पश्येत्येव इमौ पश्यतः इति कृष्णं पश्यतः रामं पश्यतः श्रीदामानं पश्यत इत्यर्थः । एवं इमे पश्यन्तीत्यत्रापि ज्ञेयं । कृष्णं पश्यतीति । विधात्रादीत्युक्ते पक्षे अच्युतएव । इत्यादीत्यादिपदेन कृष्णं पश्यतः रामं पश्यत श्रीदामानं पश्यत इत्येव इमौ पश्यत इत्यादि । एवमिति उन्नेयं अध्याहार्यं उदाहरणमिति शेषः । तद्यथा, कृष्णं पश्य रामं पश्य श्रीदामानं पश्येत्येव त्वं पश्यसि युवां पश्यथः यूयं पश्चथ । अथवा । कृष्णं पश्चसि रामं पश्चसि श्रीदामानं पश्चसीत्येव त्वं पश्चसीत्यादि । कृष्णं पश्च रामं श्रीदामानं पश्चेत्येवाहं पश्चामि आवां पश्चावः वयं पश्चामः । अथवा । कृष्णं पश्चामि रामं पश्चामि श्रीदामानं पश्चामीत्येवाहं पश्चामीत्यादि । कृष्णं पश्च रामं पश्च श्रीदामानं पश्चेत्येवायं अद्राक्षीदित्यादि । कृष्णं पश्च रामं पश्च श्रीदामानं पश्चेत्येवायं द्रक्ष्यतीत्यादि च ॥ १८४ ॥

१८५. हसि जल्पि पठादिभ्यो गति हिंसार्थकाच्च न ।

व्यतिहसन्ति व्यति जल्पन्तीत्यादि । शब्दार्थमात्रान्नेति कातन्त्रः ।
तद्विस्तरस्त्वाख्यात चन्द्रिकासु । व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नन्ति ।

१८६. हरते न निषधः स्याद् वहेरपि नकुत्रचित् ।

सं प्रहरन्ते सं विवहन्ते ।

१८७. परस्परेतरेतरान्योन्ययोगे निषेधनम् ।

परस्परं व्यतिलुनन्तीत्यादि । क्रियाव्यतीहारो निवृत्तः, आत्मने-
पदन्तवनुवर्त्तते ।

अमृता०—१८५. हसीति । हसि जल्पि पठादिभ्य स्तथा गत्यर्थात् हिंसार्थकाच्च
धातोः क्रिया व्यतीहारे त्वात्मपदं नेष्यते । शब्दार्थमात्रादिति—शब्दः अर्थोस्ति यस्य
तादृशाद्धातुमात्रात् नात्मपदमिति कालापमतम् । तथैवाख्यातचन्द्रिकायां यथा,—
शब्दार्थं हस वह ह्व गति हिंसार्थकान्नतदिति । एवमेवमतं बोपदेव जुमरादीनामपि ।

अमृता०—१८६. हरते रिति हरते वंहतेश्च क्रियाव्यतीहारे निषेधो न स्यात्,
आत्म पदमेव स्यादित्यर्थः । तत्र वहते न सार्वत्रिक इति भावः । हरते गत्यर्थत्वत्वात्
तथा संप्रपूर्वस्य हिंसार्थत्वात्निषेधे प्राप्ते तत् पतिनिषेधोऽयम् । वहे स्तु गत्यर्थत्वादिति ।
संप्रहरन्ते सैनिका इति शेषः । संविबहन्त इति—कन्यां वरञ्च परस्परं प्रापयन्तीत्यर्थः ।

अमृता०—१८७. परस्परेति । परस्परादि शब्दै र्योगे आत्मपदस्य निरेधः स्यात्
क्रियाव्यतीहारे । परस्परादि शब्दैरेव क्रियाव्यतीहारस्योक्तत्वात् तज्ज्ञापकात्मपदस्या-
नावश्यकत्वमिति भावः ।

उपेन्द्र विशेषसम्बन्धेन धात्वर्थस्य वैशिष्ट्यप्रसिद्धेरधुना तद्योगेन धातुविशेषाणा-
मात्मपदित्वं दर्शयितुं प्रक्रमते—

बाल०—अत्र । अत्रेति । सामान्यवचनधातुरिति सर्वगतार्थवचनधात्वर्थान्तर-
मित्यर्थः । कृष्णं पशयेति । एवं कृष्णं पशयति राममीक्षते श्रीदामानं विलोकयतीत्यर्थः
निभालयतीति भल निरूपणे चुरादिनिपूर्वो दर्शने वर्त्तते ॥ १८५ ॥

बाल०—प्रहासः परिहासस्तस्मिन् गम्यमाने मन्यत्युपपदाद्धातोरुत्तरे उत्तमस्य
स्थाने मध्यमो भवति । मन्यतेश्चोत्तरे मध्यमस्य स्थाने उत्तमैकवचनं भवति । मन्यतीति
निर्द्देशो मनो ज्ञाने इतस्य दैवादिकस्यैव ग्रहणार्थः । एहीति मन्यस्ये इत्यत्र मन्ये इति
द्रक्ष्यामीत्यत्र द्रक्ष्यसीति । प्रहासं प्रतिपादयितुं प्रतिवचनमाह दृष्टोऽसाविति । असौ कृष्णः
साधू मन्यस इति प्रतिवचनं ॥ १८६ ॥

बाल०—भावे । भावे कर्मणि च वाच्ये सर्वस्माद्धातोरुत्तरे आत्मने पदं स्यात् ।
छन्दोऽनुरोधेन आत्मनेपदमित्युक्तमिति ज्ञेयं । एवमन्यत्रापि । परपरलक्षणेऽपि छन्दोऽस्त्येव

१८८. नेविशः ।

निविशते ।

१८९. विपराभ्यां जेः ।

विजयते पराजयते ।

२००. क्रीञः पर्यववेः परात् ।

परिक्रीणीते । एवं अव वि ।

अमृता०—१८८. ने विश इति । उपेन्द्रभूतात् नेरुत्तरस्मात् विशधातोरात्मपदं स्यात्; कर्त्तरि वाच्ये इति सर्वत्र योज्यम् । निविशत इति विशप्रवेशने तुदादिः । उपेन्द्र-भूतादेव, अन्यथा मधुनि विशन्ति भ्रमराः । अत्र नहि धातोरुपेन्द्रेण सम्बन्धः किन्तु अधिकरणेन । धातूपसर्गयोः सम्बन्धोऽन्तरङ्गः कारकादपीति विमर्शोविदुषाम् । प्रत्या-सन्नोपेन्द्रस्य हि ग्रहणम्, तेन व्यवधाने तु न—न्यभिविशतीत्येव । अता तु नहि व्यवधानं मन्यन्ते—वनं न्यविशत रामः ।

अमृता०—१८९. विपराभ्यामिति । एताभ्यामुत्तरस्मात् जि धातोरात्मपदं स्यात् । कथं पराजयति सेना ? परा उत्कृष्टा सेना जयतीत्यन्वयः कार्य इति ।

अमृता०—२००. क्रीञइति । परि अव वि इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् क्रीञ आत्मपदं स्यात् । परिक्रीणीत इति डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये क्रयादिः तत त्रित्वादेव क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वे आत्मपदं सिद्धमितीह तत् फलस्य अकर्त्तृगामित्वार्थं वचनम् । अकर्त्तृमि-पायाथोऽयमारम्भ इत्यग्रिमसूत्रे वक्ष्यते, तच्चास्मादेवारभ्य प्रवर्त्तितव्यम् ।

किन्तु मध्ये मध्ये उदाहरणं मन्दधियां सुखप्रतीत्यर्थं । तद्यथा । हसि-जल्पि-पठादिभ्यो गतिहिंसार्थकाच्च न । हरतेर्न निषेधः स्याद् वहेरपि च कुत्रचित् । मध्ये मध्ये उदाहरणं मतान्तरञ्च शब्दार्थमात्रान्तेति कातन्त्रविस्तर इति ।

डिद्भ्यः । डिद्भ्य आत्मपदिभ्यश्च धातुभ्य उत्तरे कर्त्तर्यपि वाच्ये आत्मनेपदं विधीयते । धातूनामात्मपदित्वं गुण एव ज्ञेयं । भूयत इति भावे । क्रियत इति कर्मणि । कामयत इति णिङन्तत्वेन डित्त्वादात्मपदं । एवं देङ् मेङ् पूङ् डीङ् शीङ्प्रभृतीनामपि डित्त्वादात्मपदं ज्ञेयं । एधत इति एध वृद्धावित्यस्यात्मपदित्वं गण एव प्रसिद्धं ॥ १८७ ॥

बाल०—त्रिडूचः । कर्त्तरि वाच्ये त्रिडूच उभयपदिभ्यो णेश्च उत्तरे कर्त्तृगामि-क्रियाफले आत्मनेपदं स्यात् । कर्त्तृगामोति क्रियाफले कर्त्तृगामिनि सतीत्यर्थः उभय-पदित्वमपि गण एव ज्ञेयं । कुरुते इति त्रित्वात् । यजत इति उभयपदित्वात् । कारयत इति ण्यन्तत्वात् । क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वं प्रतिपादयितुमाह अत्रेति ॥ १८८ ॥

बाल०—शब्दा । तत्फले कर्त्तृगामिक्रिया फले शब्दान्तरेण द्योतिते त सति विभाषया विकल्पेन आत्मनेपदं स्यात् । यजत इति पूजयतीत्यर्थः ॥ १८९ ॥

२०१. आङो दाङो ने चेद् वक्त्रादिकस्य स्यात् प्रसारणम् ।

आदत्त मृत्तिकां कृष्णो मुखं व्यादाच्च मायया ।

आदिग्रहणादस्य प्रसारण समान क्रियायामपि नस्यात् । विपादिकं व्याददाति, नदी कूलं व्याददाति । स्वीयाङ्गकर्मकादेव निषेधः ।

तेन—अन्यच्च किञ्चिद्वदनं व्यादेहीति दिशन्निव ।

व्याददे स हरि वक्त्रं वकस्यामरवैरिणः ॥

अमृता०—२०१. आङ इति । आङ उत्तरस्माद्ददाते रात्मपदं भवति, चेत् यदि स्वीय वदनादेः प्रसारणं विस्तृतिकरणं न गम्यते तदा । आदत्तेति भूतेश्वरः, खादितवानित्यर्थः । मुखं व्यादाच्च माययेति प्रत्युदाहरणम् । व्यादादिति—वि आङ् पूर्वस्य दाङो लङ् दिप्, मुखं प्रसारयामासेत्यर्थः । एतेन मृद् भक्षणलीला सूचिता । तत्रमायेति—स्वरूप शक्या योगमाययेति तत्त्वम् । करणे तृतीयेयम् । योगमाया हि कृष्णलीलायाः प्रधान सहायिकेति स्वीकारात् । कृष्णकर्तृकमृद् भोजनावसरे भर्त्सनपरया स्वमात्रा—मुखं व्यादेहीत्यादिष्टः कृष्णः—“माता मन्मुखेमृत्तिकां मा पश्यतु” इतीच्छन् मुखं व्यादात् । तदा तु नित्यं सेवावसरं प्रतीक्षमाणया योगमायेङ्गितज्ञया तदैश्वर्यशक्या कृष्णास्ये ब्रह्माण्डं दर्शितमिति श्रीभागवतीय सिद्धान्तः ।

आदिग्रहणफलमाह—आस्य प्रसारणसमानेत्यादि, आत्मपदमिति शेषः । विपादिका पादस्फोटः, तन्मुखंविस्तारयतीत्यर्थः । नदी कर्त्री, कूलं तीरं विदारयतीत्यर्थः । स्वीयाङ्गकर्मकादिति—स्वीयश्च तदङ्गश्च स्वीयाङ्गम्, तदेव कर्म यस्य तथाभूतादेव दाङ् आत्म पदनिषेधः क्रियते नतु अन्याङ्गकर्मकात्तस्मात् । तच्च दृष्टान्तयति—अन्यच्चेत्यादिना । अन्यश्च अधिकश्च किञ्चिद् वदनं व्यादेहीति दिशन्निव आज्ञायन्निव (अनेनोपहासो गम्यते) सहरिः अमरवैरिणः सुरद्वेषिणो वकस्य तन्नाम्नोऽमुरस्य वक्त्रं व्याददे विस्तारयामास । तथाहि—नन्दीश्वर गिरेः पूर्वस्यां वकस्थलीति प्रसिद्धवनस्थल्यां वत्सपालैरनुक्रीडमानो गोपालः कंसादिष्टच्छद्मवेशं वकरूपिणमग्रेस्थितं दृष्ट्वा कौतुकात् तदन्तिकं जगाम । तमागतं दृष्ट्वा वकासुरेण तेन सहसा स्वतुण्डाभ्यामादाय निजगरेऽसौ, स्वकण्ठदेशं प्रविष्टेतु तस्मिन् महाज्वालामेनुभूय तूर्णमुज्जगरे च । पुनश्च रोषान्निजगरिषतोऽस्य तुण्डौ हस्ताभ्यां निगृह्य हरिर्गोपालस्तद् वदनं व्याददे वपुश्च तस्य विपाठयामास, भीमसेनो यथा जरासिन्धुमिति श्रीभागवतीयवार्त्तानुसन्धेया ।

व्यादेहीत्यत्र अकर्तृगामिक्रियाफले विधानेनानेनात्मपदे प्राप्ते कर्तुं वकस्य स्वाङ्गकर्मभूरवस्यप्रसारणान्नात्मपदं किन्तु यथाप्राप्तं परपदमेव । व्यादद इत्यत्र तु वदनंवकस्य, व्यादानकर्त्ता हरिरिति स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादास्यप्रसारणेऽपि नात्मपदनिषेधः ।

बाल०—धातोः । क्रियाव्यतीहारेऽर्थे गम्यमाने धातोरुत्तरे कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदमिष्यते । व्यतीहारः परिवर्त्तः । आत्मनेपदमिति स्पष्टतार्थं कृतमिति ज्ञेयं ॥ २०० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । तेन—किं व्यादत्से विहग वदनमिति ।
अप्राप्तपक्षएव सूत्रविधानात् कर्तृगामिक्रियाफले भविष्यतीति
पुरुषोत्तमः ।

२०२. क्षान्तौ ण्यन्तागमेः ।

आगमयतेऽपराधं कृष्णः, क्षमत इत्यर्थः । कालहरणेऽपि केचित् ।
आगमयस्व साधुमिति उदाहरन्ति च ।

२०३. नौतेः पृच्छे इचाङ् यदि पूर्वतः ।

आनुते क्रोशतीत्यर्थः । आपृच्छते अनुज्ञार्थं याचत इत्यर्थः ।

अर्त्तभिप्रायार्थ इति—क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाभावे ह्यात्मपदं प्राप्त्यर्थं एष
आरम्भः, अन्यथा त्रित्वेनैव तत्सिद्धे सत्यारम्भोऽयं निष्फलः स्यादिति भावः । ननु चेतद्
विधिवलात् कर्तृगामिक्रिया फले किं दात्रादीनामात्मपदं बाधितमिति शङ्कां निराकरोति—
तेन किं व्यादत्से विहग वदनमिति प्रयोगेण । तच्च पुरुषोत्तमं मतोत्थापनेन दृढी
करोति—अप्राप्तपक्ष इत्यादि । त्रितां कर्तृगामि क्रियाफले प्रागात्मपदविधानात् तत्फला-
भावे तु तन्न प्राप्नोतीति त्वप्राप्तावेवायमारम्भः, न त्वनेन पूर्वविधिं वर्तित इत्येव
सन्दर्भाशयः ।

अमृता०—२०२. क्षान्ताविति । क्षमार्थं ण्यन्तादाङ् पूर्वाद् गमेरात्मपदं स्यात् ।
केचिदिति क्रमदीश्वरादयः । तथाहि तल्लक्षणम्—“आगमयतेः कालहरणे” इति । काल-
हरणं प्रतीक्षा । साधुमिति साधोरागमनं कालं प्रतीक्षस्वेत्यर्थः । तथैव वार्त्तिककातन्त्र-
वोपदेवादेर्मतम् । क्षान्तौ किम्—गामागमयति गोपः, आनयतीत्यर्थः ।

अमृता०—२०३. नौतेरिति । आङ् यदि पूर्वतः पूर्वस्मिन् स्यात्तदा नु धातोः प्रच्छ-
धातोश्चात्मपदं भवति । स्पष्टमुदाहरणम् ।

बाल०—हसि । हस हसने । जल्प पठ व्यक्तायां वाचि । इत्यादिभ्यो गत्यर्था-
द्विसार्थाच्च उत्तरे क्रियाव्यतीहारे आत्मनेपदं नेष्यते । शब्दार्थमात्रादिति । तद्विस्तरेति
तत्पदेन कातन्त्रं परामृष्यते । एतदेव जुमरस्यापि मतं ॥ २०१ ॥

बाल०—हर । हरतेनिषेधो न स्यात् । वहेरपि कुत्रचित् निषेधो न स्यात् ।
संप्रहरन्त इति परस्परं प्रहरन्तीत्यर्थः । हिसार्थत्वात् निषेधे प्राप्तं निषेधस्य निषेध-
विधानं । संविवहन्त इति कन्यां वरश्च परस्परं प्रापयन्तीत्यर्थः । गत्यर्थत्वात् निषेधे प्राप्तं
निषेधस्य निषेधविधानं ॥ २०२ ॥

बाल०—पर । परस्परादियोगे निषेधनं निषेधो भवति आत्मनेपदस्येति शेषः ।
परस्परं लुनन्तीति परस्परं लुनन्तीत्यर्थः ॥ २०३ ॥

२०४. अन्वाङ्परिभ्यः क्रीडश्च ।

अनुक्रीडते, एवं आ परि । अत्र सर्वत्रोपेन्द्रा एव गृह्यते नतु कृष्ण-
प्रवचनीयादयो, गौणमुख्यन्यायेन । तेन नेह—कृष्णमनुक्रीडति ।

२०५. समोऽकूजन इष्यते ।

संक्रीडते । कूजनेतु—संक्रीडति शकटः ।

२०६. शकेः सनन्तात् पृच्छायाम् ।

हरिभक्ति शिक्षते ।

२०७. नाथे राशिषि तन्मतम् ।

विष्णुभक्ते नाथते । याच्ञायान्तु तां नाथति । यदा तु द्विक्रियता—

अमृता०—२०४. अन्वाङिति । अनु आङ् परिभ्य उत्तरस्मात् क्रीडधातो रात्म-
पदं स्यात् । ननु श्रीदामा कृष्णमनुक्रीडतीत्यत्र कथं नात्मपदमिति चेत्तत्राह—अत्र
सर्वत्रेत्यादि । अत्र प्रकरणे धातूनामात्मपदपरपदरूपधर्मविशेषो व्यवस्थीयते । सच धर्मो
धातूनामन्तरङ्गात्मीयै रूपेन्दै रेव द्योत्यते । अनुरिह तु नोपेन्द्रः, किन्तु कृष्णप्रवचनीयः ।
कथंतदवधियते ? शब्दद्योतनात् । कृष्णमनु कृष्णेन सह क्रीडतीति स्फटमवगम्यते । अतो
धात्वर्थं द्योतकत्वविरहादुपेन्द्रत्वाभावेन नात्मपदमितिभावः ।

अमृता०—२०५. समइति । कूजनमव्यक्तशब्दः, तदितरस्मिन्नथ सम उत्तर-
स्मात् क्रीडते आत्मपदं स्यात् । संक्रीडति शकट इति—स्व चक्रद्वयेनाव्यक्तशब्दमुत्था-
पयतीत्यर्थः ।

अमृता०—२०६. शकेरिति । पृच्छायामर्थे वर्तमानात् सनन्तशकधातोरात्मपदं
स्यात् । सना सह शिक्षडिति यत् पूर्वं निपातितं तच्च एतदपेक्ष्यैवेति वेदितव्यम् । पृच्छायां
किम्—शिक्षति वैराग्ये, तद्विषये शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ।

अमृता०—२०७. नाथेरिति । आशीराशंसनं कामनेति यावत्, तस्यां गम्यमानायां
नाथते रात्मपदं मतम् । विष्णुभक्ते नाथत इति—नाथ् याच्ञोपतातैश्वर्याशीःषु, नाथतेः

बाल०—नेः । उपेन्द्रात् नेरुत्तरस्माद्विश उत्तरे कर्तरि वाच्ये आत्मनेपदं भवति ।
निविशत इति विशप्रवेशने तुदादिः ॥ २०४ ॥

बाल०—विपराभ्यामुत्तरस्माज्जेरुत्तरे कर्तरि वाच्ये आत्मनेपदं स्यात् । विजयत
इति जि जये भ्वादिः ॥ २०५ ॥

बाल०—क्रीञः । पर्यववेः परादुत्तरस्मात् क्रीञ उत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ।
क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् भावे आत्मनेपदार्थं वचनं कर्तृगामित्वेतु त्रित्वादेवात्मनेपदं
सिध्यतीति । परिक्रीणीत इति डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये क्रयादिः ॥ २०६ ॥

प्रेरणं वाञ्छा च, तदा वाञ्छाया आशीरूपतया आत्मपदं भवत्येव ।

“मार्गणैरथ तवप्रयोजनं नाथसे किमु पति न भूभृतः” इत्यादि महाकवि प्रयोगात् ।

२०८. हर्षे च जीविकायाश्च कुलायकरणेऽपि च, अपस्करः ।

कर्म वा कामनायामिति कर्माभावपक्षे पक्षी । विष्णुभक्ति सम्बन्धं कामयत इत्यर्थः । व्यावृत्तिं दर्शयति—याच्न्नायान्त्विति । तां विष्णुभक्तिं प्रार्थयत इत्यर्थः ।

प्राग् द्विकर्मकविचारे याचे द्विवृत्तित्वमुक्तम् । तदत्रापि नाथते याच्न्नाथं द्विवृत्तिता विवक्ष्यते चेत्तर्हि भवत्येवात्मपदमित्याह यदात्विति । तत्रहेतुः—वाञ्छाया आशीरूप-
तयेति । वाञ्छायाः कामनार्थकत्वात् तमर्थमपेक्ष्य आत्मपदस्यप्रवृत्तिः स्यादेवेत्यर्थः ।
एतच्च द्रढयति महाकवे भारवेः प्रयोगेण—मार्गणै रित्यादि । किरात वेशिनो महादेवस्य
अर्जुनस्य च वाणाभ्यां युगपदेक पशौ विद्धेः, मिथः कलहे च सम्बृत्ते, अर्जुनप्रति पशुपतेः
(किरातस्य) उक्तिरियम् किरातार्जुनीये १३ । ४६ । अस्यार्थः—अथ मार्गणैः शरै
श्चेत्तव प्रयोजनं तदा भूभृत एतत् पर्वतस्य पतिमस्मत् स्वामिनं किमु न नाथसे न प्रार्थयसे
मार्गानिति शेषः । त्वयाप्रार्थिते सत्यसौ प्रभु बंधुन् वानान् ते दास्यति, किमिति ममैव-
शरेण पशु गतासु रभूदिति मिथ्या जल्पसीति तात्पर्यम् । अत्रमार्गणान् वाञ्छन्
स्वस्मै तद् दाने भूभृतः पतिं प्ररयेति कवे राशये नाथते आत्मपदं प्रयुक्तमिति दिक् ।

अमृता०—२०८. हर्ष इति । हर्षे जीविकायां कुलायकरणे चार्थे अपस्कर आत्मपदं
स्यात् । जीविका प्राणधारणवृत्तिः, कुलायकरणं नीड निर्माणम्, वासस्थानाविष्करण-
मित्यर्थः । चतुष्पादिति—चतुष्पात् च शकुनिः । पक्षी च, चतुष्पाच्छकुनी, तौ कर्तारौ

बाल०—आडो । आड उत्तरस्माद्वाङ् उत्तरे कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । चेद्यदि
वक्त्रादिकस्य प्रसारणं स्यात्तदा आत्मनेपदं न स्यात् । वक्त्रं मुखं । आदत्ते गृहीत-
वानित्यर्थः । मुखं व्यादाच्च माययेति निषेधोदाहरणं । व्याददाति प्रसारितवानित्यर्थः ।
आदिग्रहणादिति । आस्यं मुखं । स्यादिति निषेध इति शेषः । विपादिकां व्याददातीति
विस्तारयतीत्यर्थः । पादस्फोटो विपादिकेत्यमरः । नदीति । नदी कर्त्री कुलं तटं व्याददाति
विदारयतीत्यर्थः । स्वीयाङ्गेति । स्वीयश्च तदङ्गं चेति स्वीयाङ्गं स्वीयाङ्गं कर्म यस्य
तस्माद्वात्र एव निषेधः आत्मनेपदस्येति शेषः । अन्यच्चेति अन्यच्च अपरश्च । किञ्चिद्वदनं
मुखं व्यादेहीति विस्तारय इति दिशन्निव आज्ञापयन्निव स हरिरमरवैरिणो देवशत्रोर्वकस्य
वकासुरस्य वक्त्रं मुखं व्याददे विदारितवाम् । स्वीयाङ्गकर्मकत्वात् वदनं व्यादेहि इत्यत्र
नात्मनेपदं । स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावात् वकस्य वक्त्रं व्याददे इत्यत्र न आत्मनेपदनिषेधः ।
अकर्त्रभिप्रायार्थ इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाभावे आत्मपदार्थः इत्यर्थः । अतः
क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाभाव एव निषेध इति । किमिति । हे विहग वदनं किं व्यादत्से
विस्तारयसि । अत्र क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वान्न निषेध इति ॥ २०७ ॥

चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्व एव ज्ञेयम् । निपातनात् सुट् । अपस्किरते ।
दृष्यन्, जीविकां कुर्वन्, नोडं कुर्वन् वा किञ्चित् प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

२०६. अनुहरते गतिताच्छील्य इष्यते ।

पवनमनुहरते हनूमात् । ताच्छील्यमात्र इति तु भर्तृहरिपुरुषोत्तमौ ।

२१०. शपे स्तु शपथे तत् स्यात् ।

गुरवे शपते ।

यत्र स चतुष्पाच्छकुनि कर्तृक स्तस्यभाव स्तत्त्वम् । निपातनात् सुडिति—लक्षणाकरणात्
सुट् निपात्यत इत्यर्थः । “अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखन” इत्यनेन श्रीपाणिनिः सुट्
विदधाति, तत्र च किरती इत्यनुवर्तते । तत्रैव “किरते हर्षं जीविकाकुलाय करणोष्विति
वच्यमिति” वार्तिकः । अप स्किरते वृषभः, दृष्टः पादेन मृत्तिकादिकं विक्षिपतीत्यर्थः ।
अपस्किरते मयूरः, निवासार्थीभक्षणार्थी वा किञ्चिदालेख्य विक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पा-
च्छकुनिकर्तृकत्व इत्येव, तेन नेह—वैष्णवः कुसुमान्यपकिरति कृष्णमभि, विकिर-
तीत्यर्थः ।

अमृता०—२०६. अनुहरतेरिति । गते स्ताच्छील्यं गति ताच्छील्यम्, गतिस्वभाव
इत्यर्थः । तस्मिन्नर्थे गम्यमाने अनुपूर्वात् हरते रात्मपदमिष्यते । पवनमनुहरत इति—
पवनस्य गति मनुकरोति, पवनवद् वेगेन गच्छतीत्यर्थः । ताच्छील्यमात्र इति—तया हि
पुरुषोत्तमः—सादृश्यशीलने हृत्रस्तत् स्यात् । जलधिमनुहरतेसरः ॥ इति ॥ गत्यनुकरण
इत्येव कालापाः । गतिताच्छील्य इति सौपन्नाश्र ।

अमृता०—२१०. शपेरिति । शपथेऽर्थे वर्तमानात्शपधातोरात्मपदं भवति ।
शपथो मिथ्या निरसनम् । वाचा शरीर स्पर्शनं शपथ इति पाणिनिः । गुरवे शपत इति—
गुरुनामग्राहं शपथं कुर्वन् सत्यमिति ज्ञापयतीत्यर्थः । श्लाघ हनुङ् स्था शपामिति
सम्प्रदानम् । कथं—सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामीति भारविः ? वाचा शरीर-
स्पर्शनेन सत्यत्वज्ञापनाभावादिति केचित् । वस्तुनस्तु स्वाभिप्रायं प्रकाशयामीत्येवार्थो
नतु सत्यत्वप्रतिपादनाय दिव्यकरणमिति ।

“प्रतिवाचमादत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभृते” इति माधे आक्राशेऽपि यदात्म-
पदे शानो दृश्यते तत्तु—“परपदिनश्च शानस्ताच्छील्यवयः शक्तिषु” इति वक्ष्यमाण विशेष

बाल०—क्षान्तौ । ज्ञान्तावर्थे ण्यन्तादागमेरुत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । कालेति ।
कालहरणे गम्यमाने ण्यन्तागमेरुत्तरे आत्मनेपदं भवतीति केचित् । केचिदिति क्रमदीश्वर-
रादय इत्यर्थः । आगमयतेः कालहरणे इति क्रमदीश्वरलक्षणं । कालहरणं कालप्रतीक्षणं ।
आगमनस्व साधुमिति शोधनकालप्रतीक्षणं साधून् कारयेत्यर्थः ॥ २०८ ॥

बाल०—नौतेः । आङ् यदि पूर्वतः पूर्वस्मिन् वर्तते तदा नु स्तुतौ प्रछ जीप्सायां
इत्येताभ्यामुत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ॥ २०९ ॥

२११. स्थो निर्णीतौ प्रकाशने, प्रतिज्ञायाम् ।

स्थ इति प्रभुश्च । वैष्णवार्थे विचारस्तिष्ठते । कृष्णाय तिष्ठते गोपी ।
कृष्णं परमातिष्ठते श्रेष्ठत्वेन प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः ।

२१२. प्रावसंवेषच ।

प्रतिष्ठते । एवमव संवि ।

विधानेन हि विहितमिति बोध्यम् । अत्र सूत्रे शपथार्थे आत्मपदमेव स्यादिति नियम्यते
नत्वनेनोभयपदिनः शप धातोराक्रोशार्थे आत्मपदमपवार्यते ।

अमृता०—२११. स्थ इति । निर्णीति निश्चयः, विवादपदमीमांसेत्यर्थः । प्रकाशनं
स्वाभिप्राय प्रकटनम् । प्रतिज्ञाअभ्युपगमः अङ्गीकार इत्यर्थः । एतेष्वर्थेषु तिष्ठते आत्मपदं
स्यात् कर्तरि । धातूनामनेकार्थत्वात् निर्णयाद्यर्था तिष्ठतिना ह्यभिधीयन्ते । विचार
स्तिष्ठत इति निर्णयत्वेनाश्रयत इत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः (दुर्योधनः) इति
किराते । कृष्णायतिष्ठते गोपीति—तंप्रति स्वाभिर्हृचि स्वाभिलाषं वा प्रकटयतीत्यर्थः ।
श्लाघहनुङ्स्थाशपामिति सम्प्रदानत्वम् । कृष्णं परमातिष्ठत इति—परत्वेन श्रेष्ठत्वेना-
तिष्ठते स्वीकरोतीत्यर्थः । एवं वेदं नित्यमातिष्ठते, नित्यत्वेन प्रतिजानीत इति पाणिनिः ।
अत्रार्थे तु आङ् पूर्व नियमो मन्यते ।

अमृता०—२१२. प्रावसमिति । अनिर्णयाद्यर्थमेतत् । प्रतिष्ठते प्रस्थानं करोती-
त्यर्थः । अवतिष्ठते निस्तब्धः सन् तिष्ठतीत्यर्थः । एवं सन्तिष्ठते । वितिष्ठत इति
चञ्चल उद्विग्नस्तिष्ठतीत्यर्थः ।

बाल०—अन्वाङ् । अन्वाङ्परिभ्य उत्तरस्मात् क्रीडउत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ।
अत्रेति अत्र प्रकरणे सर्वत्र सत्त्वादिप्रकरणे कृष्णप्रवचनीयादय इत्यादिपदेन, मधुनि विशन्ति
अमरा इत्यदौ नेविश इति न प्रवर्तते । बहुवि जयति वनमित्यादौ पराजयति सेनेत्यादौ
च विपराभ्यां जेरिति न प्रवर्तते । मधुनीति सप्तम्यन्तं । बहुवीति वन विशेषणं । विः पक्षी ।
परेति सेनाविशेषणं । कृष्णप्रवचनीयाद्यग्रहणे हेतुमाह गौणेति । कृष्णमनुक्रीडतीति कृष्णेन
सह क्रीडतीत्यर्थः ॥ २१० ॥

बाल०—समो । अकूजनेऽर्थे सम उत्तरस्मात् । क्रीड उत्तरे आत्मनेपदमिष्यते ।
संक्रीडत इति सकर्मकं क्रीडतीत्यर्थः । कूजनेत्विति कूजनमव्यक्तध्वनिः । संक्रीडतीति
अव्यक्तध्वनिं करोतीत्यर्थः ॥ २११ ॥

बाल०—शकेः । पृच्छायामर्थे वर्तमानात् सनन्तात् शकेरुत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं
भवति । शिक्षेतेति । शकः शिक्षडित्यनेन सना सह शकः शिक्षडादेशः । पृच्छेदित्यर्थः ।
ननु त्रित्वादात्मनेपदं सिध्यत्येव तथापि किमर्थं लक्षणं कृतमिति न निश्चितं, पृच्छायामेव
तवतीति नियमो न वाख्येयः, तथा सति डित्त्वात् शिक्षत इति आख्यातप्रकरणे यदुक्तं
तद्विरुद्धं स्यात् । किञ्च, पृच्छाया अन्यत्र आत्मनेपदस्यानभीष्टत्वञ्चेत्तर्हि शिक्षडो डित्त्वात्

२१३. अथोदोऽनूद्धचेष्टने ।

हरिसेवायामुत्तिष्ठते, तत्रोत्सहत इत्यर्थः । अनूद्ध इति किम् ?
आसनादुत्तिष्ठति कृष्णः । अचेष्टामात्रेऽपि न—हरिभक्तेः सुखमुत्तिष्ठति ।

२१४. देवाच्चा-सङ्गतिकृति-मैत्रीषु पथिकर्त्तरि ।

मन्त्रस्य वरणत्वे चाकर्मत्वे चोपपूर्वकात् ।

भक्तो हरिमुपतिष्ठते । गङ्गा यमुनां, अर्जुनः कृष्णं, पन्थाः मथुरां,

अमृता०—२१३, अथेति । चेष्टा परिस्पन्दन लक्षणेन्द्रियव्यापारः । ऊद्धतरचेष्टायां
सत्यां उत् पूर्वात् तिष्ठतेरात्मपदं स्यात् । तत्रोत्सहत इति उद्यमं करोतीत्यर्थः । नात्र
ऊद्धचेष्टा प्रतीयते, अत आत्मपदम् । आसनादुत्तिष्ठतीत्यत्र चेष्टया ऊद्धवृत्तित्वान्नात्म-
पदम् । एवमुत्तिष्ठति विधुरित्यादौ च न । अचेष्टा मात्रेऽपीति—चेष्टाया विरहत्वेऽपि
सूत्रकार्यं न प्रवर्त्तते; यतो नत्रा ऊद्ध चेष्टैव निषिध्यते नपुनश्चेष्टामात्रमिति । सुख-
मुत्तिष्ठतीति सुखमुत्पद्यत इत्यर्थः । सुखस्याप्राणित्वेन चेष्टाया अभावत्वान्नात्मपदमिति
भावः ।

अमृता०—२१४. देवाच्चेति । देवाच्चा देवपूजनम्, सङ्गति कृतिरुपश्लेषो मेलन-
मित्यर्थः, मैत्री मित्रता, एषु अर्थेषु तथा पथिकर्त्तरि सति, मन्त्रस्य करणत्वे सति,
अकर्मकत्वे च सति उपपूर्वात् तिष्ठते रात्मपदं स्यात् कर्त्तरि । क्रमेणोदाहरति—भक्त
इत्यादिभिः । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते मिलतीत्यर्थः । अर्जुनः कृष्णमुपतिष्ठते इति तेन
सह मित्रतां करोतीत्यर्थः । पन्था मथुरामुपतिष्ठत इति—अत्र पन्था एव कर्त्ता, मथुरां
प्रयातीत्यर्थः । मन्त्रेण कृष्णमुपतिष्ठत इति तं पूजयतीत्यर्थः । कस्तर्हि देवाच्चातो विशेषोऽ
स्य ? अन्यकरणत्वे भा भूत्—योवनेन नारायणमुपतिष्ठति श्रीः, सन्निधिगच्छतीत्यर्थः ।

बन्धत्वं च निरर्थकं स्यात् । हरिभक्ति शिक्षेतेत्यादौ शकेरित्यादेविधिसूत्रत्वेन आत्मने-
पदस्य सिद्धत्वात् । अथो वा आख्यातप्रकरणे आत्मपदप्रकरणस्याभावादेतत्सूत्रस्याप्य-
भावोऽतएतदपेक्षयैव तत्रात्मपदमुबोधाय डित्वमिति साधु ॥ २१२ ॥

बाल०—नाथेः । आशीः कामना तस्यामर्थे वर्त्तमानात् नाथेरुत्तरे आत्मनेपदं मतं ।
आत्मपदित्वादात्मनेपदे सिद्धे नियमार्थं वचनं आशिष्येवेति । विष्णुभक्तेर्नाथत इति नाथ
याच्चादिषु नाथतेः कर्म वा कामनायामिति कर्माभावपक्षे सम्बन्धपृष्ठी विष्णुभक्ति-
मिच्छतीत्यर्थः । तां विष्णुभक्ति नाथतीति याचत इत्यर्थः मार्गणैरिति । उ भो भूभूतः
राज्ञः प्रेरयन्ति यदि तं पतिं न कामयसे तदा तव मार्गणंरन्वेपणैः किं न किमपीत्यर्थः ।
अत्र गौणे कर्मणि पृष्ठी विष्णुदुहादेगौणे कर्मणि युक्तमित्युक्तत्वात् ॥ २१३ ॥

बाल०—हर्षे । हर्षे जीविकायां कुलायकरणे च विषये अपस्कर उत्तरे कर्त्तर्यात्मने-
पदं स्यात् । जीविका वृत्तिः । पेपी कोपो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः ।

वैष्णवो मन्त्रेण कृष्णं, हरिरनुव्रते उपतिष्ठते । लिप्सायामित्येके ।

भिक्षुरन्नमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । स्थ इति निवृत्तम् ।

२१५. समः पृच्छति गम्यच्छि-स्वृ-श्रुभ्यो वेत्तितस्तथा ।

दृशेऽर्त्तेश्चाकर्मकत्वे ।

हरिरनुव्रत इति—अनुव्रते अनुगते (शरणागते) जने उपतिष्ठते सन्निधानं करोति कृपयतीति भावः । वालिप्सायामिति वार्त्तिक-कातन्त्रादय आहुः । अन्नमुपतिष्ठत इति लब्धुमिच्छतीत्यर्थः ।

अमृता०—२१५. समइति । अकर्मकत्वे सति सम्पूर्वेभ्यः प्रच्छ गमलृ ऋच्छ स्वरु श्रु विद दृश ऋ इत्येतेभ्य आत्मपदं स्यात् कर्त्तरि वाच्ये । स्वरु शब्दोपतापयोः, श्रुश्रवणे, विद ज्ञाने । अत्तेरिति ऋ गति प्रापणयो भ्वादिः, ऋगतौ ह्वादिः द्वयोरपि ग्रहणम् । अर्त्ते ऋच्छे श्रु कृष्णधातुके समृच्छते इति तुल्यरूपत्वाद् रामधापुके तयो रुदाहरणमाहरते— समृच्छिष्यत इति । इत्यादिपदेन—ऋ गतौ ह्वादेः समियते, स्वरु—संस्वरते, श्रु-संश्रुणुते, विद—संविच्छे, दृश—संपश्यते इति । अर्त्तस्तु समारतेति—सत्तिशास्त्यर्त्तिभ्यो डो भूतेशे कर्त्तरीति कर्त्तरि ग्रहणादात्मपदे डः, ऋद्वयान्तदृश्योरिति गोविन्दः, अत् प्रसङ्गे वृष्णीन्द्रः । संविद्वत इति अन्ते प्रत्ययस्य रूपम् । अरामान्यवर्णादित्यादिना अन्ते प्रत्ययस्य नरामहरः, रुट् च वा ।

ननु फलव्यापारयोरेकाधारवृत्तित्वे धातोरकर्मकत्वमुक्तम्, इह श्रु गमि वेत्ति प्रभृतीनां तदसम्भवात् कथमेवमकर्मकत्वे विधानमिति चेत् ? श्रूयताम्—अकर्मकाः क्रिया श्रुतुर्द्धा भवन्ति । यथोक्तम्—धातोरर्थान्तरे वृत्ते, धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धे रविविक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ इति ॥ क्रमेणोदाह्रियन्ते,—नदी वहति स्यन्दत इत्यर्थः, ओदनः पचति, सिध्यति प्रस्तुती धवतोत्यर्थः, जीवति, प्राणान् धारयतीत्यर्थः । इहोमयत्र धात्वर्थे-मैव कर्म सग्रह इति प्रयोगो नावश्यकः । मेघा वर्षन्ति, देवा पिबन्तीत्यादौ जलं सुधा-मित्यादि कर्मणामवगमः प्रसिद्धेरेव । सकर्मकानामपि कर्माविवक्षा भावप्रत्यये भवत्येवे-त्युक्तं प्राक् । —गम्यते मयेति, तत्र ग्राममित्यस्य योगस्तु पश्चाद् विवक्षया । यद्वा—हितान्न यः संश्रुणुते सकि प्रभुरिति भारविः । हितात् हितेपिणो जनात्, किंप्रमुः कुत्सितः

चतुष्पादिति चतुष्पाच्च शकुनिश्च चतुष्पाच्छकुनी तौ कर्त्तारौ यत्र स चतुष्पाच्छकुनि-कर्त्तृकः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् । चतुष्पाद्वृषभादिः शकुनिः पक्षी । निपातात् सुडिति सुट् निपात्यत इत्यर्थः । अस्माभिर्यदुक्तं कालापाश्च प्रकारान्तरेण तदेवाह । यद्यथा । अपाच्चतुष्पाच्छकुनिषु हृष्टभक्ष्यनिवासार्थेष्वालेखने इति किर इत्यनुवर्तते । अपस्किरत इति । कृ विक्षेपे तुदादिवृषभः शकुनिश्चेति शेषः । चतुष्पात्कर्त्तृकत्वे अपस्किरते वृषभ इति हृष्यन् किञ्चित् प्रक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्छकुनिकर्त्तृकत्वाभावादपस्किरति मनुष्य इत्यादौ न भवति । हृष्यन् किञ्चित् प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ २१४ ॥

अकर्मकत्व इति प्रभुश्च । संपृच्छते सङ्गच्छते समृच्छिष्यते इत्यादि ।
अर्त्तस्तु समारत । अरामान्येत्यादौ वेत्ते हृत् तु वा, संविद्रते संविदते ।

२१६. आङ् पूर्वार्त्तु यमे हनेः ।

आयच्छते आहते । सकर्मकत्वे तु—आयच्छति आहन्ति कंसम् ।

प्रभुरित्यर्थः । तेषु च प्रथमद्वये फलव्यापारयोरेकाधारवृत्तित्वमिष्टम्; तृतीयचतुर्थयोस्तु प्रसिद्ध्या अनभिप्रायेण वा कर्मणोऽविवक्षणात् वस्तुतस्तस्य सत्ता न लुप्यते । तस्माद-
कर्मत्व व्यपदेश इह गोण इति भिन्नाधारवृत्तित्वेऽपि नदोष इति दिक् ।

अथमूलमनुस्रियते । अत्र संपृच्छत् इत्यादीनामर्थान्तरं गम्यते । यथा—संपृच्छते
नवागताय, सम्बर्द्धनां कुरुत इत्यर्थः । सिद्धान्तोऽयं सङ्गच्छसे, सङ्गतो युक्तो भवतीत्यर्थः ।
गुरूपदेशात् संपश्यते, ज्ञानदृष्टिं लभत इत्यर्थः । “संशृणुष्व कपे ! मत्कैः सङ्गच्छस्व वनैः
शुभैः । समारन्तममाभीष्टाः संकल्पा स्त्वय्युपागते ॥ इति भट्टिः । तत्र संशृणुष्वेति कर्मा-
विवक्षा, सङ्गच्छस्वेति तेषुविहरेत्यर्थः । समारन्तेति सफला जाता इत्यर्थः । अथ कर्म-
पदस्यगम्यमानत्वे च दृश्यते । यथा तत्रैव—केनसंविद्रते वायो मँनाकांद्रि र्यथा सखेति,
तत् सर्वे विदन्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि ज्ञातव्याः । अकर्मकत्व इति किम्—धर्मं संपृच्छति,
मित्रं सङ्गच्छतीत्यादि ।

अमृता०—२१६. आङिति । आङ् पूर्वाद् यमे द्नेश्च अकर्मकत्वे आत्मपदं स्यात् ।
आयच्छत इति यमु उपरमे, इषु गमिययामिति छादेशः, दीधो भवतीत्यर्थः । आहते
पीडितो भवतीत्यर्थः । सकर्मकत्वे आयच्छति कंसमिति—शिखाग्राहमाकर्षणेन दीर्घी
करोतीत्यर्थः । आहन्ति तंपीडयतीत्यर्थः ।

ननु पूर्वोक्तानां पृच्छत्यादीनां कर्तृस्थक्रियत्वादकर्मकता भवतु नाम, यम हनादी-
नान्तु कर्मस्थक्रियत्वात् कथमकर्मकत्वं सम्भवेदिति चेत् ? सत्यं यदपि पचादेरिव हनादेश्च
क्रिया कर्मस्था हि प्रसिद्धा तथाप्यत्र क्रियाया व्यापारांशमात्रस्यैव विवक्षा क्रियते कर्त्र-
पेक्षया, नतु फलांशस्यापि । ततः फलाविवक्षातस्तदाश्रित कर्मणश्च विवक्षाभावादेपाम-
कर्मकत्वं नतु तत्त्वतोऽकर्मकत्वमिति ।

बाल०—अनु । गतेस्ताच्छील्यं गतिताच्छील्यं तस्मिन् गम्यमाने अनु पूर्वात् हञ्
हरणे इत्यस्मादुत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं इष्यते । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । पवनमनुहरते
हनूमानिति । पवनस्यैव गमनमस्येत्यर्थः । पवनो वायुः सतु सनूमत्पिता ॥ २१५ ॥

बाल०—शपेः । शपथेऽर्थे वर्त्तमानात् शप आक्रोश इत्यस्मादुत्तरे कर्तरि तदात्मने-
पदं स्यात् । गुरवे शपत इति गुरुं प्रति शपथं कुर्वन् सत्यमिदमिति ज्ञापयतीत्यर्थः । श्लाघ
ल्लुङ्-स्था-शपां ज्ञापयितुमिष्ट इत्यनेन सम्प्रदानं । शपथ इति किं अवैष्णवं शपति
आक्रोशतीत्यर्थः ॥ २१६ ॥

२१७. उद्विभ्यां तपतेः ।

उत्तपते वितपते । सकर्मकत्वे तु उत्तपति कंसम् ।

अकर्मकत्वं निवृत्तम् ।

२१८. स्वाङ्गकर्मकाच्च यमादितः

प्राण्यङ्गं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं विना द्रवविकारजे ।

तद्वत् प्राणिप्रतिकृतेरङ्गं स्वाङ्गमितीष्यते ॥

आयच्छते पाणिम् । विच्छिद्य पतितत्वेऽपि—आयच्छते छिन्नपाणिं वा । द्रवत्वे विकारत्वे च न—आयच्छति बुद्धिम् । प्राणिप्रति-

अमृता०—२१७. उदिति । सुगमम् । उत्तपते वितपते सूर्यः, दीप्यत इत्यर्थः । उत्तपति कंसमिति—तं सन्तापं तनोतीत्यर्थः ।

यमादीनामकर्मकत्वे व्यवस्थामुक्त्वा तद्विशेषमाह—

अमृता०—२१८. स्वाङ्गेति । स्वं अङ्गं कर्म यस्य स स्वाङ्गकर्मकः; तादृशाच्च यम हन तप इत्येतेभ्य आत्मपदं स्यात् । स्वाङ्गशब्दस्य परिभाषा माचष्टे—प्राण्यमित्यादि । प्राणिनामङ्गं स्वाङ्गमिष्यते इति प्रसिद्धमेतत् । बुद्ध्यादेरपि प्राण्यङ्गत्वेन स्वाङ्गत्वे प्राप्त तन्निरस्यति—मूर्त्तिमदिति । मृदुत्वकठिनत्वादि स्पर्शवती दृष्टिविषयाच मूर्त्ति स्तद्वत् तद्युक्तम् । पुन द्रवविकारयोश्च प्राणेरङ्गत्वात् तद् व्यावर्तयति—विनेति । किञ्च तद्वत् प्राणेः प्रतिकृतेः प्रतिमायाश्चाङ्गं स्वाङ्गमिष्यते ।

आयच्छते पाणिमिति—प्रसारयतीत्यर्थः । विच्छिद्य पतितत्वेऽपीति—इदानीं मूर्त्तित्वाभावेऽपि पूर्वतनस्थितिमपेक्ष्य स्वाङ्गत्वमिष्यत इति भावः । विकारो धातुवैषम्यं, तस्माज्जातत्वात् शोधस्य न स्वाङ्गता । हनितपी उदाहार्याविति—आहते स्वीयं शिरः कोपात्, उत्तपते स्वहस्तमित्यादि ज्ञेयम् ।

कथम्—“गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याजघ्नेविषमविलोचनस्य वक्ष” इति किराते स्वाङ्गकर्मकत्वविरहेऽप्यात्मपदम् ? एषत्वप्रयोग इति जुमरभागवृत्तिकुलचन्द्राः । अतएव च्युतसंस्कार दोष एष इति साहित्यदर्पणः । कर्मणि प्रत्यय इत्येके । भेतुमिति तुम्बन्ताध्याहार इति चापरे । वस्तुतः अकर्मकविवक्षयैव प्रथममात्मपदं विधाय पश्चात्

बाल०—स्थो । निर्णीतो गम्यमानायां स्थ उत्तरे प्रकाशने प्रतिज्ञायाञ्च अर्थवर्तमानात् स्थ उत्तरे च कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । निर्णीतिर्निर्णयः । प्रकाशनं स्वाभिरुचि-प्रकटीकरणं । प्रतिज्ञा अभ्युपगमः अङ्गीकार इति यावत् । वैष्णवाचार्ये विचारस्तिष्ठत इति । अत्र धातोरवस्थानमेवार्थः निर्णीतिस्तु गम्येति । कृष्णाय तिष्ठते गोपीति कृष्णं प्रति स्वाभिरुचि प्रकाशयतीत्यर्थः श्लाघेत्यादिना सम्प्रदानं । कृष्णं परमातिष्ठत इति अङ्गीकरोतीत्यर्थः । परं सर्वपरं आङ्गैवायमर्थो द्योत्यते ॥ २१७ ॥

मायामपितु स्यादेव—आयच्छते प्रतिमा पाणिम् । एवं हनितपो उदाहार्यौ ।

२१६. प्रादेरूहास्यतिभ्यां वा ।

समूहति समूहते । निरस्यति निरस्यते ।

२२०. ह्वः संनिव्युपतः सदा ।

संह्वयते इत्यादि ।

२२१. आह्वः स्पद्धे ।

कंसः श्रीकृष्ण माह्वयते ।

कर्म विवक्षितम्, पच्यते मासानिति वदित्येवं सङ्गमयितव्यम् । एवम्—आह्वं मा रघूत्तममिति च भट्टिटप्रयोगः समाधातव्यः ।

अमृता०—२१६. प्रादे रिति । प्राद्युपेन्द्रादूहतेः अस्येश्चात्मपदं वा स्यात् । प्रादेरिति अर्थानुरोधेन यथायोग्यमेव ग्राह्यम् । समूहते वितर्कयतीत्यर्थः । निरस्यति खण्डयति ।

अमृता०—२२०. ह्वइति । सुगमम् । सदाग्रहणं पूर्वसूत्रस्थ वा निवर्त्य नित्यतार्थम् । त्रित्वादात्मपदित्वे सिद्धे अकर्तृगामि क्रियाफलत्वे हि वचनारम्भो ज्ञेयः ।

अमृता०—२२१. आह्व इति । स्पद्धायां पराभवेच्छयाह्वाने आङ्पूर्वात् ह्वयते रात्मपदं भवति । अकर्त्रभिप्राय इत्येव । स्पद्धायामिति किम्—गामाह्वयति गोपालः ।

बाल०—प्राव । प्र अव सं वि इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् स्थ उत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । प्रतिष्ठत इति गच्छतीत्यर्थः ॥ २१८ ॥

बाल०—अथो । अनूद्धचेष्टनेऽर्थे वर्तमानादुद उत्तरस्मात् स्थ उत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । अनुद्ध्वंश्च तच्चेष्टनश्चेति विग्रहः । ऊद्ध्वंश्चतिरिक्ते चेष्टने इत्यर्थः । हरिसेवा-यामुत्तिष्ठते इति अचेष्टनमनूद्ध्वमेव । आसनादुत्तिष्ठति कृत्र इति अत्र चेष्टनमूद्ध्वं । अचेष्टामात्रेऽपि नेति अनूद्ध्वचेष्टन इत्युक्तत्वादिति शेषः । हरिभक्तेः सुखमुत्तिष्ठतीति उत्पद्यत इत्यर्थः । उत्पत्तेरचेष्टारूपत्वादत्र धातोरचेष्टनार्थत्वं ॥ २१९ ॥

बाल०—देवा । देवार्चायां सङ्गतिकृतौ मैत्र्याश्च अर्थे उपपूर्वकात् स्थ उत्तरे कर्तर्यात्मने पदं स्यात् । पथि कर्तरि सति मन्त्रस्य करणत्वे च सति अकर्मकत्वे च सति उपपूर्वकात् स्थ उत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । देवार्चा देवपूजा । सङ्गतिकृतिः सङ्गमकरणं । मैत्री मित्रता । हरिमुपतिष्ठत इति पूजयतीत्यर्थः । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठत इति उपश्लिष्य-तीत्यर्थः । अर्जुनः कृष्णमुपतिष्ठत इति कृष्णेन सह मैत्रीं करोतीत्यर्थः । पन्था मथुरामुप-तिष्ठत इति गच्छतीत्यर्थः । वैष्णवो मन्त्रेण कृष्णमुपतिष्ठते इति वशीकरोतीत्यर्थः । अन्यस्य करणत्वेतु न कृष्णमुपतिष्ठति यौवनेन गोपी वशीकरोतीत्यर्थः । हरिरनुव्रते उपतिष्ठतेऽत्र अनुगतजने कृपयतीत्यर्थः । लिप्सा । लब्धुमिच्छायां गम्यमानायां सत्यायुप-पूर्वात् स्थः कर्तर्यात्मनेपदं स्यादित्येके ॥ २२० ॥

२२२. गन्धने तु भर्तृसने यत्नसेवयोः ।

प्रकथे चोपयोगे च साहसे तु कृजो भवेत् ।

कंसः कृष्णार्थमुत्कुरुते उदाकुरुते वा, हिंसापूर्वकं सूचयतीत्यर्थः ।
कृष्णपक्षमुत्कुरुते, भर्तृसयतीत्यर्थः । वैष्णवो गङ्गाजलस्योपस्कुरुते,
सौगन्ध्यादिनाभिरुचितं करोतीत्यर्थः । भक्तः कृष्णमुपकुरुते प्रकुरुते
वा, सेवते इत्यर्थः । कृष्णो गीतां प्रकुरुते, प्रकषेण कथयतीत्यर्थः ।
असंख्यं धनं प्रकुरुते, धर्माद्यर्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । गोप्यं कृष्णं
प्रकुर्वते, तत्र साहसात् प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ।

२२३. अधेः प्रसहने शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्च वेः ।

अधिकुरुते कंसं कृष्णः, अभिभवतीत्यर्थः । विकुरुते कण्ठस्वरम् ।
विकुरुते पयः ।

अमृता०—२२२. गन्धन इति । गन्धनादिष्वर्थेषु करोतेरात्मपदं स्यात् । कर्त्तरी-
त्यनुवर्तते । तु पादपूरणे । अकर्त्रभिप्राय इत्येव । गन्धनमपकारप्रयुक्तहिंसासूचनम् ।
यत्नः प्रतियत्नः, सतो गुणान्तराधानम् । गङ्गाजलस्योपस्कुरुत इति—कृजः कर्म वा
प्रतियत्ने इति कर्माभावपक्षे षष्ठी । सेवनमनुवृत्तिः । उपयोगो धर्मादि प्रयोजने
विनियोगः । अत्र उपेन्द्रनियमाभावेऽपि उत् आङ् उप प्र इत्येतेभ्य एव गन्धनादिषु करोते-
रात्मपदमिष्यते नान्येभ्य इत्युपलभ्यते दृष्टान्तैः, व्याकरणान्तरेष्वपि तथैवोदाहृतत्वात् ।

अमृता०—२२३. अधेरिति । कृज इत्यनुवर्तते । अकर्त्रभिप्राये खलु । प्रसहने
अभिभवे अधिपूर्वात् तथा शब्दकर्मकादकर्मकाच्च विपूर्वात् कृज आत्मपदं स्यात् । स्पष्टा-
न्युदाहरणानि । क्वचित् प्रसहनं क्षमा च—शत्रुमधि कुरुते, क्षमत इत्यर्थः ।

बाल०—समः । प्रच्छ ज्ञीप्सायां गमलृ गतौ ऋच्छ प्रापणे स्वरु शब्दोपतापयोः श्रु
श्रवणे विद ज्ञाने दृशिर प्रेक्षणे ऋ गत्यादावित्येभ्यः कर्त्तर्यात्मपदं स्यात् । संपृच्छते
सम्यग्जानाति संगच्छते मिलतीत्यर्थः । ऋ गतौ प्रापणे च भ्वादिः ऋ गतौ ह्वादिः
द्वयोरपि ग्रहणविशेषात् कृष्णधातुके ऋच्छोः समानरूपत्वात् रामधाताबुदाहरणं दर्शितं ।
आरामन्येत्यादावित्याख्यातसूत्रं संविद्वते इति बहुवचनान्तं ॥ २२१ ॥

बाल०—आङ् । आङ् पूर्वो यस्य तस्माद्यमेर्यमधातोर्हनेर्हन्धातोश्च कर्त्तर्यात्मनेपदं
स्यात् । हन्धातोर्कर्मत्वार्थं कर्मकर्तृत्वं । ननु हिंसा कर्मस्था अतः कर्मस्थधात्वर्थत्वात्
कर्मवद्भावे कथमकर्मकत्वं । उः । प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्पत्तय इति न्यायात्
अतिदेशिककार्यमनित्यमिति न्यायाच्च कर्मवत्येऽप्यकर्मकत्वं । तपःकर्मकत्वे आत्मपद-
विधानं यक्तु तपःकर्मकस्येत्यादिना कर्त्तरि कर्मवत् कार्यं करणीयं । तपःकर्मकस्यात्म-
पदविधानादन्यत्राकर्मकत्वे आत्मपदं तदेवाह—॥ २२२ ॥

२२४. पूजाचार्यकृति ज्ञानोत्क्षेपणेषु भृतौ व्यये ।
नीजो विगणने कर्तृस्थिते चामूर्त्तकर्मणि ॥

कृष्णः शास्त्रेषु नयते, स तेषु पदार्थान् सर्वसम्मानितान् कुर्वन् स्थापय-
तीत्यर्थः । उद्धवमुपनयते, आत्मानमाचार्योऽकुर्वन् तत् समीपं प्रापय-
तीत्यर्थः । सर्वं नयते, निश्चिनोतीत्यर्थः । चक्रं दुष्टेषु उन्नयते, उत्क्षि-
पतीत्यर्थः । स कामानुपनयते, कामदानवेतनेनात्मसमीपी करो-
तीत्यर्थः । सर्वमुपनयते, धर्माद्यर्थं सर्वं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । संकल्पं
विनयते, तद्रूपमृणं निर्यातयतीत्यर्थः । क्रोधं विनयते दूरीकरोतीत्यर्थः ।
पुरुषोत्तमस्त्वाह—पूजायां, शास्त्रार्थं नयते, युक्तिभिः सम्मानय-
तीत्यर्थः । आचार्यं कृतौ, उद्धवमुपनयते, आत्मवदाचार्योऽकरोतीत्यर्थः ।
इति ।

अमृता०—२२४. पूजेति । पूजाद्यर्थेषु गम्यमानेषु नीज आत्मपदं स्यादकर्तृगामि
क्रियाफले । तत्र पूजा सम्माननम् । उत्क्षेपणमुन्नयनम् । भृतिः कर्ममूल्यं वेतनादि ।
विगणनं ऋणादेः परिशोधनम् । शास्त्रेषु नयते इत्यत्र शास्त्रशब्देन तत्रत्यविषया लक्ष्यन्ते,
तेषोपपत्तिभिः स्थाप्यमानाः सम्मानिताः क्रियन्ते इति फलितार्थः । उद्धवमुपनयत इति—
स्वयमाचार्यः सन् उद्धवमीदृशेनविधिनात्मसमीपं प्रापयति येनासौ उपनेता आचार्यः
सम्पद्यत इति प्रकृतार्थः । संकल्पं विनयत इति—“येयथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजा-
म्यहमि”त्यादिसंकल्परूपं ऋणं परिशोधयति, तदभक्तान् तत्तद्भावोचितरसविषयेणानु-
गृह्णातीति भावः । पुरुषोत्तमस्य विवृतौ किञ्चिद् वैषम्ये दृष्टेऽपि फलन्तु तुल्यमेव ।
कर्तृस्थितइति—आख्यातवाच्यकर्त्तरि स्थितं अमूर्त्तवस्तु यदि नयतेः कर्मस्यात्तदा । कर्त्तृ-
स्थित इति किम्—कृष्णो राधायाः कोपं विनयति । अमूर्त्तं किम्—केशान् विनयति,
अपसारयतीत्यर्थः । कर्मेति किम्—बुद्ध्या विनयति दूरीकरोतीत्यर्थः ।

बाल०—उद्धिम्यां चेति । स्वाङ्गकर्मकादनन्तरं वक्ष्यति च अतएवात्र कंसमिति
प्रत्युदाहरणे कर्मं दर्शितं । उद्धिम्यां स्वाङ्गकर्मकत्वे तपः आत्मपदं परसूत्रे भविष्यतीति
ज्ञेयं । तथाच जुमरलक्षणं । स्वाङ्गकर्मकाच्चोद्धितपाङ् यमहन इति । ननु कथमेकस्य
धातोरकर्मकत्वं सकर्मकत्वञ्च । उः । कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकत्वं । तथाच जुमरः । शाब्दी
ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इत्यनुक्ते कर्मणि स्थितेऽप्यकर्मकत्वमिति ॥ २२३ ॥

बाल०—स्वाङ्ग । स्वकीयमङ्गं कर्म यस्य तस्मात् आङ्पूर्वाद्यमादेरात्मपदं
भवति । प्राण्यङ्गमिति । द्रवं विकारजञ्च विना प्राणिनोऽङ्गं मुखादि स्वाङ्गमिष्यते
इच्छाविषयीक्रियते । तत्र बुद्ध्यादेरपि प्राणिस्थत्वात्तस्य स्वाङ्गत्वं वारयितुमाह मूर्तिम-
दिति । काठिन्यादिस्पर्शविषयो मूर्तिस्तदभावाद्वुद्ध्यादेर्न स्वाङ्गत्वमिति । तथा द्रवविकार-
जयोरपि प्राण्यङ्गत्वात् स्वाङ्गत्वे प्राप्ते निवारयति विनेति । द्रवञ्च विकारजञ्च ते

२२५. वृत्त्युत्साह स्फीततासु क्रमेः ।

क्रमेरिति प्रभुश्च । हरौ बुद्धिः क्रमते तद्भक्तस्य, वर्तते, न प्रति हन्यत इत्यर्थः । कृष्णभक्तये क्रमते, उत्साहं करोतीत्यर्थः । वैष्णवानां श्रीः क्रमते, बद्धत इत्यर्थः ।

२२६. नोपेन्द्रतो विना परोपाभ्याम् ।

हरौ बुद्धिः प्रक्रामतीत्यादि । इह तु स्यात्—पराक्रमते उपक्रमते ।

२२७. तथाङ् पूर्वाज्ज्योतिरुद्गम इष्यते ।

आक्रमते भानुः । उद्गमे किम्—आक्रामति गिरिं रविः, अवष्ट-
भ्नातीत्यर्थः ।

अमृता०—२२५. वृत्तीति । वृत्त्याद्यर्थेषु क्रमतेरात्मपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्धः । वैष्णवानां श्री भक्ति सम्पत् शोभा च वर्द्धते ।

अमृता०—२२६. नोपेन्द्रत इति । परा उप इत्येताभ्यामुपेन्द्राभ्यां विना अन्यो-
पेन्द्रादुत्तरस्य क्रमतेरात्मपदं न स्यात्; परोपाभ्यामेवात्मपदं स्यान्नान्येभ्य इति ।
वृत्त्याद्यर्था अनुवर्तन्ते, तेन नियमएषः—सोपसर्गात् क्रमे वृत्त्याद्यर्थेषु परोप पूर्वदेव नान्य-
पूर्वादिति । हरौ बुद्धिरिति—प्रक्रामति अप्रतिहता वर्द्धत इत्यर्थः । पराक्रमते—उत्सह्यते
वर्द्धते वा । उपक्रमते आरम्भं करोतीत्यर्थः ।

अमृता०—२२७. तथेति । ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनामुद्गमे ऊर्द्धगमनेऽर्थे आङ्
पूर्वात् क्रमेरात्मपदमिष्यते । आक्रामति गिरिमिति—उदयगिरिं नेदयति आश्रयतीत्यर्थः ।
अत ऊर्द्धगमनाप्रतीते न्तिमपदम् । ननु कथं—“नभः समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थित्वैक
चक्रेण रथेन भास्करः”, इति ? नात्र किलोर्द्धगमनमर्थः किन्तु व्याप्तिः, एकचक्रेणरथेन
स्थित्वा नभो व्याप्तीत्यर्थः ।

विनेत्यर्थः । तत्र रक्तकफादेर्द्रवात्मकत्वात् न स्वाङ्गत्वं । विकारो धातुवैषम्यं तज्जातत्वात्
शोथादेरपि न स्वाङ्गत्वमिति । प्राण्यङ्गं तथा स्वाङ्गं तद्वत् प्राणिप्रतिकृतेः प्रतिमाया
अपि अङ्गं स्वाङ्गमिष्यते । आयच्छत इति यमुपरमे पाणि उपयमयतीत्यर्थः । ननु छिन्नं
पाणि आयच्छते इत्यत्र पाणिस्थत्वाभावात् कथं स्वाङ्गत्वं नचेत् कथमात्मपदं अत आह
विच्छिद्य पतितत्वेऽपीत्यादि । तथाच जुमरः । अतस्थं तत्र दृष्टं चेति तदानीं तत्रातस्थं
अप्राणिस्थं किन्त्वादौ तत् प्राणिनि दृष्टमित्यर्थः । एवं हनितपी उदाहार्यौ इति आङ्पूर्वौ
हनीतपी इति । एवं सति जुमरमतं न सङ्गतं तन्मते उद्विभ्यां तप आत्मपदं नाङ्स्तस्मात्
उपेन्द्रस्तु प्रयोगानुसारेणोपकल्पनीयस्तेन सर्वं समञ्जसं ॥ २२४ ॥

बाल०—प्रादेः । ऊह वितर्कं असु क्षेपणे इत्येताभ्यां प्रादेरुत्तराभ्यां आत्मपदं
वा भवति ॥ २२५ ॥

बाल०—ह्रः । सुगमं ॥ २२६ ॥

२२८. वेःपादविहृतौ तद्वत् ।

विक्रमते त्रिविक्रमः ।

२२९. आरम्भे प्रादुपात्तथा ।

प्रक्रमते उपक्रमते ।

२३०. अनुपेन्द्राद् विभाषा ।

क्रामति क्रमते । क्रमिनिवृत्तः ।

अमृता०—२२८. वेरिति । पादविहृतिः पादविक्षेपः, तस्मिन्नर्थे विपूर्वात् क्रमते रात्मपदं स्यात् । यद्यपि क्रमु पादविक्षेपे इत्येव पठ्यते तथापि धातूना मनेकार्थं दर्शनात् विपूर्वादयं नियमः । तेन पादविहृताविति किम्—अश्वेन विक्रामति युद्धे, विक्रमं प्रकाशयतीत्यर्थः ।

अमृता०—२२९. आरम्भइति सुगमम् । आरम्भेकिम्—पूर्वेद्युः प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः, अपरेद्यु रूपक्रामति, समागच्छतीत्यर्थः ।

अमृता०—२३०. अनुपेन्द्रादिति । उपेन्द्ररहितात् क्रमते रात्मपदं वा भवति । ननु तर्हि उभयपदिषु पाठोऽस्य क्रियताम्, किमनेन विधानेनेति चेत् ? श्रूयताम्—कर्तृगामि-क्रियाफले ह्युभयपदिनामात्मपदं व्यवस्थितम्, इह तु सामान्यतो विधानम्, अकर्त्रभि-प्रायेऽपि यथा स्यात्तदर्थम् । कथं—वारिपूर्णा महीं कृत्वा पश्चात् प्रक्रमते गुरुरित्यात्म-पदम् ? उपसर्ग प्रतिरूपकोऽयं संशब्दः, तेनानुपेन्द्रत्वे न दोष इति ।

बाल०—आह्वः । स्पर्द्धनं स्पर्द्धः तस्मिन् गम्यमाने आङ्पूर्वात् ह्वेत्रस्पर्द्धायामित्य-स्मादात्मपदं स्यात् ॥ २२७ ॥

बाल०—गन्ध । गन्धने अपकारप्रयुक्त्या हिंसासूचने प्रादेः कृत्र आत्मपदं स्यात् । हिंसासूचकापकारप्रयोग इत्यर्थः । एवं भर्त्सनादावर्थेऽपि कृत्र आत्मपदं भवेत् । उपयोगः धर्मादिविषयविनियोगः । उत्कुरुते प्रकुरुते वेत्यादौ उपेन्द्रान्तरं दर्शयित्वा यद्वेति उक्त-मेतेनैतत् सूचितं नत्वन्योपेन्द्रेणार्थं बोधयतीति ॥ २२८ ॥

बाल०—पूजा । पूजा सन्मानं, आचार्यस्य कृतिराचार्यकृतिः, विगणनं ऋणादि-शोधनं, कर्तृस्थे चामूर्त्तकर्मणीति सामानाधिकरण्यं । एतेषु अर्थेषु वर्त्तमानात्रीत्र आत्मपदं भवति । कृष्ण इत्यादि । सर्वसम्मानितान् कुर्वन् इत्यनेनात्मनः सम्मानितत्वं सुतरामेव सम्मानितोऽयं स्वयमपि धातूनामनेकार्थत्वात् उपेन्द्रस्याभिन्नत्वेऽपि भिन्नार्थः सम्पद्यते वाक्यार्थबोधकतामात्रस्य तात्पर्यात् । तद्रूपसङ्कल्परूपं ऋणं निर्यातयितीत्यर्थः । सङ्कल्पः कर्म मानसमित्यर्थः ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवदुक्तेः । पुरुषोत्तम-स्त्वाह इति स्वमतदाठ्याय ॥ २२९ ॥

बाल०—वृत्त्युत्साह । वृत्तिरप्रतीघातः । वृत्त्युसाहादिषु क्रमतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । तद्भुक्तस्य वर्त्तते इति बुद्धिरित्याकर्षणीयं । कृष्णभक्तत्वे कृष्णभक्तिनिमित्तं । श्रीः सम्पत्तिर्लक्ष्मीः शोभा च ॥ २३० ॥

२३१. ज्ञोऽकर्मकापह्लवार्थतः ।

गङ्गाजलस्य जानीते । तत्त्वमपजानीते, गोपते इत्यर्थः ।

१३२. संप्रतिभ्यां समुत्कण्ठा पूर्वक स्मरणं विना ।

संजानीते जनं हरिः । भक्तायाभीष्टं प्रतिजानीते, प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः ।

उत्कण्ठापूर्वक स्मरणे तु — हरिं संजानाति भक्तो हरेर्वा ।

२३३. यत्नोपसान्त्वन ज्ञानभासनेषूपमन्त्रणे ।

विमतौ चापि वदतेः ।

वदेतेरिति प्रभुश्च । भक्तौ वदते वैष्णवः । हरिं भक्तानुपवदते । भक्तो हरिं वदते । भासने तु — हरिं भक्तौ वदते, तत्र प्रकाशमान स्तां-

अमृता० — २३१. ज्ञ इति । अकर्मकश्च अपह्लवार्थश्च अकर्मकापह्लवार्थः, रामकृष्ण-समासे विभाषयैकवद् भावः । तादृशात् ज्ञ आत्मपदं स्यात्, कर्तरीत्येव । तत्राकर्मकेऽकर्त्रभिप्राये इति बोध्यम् । गङ्गाजलस्य जानीत इति — अज्ञानार्थस्य ज्ञः करणं वेति करणभाव पक्षे षष्ठी । अत्र जानातेः प्रवृत्त्यर्थः । तत्त्वमपजानीत इति — ज्ञात्वापि न प्रकाशयति, अपलपतीत्यर्थः । अपशब्देन हि अपह्लवार्थो द्योत्यते, केवल ज्ञाधातुना नायमर्थ उच्यते । “वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं जानीते जयदेवः” इत्यत्र तु सकर्मकत्वेऽप्यात्मपदं, कर्तृगामिक्रियाफले — “ज्ञ उपेन्द्रविनाभावादिति” वक्ष्यमाणसूत्रस्य विषय इति ध्येयम् । अकर्मकेति किम् — कण्ठस्वरेण कृष्णं जानाति राधा ।

अमृता० — २३२. समिति । समुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं विना सम्प्रतिभ्यां जानाते-रात्मपदं स्यात् । सकर्मकार्थमिदम् । संजानीत इति — पश्यन्ननुगृह्णातीत्यर्थः । प्रतिजानीत इति प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञार्थः । अथ संज्ञः कर्मणि तृतीया वेति पक्षे — हरिं जनेन तंजानीते इति च प्रयोज्यम् । प्रत्युदाहरणे हरे वेति — स्मृत्यर्थदयेशामिति विभाषया सम्बन्धे षष्ठी ।

अमृता० — २३३. यत्नेति । यत्न उत्साहः । यत्नादिष्वथेषु वदते रात्मपदं स्यात् । क्रमेणोदाहरति — भक्तावित्यादि । वैष्णवो भक्तौ वदत इति — भक्ति विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । भक्तो हरिं वदत इति — ज्ञान पूर्वकं वदति, तंवदितुं जानातीत्यर्थः । भासनं दीप्तिः । तत्र हरिरिति — तत्र भक्तौ प्रकाशमानो दीप्यमानो हरि स्तां भक्तिं व्यनक्ति प्रकाशयतीत्यर्थः । उपच्छन्दयति प्रलोभयति । उपपूर्वक एवायमर्थो द्योत्यते ।

बाल० — नोपेन्द्रतः । परोपाभ्यां विना अन्यस्मादुपेन्द्रात् परस्मात् क्रमतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ॥ २३१ ॥

बाल० — तथाङ् । तथाङ्पूर्वात् ज्योतिः सूर्यादिस्तस्य ऊर्ध्वं गमस्तस्मिन् तथा आत्मनेपदमिष्यते । आक्रामति गिरिमित्यत्रावलम्बनमात्रं नतूर्द्धगमनं विवक्षितं ॥ २३२ ॥

व्यनक्तोत्यर्थः । उपमन्त्रणे—हरिर्गोपीमुपवदते, रहस्युपच्छन्दयि
लोभयतीत्यर्थः । पृच्छतीति वा । तथा विवदन्ते तर्कनिष्ठाः ।

२३४. व्यक्तवाचां सहोक्तिषु ।

संप्रवदन्ते वैष्णवाः । नेह—संप्रवदन्ति मयूराः ।

२३५. अनोरकर्मकात्तत्र ।

अनुवदते श्रीशुकस्य सूतः ।

२३६. विप्रलापे विभाषया ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा स्मार्त्ताः । वदति निवृत्तः ।

विमति मतिभेदो विवादइति यावत् । विप्रवदन्ते तर्कनिष्ठा इति—मतिभेदेन विविध
वदन्तीत्यर्थः ।

अमृता०—२३४, व्यक्तेति । व्यक्तवाचां सहोक्तिः सहोच्चारणम् । तत्र वर्त्तमानाद्
वदतेरात्मपदं स्यात् । ननु “वदव्यक्तायां वाचि” इत्येव स्वाभाविकोऽर्थः, किमत्र व्यक्त-
वाचामिति विशेषणेन ? सत्यम्, प्रसिद्धार्थग्रहणार्थम् । मानवा हि व्यक्तवाच इति
प्रसिद्धिः, तेषामेव सहोच्चारणे यथा स्यात् । अतएव प्रत्युदाहरणे संप्रवदन्ति मयूरा
इत्युक्तम् । सहोक्तिष्विति किम्—कृष्णो वदति गोपान् ।

अमृता०—२३५. अनोरिति । तत्र—व्यक्तवाचि, अनोरुत्तरस्मादकर्मकाद् वदते
रात्मपदं स्यात् । अनु सादृश्वे, पश्चाद् वा । श्रीशुको यथा श्रोपरीक्षित्सभायामवदत्
तथैव तत्पश्चात् सूतो वदत इत्यर्थः । नैमिषारण्यक्षेत्रे शौनकादि मुनिसदसि श्रीभागवतस्य
वक्ता सूत इति प्रसिद्धः । अकर्मकादिति किम्—पूर्वं यदुदितं तदनुवति, पर्न वदतीत्यर्थः ।
व्यक्तवाचामित्येव, अन्यथा—अनुवदति वीणा वंश्याः ।

अमृता०—२३६. विप्रलाप इति । विप्रलापो विरोधोक्ति रित्यमरः । तत्र
वर्त्तमानाद् वदते विभाषयात्मपदं स्यात् । विमतेरेव विशेषोक्तिरेषा । तेन व्यक्तवाचां
सहोक्तिष्विति सर्वानुवर्त्तनात् प्राप्तस्य विभाषेयम् । कोननु विशेषः ? उच्यते—विमतिः
प्रलापमात्रम्; स च प्रलापो विचित्रभाषः, परस्पर विप्रतिषेधेन भाषश्चेति द्विधा भिद्यते ।
तत्र विचित्रभाषणे विमतिः पूर्वमुक्ता, विप्रतिषेधभाषणेऽत्रविभाषा क्रियत इति । तेन
विप्रवदन्ते स्मार्त्ता इति—परस्परं विप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ।

बाल०—वेः पाद । पादविहृतिः पादविक्षेप इति स्मरणात् ॥ २३३ ॥

बाल०—आरम्भे । सुगमं ॥ २३४ ॥

बाल०—अनु । सुगमं ॥ २३५ ॥

बाल०—ज्ञोऽकर्म । अकर्मकश्चापल्लुवार्थश्चेति कामकृष्णसमाससिद्धात् ज्ञः । गङ्गा-
जलस्य जानीते इति ज्ञोऽबोधार्थस्य करणात् गङ्गाजलात् पृष्ठी । तत्त्वं स्वरूपे सिद्धान्ते

२३७. सृजेः श्रद्धावतः श्यश्च ।

वैष्णवो मालां सृज्यते । श्रद्धां विना तु सृजति इति भट्टमल्लः । भूतेशे ते तु इण् इति वर्द्धमानः, असृजि मालां वैष्णवः ।

२३८. अवाद् गुः ।

अवगिरते । गृणाते नैष्यते—अवगृणाति ।

२३९. अङ्गीकृतौ समः ।

संगिरते ।

अमृता०—२३७. सृजेरिति । श्रद्धायुक्तस्य सृजतेरात्मपदं स्यात्, कर्तरि श्य-
विकरणश्च भवति । धात्वर्थो विसर्गः सृष्टिः, स चेत् श्रद्धाविशिष्टः स्यात्तदा इत्यर्थः । तेन
वैष्णवो मालां सृज्यते इति—श्रद्धा पूर्वकं मालां करोतीत्यर्थः । स्वमतदाढ्याय प्रत्युदा-
हरणतया भट्टमल्ल आख्यातचन्द्रिकाकृत् । एवञ्च कर्तरि भूतेश ते इण् भवेदिति वर्द्धमान-
मिश्रमत प्रदर्शनेन तदेव स्वमतत्वेनाङ्गीकृतम् ।

अमृता०—२३८. अवादिति । अवात् परस्मात् गृणिगरणे इत्यस्मादात्मपदं स्यात् ।
अव गिरते शुकः (पक्षी विशेषः) शक्नुन् । गृशब्दे इति क्रयादौ पठितस्य त्वात्मपदं
नैष्यते; तस्यावपूर्वस्य प्रयोगाभावादिति काशिका । अत्र पूर्वसूत्रस्थ “स्य श्च” इत्येनेन
अवादित्यरामस्य सन्धिर्न कार्यः, छन्दोऽनुरोधात्, अनित्यं सूत्रनिर्देशे इत्याश्रयितव्यम्,
येन श्लोक द्वितीयचरणो ग्रथ्यते सुतराम् । अग्रिम सूत्रेण तु सन्धिः कर्तव्य एव ।

अमृता०—२३९. अङ्गीकृताविति । ग्रइति वर्तते । समहर्वाद् गिरते रङ्गीकारे
प्रतिज्ञायामात्मपदं स्यात् । शब्दो नित्य इतिसंगिरते, प्रतिजानीत इत्यर्थः । अङ्गीकृताविति
किम्—संगिरति दध्योदनं गोपालः ।

इति । तत्त्वं स्वरूपं अपजानीते अपहृणुते जानातीत्यर्थः । संप्र । एतदारभ्य यत्र यत्र
सूत्रं न व्याख्यायते, तत्र तत्र सुगममिति पदमुह्यं करणीयं । हरेर्वेति संज्ञो वा कर्मणो
हरे षष्ठी ॥ २३६-२३७ ॥

बाल०—यत्न । यत्नपूर्वकमुपसान्त्वनमिति वा विग्रहः । यत्नं बहूद्यम् । भक्तौ
वदते वैष्णवः । तस्यां प्रयत्नं करोतीत्यर्थः । यस्मिन्नेतन्नास्ति तन्मते । हरिर्भक्तानुपवदते
यत्नपूर्वकं उपसान्त्वयतीत्यर्थः । भक्तो हरिं वदते जानातीत्यर्थः । तत्र भक्तौ तां भक्तिं ।
रहसि निर्जने उपच्छन्दयन् नानाप्रकाररहस्यवाक्यं कथयन् । विमताबुदाहरणं । तथा
विवदन्ते तर्कनिष्ठाः । विमतिविप्रतिपत्तिविरोधोक्तिरिति यावत् ॥ २३८ ॥

बाल०—व्यक्त । अत्र सहशब्दस्तुल्यार्थः । संप्रवदन्ते तुल्यव्यक्तवाचः कुर्वन्तीत्यर्थः ।
नेहेति व्यक्तवाचामभावात् । व्यक्तवाचो हि मनुष्याः प्रसिद्धाः ॥ २३९ ॥

२४०. उदः सकर्म चरते ।

कर्मोच्चरते विष्णुभक्तः, उत्क्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः । अकर्मकत्वे तु—वंशी-
ध्वनिरुच्चरति ।

२४१. तृतीया योगतः समः ।

रथेन सञ्चरते हरिः ।

२४२. दानः साचेच्चतुर्थ्यर्थे ।

सेति तृतीया । विष्णुप्रसादं तद्विमुखैः सम्प्रयच्छते ।

अमृता०—२४०. उद इति । उत् पूर्वात् चरतेः सकर्मकादात्मपदं स्यात् । उत्क्रम्य
गच्छतीत्यर्थः । अकर्मकत्वे तु—वंशीध्वनि रुच्चरति उत्थितो भवतीत्यर्थः । एवं धूम
उच्चरतीति च ।

अमृता०—२४१. तृतीयेति । चरतेरित्यनुवर्तते । संपूर्वात् चरते स्तृतीयायुक्ता-
दात्मपदं स्यात् । पृथगारम्भात् सकर्मेति विशेषणं नानुवर्तनीयम् । रथेन करणभूतेन
चरतीत्यर्थः । ननु तृतीया योगत इति सामान्येनोक्तत्वात् हेतु सहार्थयोश्च कथं न
व्याख्यायते ? मैवं, योगशब्दस्य चरति रूप धात्वर्थेनान्वयात् करणे एव पर्यवसीयत
तृतीया; क्रियया कारकाणामेवान्तरङ्ग सम्बन्धत्वेन योगः सिध्यति, उपपदविष्णुभक्तो नान्तु
शब्दान्तरै योग इति प्रपञ्चितमेव प्राक् । अतएव “सञ्चरति युधि सह सैन्यै” रिति तथा
“पुण्यैः सञ्चरति दिवि” इति क्रमात् सहार्थहेतु तृतीयायोगे नात्मपदम् ।

अमृता०—२४२. दानइति । तृतीया योगतः सम इति सर्वमनुवर्तते । सम्पूर्वाद्
दानः तृतीया योगत आत्मपदं स्यात्, सा तृतीया यदि चतुर्थ्यर्थे विधीयते; अर्थाविशिष्ट-
व्यवहारे सम्प्रयच्छतेरित्यनेन यदि सम्प्रदानस्याविवक्षया तृतीया विवक्ष्यते तदैवेत्यर्थः ।
ननु सत्रे अनुवृत्त्यापि सम उत्तरस्माद् दान आत्मपदं विधीते, कथमिह प्रशब्दस्य व्यवधाने-
नोदाहृतमिति चेत् ? अशिष्टव्यवहार इत्यादि सूत्रे सम्प्रयच्छतेरिति प्रशब्दग्रहणेन हि
तज्ज्ञापितत्वादिह तदनुक्तिर्नहि दोषायेति । सम्प्रयच्छते इति दानो यच्छादेशः ।

बाल०—अनोः । अनोरुत्तरस्मादकर्मत्वाद्वदतेः परस्मात् कर्त्तर्यात्मपदं स्यात् ।
अनु पश्चात् । अत अनुवदत इत्यत्र श्रीशुको यथा वदते तथैव तस्य पश्चात् सूत्रो
वदते ॥ २४० ॥

बाल०—विप्र । विप्रलापो विरोधोक्तिः ॥ २४१ ॥

बाल०—सृजेः । श्रद्धाविशिष्टस्य सृजेरात्मपदं श्य आगमश्च भवति । धात्वर्थः श्रद्धा
तद्युक्तस्य सृजेरित्यर्थः । वैष्णव इति वैष्णवः सश्रद्धं यथा स्यात्तथा मालां करोतीत्यर्थः ।
स्वमतदाट्याय श्रद्धायाः अन्यत्र परपदं भट्टमल्लस्य मतं दर्शितं । भूतेशे । भावे कर्मणि
कर्मकर्त्तरि इण् आदेशः कर्त्तरि न प्राप्नोति तत्रापीण् वर्द्धमानमते ॥ २४२ ॥

२४३. स्वीकारे तूपयच्छतेः ।

रुक्मिणीमुपयच्छते । स्वीकार इति दारकर्मण्येवेति काशिकादयः ।
स्वीकारमात्र इति तु पुरुषोत्तमः । उपायंसत नासवमिति भट्टिः ।

२४४. अथ स्मृज्ञापश्यतीनां सनः ।

सुस्मृषते जिज्ञासते दिदृक्षते ।

२४५. अनुज्ञां विना तथा ।

अनुजिज्ञासति ।

२४६. प्रत्याङ्पूर्वं वर्जयित्वा श्रुव आत्मपदं सनः ।

शुश्रूषते प्रशुश्रूषते । नेह—प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति ।

अमृता०—२४३. स्वीकार इति । उपपूर्वाद् यमुपरमेइत्यस्मादात्मपदं स्यात् स्वीकारेऽर्थे । स्वीकार इतीति—दारकर्मणि विवाह कर्मण्येवात्मपदं स्यादिति काशिकादय आहुः, कालापादयश्च । पुरुषोत्तमस्तु भाषावृत्तौ स्वीकारसामान्यमेव निर्दिशति स्म । तच्च भट्टिप्रयोगपुष्टत्वात्लोकग्राह्यमिति स्वमतञ्चेदमिति बोध्यते । तत्रैवान्ये प्रयोगाः—उपायंसत महास्त्राणि, शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणीत्यादयः ।

अमृता०—२४४. अथेति । स्मृ ज्ञा दृशां सनन्तानामात्मपदं भवति । पूर्वधातुवत् सनः परपदादीत्युक्त नियमेन स्मरतेरप्राप्ता विधीयते । जानाते स्तुज्ञोऽकर्मकापह्नवार्थत इत्यादिसूत्रद्वयेन विहितमेवात्मपदम्, तथा पश्यतेश्च—समः पृच्छतिगम्युच्छीत्यादिना । तत्तदर्थे सिद्धेऽपि सनि, अत्रतदितरार्थे एवानयो व्यवस्था, तेन सकर्मकाणामेवैषां सनि विधिरित्यवसीयते । धर्मं जिज्ञासते, कृष्णं दिदृक्षते, स्वप्नंवृत्तं सुस्मृषत इति ।

अमृता०—२४५. अनुज्ञामिति । अनुपूर्वं ज्ञाघातुं विना अन्यपूर्वस्य ज्ञा धातोः सनन्तस्य तथात्मपदस्यात् । प्रतिषेधोऽयम् ।

अमृता०—२४६. प्रत्याङिति । प्रत्याङ् पूर्व श्रुवं वर्जयित्वा अन्यपूर्वस्य श्रुवः सन आत्मपदं स्यात् । शृणोतेश्च—समः पृच्छतीत्यादिनैवात्मपदं विहितम् । अत इह सकर्मकस्य हि श्रुवः सन आत्मपदं विधीयत इति सम्पद्यते । प्रत्याङो वर्जनात् केवलस्यापीष्यते तदिति दर्शयति—शुश्रूषत इति, गुरुं सेवत इत्यर्थः ।

बाल०—अवाद्गुः । अत्र न छन्दः कथमिति न निर्द्धारयामः । गृधातोः किवन्तात् षष्ठी कृत्वा गुरिति निर्दिष्टं । यद्वा, अवाद्गुरिति लिपिकारेण कृतं अवाद्ग्रः इति पाठः सम्यः अस्मिन् पाठे छन्दोदोषोऽपि नास्तीति । लक्षणे गृ निगरणे इत्यस्य ग्रहणं नतु गृशब्दे इत्यस्य तदेवाह गृणातेर्नैष्यते इति ॥ २४३ ॥

बाल०—अङ्गी । अङ्गीकारः प्रतिज्ञा अहमिदं दास्यामीत्यादिरूपा ॥ २४४ ॥

बाल०—उदः । उद इति श्लोकार्द्धकचरणं ॥ २४५ ॥

२४७. अयज्ञपात्रेतु युजेरजाद्यन्तादुपेन्द्रतः ।

उद् युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । नेह—प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम् ।

२४८. समःक्षणौतेः ।

संक्षुण्ते ।

२४९. अनवने भुनक्तेः ।

भुङ्क्ते उपभुङ्क्ते । अवने तु भुनक्ति पृथिवीं रामः, पालयतीत्यर्थः ।

अमृता०—२४७. अयज्ञेति । अच् सवश्वर आदौ अन्ते वा यस्य सः अजाद्यन्तस्तादृशादुपेन्द्रादुत्तरस्य युजेरात्मपदं स्यात्, यज्ञपात्रस्य प्रयोगं विना । उभयपदित्वाद् युजेः कर्त्रभिप्राये त्वात्मपदे सिद्धे अकर्त्रभिप्राये हि विधिरयम् । अजाद्यन्तेति किम्—दुर्युनक्ति निर्युनक्ति ।

अमृता०—२४८. सम इति । सम्पूर्वात् क्षु तेजने धातोरात्मपदं स्यात्, सकर्मकादेव । संक्षुण्ते शस्त्रम् । अन्यथा—समः पृच्छतीत्यादिष्वेव पठ्येत ।

अमृता०—२४९. अनवनइति । अननं रक्षणं पालनं वा । भुज अभ्यवहारपालनयोरित्यस्माद्धातो रक्षणार्थभिन्ने अर्थाद् भोगार्थे आत्मपदं स्यात् । स्तिपा निर्देशात् भुज कौटिल्ये तुदादेर्न ग्रहणम् ।

बाल०—तृतीया । इत्येकवचनं पृथग् युग्मचरणवत् । तृतीयया युक्तत्वात् समः परस्मादकर्मकाच्चरतेरुत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् सञ्चरते गुरुरित्यत्र न चरधातो कर्म महीमिति किन्तु कृत्रः अतोऽकर्मत्वं । ननु तथापि संपूर्वात् तृतीयायोगे आत्मपदविधानात् कथमात्मपदं । उच्यते । पश्चादिति पदं अव्ययं तृतीयान्तं ज्ञेयं ॥ २४६ ॥

बाल०—दानः । सेति तृतीयेति कथमिति चेत्तदैवं वाच्यं तृतीयायोग इत्युक्तेर्हेतोस्तृतीया लभ्यतेऽतः सेति तृतीयेत्युक्तं । ननु तथापि तृतीयायोगत इति समस्तैकपदात् कथमेकदेश आकर्षणीयः । उच्यते । समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिरिति न्यायात् । सेत्यनेन नित्यसापेक्षेण असमस्तेन सह समस्तस्य समस्तैकदेशस्य तृतीयेत्यस्य सङ्गतिर्मेलनं ज्ञेयं । सा तृतीया यदि चतुर्थर्थे स्यात्तदा दान उत्तरे कर्तर्यात्मपदं स्यादित्यर्थः ॥ २४७ ॥

बाल०—स्वीका । दारेति विवाहकर्मण्येवेति स्वीकारविशेषे एष तच्च वृत्तिकृतो नाभीष्टमिति पुरुषोत्तममतं प्रमाणं दर्शितं जुमरमतमप्येतत् । उपायंसतेति बहुवचनान्तं । आसवं मधु भ्रमरा नोपायंसत न स्वीकृतवन्तु इत्यर्थः ॥ २४८ ॥

बाल०—अथ । स्मृ आध्याने, ज्ञा अवबोधने, दृशिर प्रेक्षणे, एषां सम्बन्धिनः सन आत्मपदं भवति ॥ २४९ ॥

२५०. अथ णेरणौ, यत् कर्म णौ सकर्त्ता चेद् भवेदाध्यानवर्जिते ।

अण्यन्ते यत् कर्म तद् यदि ण्यन्ते कर्त्ता स्यात्तदा णे रात्मपदमित्यर्थः ।

अण्यन्ते—हरिरारोहति ताक्ष्यम्, ण्यन्ते तु—हरि मारोहयते ताक्ष्यः ।

एवं हरिं पश्यति य स्तं स्वयमात्मानं दर्शयते हरिः । आध्यानमुत्कण्ठा पूर्वकं स्मरणम्, तत्र तु—स्मारयति भक्तां हरिः ।

२५१. मिथ्या शब्दोपपदतः पौनः पुन्ये कृजो णितः ।

पदं मिथ्या कारयते, मुहुरशुद्धमुच्चारयतीत्यर्थः ।

२५२. प्रलम्भे गृधि-वञ्च्यो णेः ।

अमृता०—२५०. अथेति । स्वयमेव व्याख्यातं मूले—अण्यन्त इत्यादिना । त्रिद्व्य उभय पदिभ्य णे रित्यादिना कर्त्तृगामिक्रियाफले सिद्धमेवात्मपदम्; अतोऽकर्त्तृगामि-फलार्थमिदम् । स इति विधेयस्य कर्त्तुं विशेषणत्वात् पुलिङ्गः । उद्देश्यविधेययोः सामानाधिकरण्यत्वेऽपि तत्र लिङ्ग वचनयोः साम्यन्तु न तन्त्रम् । इह लिङ्गवैषम्यमधि-गतम् । वचन वैषम्यञ्च यथा—एको वृक्षः पञ्च नौका भवतीति । क्रिया पदन्तुनित्य-मुद्देश्यानुरूपमेव पुरुषं वचनञ्च भजतीत्यवधेयम् । ताक्ष्यं गरुडम् । करेण रारोहयते निषादिनमिति माधे च । अणौ यत् कर्म णौ स कर्त्ता चेदिति किम्—भक्तो हरिं पश्यति, दर्शयति हरिं भक्तं भक्तिः । ननु कर्मण इह कर्त्तृत्व दर्शनात्—कर्म कर्त्तरि कर्मवदात्म-पदादीत्यनेन हि सिद्धमात्मपदमस्य, किमनेनेति चेत् ? भ्रान्तोऽसि; कर्मकर्त्तरि तत्र कर्मस्थक्रियत्वे हि हनदुहादीनामात्मपदादि विहितम्, इहःतु कर्त्तृस्थक्रियत्वे तन्न प्राप्नोति । किञ्च तत्र क्रियमाण कर्मणः स्वयं सिद्धत्वे प्रतीयमाने तत्प्रयोग इष्यते, अत्र तु हेतुव्यापार एव तदपवादकः । अतो भिन्न विषयत्वादनभिधानाच्च कर्त्तरि नहि यगिणादय इति विवेच्यम् ।

अमृता०—२५१. मिथ्येति । मिथ्या शब्दोपपदात् ण्यन्त कृज आत्मपदं स्यात् पौनः पुन्ये अर्थे । पदं मिथ्या कारयत इति—आत्मपदेन हि पौनः पुन्यद्योतनात् आभीक्ष्ण्य वीप्सयो रिति द्विरुक्तिर्न । मिथ्येति अव्ययमयाथार्थ्ये ।

अमृता०—२५२. प्रलम्भेति । प्रलम्भः प्रतारणम्, तस्मिन्नर्थे ण्यन्तयो गृधि-वञ्च्योरात्मपदं भवति । गर्द्वयत इति गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । वञ्चयत इति वञ्चु गतौ । अत्र तु द्वयोरेव प्रलम्भनार्थः । वृद्धा काचिद् गोपी, जरतीति भावः । गोपाल !

बाल०—अनुज्ञां । अनुपूर्व-ज्ञाधातुं विना ज उत्तरवर्त्तिनः सनः कर्त्तर्यात्मपदं भवति ॥ २५० ॥

बाल०—तथा । तथेति पृथक् कृत्वा छन्दो वाच्यं । आत्मपदप्रकरणेऽप्यात्मपदमिति छन्दोऽर्थः ॥ २५१ ॥

बालकृष्णं गद्धयते वञ्चयते वृद्धाः । प्रलम्भेकिम्—अहिं वञ्चयति ।

२५३. कर्तृगामि फले त्वथ ।

प्रभुरयम् ।

२५४. अपाद् वदः ।

अपवदते ।

२५५. समुदाङ्भ्यो यमेरग्रन्थगौरवे ।

नृत्य नृत्य, नवनीतं दास्यामीत्युक्तितो नर्तिते कृष्णे तन्न ददातीति प्रतारयतीत्य-
प्रलम्भइति किम्—अहिं सर्पं वञ्चयति परिहरति, विताडयतीति वा ।

अमृता०—२५३. कर्तृगामीति । अथ पुनः कर्तृगामिक्रियाफले आत्मपदं विधी-
सूत्रत्रयेण । प्रभुनामाधिकार एषः ।

अमृता०—२५४. अपादिति । कर्त्रभिप्राये अपपूर्वाद् वदते रात्मपदं स्यात् । व-
रुभयपदित्वात् कर्त्रभिप्राये सिद्धेऽप्यात्मपदे अप पूर्वाद् विशेषो नियम एषः । धना-
न्यायमपवदते, न्याय्यमपि अन्याय्यं करोतीत्यर्थः । तदभावे तु—द्वारिकावासिनो हरिम-
वदन्ति स्म स्यमन्तकमणेः ।

अमृता०—२५५. समिति । सम् उत् आङ्भ्यो यमेः कर्त्रभिप्राये आत्मपदं स्यात्
ग्रन्थ गौरववर्जितेऽर्थे । आङ्पूर्वात्तु यमे हने रिति द्वाभ्यां सूत्रभ्यामकर्मकात् स्वाङ्
कर्मकाच्च यमे रात्मपदं विहितम् । इह तु सकर्मकार्थं कर्तृगामिक्रियाफलार्थञ्च वचनम्
मनः सयच्छत इति—इन्द्रिय विषयेभ्य उपरमयतीत्यर्थः । हरिभक्तिमुद् यच्छतइति—
तत्रोद्यमं कुरुत इत्यर्थः । उत्आङ् पूर्वस्य यमेः सूचनार्थं प्रकाशयितुमाख्यात सूत्र-

बाल०—अयज्ञ । अच् आदौ अन्ते वा यस्य तस्मात् अर्थात् संनिर्दु र्रहितात् ।
तथाच यज्ञपात्रयोगे संनिर्दुरः प्रादेरिति । नेति यज्ञपात्रयोगे प्रत्युदाहरणं ॥ २५२ ॥

बाल०—समः । क्षनु तेजने तस्मात् शस्त्रमित्यादि कर्म ज्ञेयं । संक्षनुते शस्त्रं तीक्ष्नी-
करोतीत्यर्थः ॥ २५३ ॥

बाल०—अनवने । अवनं रक्षणं पालनमिति यावत् । अनवने अपालनेऽर्थे भुनक्तेः
कर्तर्यात्मपदं स्यात् । भुङ्क्तेऽन्नादिकं भक्षितीत्यर्थः । उपभुङ्क्ते गोपी कृष्ण उपभोग-
यतीत्यर्थः ॥ २५४ ॥

बाल०—अथ णेरणौ । तत् कर्म अण्यन्ते यत् कर्म प्रेरणे णौ सति स यदि कर्ता
स्यात् । कर्मण उद्देशे यदिति क्लीवं कर्तुरुद्देशे पुमान् स इति उद्देश्यविधेयभावान्वयात्
यथा पञ्च वृक्षा नोर्भवति भवन्ति च । आध्यानं स्मरणं, उत्कण्ठास्मरणमिति सम्मतं ।
ताक्षर्यो गरुडः स चाण्यन्तेतु कर्ता । अत्र रहिर्यग्भावनार्थः न्यग्भावनार्थे रहधातौ
णाविति कृते यादृगर्थः केवलेऽपि तादृगर्थः पचन-पाचना न्यग्भावनादिधात्वर्थः सर्वत्रैव ।

मनः संयच्छते । हरिभक्तिमुद् यच्छते । आयच्छते । सूचनार्थादित्यादि—
उदायसत । ग्रन्थगौरवे तु —गीतामुद्यच्छति, भगवद्धर्मं वा ।

२५६. ज उपेन्द्रविनाभावात् ।

कृष्णं जानीतेभक्तः । उपेन्द्रे तु —प्रजानाति । अकर्तृगामिफले तु—
परस्य गां जानाति ।

इतः परं निषेधः स्यात्, सामान्यवचने यथा—धरित्रीं दुदुहुः, केचित्
स्वार्थं केचित् परार्थञ्चेति सामान्यवचनत्वम् ।

२५७. परानुभ्यां कृञ् स्तद्वत् ।

पराकरोति अनुकरोति ।

स्मारयति—सूचनार्थादिति । एतेन सेः कपिलत्वाद् हरिवेष्वन्तेत्यादिना यमे मरामहर
इति भावः । स्वीकारस्तु कैवलोपपूर्वाद् द्योत्यते, तत्र स्वीकारे तूपयच्छते रिति
विधानात् । ग्रन्थस्य गौरवे विस्तारे तु नेति प्रत्युदाहरति—गीतामुद्यच्छतीति, विस्तारेण
कथयतीत्यर्थः । ग्रन्थगोचरे इति च पाठान्तरम् ।

अमृता०—२५६. जइति । विना रहितत्वं तस्यभावो विनाभावः, उपेन्द्रस्य विना-
भावादुपेन्द्ररहितात् जानाते रात्मपदं स्यात् कर्त्रभिप्राये । पूर्वमनुपेन्द्रादपि अकर्मकादेव
विहितम्; इह तु सकर्मकार्थो विधिः । अकर्त्रभिप्राये तु नेति प्रत्युदाहरति—परस्येति ।

इतः परमिति । आत्मपदस्य निषेध उच्यते परपदविधानमुखेन । तच्च स्वार्थं
परार्थञ्चेत्युभयसामान्ये विधीयते, तत्र दृष्टान्तः—दुदुहुरिति ।

अमृता०—२५७. परेति । पर अनु पूर्वात् कृञ् आत्मपदनिषेधः अर्थात् परपदं
भवति । कर्त्रभिप्राये सिद्धमेवात्मपदम्, अकर्त्रभिप्राये च गन्धनादिषु तद्विहितम् । तस्य

तथाच । निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादि-
सम्भव इति, अतः ताक्ष्यस्य कर्तृत्वे धातोरकर्मकत्वं तस्मिन् सति अकर्मकेत्यादिना हरेः
कर्मत्वं ॥ २५५ ॥

बाल०—मिथ्या । गित इति पञ्चम्यास्तसि रूपं । पीनः पुन्येऽर्थे वर्तमानात् मिथ्या-
शब्दसमीपपदात् कृञ् उत्तरस्माणेरुत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । पदमिति कर्मपदं मिथ्या-
शब्दस्य आत्मपदनिमित्तत्वात् तन्निमित्तोपपदस्य तिङन्तस्यापि समासः, समासे मिथ्या-
शब्दस्य कर्मपदस्य कर्मपदस्य धातुभक्तत्वात् पदमिति कर्मान्तरं पदस्य मिथ्याकारक
इत्यर्थः । तदेवाह मुहुरित्यादि ॥ २५६ ॥

२५८. क्षिपोऽभिप्रत्यतेः परात् ।

अभिक्षिपति । एवं प्रति अति ।

२५९. प्राद् वहः ।

प्रवहति । परितोभट्टमल्ल आह—परिवहति ।

२६०. परे मृषः ।

परिमृष्यति ।

२६१. व्याङ् परिभ्यां रमः ।

विरमति । एवं आ परि ।

तस्य चापवादोऽयम् । परानुभ्यां कृत्रः कर्त्रभिप्राये अकर्त्रभिप्राये वा परपदमेव भवतीति फलितार्थः । एवमग्रे च बोद्धव्यम् । परानुभ्यामिति किम्—अन्य योगे यथाप्राप्तमेव स्यात्—प्रकुस्ते, अपकरोति ।

अमृता०—२५८. क्षिपइति । अभिप्रति अति पूर्वात् क्षिपतेः परपदं स्यात् सामान्यवचने । उभयपदित्वात् कर्त्रभिप्राये आत्मपदे प्राप्ते अभिप्रभृतिभ्यो स्तत् प्रतिषिध्यते । अन्येभ्यस्तु यथा प्राप्तं—प्रक्षिपते प्रक्षियते ।

अमृता०—२५९. प्रादिति । प्रपूर्वादात्मपदस्यापवादः । प्रपूर्वात् किम्—आवहते प्रीतिं कृष्णे आवहति वा । तथा हि आख्यातचन्द्रिकायाम्—प्राद्वहेः मृषि वहोः परेरिति ।

अमृता०—२६०. परेरिति । पूर्ववदपवादः । अन्यत्र परामृष्यते परामृष्यति ।

अमृता०—२६१. व्याङिति । वि आङ् परि पूर्वाद् रमते आत्मपदापवादि परपदं स्यात् सामान्यवचने । आत्मपदित्वादप्राप्तौ विधानम् । अन्यत्र तु—अभिरमते ।

बाल०—प्रल । प्रलम्भो विसन्वादस्तस्मिन्नर्थे गृधिवञ्चचोरुत्तरस्माण्णेः परस्मिन् कर्तर्यात्मनेपदं भवति । वृद्धा गोपी पौर्णमासी वा । नवनीतं दास्यामि नर्त्तय नर्त्तिते न ददातीति वञ्चनं । तुभ्यं नष्ट्रे नष्ट्रीं समर्पयिष्यामि सन्ध्यायां मदगृहं याहीति गर्द्धते लोभयति । गृधु अभिकाङ्क्षायां ॥ २५७ ॥

बाल०—कर्तृगामि । तु पुनरपि अथानन्तरं कर्तृगामिक्रियाफले धातोरुत्तरे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ॥ २५८ ॥

बाल०—अपात् । सुगमं ॥ २५९ ॥

बाल०—समु । ग्रन्थस्य गौरवं गुरुवदानयनं स्वीकरणमिति यावत् । अग्रन्थ इत्यनेन सिद्धे गौरवपदं पूर्वसूत्रसहितच्छन्दोऽर्थः । सूचनार्थादित्यादीति सेः कपिलविधानलक्षणं ॥ २६० ॥

बाल०—ज्ञ । उपेन्द्रस्य विनाभावात् अभात् । उपेन्द्रस्य विनाभावोऽभावो यत्र तस्माद्भातोरित्यर्थः । ज्ञोऽप्रादेरित्यर्थः । श्लोकाद्यपादत्वात् अक्षराधिक्यं ।

२६२. उपात् ।

विष्णुदत्तमुपरमति, उपरमयतीत्यर्थः ।

२६३. विभाषा चेदकर्मकः ।

उमरमति उपरमते, निवर्तत इत्यर्थः ।

२६४. बुधे युधे नशि जनोः प्रद्रुश्रूणामिडोऽपि जेः ।

बोधयतीत्यादि । इङ्—अध्यापयति ।

अमृता०—२६२. उपादिति । रम इत्यनुवर्तते । उपपूर्वाच्च रमतेः परपदं स्यात् । रत्र रमते रन्तर्भावित्वण्यर्थत्वात् सकर्मकत्वं स्पष्टयति—उपरमयतीत्यर्थकथनेन । क्रीडातो निवर्तयतीति भावः । पृथक् सूत्रं करणमुपात् सकर्मकार्थमुत्तर सूत्रार्थश्च ।

अमृता०—२६३. विभाषेति । उपादरम इत्यनुवर्तते । सचेदकर्मकं स्तदा तु विकल्पेन परपदं स्यात् । पापादुपरमति उपरमते वा, निवृत्तो भवतीत्यर्थः । विनाशे च दृश्यते—धनमुपरमते उपरमति वा, निःशेषो भवततीत्यर्थः ।

अमृता०—२६४. बुधेरिति । ण्यन्तेभ्यो बुधाद्यष्टधातुभ्य आत्मपदापवादं परपदं स्यात् । त्रिद्भ्य उभयपदिभ्यो णे रित्यनेन कर्त्रभिप्राये आत्मपदे प्राप्ते तदपवादोऽयं विधीयते । विशेषश्चायमवगन्तव्यः येऽत्राकर्मका स्तेषाम्—अणौ ये स्युरकर्मका इत्यनेन परपदे सिद्धे वचनमिदमचित्तकर्तृकार्थम्; तथा येऽत्र चलनार्थाः (कम्पनार्थाः) तेषामनन्तराग्रिमसूत्रेण तत्सिद्धे विधानमेतत् यदा तेऽचलनार्था स्तदर्थमिति । यथा—नशि जनी अकर्मकौ—दुःखं नश्यति, नाशयते दुःखं हरिः । आनन्दो जायते, आनन्दं जनयति साधु-सङ्गः । तथा प्रद्रुश्रूणां कम्पार्थः, परिस्पन्दनात्मकत्वात् । इह तु तदितरार्थः, यथा—प्रवते प्राप्नोतीत्यर्थः, प्रावयति कृष्णं भक्तिः । द्रवति विलीयत इत्यर्थः, द्रावयति लौहमग्निः । स्रवति स्यन्दत इत्यर्थः, स्रावयति स्तन्यं वात्सल्यप्रेमा । इङ्स्तु आत्मपद-पदापवादो विधिरिति ।

इतः परं परस्मिन् । दुदुहुः केचिदिति परस्परमित्यूह्यं । तेन कर्मव्यतीहारे आत्म-पदप्राप्तौ निषेधः ॥ २६१ ॥

बाल०—परा । उभयपदित्वात् कर्तृगामिक्रियाफलादावात्मपदप्राप्तेस्तन्निषेधार्थं शेषसूत्रादिकं सेवादावर्थेऽपि च ॥ २६२ ॥

बाल०—क्षिप । दिवादिरयं परस्मैपद्येव तुदादेस्तु स्वरितेत्वात् प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते इति जुमरटीका ॥ २६३ ॥

बाल०—प्रात् । स्वरितेत्वात् कर्तृगामिक्रियाफले प्राप्ते ॥ २६४ ॥

२६५. कम्पाहारार्थं णेस्तद्वत् ।

वृक्षंकम्पयति, अन्नं भोजयति ।

२६६. अणौ ये स्युरकर्मकाः ।

सचित्तकर्तृकाश्चैव तेषां णेः ।

आस्ते शेते च कृष्णः, आसयति शाययति च कृष्णं माता । अचित्त-
कर्तृकत्वेतु—नश्यति संसारः, नाशयति संसारं हरिः ।

२६७. (सूत्रयुग्मके), अत्ति पिवति दम्यादीन् विनैव स्यान्निषेधिता ।

अमृता०—२६५. कम्पेति । कम्पश्चलनं परिस्पन्दात्मकम्, आहारो भोजनम्, तत्तदर्थं णे रात्मपदापवादि परपदं स्यात् कर्त्रभिप्राये । अत्र कम्पार्थानामकर्मकत्वा-
दग्रिमसूत्रेण प्राप्ते अचित्तकर्तृकार्थं विधानम् । आहारार्थानान्तु सकर्मकार्थम् । वृक्षः
कम्पते, पवनस्तं कम्पयति । एवं चलयति वेपयति एजयतीत्यादयः । शाल्यन्नं भुङ्क्ते
कृष्णः, शाल्यन्नं भोजयति तं माता ।

अमृता०—२६६. अणाविति । ये धातवः अप्यन्ते अकर्मकाः सचित्तकर्तृकाश्च तेषां
प्यन्ते आत्मपदं बाधित्वा परपदं भवति कर्त्रभिप्राये । णेरिति हेतुप्यन्तस्यैव ग्रहणम् नतु
चुरादेः, तत्र स्वाभाविकत्वेन अप्यन्तावस्थाया अभावात् । नामधातु णेस्तु पूर्वदशायां
नामत्वात् नास्त्येव तत्प्रसङ्ग इति विवेच्यम् । अकर्मकाः सचित्तकर्तृकाश्चेति विशेषणद्वयं
युगपदिष्टम् । ततएव प्रत्युदाहरति—नश्यति संसार इति । अत्राकर्मकत्वेऽपि अप्यन्त
कर्त्ता संसारश्चित्तहीन इति पर पदेन न भवितव्यम्, किन्तु—बुद्ध्युद्धे नृसीत्यादिनैव
परपदम् । अतः प्रत्युदाहरणमिदमेकदेशि । तस्मादेवं प्रत्युदाहृतं केनापि—शुष्यति सरः,
शोषयते सर आतप इति ।

अमृता०—२६७. सूत्रयुग्मक इति—अनन्तरकथितसूत्रद्वये अत्ति प्रभृतीन् विना हि
निषेधिता आत्मपदनिषेधः स्यात् । अत्ति प्रभृतीनां त्रिद्वय उभयपदिभ्यो णे रित्यनेन हि
कर्त्रभिप्राये आत्मपदमेव सिद्धमस्तीति भावः । तत्र अत्तिपिवति घटामाहारार्थत्वेन,
नृतेस्तु चलनार्थत्वेन कम्पाहारार्थं णे रित्यनेन निषेधः प्राप्तः, दम्यादेस्तु सचित्तकर्तृका-
कर्मकत्वेन—अणौ येस्यु रकर्मका इत्यनेन प्राप्तः । अनेन तु तयोरुपमर्दकात्मपदं स्थाप्यते ।

दमयत इति दमु उपशमे, घटादित्वाद् वामनः । आदि शब्देन प्राचीनैर्निदिष्टान्
संगृह्णाति—आसयत इत्यादि । आसयत इति यमु प्रयत्ने, आयामयत इति यमु उपरमे,

बाल०—परेः । स्वरितेत्वात् कर्तृगामिक्रियाफले प्राप्ते ॥ २६५ ॥

बाल०—व्याङ् । अनुदात्तेत्वात् प्राप्ते ॥ २६६ ॥

बाल०—उपात् । उपपूर्वरमिर्विनाशे वर्तते यथा उपरतानि धनानि । निवर्त्तने च

आदयते, पाययते, दमयते मनो वैष्णवः । आदिना—आयासयते
आयामयते, परिमोहयते, रोचयते, नर्त्तयते, बादयते, वस निवासे-

अनयो राङ् पूर्वत्व एव । परिमोहयत इति मुह वैचित्ये, परिपूर्वत्व एवास्य । रोचयत
इति रुच दीप्ती, वादयत इति वद व्यक्तायां वाचि; अस्य तु कर्माविवक्षया प्राप्ते निषेधः ।
वासयत इति वसनिवासे इत्यस्यैवेष्टयते, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव
ग्रहणम् नतु वस आच्छादने अदादेः । धापयत इति धेट् पाने । अकर्तृगामिक्रियाफले—
शूपकारः पाचकः विप्रानादयति भोजयति । अत्रविप्रभोजनस्य यत्फलं तत्तुगृहाधिपते
विष्णुमित्रस्य, नतु शूपकारस्य, तस्य चेतनभामित्वात् । कथं—रोचयति लोचनचकोर-
मिति जयदेवः ? रुचिरत्राभिलाषार्थकः, तत्र पुनः क्रियाफलं न कर्तृगामि सार्थकत्वा-
भावादिति नासङ्गतिः ।

यदपि प्रकरणेऽत्र कारकोपपदविभक्ति-लकारार्थमपदपर पदप्रक्रियारूपा श्रुत्वारी
विषया निर्णीताः, तदपि तेषु कारकस्य हि मुख्यत्वादाधिक्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन
प्रकरणस्य कारकनाम्नैव परिचय इति ज्ञातव्यम् ।

ननु पूर्वोक्तपष्ठ्याद्यपवादकत्वेन उपपदविभक्तेः कारक प्रकरणान्तर्भवनमस्तु
युक्तम्, आत्मपरपदविधे स्तथा अच्युतादिकालार्थं निर्णयस्य तु धात्वङ्गत्वात् धातुप्रकरण
एव वक्तुमुचितमेतद्वयम्, व्याकरणान्तरेषु तथैव परिकल्पनं दर्शनादिति चेत् ? सत्यं,

यथा अध्ययनादुपरतः । उभयथाप्यकर्मकत्वं । तस्माद्विभाषा चेदकर्मक इति विशेषण-
बलादेव । विप्रमुपरमतीत्यादौ तु प्रत्युदाहरणे उपसंप्राप्तिपूर्विकायां रतौ रमिर्वर्त्तते
इत्यवगन्तव्यमिति सर्वसम्मतं तस्मात् संप्राप्तिपूर्वत्वात् सकर्मकत्वं । अतएवान्तर्भूत-ण्यर्थं
स्वीकृत्याह विष्णुदत्तमुपरमिति उपरमयतीत्यर्थः । उपसंप्राप्तिपूर्वकं क्रीडतीत्यर्थः ।

विभाषा । पूर्वसूत्रेणैवास्यार्थकथनं द्रष्टव्यं ।

बुधे । बुधादयोऽण्यन्ता एवोपात्ता एषां साहचर्यात् सर्वेण्यन्ता एव ग्राह्याः ।
अणाविति वक्ष्यमाणात् ।

कम्पा । चलनार्थभोजनार्थयोर्नृत्तरे तद्वत् आत्मपदं न भवतीत्यर्थः ।

अणौ । बुधादयोऽणिङन्ता एवोपात्ता एषां साहचर्याच्चेतनकर्तृत्वे अकर्म-
काश्चाणिङन्ता एव ग्राह्या इति भाष्यादिमतं सूत्रेणोपनिबद्धं । सूत्रयुग्मके सूत्रद्वये ।
कम्पाहारार्थं इति अणौ ये स्युरिति च सूत्रद्वये ।

अत्ति । अत्तेराहारार्थत्वात् । पिवतेरपि तथार्थात् दमघातोरादिपदेनाया-
सादीनां ग्रहणं केषाञ्चित् चेतनकर्तृत्वे अकर्मकत्वात् केषाञ्चित् आहाराद्यर्थत्वादात्म-
पदाप्राप्ते प्रतिप्रसवसूत्रमिदं । आयासायामपरिमोहा रुचनृत्वदवसधेटाः दम्यादिपदग्राह्याः ।
कर्तृगामिक्रियाफले आत्मपदविधानात् अकर्तृगामिक्रियाफले प्रत्युदाहरणं । विप्रानादयति
शूपकार इति यद्यपि फलाकाङ्क्षया विना कर्तृं प्रवृत्त्यसम्भवस्तथापि यत् कर्तृगामीति
कृतं तत् ज्ञापयति । फलपदेनात्र प्रधानफलमभिधीयते यथा यागक्रियायाः फलं यजमानस्य

वासयते, धापयते । अकर्तृगामि फले—विप्रान् आदयति सूपकारः ।

॥ इति श्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णवव्याकरणे विष्णुभक्त्यर्थ
प्रकरणं चतुर्थं कारकं समाप्तम् ॥

श्रूयताम्—कर्तृकर्मरूपं कारकं खलु आख्यातस्य वाच्यम्, आख्यातः पुनरात्मपदपरपद-
स्वरूपः, तथा कालात्मकोऽच्युतादिश्च । ततः परम्परया अच्युतादि पुरःसर आत्मपदादिश्च
कारकस्योपकारक एव सम्पद्यते । तस्मात् कारकान्तभविण ह्येतयोश्च विशेषव्यवस्थाख्यानं
नासङ्गतमिति ।

॥ इति श्रीहरिनामामृते वैष्णव व्याकरणे श्रीगोपालदास
विद्यारत्नविरचितायाममृतास्वादिन्यां कारकप्रकरण
व्याख्या सम्पूर्णा ॥

स्वर्गप्राप्तिः पाकक्रियायाः फलं भुक्त्वा तृप्तिरिति । दक्षिणा वेतनादिकन्तु न प्रधानं
फलं । अतः क्वचित् कर्तृगामिफलं क्वचिन्नेति । अतएवाकर्तृगामिव्यावृत्त्यर्थं
कर्तृगामीति विशेषणं सार्थकं ॥ २६७ ॥

इति श्रीहरिनामामृताख्यवैष्णवव्याकरणविष्णुभक्त्यर्थप्रकरणटीकायां श्रील-हरेकृष्णाचार्य-
विरचितायां वेदान्तभूषण-श्रीमद्गोपीचरणदासाख्यपरिशोधितायां बालतोषणी-
नाम्न्यां चतुर्थी कारकपादटीका समाप्ता । लिप्सायान्वा एक एतत्प्रभृतेः
कारकस्य तु । लक्षणस्य कृता व्याख्या श्रीजगन्नाथशर्मणा ॥

